НИКОЛА СТАНЕВЪ

ИСТОРИЯ
НА
НОВА БЪЛГАРИЯ
1878 – 1928

Т. Ф. ЧИПЕВЪ • СОФИЯ

НИКОЛА СТАНЕВЪ

ИСТОРИЯ
НА
НОВА БЪЛГАРИЯ
1878–1928

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО Т. Ф. ЧИПЕВЪ
СОФИЯ

КНИГАТА ИСТОРИЯ НА НОВА БЪЛГАРИЯ ОТЪ НИКОЛА СТАНЕВЪ ИЗДАДЕ Т. Ф. ЧИПЕВЪ, СОФИЯ. ОТПЕЧАТА СЕ ПРЕЗЪ МАЙ 1929 ГОД. ВЪ ПЕЧАТНИЦА „ПРОСВѢЩЕНИЕ" ВЪ ЧЕТИРИ ХИЛЯДИ СТО И ПЕТДЕСЕТЬ ЕКЗЕМПЛЯРА: СТО И ПЕТДЕСЕТЬ НА ЛУКСОЗНА ХАРТИЯ НОМЕРИРАНИ НА РѪКА ОТЪ I—CL, ЧЕТИРИТѢ ХИЛЯДИ НОМЕРИРАНИ НА ПРЕСАТА ОТЪ № 151—4150

ТОЗИ ЕКЗЕМПЛЯРЪ НОСИ

№ 3679

ПРЕДГОВОРЪ

Настоящата книга е преработено и поправено издание на „Най-нова история на България," напечатана презъ 1925 год., изчерпана отдавна поради добрия приемъ отъ българскитѣ и чужди четци. Въ нея се излагатъ събитията, извършени отъ Нова България въ продължение на 50 години на нейния свободенъ животъ. Книгата е раздѣлена на две части. Въ първата часть се разглеждатъ усилията на народа да се уреди конституционно, да превъзмогне стопанскитѣ и обществени мѫчнотии, които новиятъ животъ му донесълъ и да отстои въ борба своята независимость отъ външни влияния, като разреши задачитѣ на своето време.

Въ втората часть на книгата сѫ изложени и разяснени усилията на народа за обединение. По вѫтрешенъ смисълъ и по външна проява събитията отъ тоя периодъ (1912—1918) съставятъ най-високото напрежение въ военния, политико-стопанския и държавния животъ на народа. Народнитѣ сили се извикватъ въ името на високъ идеалъ. Народътъ извърши велики подвизи, прояви сили, които го издигатъ въ реда на културнитѣ народи. Неуспѣхитѣ се дължатъ на редъ грѣшки и условия, разгледани подробно на своето мѣсто.

Ние сме съвременици на описванитѣ събития. Напълно съзнаваме мѫчнотиитѣ и несгодитѣ, които срѣща описвачътъ и тълкувачътъ на близкото минало. Грижили сме се обаче да бѫдемъ напълно обективни и да предадемъ всичко съ нуждното безпристрастие. Нашето гледище не е тѣснопартийно схващане или предварително приетъ планъ да услужимъ на нѣкое политическо течение

Книгата е написана по документи, наши и чужди, показани на много мѣста въ библиографични бележки.

Авторътъ

СЪДЪРЖАНИЕ

ЧАСТЬ I.

Княжество България.

ДѢЛЪ I.

Уредба на княжеството.

ДѢЛЪ II.

Източна Румелия.

ДѢЛЪ III.

България при князъ Фердинанда.

ДѢЛЪ IV.

България независима — Царство.

ЧАСТЪ II.

Войни за обединение.

ДѢЛЪ I.

Сближение и съюзи между балканцитѣ.

ДѢЛЪ II.

Велика свѣтовна война.

ДѢЛЪ III.

България въ общата война.

ЧАСТЬ I

КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

ДѢЛЪ I

КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

ГЛАВА I

Уредба на новата държава

Граници и пространство. — България добила свободата си подиръ една тежка и кървава десетмесечна война между Русия и Турция (12 априлъ 1877 — 19 февр. 1878 г.). Международно тя била консолидирана отъ Берлинския конгресъ по тъй наречения *Берлински договоръ*, подписанъ на $^{1}/_{13}$ юлий 1878 г. Тоя конгресъ билъ свиканъ отъ Бисмарка по искането на Англия и Австрия да развали Санстефанския договоръ, подписанъ между Русия и Турция на 19 февруарий (3 мартъ) с. г.

По чл. 1-и отъ Берлинския договоръ България се въздигнала (конституира) въ самостойно, данъчно (трибутно) **Княжество** подъ сюзеренитета на султана съ хритиянско управление и народна войска — милиция. Границитѣ, предвидени въ Санстефанския договоръ за България, били окастрени по единъ болезненъ за българското племе начинъ. Подъ името *България* берлинскитѣ дипломати наредили да се разбиратъ земитѣ отъ Дунава до Стара-планина и отъ р. Тимокъ до Черно море. За щастие въ новата държава били включени окрѫзитѣ София и Кюстендилъ, които сѫ важни географични, стратегични и икономически връзки посрѣдъ българското племе, центъръ на Балканския полуостровъ и главенъ кръстопѫть отъ Виена за Цариградъ и отъ Дунава за Егейско море.

Северна Тракия отъ Стара-планина до Родопитѣ и отъ Ихтиманъ до Черно море образувала по чл. 13 на Берл. договоръ особна провинция, наречена *„Източна Румелия"*. Тя оставала подъ прѣката политическа и военна власть на султана, но административно автономна, на чело съ християнинъ главенъ управникъ и областно законодателно събрание.

Южна Тракия и Македония били повърнати отъ конгреса на Турция, която по чл. 23 се задължавала да ги реформира така, че да получатъ почти автономно управление.

По този начинъ се създали отъ българскитѣ земи вмѣсто една, две нови държавици: **Княжество България и Източна Румелия**. Останалитѣ земи, по които живѣели българи, били раздадени на съседитѣ. На Сърбия конгресътъ далъ Поморавия вмѣсто Босна и Херцеговина, които тя искала; на Ромъния той далъ Добруджа вмѣсто южна Бесарабия, която й отнела Русия.

Княжество България обемало 62,776 кв. кил. съ 2,000,000 жители.

Още преди откриването на военнитѣ действия за освобождението руското правителство назначило князъ Черкаски за началникъ на гражданската уредба въ освободенитѣ земи. Предъ напредващитѣ руски войски турскитѣ административни и сѫдебни власти, както и беевeтѣ, избѣгвали къмъ Цариградъ. Веднага подиръ, тѣхъ въ общинитѣ, околиитѣ и окрѫзитѣ се настанявала новата власть, която поемала управлението. Князъ Черкаски създалъ 4 отдѣла: административенъ подъ негово управление, *правосѫдenъ* подъ управата на Т. И. Лукияновъ, руски правникъ; *просвѣщение* подъ управата на българина проф. Маринъ Дриновъ, *финансовъ* подъ управата на Шебеко, а по-късно и воененъ подъ грижитѣ на генералъ Столипинъ. Рускитѣ началници съ завземането на селищата веднага назначавали българи за кметове, околийски началници и стражари, окрѫжни управители (губернатори), сѫдии, учители, финансови чиновници и т. н. Обикновено руски чиновници бивали поставени тамъ, дето не могли да се намѣрятъ веднага годни българи за длъжноститѣ. Само губернаторитѣ били руски генерали, но пъкъ тѣхнитѣ помощници били най-първитѣ българи. Така, за помощници или вице губернатори били назначени: Тодоръ Бурмовъ въ Пловдивъ, Петко Каравеловъ въ Видинъ и Драганъ Цанковъ въ Търново, Станишевъ въ Видинъ, Н. Геровъ и Даскаловъ въ Свищовъ. Иванъ Вазовъ и П. Р. Славейковъ получили особени длъжности.

Князъ Черкаски билъ свободолюбивъ човѣкъ. Ималъ амбицията да уреди новата българска държава по най-модеренъ начинъ. Той призовалъ народа да избере своитѣ общинари и сѫдии.

Следъ смъртьта на Черкаски рускиятъ царь изпратилъ княза **Дондуковъ Корсаковъ**, като *главенъ комисаръ*. Той станалъ глава на заведващитѣ горни отдѣли и образувалъ руското окупационно правителство до изработването на основния законъ на страната и до избора на князъ.

Окупационното правителство заседавало въ Пловдивъ. Обаче следъ подписването на Берлинския договоръ, когато станало явно, че Южна България се отдѣля отъ северна, се наложилъ въпроса: кой градъ да се избере за столица на новото Княжество? Едни предлагали Търново, като стара столица; други предвидливи руски и български дейци, особено заслужилиятъ историкъ Маринъ Дриновъ, настоялъ щото, столицата на нова България да бѫде София, центъръ на Балканитѣ, подъ чието влияние подпадатъ всички земи, въ които живѣятъ българи. Това се приело и презъ октомвр. 1878 г. окупационното правителство се примѣстило въ София.

Изборътъ на София за столица билъ важна сполука, а щомъ и Южна България се формирала въ автономна областъ съ християнинъ управникъ, на българитѣ се представилъ изгледъ за добро бѫдаще.

Когато станало известно решението на конгреса, разпокѫсаниятъ народъ не останалъ доволенъ и неговитѣ първи радости отъ освобождението се помрачили. Въ всички земи и кѫтове, във всички планини и поля българитѣ съ болка се научили за новото нещастие и горчиво оплаквали унищожението на Санстефанска България, която изведнажъ разрешавала принципнитѣ два въпроса за всѣки народъ — освобождение и обединение.

Недоволството си българскиятъ народъ изразилъ въ разни форми: изпратени били депутации по държавитѣ, направили се оплаквания, молби, протести и дори дигнали се малки въстания по македонската граница въ долината на Струма. Дипломацията, обаче, била казала своята студена дума и за повръщане не оставало надежда. Въ Берлинъ графъ Игнатиевъ не билъ допуснатъ. Русия била победена и нейнитѣ дипломати Горчаковъ и Шуваловъ не показали наклонность къмъ скѫсване преговоритѣ, защото изгледътъ за нова война,

и то съ Англия и Франция, билъ твърде мраченъ. Русия била изморена и доста изтощена.

Конституция и князъ. — Берлинскиятъ договоръ постановилъ, щото рускитѣ окупационни войски да напуснатъ България и Източна Румелия въ срокъ отъ 9 месеца. Презъ това време двѣтѣ нови държавици трѣбвало да се организиратъ и снабдятъ съ основни закони, учреждения и предвидената военна сила, която да замѣсти руската окупационна войска. Рускиятъ императорски комисарь князъ Дондуковъ-Корсаковъ съобщилъ това на народа въ Княжеството и го поканилъ да пристжпи къмъ работа, тъй като самъ народътъ трѣбвало да си нареди основенъ законъ и да си избере князъ. Най-важното било да се изработи Конституция за новото Княжество. Единъ проектъ за такава билъ приготвенъ отъ руския организаторъ на сждебното дѣло въ България *Т. И. Лукияновъ*, човѣкъ високо развитъ и много либераленъ по своитѣ идеи и схващания. Би могло да се помисли, че България въ момента на освобождението си не би имала никаква интелигенция, никаква по-бройна подготвена класа мжже, които биха се заели съ уредбата на държавата, и биха поели главнитѣ служби на много органи, които трѣбвало да се натъкмятъ. Но това не било така. Българскитѣ училища презъ 40 години били изпуснали голѣмъ брой грамотни младежи. Па и въ Европа били свършили наукитѣ си много българи, които следъ освобождението се завърнали въ България заедно съ емигрантитѣ. Всички тия млади сили били въодушевени за работа, подтиквани отъ най-идеални подбуди.

Главниятъ въпросъ, който се наложилъ, билъ, каква Конституция, какви закони, основани върху нея, и какви учреждения би били най-подходни и целесъобразни за новата държава, освободена вчера, съ народъ, израсълъ подъ иго, безъ държавна опитность, безъ практика, безъ знания и умения. И наистина, отъ какви обществени класове билъ съставенъ тогава българскиятъ народъ? Имало ли е крупни земевладѣлци, капиталисти, индустриалци, фабриканти, стари аристократски родове съ традиции и привилегии, или това били само овчари, орачи, дребни занаятчии и търговци, които още не били здраво закрепнали, та можели да се нагодяватъ къмъ

всѣка наредба, стига тя да отговаря на основнитѣ черти на народния характеръ?

Умѣстно е да допуснемъ, че авторътъ на проекта за Конституцията, Лукияновъ, не е познавалъ основния мирогледъ на народа, нито характернитѣ особености на неговитѣ понятия, неговитѣ нрави, правоотношения между лицата и еснафитѣ, общинитѣ, членоветѣ на обществото и държавнитѣ правоотношения. Но за туй пъкъ той ималъ тая симпатична досетливость да се отнесе писмено до нѣкои лични българи и да ги запита, какъвъ основенъ законъ най-би допадалъ за българския народъ, за да улесни веднага и безъ сътресения прогресивния развой на новия му животъ.

Българскиятъ народъ него време представялъ политическа Tabula rasa — чиста дъска. Наивенъ, неукъ, неопитенъ, неукрепналъ стопански и социално отъ дългото робство, ала народъ трезвенъ, якъ физически, доста трудолюбивъ и главно непокваренъ въ своитѣ намѣрения и своитѣ чувства. Надаренъ съ естественъ, природно практически разумъ, той изглеждалъ прикритъ, врагъ на турската власть; къмъ себе си, обаче, въ своитѣ социални отношения е бивалъ винаги искренъ, коректенъ и чистонравенъ. Турскиятъ режимъ унищожилъ изъ коренъ старобългарското феодално и наследствено болярство; фенерското иго задушавало неговитѣ интелигентни сили и подкопавало влиянието на българското висше духовенство, което съ голѣма мжка сжществувало тукъ-таме и изхарчвало всичката си енергия въ защита на личната си сигурность, безъ да може да се грижи за широко влияние между народа. По тия причини народътъ билъ *социално изравненъ*, а религиозно *нефанатизиранъ*. Старитѣ привилегии, които турското правителство давало на отдѣлни лица, на общини и села срещу известна услуга къмъ турската държава (войници, граничари, дервенджии, разни техничари), били постепенно унищожени, откакъ турскитѣ нрави се развалили и султанската дума престанала да бжде света. При това привилегиитѣ давали известни предимства на часть отъ раята само относно държавнитѣ тегоби и данъци, а не и относно политическитѣ права. Изсочилитѣ се храбри, честолюбиви, самолюбиви и високомѣрни българи, чиято природа ги тикала къмъ широка дейность, заповѣдничество и власть, трѣбвало или да прие-

матъ мохамаданството, или да загинатъ въ борбата съ господаря си. Така владѣтельтъ чрезъ исляма обиралъ смѣлитѣ хора отъ раята и увеличавалъ своя дееспособенъ кадъръ. Българи потурнаци достигали до високи длъжности и развивали широка държавна дейность. Ония пъкъ българи, които преди възраждането приемали духовно звание, потъвали въ дълбокия мракъ на гръцката църковна иерархия, която спирала и унищожавала всѣки стремежъ къмъ сближение съ народа и къмъ издигане на радетели изъ срѣдата му за добиване авторитетъ съ обладаваще влияние. Презъ последния вѣкъ, когато благосъстоянието на турскитѣ земледѣлци-бегове било разколебано, мнозина българи, покрай ония, които били запазили имотитѣ си по-рано, по единъ или по другъ начинъ се сдобивали съ своя собствена земя и почвали да се издигатъ чрезъ спестяване и лихварство като заможни хора, богати българи. Естествено било, че такива заможни българи заставали на чело на известни общини, и се явявали посрѣдници между раята и турцитѣ. Тѣ съставяли първенци и носели името стареи, „чорбаджии". Чорбаджии се наредили по села и градове, забогатѣли отъ търговия, ржчна индустрия, занаятъ или предприемачество на турцитѣ. Чорбаджиитѣ нѣкакъ мълкомъ безъ да бждатъ избирани отъ народа, се явили като негови представители, сждии, управници и поржчители предъ турската власть. Едни отъ чорбаджиитѣ се държали винаги добре, защищавали сънароднитѣ си, сждѣли ги правдиво и често ги избавяли отъ голѣми беди (несправедливи данъци, ангарии и други извънредни тегоби). Други пъкъ било отъ жажда за богатство, било отъ желание за заповѣдничество, угаждали на турцитѣ извънмѣрно слѣпо и като добивали по силата на турскитѣ реформи въ последнитѣ години достжпъ въ правителственитѣ конаци, сждилища и съвети, явявали се често злосторници и грабители за раята, както и самитѣ турци. Слаборазвити въ националното си чувство, непознаващи историята на народа си, нѣкои новоиздигнати селски или еснафски аристократи не вѣрвали, че турската държава ще падне и че е въобще възможно българско царство. Затова нѣкои отъ тѣхъ издавали на турцитѣ или на фанариотитѣ народнитѣ тайни, откривали революционеритѣ и пакостѣли на народното дѣло. Тѣхъ народътъ много мразелъ и отбѣгвалъ да имъ довѣрява тайнитѣ си, а само въ случай на беда дирѣлъ съ горчиви сълзи и неволенъ откупъ защитата имъ предъ турцитѣ.

Това били единични издигнали се българи, богати и влиятелни предъ турцитѣ. Обаче тѣ срещнали свободолюбивитѣ еснафи и новиятъ духъ на предосвобожденскитѣ революционери, които отслабвали чорбаджийското влияние. Особено следъ освобождението чорбаджиитѣ изгубили всѣко значение и новата наредба на държавата не можла да държи за тѣхъ смѣтка, едно, че тѣ били малобройни и второ — доста необичани. Ето защо Конституцията не можала да имъ запази никакви особени политически привилегии.

Оставала най-сетне интелигентната демокрация. Българскитѣ училища, макаръ недобре уредени, както по-горе казахме, изпуснали изъ недрата си дебела струя отъ младежи, които съ ревность изучвали науката. Настроявани отъ учителитѣ си, какво българскиятъ народъ е най-изосталалъ отъ балканскитѣ въ всѣко отношение, тѣ удвоявали усърдието си въ лично развитие и обществена служба. Много отъ тия събудени младежи били свършили въ Цариградскитѣ чуждестранни училища, а други въ Русия, Ромъния, Сърбия, Гърция, Австрия, Германия и дори въ Франция. И когато освобождението дошло, то не заварило народа съвсѣмъ безъ образовани хора, защото имало вече развита доста практична и, главно, твърде патриотично настроена интелигенция. Часть отъ тая интелигенция съ младото борческо духовенство изнесла на плещитѣ си борбитѣ за църковна и политическа свобода, часть отъ нея загинала въ освободителната революция, ала и голѣма часть останала бодра и способна да поеме управлението на свободното си отечество[1]). Можело ли е тази интелигенция, излѣзла прѣко отъ народната срѣда, отъ родители орачи, занаятчии, търговци и пр., израсла въ борба за свобода, да поиска за себе си нѣкаква привилегия при новата уредба на страната? Самото питане било оскърбително

[1]) Споредъ запискитѣ на М. Дриновъ, четени въ Учредителното събрание на 14 мартъ 1879 г., въ нова България били назначени за държавни и общински чиновници надъ 2000 души, отъ които 768 души били назначени отъ окупационното правителство и 1353 по изборъ отъ народа. Почти всички добри учители били посочени и избрани за сждии. Руски чиновници останали само 150.

за нея. Тая интелигенция въ голѣмата си часть била революционна и толкова демократична, колкото билъ и българскиятъ народъ, който по естествено чувство за право не признавалъ ни духовенството, ни чорбаджиитѣ по-високо отъ себе си. Въ турско време народътъ приемалъ само едно дѣление: *българинъ — рая* и *турчинъ — господарь (ага).*

И тъй, на въпроса, каква конституция би отговаряла на народния характеръ, на народното чувство за право, за общо и частно благосъстояние, отговорътъ билъ единъ: *демократическа*. Така се произнесли и почти всички млади българи, които били предварително запитани. Въ сѫщия духъ билъ написанъ проектътъ отъ руския законоведъ Лукияновъ, който покрай това е ималъ предъ очи сръбската, ромънската и грѫцка конституция. Проектътъ билъ изпратенъ въ Петроградъ, прегледанъ, поправенъ отъ законоведи и повърнатъ на князъ Дондуковъ да го внесе въ Учредителното събрание за обсѫждане.

Учредително събрание. — *За приемане на Конституцията се свиквало Учредително народно събрание.* То било съставено отъ представители изъ всички български земи (Мизия, Тракия и Македония), защото все още вѣрвали, че България може да бѫде цѣлокупна.

Съставътъ на събранието билъ:

а) *по право:* висше духовенство (11 български владици, единъ мюфтия и единъ равинъ) — всичко . 13
Висши сѫдии и представители на окрѫжнитѣ сѫдилища 105
б) *по назначение* отъ руския комисарь: българи-чиновници, лѣкари, учители, училищни инспектори 21
в) *по делегация* отъ мънастири и дружества 5
г) *по изборъ* отъ народа 87
Всичко . . . 231

отъ които българи 218, турци 12 и евреи 1.

10-и февр. 1879. — Учредителното велико народно събрание се свикало въ старата българска столица Търново, открило се на 10 февр. отъ императорския руски комисарь князъ Дондуковъ-Корсаковъ, който го посъветвалъ да работи по-бързо, тъй като Берлинскиятъ

договоръ опредѣлялъ срокъ за избиране на първия български князъ. Народнитѣ представители, настроени родолюбиво, избрали за председателъ на събранието бившия български екзархъ Антимъ, а Петка Каравелова и Т. Икономова избрали за подпредседатели. Следъ това тѣ се заели съ всичкото усърдие, свойствено на хора млади, енергични, повикани на новъ политически животъ, самоувѣрени и неизхабени въ парламентарни празноречия, та въ едно кѫсо време се справили съ конституционнитѣ теории и приели основния законъ на своето отечество.

Обсѫждането на законопроекта било първото бойно поле, върху което трѣбвало да се сблъскатъ обществено-политическитѣ идеи на българитѣ. Тукъ трѣбвало да изпъкне и теоретика-политикъ и реалиста-деецъ, и практика-работникъ. Въ този актъ на изпитание българскиятъ разумъ и българската зрѣлость трѣбвало да дадатъ примѣръ за доброто бѫдеще на народа. За добра честь изпитътъ билъ блѣскаво издържанъ. Справедливостьта изисква да отбележимъ, че руското правителство право или косвено не се мѣсило при обсѫждението на Конститиуцията. Въ мѫчни случаи сами българитѣ се отнасяли до рускитѣ дейци за съвети, и колчемъ пѫти ставало нужда да питатъ въ Петроградъ, какъ да се постѫпи, конституционнитѣ положения бивали измѣнявани въ по-либераленъ духъ. Въ Русия него време вѣела волната мисъль; печатътъ билъ добилъ доста пълна свобода, а и самъ царь-Освободитель Александъръ II клонѣлъ къмъ конституционенъ режимъ.

Първитѣ политически течения. — Партии. — Постепенно съ обсѫждането на конституционнитѣ положения се проявяватъ въ Учредителното събрание между българитѣ две главни схващания; едно *по-консервативно*, и друго напълно свободолюбиво, *либерално*. Къмъ по-консервативното течение отивали старитѣ чорбаджии, богатитѣ, владицитѣ и нѣколко високообразовани, възпитани въ Австрия и Русия българи, които мислѣли, че единъ умѣренъ и разуменъ *консерватизъмъ* е по-целесъобразенъ за младия, неопитенъ и по-неукъ български народъ. Начело на това течение отъ свѣтскитѣ депутати стояли Т. Икономовъ, Григоръ Начевичъ, Димитъръ Грековъ, Марко Балабановъ и Константинъ Стоиловъ. Безъ да се броятъ за консерватори и безъ да

приематъ тоя епитетъ, тѣ искали, щото въ Конституцията да не се даватъ еднакви изборни права на всички граждани, но да се приеме *имотенъ и образователенъ* цензъ, като се привилегироватъ по-крупнитѣ земледѣлци, богатитѣ търговци и гражданитѣ съ срѣдно и висше образование. При това тѣ искали да се нареди *втора камара*, **сенатъ**, който да държи равновесие между народното събрание и князa.

Второто течение, свободолюбивото, начело на което застанали Петко Каравеловъ, Петко Славейковъ и Драганъ Цанковъ, целѣло да даде Конституция почти републиканска. Петко Каравеловъ билъ братъ на революционера Любенъ Каравеловъ, възпитаникъ руски, надъханъ отъ руския новъ либерализъмъ и английската теория за конституционно право, свършилъ два факултета и славещъ се съ голѣма начетеность. Той билъ вдъхновителя на либералното течение, и като подпредседатель, билъ истински ржководитель на Учредителното Събрание[1]). Стариятъ поетъ Петко Славейковъ билъ човѣкъ самоукъ, учитель и вестникаръ, създатель на българския книжовенъ езикъ, голѣмъ хумористъ, популяренъ деецъ и патриотъ, съ богати ораторски похвати да надвива противницитѣ си. Драганъ Цанковъ билъ сжщо публицистъ и учитель, и макаръ да не е билъ убеденъ либералъ-демократъ; той билъ противникъ на консерваторитѣ по лични съображения и работилъ въ защита на народнитѣ интереси, безъ да избира срѣдствата въ борбата. Казанитѣ водачи поискали, щото Конституцията да въздигне народа въ *господарь*. Управлението по форма, съгласно Берлинския договоръ, било конституционно-монархическо, но българитѣ поискали да се нареди пълно народовластие, при което народътъ да бжде суверенъ, а князътъ — неговъ пълномощникъ. Къмъ казанитѣ трима либерални водачи се сгрупирали всички дотогавашни революционери, просвѣтени чиновници, учители, писатели, адвокати и всички млади селяни и граждани, които имали въ мечтитѣ си повече републи-

[1]) Рускиятъ проектъ носѣлъ скромното название „Уставъ на Княжество България". Каравеловъ веднага отсѣкълъ: не у с т а в ъ, а К о н с т и т у ц и я трѣбва да бжде името на българския основенъ законъ. Рускитѣ автори на законопроекта се боѣли да поставятъ названието „конституция" като неудобно за руското ухо. Каравеловъ зелъ за образецъ най-вече белгийската демократична конституция.

канска, отколкото монархическа България. Начело на младитѣ адвокати и поети, още недопустнати въ събранието, билъ *Стефанъ Стамболовъ*, който пръвъ нарекълъ себе си *либералъ*, турилъ отличителенъ знакъ — бѣлъ калпакъ на глава, и съ своето поразително красноречие и подигравателна поезия повелъ злъчна борба срещу „консервитѣ". Свободолюбивото течение нарекло себе си *„либерална партия"* и постепенно се формирало въ здрава политическа организация съ всички органи и срѣдства за борба. Консервативното течение, предвождано отъ владици, отъ чорбаджии и отъ високо образовани, съ по-изтънчени вкусове, съ по-деликатни маниери, странещи отъ бурния животъ, съ благоразумната си послушность къмъ по-високитѣ, а може би съ недовѣрието, което хранѣли къмъ простолюдието, не се оформило въ партия и не прибѣгнало до систематична и организирана борба. За това останало разединено въ нищожно малцинство и въпрѣки голѣмитѣ си познания и красноречивитѣ си оратори, то изгубило победата на бойното поле. Либералитѣ завладѣли бюрото на Учредителното събрание и съ огромното си болшинство прокарали напълно своитѣ идеи въ Конституцията.

Обр. 1. Ст. Стамболовъ

Основнитѣ положения въ Конституцията. — Събранието приело: пълно равенство на българскитѣ поданици предъ закона; съсловия не се допущатъ, привилегии никому не се даватъ, забраняватъ се титли изобщо и ордени за гражданскитѣ лица. Робство не сжществува. Всѣки робъ, отъ какъвто полъ, вѣра и народность да бжде, щомъ стжпи на българска територия, става свободенъ. Гарантира се напълно свободата

на мисъльта, съвестьта, словото и печата; никаква цензура не се допуща и никакъвъ залогъ, нито цензъ може да се иска отъ писателитѣ, книжаритѣ и печатаритѣ. Престжпленията въ печата се сждятъ по закона за общитѣ престжплеиия. Първоначалното образование се приема за безплатно и задължителио подъ страхъ на глоба. Гарантира се свободата на личностьта, на жилището, на труда и имота. Особено се осигурява на жителитѣ отъ българското Княжество свободата да се събиратъ на събрания, да обсждатъ всѣкакви въпроси *безъ да искатъ по-напредъ за това позволение.* Българскитѣ граждани иматъ право да създаватъ полезни дружества *безъ всѣко предварително разрешение.* Законодателното тѣло състои отъ една камара съ народни представители, избрани прѣко отъ народа по най-многото гласове, които получаватъ. За избирателнитѣ права на гражданитѣ не се иска никакъвъ цензъ. Избиратель е всѣки български гражданинъ, навършилъ 21 годишна възвасть, безъ огледъ на състояние, чинъ, занятие, образовние и т. н. Избираемъ е всѣки гражданинъ, който е грамотенъ (знае да се подпише) и е навършилъ 30 год. възрасть. Сжщиятъ принципъ билъ сетне прокаранъ и при всички други изборни учреждения (градски съветъ, сждебни заседатели и т. н.). Народното събрание бива: *Обикновено* и *Велико.* Обикновеното състои отъ по единъ депутатъ на 10,000 жители отъ двата пола; то обсжжда, приема, измѣня, допълва и тълкува законитѣ и то контролира действията на министритѣ. *Великото* (на 10,000 души два депутата), се свика само въ 4 случая: 1. за отстжпване нѣкоя часть отъ територията, 2. за измѣнение или ревизия на Конституцията, 3. за избиране новъ държавенъ глава въ случай на вакантенъ престолъ и 4. за избиране регенти, ако престолонаследникътъ е още непълнолѣтенъ.

Българската държава е монархия наследствена и конституционна съ народно представителство. Държавниятъ глава представлява държавата; той е върховенъ началникъ на всички военни сили, има право да смекчава наложеното наказание на криминални престжпници. Правото обаче на амнистия и помилване на осждени министри не е негово, а на народното събрание. Разпоредбитѣ на държавния глава иматъ сила само въ такъвъ случай, когато тѣ сж подписани отъ надлежнитѣ министри, които поематъ отговорностьта за тѣхъ.

Изпълнителната власть принадлежи на министерския съветъ, който състои отъ всички министри. Единъ отъ тѣхъ, по изборъ на държавния глава, се назначава за министъръ-председатель. Министритѣ се назначаватъ и уволняватъ отъ държавния глава (разбира се, съ огледъ къмъ силата на политическ. партии). Министритѣ сж отговорни предъ държавния глава и Народното събрание *съвокупно* за всички общи мѣрки; които тѣ зематъ и *лично* всѣкой единъ за всичко, което той извършва по управлението на повѣрената нему часть. Народното събрание може да предава министритѣ на сждъ за измѣна на отечеството или на държавния глава, за нарушение на Конституцията, за предателство или нѣкаква вреда, причинена на държавата за лична полза. Министритѣ се сждятъ отъ особенъ държавенъ сждъ, съставътъ на който се опредѣля съ законъ.

Това сж основнитѣ положения на Конституцията. Съставена отъ хора млади, довчерашни роби, жадни за свобода, тя има характеръ повече на декларация за свободата и правата на човѣка и гражданина. Отъ нея се вижда, че князътъ трѣбва само да царува, но не и да управлява.

Конституцията се приела окончателно и подписала отъ Учредителното народно събрание въ Търново на 16 априлъ 1879 г. Сжщото събрание одобрило столицата на България да бжде София.

Първо Велико Н. Събрание — Избиране на князъ. — Следъ това дошълъ редъ да се избере князъ на новата страна. Кой е кандидатътъ? Българинъ за такъвъваженъ постъ нѣмало. Ако билъ питанъ благодарния и опияненъ отъ радость народъ, той би казалъ: да бжде князъ на България графъ Игнатиевъ, генералъ Гурко или князъ Дондуковъ Корсаковъ, който билъ спечелилъ напълно народната любовь съ хубавото си държание, очевидно таящъ съкровено желание. Руското правителство, обаче, решило щото българскиятъ князъ да не бжде руски поданикъ. Членъ 3-и отъ Берлинския договоръ казва: „българскиятъ князъ ще се избере свободно отъ народа и ще се потвърди отъ Високата порта съ одобрението на великитѣ сили. Никой членъ отъ управляещитѣ домове на европейскитѣ велики сили не може да бжде избранъ за князъ на България“. Рускиятъ царь

Александъръ II препоржчалъ за български князъ германския принцъ *Александъръ Батембергъ*[1]).

Обр. 2. Александъръ Батембергъ

На 16-и априлъ 1879 година се закрило Учредителното Велико народно събрание. На другия день 17/29

[1]) Александъръ Батембергъ билъ братовъ синъ на руската императрица Мария Александровна. Баща му билъ Александъръ Хесенски, майка му полкиня. По вѣра лютеранинъ, той получилъ образованието си въ Германия, въ кадетския корпусъ, служилъ въ хесенскитѣ драгуни и въ пруската лейб-гвардия. Презъ руско-турската война, като доброволецъ, участвувалъ въ отряда на генералъ Гурко.

се открило отъ Дондукова първото Велико народно събрание, избрано, отъ народа на 26 мартъ, още докато заседавало учредителното, по трима представители на 10,000 души мжжко население. Първото Велико народно събрание, съставено отъ 211 души, почти всички членове отъ Учред. събрание, имало задача да избере князъ[1]). За председателъ на събранието билъ избранъ пакъ Антимъ. Заседанието станало при закрити врата. Думата зема търновския митрополитъ Климентъ и следъ като споменалъ нѣколко кандидата, принцъ Рейсъ и Валдемаръ Дански, предложилъ за князъ на България Александра Батембергъ. Книжовникътъ Слвейковъ подкрепилъ предложението. Всички депутати станали на крака, единодушно съ викове „ура" и „да живѣе", прогласили за български князъ Батембергъ подъ името *Александъръ I.*

Князъ Батембергъ билъ въ Берлинъ, когато станалъ избора му. Той билъ предизвестенъ отъ руския дворъ по-рано за това. Бждещата му задача го накарала да се позанимае малко съ политическитѣ науки, да се посъветва съ нѣкои германски юристи за постановленията на българската конституция, а особено слушалъ хесенския таенъ съветникъ Менгесъ, неговъ ржководитель въ бждната му твърде важна, ала и твърде мжчна служба. Известенъ отъ берлинския руски посланикъ за избора, князъ Александъръ отишълъ въ Русия (Ливадия) да се представи на императора. Тамъ пристигнала и избраната отъ Великото народно събрание депутация (Антимъ, еп. Климентъ, д-ръ К. Стояновъ и др.), която му поднесла акта на избора.

Преди да дойде въ България и да положи клетва, Алексадъръ тръгналъ да посети по-напредъ европейскитѣ дворове. За свой секретарь зелъ въ свитата си членътъ отъ българската депутация, що му поднесла избора, д-ръ Константинъ Стоиловъ, човѣкъ младъ, високо развитъ юристъ, родомъ отъ Пловдивъ. Най-първо Александъръ посетилъ Виена, дето се врекълъ на министръ Андраши, че строго ще пази берлинския договоръ, тъй като българитѣ правѣли разни постжпки за неговото измѣнение. Въ Берлинъ той билъ посрещнатъ

[1]) Предлагали кандидатуритѣ си сръбския князъ Миланъ, ромънския—Каролъ и българина отъ Ст.-Загора Алесандръ Екзархъ.

отъ Бисмарка съ пророческитѣ думи: „идете въ България—се ще ви остане поне единъ приятенъ споменъ"[1]. Сетне Александъръ посетилъ Парижъ, Лондонъ, Римъ и Цариградъ. Голѣмъ въпросъ се възбудилъ, като какъвъ да се представи новия князъ на султана. Султанътъ билъ сузеренъ, а Александъръ — васалъ. Би трѣбвало последниятъ да се облѣче въ турска форма съ фесъ на глава, символъ на подчинение. Обаче това не станало. Но и тържеството на цариградскитѣ българи не се допуснало предъ видъ лошото настроение на избѣгалитѣ отъ България турци. Князътъ се представилъ султану въ бълг. военна форма безъ фесъ, и това имало характеръ повече на посещение, отколкото на васалска преданость. Достойнството и честолюбието на България при първата крачка били запазени.

Отъ Цариградъ князътъ заминалъ за България. Въ Търново той пристигналъ посрѣдъ единъ ужасенъ пожаръ, който помѣлъ цѣлъ кварталъ, но при все това населението го приело съ неописуемъ ентусиазмъ. При тържественото посрещание ликуващиятъ народъ носѣлъ разни надписи. Между носачитѣ се намиралъ и познатиятъ вече търновчанинъ *Стефанъ Стамболовъ*, който особено високо издигалъ своята табличка съ надписъ: „*помни цѣло супна България!*" Въ общия народенъ възгласъ неговнятъ викъ така звънливо се слушалъ, щото князътъ не можалъ да не се заинтересува и да не пожелае да се запознае съ него. Той се запозналъ по-отблизо и съ най-силния конституционалистъ-теоротикъ и подпредседатель на Учредителното събрание *Петко Каравеловъ*. На 26 юни, предвожданъ отъ председателя Антима, той се явилъ въ Великото народно събрание, предъ което положилъ установената въ Конституцията клетва и закрилъ събранието.

Следъ нѣколко дни князътъ заминалъ за новата столица София, поелъ управлението на страната отъ Дондуковъ-Корсакоръ, който си заминалъ къмъ 20 юлий въ Русия заедно съ окупационото правителство.

[1]) Князъ Бисмаркъ показвалъ, че не се интересува отъ Балканитѣ, които не заслужавали коститѣ нито на единъ померански войникъ. При все това той, ведно съ Австрия, билъ убеденъ, че Русия въ пжтя си за Цариградъ ще заеме България и ще изпжди Александра Батемберга.

ГЛАВА II.

Първитѣ стжпки и първитѣ мжчнотии

Първото Министерство. — (5/VII — 24/XI). — Първата работа на княза била да състави министерство. Сега трѣбвало да се изберать 6 души министри, съгласно Конституцията. Едно съмнение веднага се възбудило, дали биха се намѣрили 6 души българи да поематъ тѣзи отговорни и важни постове въ новата страна? М. Дриновъ билъ поканенъ, но той се отказалъ. Следъ дълги размишления и съвети, князътъ решилъ, министритѣ да бждатъ българи, които, колкото и да сж хора нови и неопитни, сѐ пакъ по-добре ще познаватъ народа, отколкото чужденци, особено руси, които по никой начинъ не биха могли да се справятъ съ толкова демократичната конституция. — Вториятъ въпросъ билъ, кои именно лица да се назначатъ? При изработването на конституцията, както казахме, се образували две непримирими политически течения: консервативно и либерално. Първото течение се преставяло князу като по-солидно, водачитѣ му били съ по-установени убеждения, съ европейски маниери, гаранция за умѣреность и избѣгване крайноститѣ, — това особено искали западнитѣ дипломати, които настоявали да се запази берлинския договоръ. Второто течение се представяло отъ дейци твърде крайни, готови да нарушаватъ всѣкакви договори; лица, небрежни по относки, облѣкло и безъ никакви маниери за управници. Съ естествена прямота и неспретната стойка предъ княза, тѣ му правѣли твърде неприятно впечатление. „Доста бѣ рисковано, си мислѣлъ князътъ, да се повѣри управлението на тия радикали". Освенъ това имало единъ твърде деликатенъ въпросъ за разрешение. Конституцията давала на княза титлата „Свѣтлость". Князъ Александъръ счелъ тая титла унизителна, и пожелалъ да се замѣни съ титлата „Височество". Коя партия би била по-наклонна да му даде тая титла? Отъ своитѣ частни съветници князътъ разбралъ, че това могатъ стори само консерваторитѣ съ съгласието на руския посланикъ Давидовъ. При все това, пакъ князътъ се опиталъ да помири двѣтѣ партии и да състави смѣсенъ кабинетъ. Но либералитѣ отказали. На 5 юлий 1879 г. князътъ назначилъ министри отъ консерваторитѣ: министъръ-председе-

датель и на вжтрешнитѣ работи *Т. Бурмовъ*, на правосждието *Д. Грековъ*, на външнитѣ работи *М. Балабановъ*, на финанситѣ *Гр. Начевичъ*, на народното просвѣщение *д-ръ Атанасовичъ*. За министръ на войната билъ назначенъ руския генералъ *Паренсовъ*. Князътъ се заобиколилъ и съ други лица отъ консервативната партия (д-ръ Стоиловъ, като частенъ секретаръ, а П. Гробановъ — учитель).

Обр. 3. Първиятъ министерски съветъ на нова България

(горе) Г. Д. Начевичъ Т. С. Бурмовъ Д-ръ Атанасовичъ
(долу) М. Д. Балабановъ Генералъ Паренсовъ Д. Грековъ

Въпросътъ за титлата на князя. — Всички български министри, въпрѣки Конституцията, приели мълкомъ титлата *Височество* за князя и така го титулували. Само военниятъ министъръ правѣлъ опозиция по този въпросъ, като казвалъ, че трѣбва да се издаде заповѣдь по войската за новата титла, а понеже това било противъ Конституцията, той подържалъ, че е необходимо по-напредъ да се произнесе народното събрание и да се

измѣни Конституцията, па тогава ще се издава заповѣдь по войската. И тъй, българитѣ министри безъ решение титулували князя „Височество“, което правѣли и дипломатическитѣ агенти, а военниятъ министъръ и офицеритѣ го титулували „Свѣтлость“, което му било твърде неприятно.

Него време князътъ билъ на 22 годишна възрасть и не можалъ да разбере, че промѣна на титлата може да направи само Великото народно събрание, докогато трѣбвало да се потърпи. Той обаче не искалъ да търпи. Консерваторитѣ министри — хора примирителни и гъвкави, съ принципа: „князътъ го иска“ — намѣрили това нарушение на Конституцията за несжществено, обаче не смѣяли да поематъ отговорность да го наложатъ на военния руски министъръ. Отъ това се възползувала либералната партия, та забила тревога за нарушение на Конституцията и подигнала силни протести противъ министритѣ*). Тоя нещастенъ въпросъ за титлата, на гледъ дребенъ, ималъ обаче твърде голѣмо влияние, както за относкитѣ на князя къмъ либералитѣ, така и за бждещитѣ относки между князя и военнитѣ. Той станалъ причина и за първитѣ търкания съ руското правителство.

Спречкване на князя съ Русия. — Военниятъ министъръ постоянно съобщавалъ въ Русия за сърднята на князя по тоя въпросъ и искалъ наставления. Отъ друга страна князътъ още въ Германия обещалъ на нѣкои германски офицери да ги приеме на българска служба. Това била и една политика отъ страна на князя да има въ войската си германски офицери — едно да въведатъ прускитѣ военни наредби, които князътъ предпочиталъ предъ рускитѣ, и второ да поспира или неутрализира намѣренията на рускитѣ военни кржгове, които много държали да иматъ тѣ въ ржката си българската войска. И понеже военниятъ министъръ се възпротивилъ на това, па и уволнилъ нѣколко офицери, безъ да вземе съгласието на князя, конфликтътъ избухналъ. Князътъ не смѣелъ да уволни министра, който билъ назначенъ отъ руското правителство, защото конфликтътъ можелъ да се изостри.

---

*) Консерваторитѣ издавали в. „Български гласъ“ и „Витоша“, а либералитѣ „Цѣлокупна България“ и „Независимость“. Пръвъ, който написалъ най-остра статия противъ министритѣ за това, билъ Стефанъ Стамболовъ.

Тогава естествено изникнало питанието: князътъ независимъ ли е и ползува ли се съ прерогативата да отстранява неприятния министъръ? или това зависи отъ фактори извънъ страната, непредвидени въ Конституцията? Ето първото семе за недоразумение на княза съ руското настойничество. Втора причина за спречкване билъ въпросътъ за построяване на желѣзницитѣ. Австрийскиятъ посланикъ Кевенхюлеръ, подържанъ отъ другитѣ посланници, искалъ най-първо да се построи международната линия Ихтиманъ—София—Царибродъ, като най-необходима и съгласно Берлинския договоръ, да улесни съобщенията между Виена и Цариградъ. Военниятъ министъръ и рускитѣ дейци пъкъ били довели единъ руски евреинъ предприемачъ и настоявали да се построи първо линията София—Свищовъ или Русе, та да се нареди прѣка и бърза връзка между България и Русия. Естествено, въ това искане на руситѣ западнитѣ дипломати съгледали нѣкои подозрителни намѣрение на Русия и действували предъ княза и правителството да се отхвърли този проектъ. Трети въпросъ за мъчнотии се показалъ и формирането на войската. Докато Кевенхюлеръ и Англия разбирали, че България трѣбва да има само жандармерия и милиция за подържане на вътрешния редъ, рускиятъ воененъ министъръ Паренсовъ организиралъ истинска военна сила, постоянна редовна войска, напълно по образеца на руската войска съ руски щатъ и руска команда, изпълнявана на руски езикъ*). Уредбата на редовна войска се видѣло подозрително за европейската противоруска дипломация. Князътъ, младъ и пъргавъ ка-

*) Българската войска се образувала отъ българскитѣ опълченски дружини, съставени още въ Кишиневъ презъ руско-турската война. Презъ 1878 год. опълченскитѣ дружини били преименувани въ „пеши дружини на българската земска войска". Презъ сжщата година Дондуковъ направилъ два набора отъ български младежи. Съ тѣхъ се допълнили старитѣ дружини, които получили ново разпредѣление. Въ началото на 1879 година имало вече 30 пехотни дружини, 6 ескадрона, 6 артилерийски роти (батареи), всичко 21,000 човѣка, между които 3,000 руски офицери и подофицери. Младата българска войска била разпредѣлена равномѣрно въ България и Източна Румелия. Новата войска въ скоро време добила добра дисциплина и прекрасна сржчность. На паради тя правѣла отлично впечатление. Съ отдѣлянето на Източна Румелия отъ България, войсковитѣ дружини се раздѣлили сжщо: деветь дружини останали въ Румелия и 21 въ България.

Въ София се отворило юнкерско училище за офицери.

валеристъ, обичалъ войската и желаелъ да я уреди образцово по германски образецъ. Разногласието между генералъ Паренсовъ и княза по политическитѣ и военни схващания, твърде измъчвало и нервирало младия и честолюбивъ принцъ. Като се боялъ много отъ Русия и като не искалъ да си навлече немилостьта на Александра II, ако би да разреши въпроситѣ тъй, както той разбира, князътъ ходилъ нѣколко пъти въ Русия и сполучилъ да изглади нѣкои съмнения и недоразумения. Царь-Освободитель обичалъ княза и за това билъ готовъ да изпълни много отъ неговитѣ искания.

Консервативниятъ духъ на правителството. — Но и въ вътрешното положение на страната имало нерадостни факти. Наистина, изпървенъ новитѣ министри се заловили доволно енергично и самостойно да уредятъ повѣренитѣ имъ учреждения, заварени отъ руското окупационно правителство. Трѣбвало да се нареди на първо мѣсто администрацията, като се избѣгне всичкия оня страшенъ формализъмъ и безплодна писаница, свойствени на руското управление. За уреждане на финанситѣ и съдилищата се избралъ не руски, а европейски образецъ; сжщото било съ пощитѣ, просвѣщението и т. н. Министритѣ искали вътрешно да усилятъ властьта на княза въ ущърбъ на народното представителство, а външно да сближатъ България съ Австрия и Англия. Министъръ Начевичъ, единъ безусловно хитъръ, уменъ, предпазливъ и патриотъ българинъ, възпитанъ въ Виена, обичалъ Русия само като освободителка, ала държалъ България по много причини да стои далечъ отъ нея. Правителството по желѣзопътния въпросъ се обявило противъ руския проектъ. То тайно подкрепѣло княза въ стремежа му да се изкопчи отъ руското настойничество. Рускиятъ посланикъ Давидовъ, аристократъ по нрави и убеждения, презиралъ българитѣ, и съ туй твърде улеснявалъ противоруското течение. Недалновиденъ и нетактиченъ, той подържалъ консерваторитѣ противъ либералитѣ, като да е България руска губерния.

Въпрѣки всички усилия, правителството не могло да се популяризира между народа. Понеже излизало отъ слаба група на Великото народно събрание, то се броило отъ опозицията за неконституционно. А щомъ то допустнало титлата „Височество" вмѣсто „Свѣтлость",

па и въ непредпазливость неговиятъ в. „Витоша" почналъ да титулува министритѣ „Превъзходителство", нѣщо недопустимо отъ Конституцията, опозицията го нарекла клетвопрестъпно, народоомразно и злосторно. Освенъ силния и безцензурния тонъ на вестницитѣ, въ разнитѣ градове почнали да ставатъ митинги, на които били заклеймени министритѣ съ най-остри думи и изрази. Въ сѫщото време въ източна България турското население се опитало да възстане противъ българската власть; появили се голѣми турски чети, които извършили пакости и насилия надъ българитѣ. Веднага била изпратена младата българска войска съ задача да потуши възстанието.

I-во об. н. събрание. — Бламъ на правителството. — Правителството разпоредило да се произведатъ избори за първото обикн. нар. събрание, ала изборитѣ излѣзли въ полза на опозицията. Министерската криза се наложила. Обаче, князътъ задържалъ министритѣ, понеже формално още не било изказано недовѣрие къмъ тѣхъ. Огорченъ твърде много отъ резултата на изборитѣ, князътъ най-първо помислилъ да не свиква събранието, но отсетне решилъ да отмѣни (суспендира) временно Конституцията. За това се обърналъ за съветъ къмъ руския царь-Освободитель, ала получилъ отказъ. Тогава князътъ и министритѣ се опитали да привлѣкатъ болшинството отъ народното събрание на своя страна.

На 21 октомврий 1879 г. князътъ открилъ първото обикновено нар. събрание твърде тържествено. При четенето на тронното слово станала една случка, която показвала, че българскитѣ либерали знаятъ френската революция: князътъ прочелъ речьта си седналъ на тронъ съ калпакъ на глава, когато народнитѣ представители трѣбвало да слушатъ прави. Вчерашнитѣ роби се докачили отъ тоя монархически маниеръ и протестирали. Още не излѣзалъ князътъ отъ вратата на събранието, нетърпеливитѣ либерали, начело съ Стамболова, извикали „долу правителството!" За председатель на камарата билъ избранъ опозиционния водачъ П. Каравеловъ. Никакво съмнение не останало, че правителството ще бѫде бламирано. Министритѣ поискали да се избавятъ отъ Стамболова, който билъ най-необузданиятъ. То

предложило да бѫде касиранъ избора му, понеже Стамболовъ нѣмалъ изискваната отъ Конституцията възрасть 30 год. Стамболовъ се защищавалъ упорито и извънредно красноречиво, макаръ каузата му да била крива. Събранието приело Стамболова за законенъ представитель и гласувало недовѣрие на министритѣ, които си дали оставката. Князътъ силно се ядосалъ, защото трѣбвало да се обърне къмъ Каравелова за съветъ. Обаче той се боелъ отъ него, мразѣлъ го, наричалъ до червенъ и „нихилистъ-анархистъ". Князътъ особено се обидилъ отъ отговора на тронното слово, гласуванъ отъ събранието, съ обръщение не Височество, а „Свѣтлость", както било въ Конституцията. За това той отказалъ да приеме отговора на тронното слово. Какво да се прави? Князътъ решилъ да разтури събранието, ала трѣбвало да добие предварително съгласието на императора. Рускиятъ представитель Давидовъ одобрявалъ плана на княза, но военниятъ министъръ Паренсовъ и други влиятелни руси (адютанта Шепеловъ), пишели на руското правителство, че Каравеловъ и неговитѣ другари не сѫ нито нихилисти, нито анархисти, а сѫ българи либерали, които желаятъ да се управлява страната точно по Конституцията. Колкото се отнася до титлата Височество, либералитѣ обещаватъ да я приематъ по законодателенъ редъ. По желанието на руското правителство князътъ се опиталъ още веднажъ да състави смѣсенъ кабинетъ отъ консерватори и либерали, но не сполучилъ.

Разтуряне на първото Обикн. н. събрание. — — Кабинетъ Климентовъ. — На 24 ноемврий князътъ разтурилъ камарата. Указътъ билъ прочетенъ въ събранието подъ опозиционнитѣ викове: „Да живѣе българскиятъ народъ!" „Да живѣе Конституцията!" Враждебни манифестации за княза не се направили.

Князътъ повикалъ Търновския митрополитъ **Климентъ** за министъръ-председатель и съставилъ ново консервативно министерство. Въ кабинета влизали: **М. Балабановъ, Д. Грековъ, Тодоръ Икономовъ, Гр. Начевичъ, Хр. Стояновъ.** Назначени били нови избори за народно събрание. Вѣрвало се, че благоразумниятъ и популяренъ владика ще умиротвори страститѣ и ще създаде по-умѣрено течение, обаче това не се достигнало.

Князътъ заминалъ за Русия. Два месеца се бавилъ тамъ. Оплакалъ се отъ демократическата конституция и отъ либералното настроение у българитѣ. Императорътъ го приелъ добре, насърчилъ го въ трудната му работа и отзовалъ неприятния му военѣнъ министъръ генералъ

Обр. 4. Епископъ Климентъ Бранитски
Министъръ-председатель, 24. XI. 1879—24. III. 1880

Паренсовъ. Въ единъ разговоръ съ панслависта консерваторъ Катковъ князътъ получилъ насърдчение да унищожи търновската конституция и да поеме управлението въ ржцетѣ си за нѣколко години, докато се види, каква конституция ще бжде полезна за българитѣ. Като се научилъ за това, императорътъ казалъ: „не бива". Още не било доказано за него, че Конституцията е причина за лошото управление на България.

Второ народно събрание. — Либерално министерство. *Др. Цанковъ и Каравеловъ* 24/III—28/X 1880 г.). — Съ тоя съветъ князътъ се върналъ въ София. Изборитѣ за новото народно събрание станали и либералитѣ дошли съ още по-голѣмо болшинство. Да се разтуря отново камарата било немислимо. Въпрѣки младежкитѣ си вкусове и мечти, князътъ капитулиралъ.

Епископъ Климентъ подалъ оставка и князътъ повикалъ либералитѣ (24 мартъ 1880 год.). *Др. Цанковъ*, като по-старъ по възрасть, заелъ председателството. Каравеловъ, истинския водачъ на либералитѣ, заставалъ до него, като министъръ на финанситѣ. Тишевъ на вжтр. работи, Ив. Гюзелевъ на просвѣщението, руския генералъ Ернротъ на войската. П. Р. Славейковъ заелъ председателството въ народното събрание. Министритѣ се съгласили, че титлата на княза трѣбва да се измѣни. Събиратъ съпартизанитѣ си на частно заседание и ги убеждаватъ, че титлата има международно значение, че князътъ ималъ тая титла по рождение, че всички дипломатически агенти употрѣбяватъ „Височество" и че когато Конституцията си работѣла, българитѣ не знаели, каква титла ще носи князътъ имъ, па и не разбирали международнитѣ тънкости съ титлитѣ и названията на държавнитѣ глави. Промѣната на титлата не било унизително, а достолепно за народа. Партията приела доводитѣ, макаръ не особено охотно. Тържествено признание на титлата станало при гласуването отговора на тронното слово. Докладчикътъ започналъ съ обръщението: „Ваше Височество" (вмѣсто Свѣтлость) — буря ржкоплѣскания потвърдила волята на събранието и виковетѣ: „да живѣе князя, да живѣе Негово Височество!" задоволили князовото желание.

Макаръ че всичко съ титлата се свършило благополучно, князътъ не можалъ да се сближи съ Цанкова и либералитѣ. Първата причина била липсата на вежливость и етикетность въ обръщенията имъ къмъ княза. Хора, излѣзли отъ еснафски родове, и отрасли при най-мизерни и груби условия, свикнали да говорятъ нецензурно, да се обличатъ безвкусно, дори небрежно, съ нетърпими ржкомахания, тѣ винаги отблъсвали чувствата на младия князъ[1]). Къмъ това се прибавила и омразата къмъ либералитѣ отъ нѣкои посланици, особено австрийскиятъ Кевенхюлеръ, който се страхувалъ, че младата

[1]) Ето единъ доста характеренъ случай:
— Князътъ: г-нъ Министре, направете указъ за уволнението на руския полковникъ Шепелевъ. — Цанковъ: Какъвъ е той? Князътъ: мой съветникъ. — Цанковъ: Кой го е довелъ? — Князътъ: даде ми го царьтъ. Цанковъ: Такъвъ човѣкъ нѣма въ Конституцията. Ако нѣмате нужда отъ него, споразумейте се съ царя да си го вземе.

Шепеловъ съчуствувалъ на либералитѣ. Цанковъ хитрува. Князътъ си примълчалъ, но останалъ крайно недоволенъ.

Обр. 5. П. Р. Славейковъ

Обр. 6. Др. Цанковъ Обр. 7. П. Каравеловъ

Шефоветѣ на либералната партия.

либерална партия, твърде буйна, революционно настроена, високо патриотична, ще изиграе князя и нѣкоя нощь ще удари кракъ на Берлинския договоръ. Кевенхюлеръ пазѣлъ statu-quo-то и гледалъ постоянно да внушава у българитѣ страхъ отъ Русия. Другитѣ велики сили по-малко се интересували отъ България. Подиръ Австрия по-голѣмъ интересъ къмъ малкото княжество

показала Англия. Тя сжщо се бояла да не би Русия съ помощьта на българската войска да осъмне единъ день въ Цариградъ. Нейниятъ представитель въ София обаче се убедилъ чрезъ Каравелова, че българитѣ най-малко сж разположени да станатъ руска губерния или да служатъ на рускитѣ интереси. Цѣлиятъ български народъ обожавалъ Алексндъръ II. и руския народъ зарадъ великитѣ жертви, ала либералитѣ, както и консерваторитѣ, много добре знаели рускитѣ порядки, не обичали неотговорната администрация, безправието, заточенията въ Сибиръ, и никой отъ тѣхъ не приемалъ лозунга на рускитѣ славянофили: *самодържавие, задължително православие, междуславянски руски езикъ.*

И тъй, върху българския князъ и върху българскитѣ правителства отъ самото начало се упражнявали две противоположни влияния: източно (руско): България безусловно да върви съ своята освободителка, — и западно (европейско): България да се пази отъ руската опека и да следва по пжтя на европейската култура. Въ тия две противоположни влияния българитѣ трѣбвало изкусно да се движатъ. Изобщо, както консерваторитѣ, така и либералитѣ, наклонявали или къмъ истокъ, или къмъ западъ наспроти съдействието и съчувствието, което получавали отъ едната или отъ другата страна за властьта и за управление на страната така, както тѣ разбирали. Настроението се измѣняло, колчемъ се забележвало, че дадени дипломати желаятъ да се мѣсятъ въ вжтрешнитѣ работи на Княжеството и да пречатъ на една партия, за да подпомагатъ друга, или пъкъ изобщо се противопоставятъ на общобългарския идеалъ — цѣлокупна Санстефанска България.

ГЛАВА III.

Отмѣняване на конституцията. — Пълномощия

Борба между князя и либералитѣ. — Второто Обикн. нар. събрание продължило работата си. То се заело да изработи първитѣ органически закони. Либералитѣ не се отличили съ голѣма толератность и великодушие къмъ противницитѣ си. Тѣ почнали да си отмъщаватъ и касирали най-виднитѣ консерватори, които имали безъ съмнение заслуги къмъ българския народъ, като Евлогий Георгиевъ, Д. Грековъ и други. Съ това

тѣ изострили омразата и страститѣ до крайность. А все пакъ тѣ гласували нѣкои твърде полезни и навремени закони: за административното дѣление, за сѫдоустройството и сѫдопроизводството, за десятъка, законъ за издръжката на училищата, за сечене монети и т. н. Либералната партия залѣгала да успокои вѫтрешно страната. Новиятъ руски воененъ министъръ генералъ *Ернротъ*, по народность финландецъ, взелъ сигурни мѣрки срещу възстаналото турско население въ Тузлука. Отъ друга страна външнитѣ политически условия още вълнували народа. Турция правѣла мѫчнотии по опредѣление на границата; настроението за обединение не се уталожвало. Въ Англия дошълъ на власть Гладстонъ, който съставилъ либерално министерство. Гладстонъ билъ приятель на българитѣ. Народното събрание го поздравило съ възторжена телеграма, на която той отговорилъ, че желае горещо щастливото бѫдеще на българския народъ. Българитѣ обяснили това като разположение на новото английско правителство за възобновяване на Санстефанска България. Образувалъ се комитетъ отъ дейци изъ България и Румелия, който да състави планъ за съединението. Едно тайно събрание било свикано въ Сливенъ (май 1880 г.) на това събрание присѫтсвували Ст. Стамболовъ и Георги Живковъ отъ Соф. Народно събрание. Князътъ съчувствалъ на съединението, защото дирѣлъ нѣкое събитие, което да го популяризира между народа. Европейскитѣ дипломати обаче усѣтили и предпазили княза и правителството отъ необмислена или прибързана постѫпка. Противъ съединението особено се обявила Русия. Цанковъ зелъ нейна страна и съ това спечелилъ голѣмото неразположение на княза. Но Цанковъ, рѣзъкъ и упоритъ въ отношенията си съ чуждитѣ държави, предизвикалъ неприятелството на Турция, на Англия (защото отказалъ да купи русе-варненската желѣзница), Германия, Франция и особено на Австрия по въпроса за желѣзопѫтната линия Цариградъ—Виена и регулацията по Дунана[1]). По иска-

[1]) Била съставена международна комисия да изработи правила за плаването по Дунава. Въ тая комисия български представитель не билъ предвиденъ. Австрия настояла да се допусне да участва и български членъ, като се споразумяла съ Цанкова, че тоя представитель ще гласува въ полза на Австрия. Цанковъ обещалъ, ала когато българ. представитель отишълъ въ комисията и дошло време за гласуване, той по заповѣдь на Цанкова гласувалъ за Русия.

нето на Австрия Цанковъ билъ принуденъ да подаде оставка отъ председателството, и миналъ на вѫтрешното министерство. Вмѣсто него начело на правителството заставалъ *Каравеловъ* (28 ноемврий 1880). Обстоятелствата се стекли така, че Каравеловъ отишълъ въ Русия. Тамъ той се срещналъ съ императора Александра и рускитѣ министри, предъ които билъ представенъ за радикалъ, анархистъ, нихилистъ. Каравеловъ се оправдалъ и спечелилъ благоволението на императора, който одобрилъ неговитѣ възгледи за управлението на България. Ала, като се върналъ въ България, Каравеловъ намѣрилъ една група либерали, хора млади и крайни, съ готовъ, изработенъ проектъ на рѫка, за нова—прѣмо републиканска конституция. Князъ Александъръ силно се разтревожилъ, като видѣлъ, че Каравеловъ не зима решителни мѣрки противъ това течение. Въ туй време (1-и мартъ 1881) се случило убийството на царь-освободителя Александъръ II. Млади и безразсѫдни българи либерали одобрили убийството, понеже то било ударъ на руския царизъмъ. Това още повече разтревожило княза, който винаги намиралъ защита у загиналия царь. За погребението князътъ отишълъ въ Петроградъ, оплакалъ се на новия царь Александъръ III., представилъ България за гнѣздо на крайни елементи, анархисти, нихилисти и т. н. и открилъ старата си мисъль да отмѣни (суспендира) търновската Конституция. Следъ като добилъ съгласието на влиятелни дейци, князътъ заминалъ за Берлинъ и Виена, дето особено зле били настроени противъ либералитѣ, та го насърдчили въ намѣрението му да отмѣни Конституцията.

Превратъ — Генералъ Ернротъ (27. IV — 1. VII, 1881 година). Като се завърналъ въ България, князътъ повикалъ военния министъръ генералъ Ернротъ, който мразелъ до смърть либералитѣ, назначилъ го министъръ-председатель, уволнилъ Каравелова и съставилъ министерство отъ консерватори. Самъ Ернротъ заелъ три министерства: на войната, външното и вѫтрешното. Георги Желѣзковичъ получилъ финанситѣ, Порфирний Стаматовъ — правосѫдието, а д-ръ Константинъ Иречекъ — просвѣщението.

Желѣзковичъ и Стаматовъ били чужди поданици, безъ заслуги къмъ българското общество и безъ осо-

бени дарби да упражняватъ благотворно влияние за прокарване особената князова политика. Д-ръ К. Иречекъ, по народность чехъ, синъ на баща министъръ въ Австрия, аристократъ по възпитание, авторъ на първата научна книга „История на българитѣ", билъ популяренъ като историографъ между образованитѣ българи, но чуждъ поданикъ, съ голѣмо консервативно настроение относно вжтрешното управление на България*).

Въ своитѣ политически домогвания князъ Александъръ се опрѣлъ на генералъ Ернортъ, въ когото ималъ пълна вѣра, че чрезъ полицията и войската хитриятъ и енергиченъ финландецъ ще успѣе да създаде траенъ вжтрешенъ миръ и редъ, като постави либералитѣ на мѣстото имъ, а по външната политика той усвоилъ мнението на нѣмскитѣ си съветници (Менгесъ, Шеферъ, д-ръ Иречекъ, Кевенхюлеръ и др.). Князътъ издалъ прокламация, въ която като изтъква, че конституцията е неприложима, че досегашното управление по нея е „дискредитирало" България външно и я „дезорганизирало" вжтрешно, съобщава, че свиква Велико народно събрание, предъ което той слага короната си. Само ако Великото народно събрание упълномощи княза за 7 години да управлява не по Конституцията, а по други наредби, необходими за стабилното управление на страната, той щѣлъ да остане; инакъ той се отказва отъ престола.

Либералната партия била сразена. Ала веднага тя се опомнила, приготвила се за борба и издала следния

*) Д-ръ К. Иречекъ билъ извиканъ отъ княза презъ 1879 год. отъ Чехия въ България, като просвѣтенъ човѣкъ и знаещъ миналото на народа, да помогне за уреждането на учебното дѣло и културнитѣ институти (правилници, закони, програми, научни дружества, музеи, библиотеки и т. н.). Щомъ пристигналъ въ София (есеньта 1879), той постжпилъ въ княжеската канцелария, дето попадналъ въ срѣдата на консерваторитѣ, които се въртѣли въ двореца (д-ръ Стоиловъ, Начевичъ, Аджиеновъ, Д. Грековъ, Бурмовъ, Балабановъ, Горбановъ, владицитѣ и т. н.). Всички тия българи му вдъхвали презрение къмъ либералитѣ, интелигенцията и простолюдието. Д-ръ Иречекъ се броилъ като чиновникъ за особени поржчки; редактиралъ нѣколко време „Бълг. Гласъ", изпълнявалъ длъжностьта главенъ секретарь въ министер. на просвѣщението, но ужасно ненавиждалъ министра Ив. Гюзелевъ. Д-ръ Иречекъ предпочиталъ една диктатура, нежели либерално правителство. При все това той направилъ и нѣщо добро, уредилъ библиотека, турилъ начало на музеитѣ, съдействувалъ за възобновяване на книжовното дружество и т. н.

позивъ къмъ народа: „сжществуващитѣ договори между княза и народа сж разкжсани! Законното правителство е уволнено и замѣнено съ незаконно и чуждоземно; народната воля насилена, свободата на словото задушена". Това предизвикало арести на буйни партизани и новата Ернротова полиция се явила по руски образецъ съ камшикъ въ ржка. Борбата на либералитѣ се разширила и срещу Русия, чиито офицери, чрезвичайни комисари и представители помагали на княза и на консерваторитѣ да унищожатъ демократическата конституция. Устроявани били отъ полицията редъ събрания, депутации, които се явявали предъ княза да му засвидетелствуватъ вѣрностьта си. Много отъ тълпитѣ предвождалъ Софийския владика Мелетий.

Второ Велико народно събрание — 1-и юли 1881 — Изборитѣ за второто Велико народно събрание се извършили при разпалени страсти, при терор и лични агитации на самия князъ, който обиколилъ важнитѣ градове въ България, придруженъ отъ руския посланикъ Хитрово*). Ернрота изпратилъ 5 висши руски офицери, като извънредни комисари изъ България, да агитиратъ за княза и консерваторитѣ. Всички просвѣтени хора, цѣлата интелигенция съ учителитѣ били за Конституцията, но князътъ спечелилъ. Народътъ обичалъ извънредно Русия.

На 1-и юлий 1881 год. се открило Второто Велико народно събрание въ Свищовъ. За председатель на събранието билъ избранъ митрополитъ Симеона Преславски. Князътъ стоялъ на едно дунавско параходче подъ пара и чакалъ благоприятно решение, или да си замине. Избранитѣ шефове на либералнатата партия не били

*) Драганъ Цанковъ отправилъ до Хитрово едно твърде остро отворено писмо. Цанковъ написалъ:

„Що виждаме? Рускитѣ офицери кръстосватъ Княжеството и агитиратъ отъ името на руския царь и руския народъ, че българитѣ трѣбва да изпълнятъ всички желания на княза; инакъ последниятъ щѣлъ да си отиде и турцитѣ пакъ ще дойдатъ. Сами, вие, г-не агенте, пжтувате заедно съ княза и го насърдчавате да отива противъ народната воля. Какво мнение да си съставимъ за вашето безпристрастие? Ще ви кажа: съ тѣзи постжпкируситѣ принуждаватъ българитѣ, както принудиха и сърбитѣ, да си припомнятъ думитѣ на единъ древенъ мждрецъ, отправени къмъ пчелата: не ти ща нито меда, нито жилото!"

допустнати въ събранието. Знаейки решението на княза, събранието безъ обсъждане гласувало следното постановление, приготвено отъ генер. Ернротъ и по-рано обнародвано въ „Държавенъ вестникъ“:

На българския князъ Александъръ се дава извънредно пълномощие за седемъ години. Презъ това време той ще издава нови наредби, ще създава учереждения (държавенъ съветъ) и ще въвежда подобрения въ всички клонове на управлението.

До изтичането на този срокъ князътъ ще свика Великото народно събрание съ едничка задача да ревизира Конституцията възъ основа създаденитѣ учреждения и добития опитъ.

Князътъ министъръ-председатель 1/VII 1881 23/VI 1882 год.). — Въ сѫщия день генералъ Ернротъ си подалъ оставката и заминалъ за Русия. Неговъ заместникъ — министъръ-председатель, князътъ не назначилъ, а за министъръ на вѫтрешнитѣ работи билъ назначенъ руския военѣнъ комисарь *Ремлингенъ*, за министъръ на войната руския генералъ *Криловъ*, за министъръ на външнитѣ работи — *д-ръ Вълковичъ*. Министритѣ *д-ръ Желѣсковичъ* на финанситѣ и д-ръ Иречекъ — на просвѣщението запазили мѣстата си. Въ отсѫствието на министъръ-председатель князъ Александъръ искалъ да рѫководи лично новото правителство. Всѣки министъръ се заловилъ да урежда своето ведомство по европейски образци. Д-ръ К. Иречекъ съставилъ първитѣ програми за училищата. Той заварилъ, па и извикалъ отъ Чехия много учители по математика, рисуване, латински и други предмети да заематъ вакантни мѣста. Желѣзковичъ въвеждалъ практически финансови наредби. Реформирало се външното министерство отъ Вълковичъ и се обърнало особено внимание върху разрешението на въпроса — за откупуване на изоставенитѣ турски чифлици отъ населението въ тѣхъ. Скоро обаче недоразумения се явили: една руска компания съ съдействието на руския посланикъ Хитрово искала да земе постройката на желѣзницата Русе—София; друга компания — френско-българска (Гюю-Хаджиеновъ) съ съдействието на консерваторитѣ искала сѫщата линия. Борбата се почнала и се пренесла въ самия дворецъ, дето князътъ председателствувалъ министерския съветъ.

Препирнята се изострила и консерваторитѣ се скарали съ Хитрово и руситѣ. Отъ друга страна австрийскиятъ посланикъ Буриянъ напомнилъ на княза подържката, която Австрия му прави, и поискалъ първо да се построи международната линия. Князътъ стоялъ посрѣдъ тия искания нерешително: обичалъ Австрия, но се боялъ отъ Русия. Намѣсила се и Англия за откупуване Русе—Варненската желѣзница. Вѫтре въ страната не било спокойно. Цѣлата интелигенция се вълнувала. Голѣма препирня, достигаща до омраза, се явила между княза и Хитрово относно състава на държавния съветъ. Либералитѣ се възползували отъ това. Оценявайки проектирания съветъ като крепость на реакция и безправие, либералитѣ нападнали безпощадно всичкитѣ му творци. Въведената по турски законъ цензура имъ спрѣла вестницитѣ. Каравеловъ и Славейковъ избѣгали въ Пловдивъ, постѫпили тамъ гимназиялни учители и почнали да издаватъ вестници съ буйни изобличителни статии. Вълненията отъ двѣтѣ страни на Балкана се засилвали. Всичко младо: учители, ученици, офицери, чиновници въ България и Румелия, съчувствувало на либералитѣ. Цанковъ въ София подклаждалъ вълнението и проповѣдвалъ революцията. Правителството го интернирало въ Враца, ала младежитѣ тамъ му устройватъ тържествено посрещане. Въ цѣлата страна се почнали митинги и протести противъ заточението на Цанкова. Искало се освобождението му. Гр. Начевичъ замѣстилъ омразния Ремлингена въ вѫтрешнитѣ дѣла, но въпрѣки усилията си, не можалъ да се бори срещу народното негодувание. Цѣли тълпи отъ разни градове либерали тръгнали за Враца да се поклонятъ на страдалеца, нареченъ вече „светия старецъ“. Депутации пристигили по сѫщия въпросъ и до княза. Между това обтегнатостьта между Хитрово и княза още повече се изострили. Поводи за това имало много, между другото и туй, дали България да улеснява рускитѣ доброволци, които отивали за възстанието въ Босна противъ Австрия. Хитрово почналъ да съчувствува на либералитѣ, които отъ день на день се засилвали. Князътъ се изплашилъ и отишълъ въ Русия. Тамъ той изходатайствувалъ отъ императора: Хитрово да се отзове, да се изпратятъ въ България генералитѣ Соболевъ и Каулбарсъ съ цель да оздравятъ управлението.

Правителство отъ руски генерали. — На 23 юни 1882 г. се съставило ново министерство, наречено министерство на рускитѣ генерали и консерваторитѣ, а именно: министъръ председатель и на вжтрешнитѣ работи генералъ Соболевъ, Каулбарсъ на войната, Грековъ на правосждието, Начевичъ на финанситѣ, Теохаровъ на просвѣщението, д-ръ Вълковичъ на външнитѣ работи. Князъ Александъръ си помислилъ, че тия хора сега безъ друго ще умиротворятъ страната. Правителството изработило следнитѣ положения за новата конституция: 1. двойна система при гласоподаването (чрезъ гласни); 2. имотенъ и образователенъ цензъ за гласоподавателитѣ; 3. лишение чиновницитѣ отъ право на избираемость и 4. намаление броя на депутатитѣ. Това за либералитѣ било новъ потикъ за борбата. На Каравеловъ и Славейковъ било забранено да идватъ въ България. Само Стамболовъ живѣелъ, като адвокатъ, въ родния си градъ Търново, обърнатъ отъ него въ непревземаема крепость на либерализма.

Ала и тоя пжть другаруването на консерваторитѣ съ рускитѣ генерали не траяло дълго. Генералъ Соболевъ представялъ българското правителство и му давалъ изгледъ като часть отъ руското. Начевичъ не можалъ да търпи това. Въпросътъ за желѣзницитѣ излѣзълъ пакъ на лице. Разцеплението между министритѣ веднага се появило.

III-то о. н. събрание, 8-и дек. 1882 год. — Между това произвели се изборитѣ по двойната изборна система и се свикало презъ дек. 1882 трето обикновено народно събрание отъ 56 души представители, хора богати, първенци и учени, каквито искали консерваторитѣ. Обаче, това събрание показало известна самостоятелность и отказало да гласува всички кредити по искането на Соболева. Българскитѣ министри били на страната на събранието. Конфликтътъ настжпилъ. Князътъ станалъ посрѣдникъ и работата се продължила. Тутакси обаче излѣзла нова пречка. Соф. митрополитъ Мелетий за непристойни дѣла, билъ осжденъ отъ светия синодъ на заточение въ Рилския мънастиръ. Понеже владиката не рачилъ доброволно да се подчини, полицията, по заповѣдь на д-ръ Стоиловъ, който управлявалъ вѣроизповѣдното отдѣление, насила го грабнали и го откарали въ мънастиря. Генералъ Соболевъ се намѣсилъ и заповѣдалъ да се повърне Мелетий въ София. Д-ръ Стоиловъ си далъ оставката, а заедно съ него Начевичъ и Грековъ. Екзархътъ се оплакалъ на руското правителство и Соболевъ трѣбвало да се извинява. Рускитѣ генерали останали сами и се разпореждали самовластно. Поканени били нѣколко българи за министри, ала никой отъ тѣхъ не искалъ при даденитѣ условия да бжде министъръ, та Соболевъ се принудилъ да назначи „управляещи".

До тоя безисходъ достигналъ князъ Александъръ съ „пълномощието". Князътъ билъ много обезсърдченъ и дори отчаянъ. Шефоветѣ на консерваторитѣ Начевичъ, Грековъ и Стоиловъ подали на княза рапортъ, за да му обяснятъ, защо българитѣ не щатъ да станатъ министри. Възъ основа на нѣкои факти, тѣ твърдятъ въ рапорта, че генералитѣ искатъ да въведатъ въ България управление по руски образецъ, съ чиновници, възпитани въ руски традиции, че иматъ намѣрение да строятъ линията София—Русе безъ решението на камарата и безъ необходимитѣ за това търгове . . . Тѣ съветватъ княза да свика Народното събрание за разрешение на кризата. Князътъ, като прочелъ рапорта, далъ го на Соболева. Въ гнѣва си последниятъ казалъ: „Това сж австрийски агенти и подкупени отъ Хирша българи!" Тогава Соболевъ решилъ да се сближи съ либералитѣ съ мисъль за изпжждане на княза и почналъ да преследва консерваторитѣ.

Но дошла коронацията на Александра III. Въ Русия отишли князътъ, Соболевъ и две български депутации: една отъ консерв. народно събрание съ митроп. Симеонъ начело въ полза на княза, а друга — либерали отъ градския соф. съветъ, изпратена отъ воен. министъръ Каулбарсъ за въ полза на генералитѣ. Въ Петроградъ и Москва тѣ повеждатъ тайна борба помежду си. Князътъ се оплаква противъ Соболева и обратно. Депутациитѣ се оплакватъ и противъ двамата. Отъ Русия князътъ се върналъ презъ Берлинъ и Виена съ лошо настроение. Рускитѣ генерали вече били го компрометирали предъ императора и славянскитѣ дружества. Тогава настжпили взаимни обвинения и всѣки кроилъ планове за победа. Рускитѣ генерали тъкмѣли нѣкакъ да отстранятъ княза и чрезъ диктатура да затвърдятъ напълно руското влия-

ние. Князътъ пъкъ поискалъ да направи генералитѣ вече невъзможни въ България. Руското правителство още не се решавало на детронация, нито да възобнови Конституцията. Единъ докладъ, приготвенъ отъ държавния съветъ до княза, казвалъ, че генералъ Соболевъ искалъ чрезъ него (Соболева), а не чрезъ княза да се изпращатъ поздравителни телеграми отъ българския народъ до новокоронясания царь; рускитѣ генерали безразборно и по свое усмотрение довеждали и назначавали въ войската руски офицери безъ да има нужда отъ тѣхъ; българскитѣ офицери били държани сѐ на долни длъжности. Докладътъ до княза свършилъ съ пожелание, щото за благоустройството на държавата трѣбва да се постави отговорно министерство отъ български поданници.

Князътъ одобрилъ тоя докладъ, ала върху коя партия трѣбвало да се облегне, за да го изпълни? Но хитриятъ Начевичъ се споразумѣлъ тайно съ своята жертва Цанкова въ Вратца и посъветвалъ княза да се обърне къмъ либералитѣ*). Макаръ тѣ да му били твърде много неприятни, но той склонилъ. Повикалъ отъ Вратца заточеника Цанковъ, който влѣзълъ въ София триумфално, посрещнатъ отъ либералната партия. Князътъ поискалъ да постигне помирение между либерали и консерватори на почва: ревизия на търновската конституция и изпѫждане на рускитѣ генерали. Цанковъ се съгласилъ, но съпартизанитѣ му се отказали да работятъ съ консерваторитѣ, защото би паднали въ противоречие съ досегашната си борба. Рускитѣ генерали поискали да се сближатъ съ либералитѣ, за да използуватъ любовьта имъ къмъ Русия противъ Батембергския принцъ, но не сполучили. Българскитѣ офицери вече ги подозирали. Князътъ си наредилъ собствена стража отъ предани българи. Въ това време пристигналъ новиятъ руски посланикъ *Ионинъ*, който донесълъ желанието на руското правителство да се възстанови Конституцията, като добавилъ, че Русия не одобрява крайното мнение на генералитѣ.

*) Либералната партия сега била засилена още повече съ буйни млади хора, които сетне играли голѣми роли: Димитъръ Петковъ, Д. Ризовъ, д-ръ Ст. Даневъ, д-ръ В. Радославовъ и др. Последнитѣ били следвали на западъ.

Възстановяване на Конституцията — Второ Цанково Министерство (7. IX 1883 — 29. VI 1884). Следъ нѣколко колебания князъ Александъръ издалъ на 7 септември 1883 год., безъ да земе мнението на генералитѣ, указъ, съ който възстановилъ Конституцията съ условие да бѫде прегледана отъ Великото народно събрание. Генералитѣ си подали оставкитѣ и заминали за Русия. Тамъ тѣ направили да се повикатъ въ Русия върнитѣ на княза руски адютанти. Князътъ силно нервиранъ, уволнилъ съ своя лична заповѣдь нѣколко неприятни нему руски офицери и телеграфически повикалъ отъ Русия командированитѣ български офицери. Това се посрещнало съ рѫкоплѣскания отъ Европа, защото се взело за решително скѫсване съ Русия. Обаче князъ Александъръ бърже се разкаялъ и поискалъ извинение отъ царя. Особенъ царски пратеникъ (Каулбарсъ) пристигналъ въ България и подписалъ *военна конвенция*, по силата на която рускитѣ офицери на българска служба се признаватъ само за инструктори съ тригодишенъ срокъ. Тѣмъ се забранявало да взематъ участие въ политическитѣ и вѫтрешнитѣ работи на Княжесвото.

Новото правителство било коалиционно, отъ двама либерали и трима консерватори подъ председателсвото на Драганъ Цанковъ. Министерствата били разпредѣлени така: Цанковъ на вѫтр. работи, д-ръ Д. Молловъ (либералъ) на просвѣщението, Начевичъ на финанситѣ, д-ръ Стоиловъ на правосѫдието, М. Балабановъ на външнитѣ дѣла и рускиятъ князъ Кантакузинъ на войната. Коалиционното правителство не разпуснало събранието, избрано въ режима на пълномощието. Това дало поводъ да се появятъ разногласия посрѣдъ либералната партия. Либералитѣ Цанковъ и Молловъ възприели проекта, изработенъ отъ консерваторитѣ, за промѣнитѣ въ Конституцията, а именно: цензовани депутати, сенатъ, ограничение на печата и събранията. Тия промѣни били много непопулярни между младитѣ либерални срѣди, чиито схващания били за пълно равенство и свобода. Отъ Пловдивъ се завърнали Каравеловъ и Славейковъ. Тѣ не одобрили действията на Цанковв, както и коалицията. Законопроектътъ бързо се внесълъ и по измаменъ начинъ, подържанъ отъ Цанковъ, гласуванъ отъ консерваторското народно събрание. Крайнитѣ либерали обявили съкрушителна война на гласувания законъ. *И ли-*

бералната партия се разцепила на двѣ: Цанковъ съ една група отъ една страна и Каравеловъ съ по-голѣма група отъ друга. Съ Цанкова отишли по-умѣренитѣ либерали, обожатели на „светеца" отъ Вратца: д-ръ Помяновъ, М. Сарафовъ, Я. Френгя, младиятъ адвокатъ *д-ръ Даневъ.* Съ Каравелова се отдѣлили всички крайни либерали, между които въ първитѣ редове били: Славейковъ, Сукнаровъ, Стамболовъ, *Д. Петковъ* (вестникаръ) и *д-ръ Радославовъ* (юристъ).

Каравеловата група обявила старата Конституция за „народна светиня" и започнала да издава вестникъ „*Търновска Конституция*", въ който решително и категорично искала да се запази *непокътната* Конституцията, така, както тя е приета отъ Великото Учредително събрание въ Търново.

Естествено, либералитѣ, бивши раволюционери въ освободителнитѣ движения, не могли да се съгласятъ да се въведе въ България *сенатъ,* втора камара, въ която явно било, че ще бждатъ намѣстени владици, висши чиновници, учени консерватори и богати търговци — хора, които не сж воювали за свобода, по-рано сж били противъ „комититѣ" и хъшоветѣ — революционери.

Каравеловъ ржководѣлъ и вдъхновявалъ цѣлата борба противъ Цанкова и промѣната на Констинтуцията. Яла той минавалъ за врагъ и на кназа, който предпочиталъ консерваторитѣ. За да си отвори пжтъ къмъ властьта, Каравеловъ поискалъ ауденция отъ княза, та двамата се помирили и разбрали относно политическото управление въ България. Князътъ имало срещи и съ Стамбомова, па и се сближилъ съ българскитѣ офицери.

Опозиционното либерално крило поискало отъ Цанкова да направи нови избори за народно събрание, за да се видѣло, съ кого върви народното мнозинство по въпроса за Конституцията. Цанковъ не можалъ да се противи. Въ craналитѣ избори за четвърто обикновено събрание Каравеловата група спечелила абсолютно мнозинство. Консерваторитѣ, лишени отъ подвижность да организиратъ здраво своята партия, къмъ която естествено отивали по-заможнитѣ граждани и селяни „чорбаджиитѣ", — почти не зели участие въ изборитѣ. Борбата се водѣла между двѣтѣ крила на либералната партия. Четвъртото народно събрание било свикано въ Търново. Стамболовъ се опиталъ да помири Каравелова съ

Цанкова, та да се запази либералната партия цѣла, като се опиралъ на нейнитѣ блѣскаво издържани борби, но Цанковъ не склонилъ, защото между него и Каравелова задружна работа била невъзможна. Мнозинството на събранието избрало Каравелова за председатель. Цанковъ веднага напусналъ събранието и подалъ оставката си на княза, който сега (29 юний 1884 год.) за пръвъ пжть по конституционенъ редъ поканилъ председателя на камарата да състави кабинетъ[1]).

Каравелово Министерство (29.VI.1884—9.VIII.1886). Каравеловъ съставилъ своя кабинетъ както следва: шефъ на правителството Каравеловъ-министъръ на финанситѣ; Илия Цановъ на външнитѣ работи; П. Р. Славейковъ на вжтрешнитѣ; Райчо Каролевъ на просвѣщението; д-ръ В. Радославовъ на правосждието; князъ Кантакузинъ на войата; председатель на камарата Ст. Стамболовъ.

Каравеловото правителство си поставило за цель да внесе следнитѣ нови работи въ българската политика: 1) постепено и тактично да извади България отъ чуждото влияние, отъ натиска на рускитѣ офицери и на руската държава, като дири съвети въ тежки случаи отъ западнитѣ конституциони и просвѣтени държави. Това било стжпка къмъ пълна самостоятелность. 2) въ вжтрешното положение страната да се засили съ добри закони, при изборъ на добре подготвени, честни и солидни чиновници. За тази цель били приготвени редица закони. 3) установило се окончателно, че Народната банка трѣбва да бжде държавна, а не акционерна. 4) чрезъ особенъ законъ се приело, желѣзницитѣ въ България ще бждатъ държавни, строени чрезъ публични търгове, а не *компански*, строени по концесии отъ частни лица или дружества съ право тѣ да опредѣлятъ тарифитѣ на превоза.

[1]) Най-сетне следъ 5 годишни горчиви и несполучливи опити и блъсканици князътъ се върналъ тамъ, отъ дето трѣбвало да почне. Пълномощията не му дали, освенъ разочарование и непопулярность врѣдъ интелигенцията. До колко положението не било сигурно, се вижда отъ това, че за петь години князътъ мѣнилъ 8 кабинета. Първиятъ кабинетъ на Бурмова траялъ 3 месеца: вториятъ на епископъ Климента — 6 месеца; третиятъ на Драганъ Цанковъ — 6 месеца; четвъртиятъ на П. Каравеловъ 5 месеца; петиятъ на генералъ Ернротъ — 3 месеца; шестиятъ безъ председатель — 10 месеца; седмиятъ на Соболевъ — 14 месеца и осмиятъ на Цанкова — 10 месеца.

5) отдала се на търгъ постройката на желѣзницата Цариградъ-Вакарелъ съ явно желание да бѫде построена отъ българи, а не отъ чужденци. Приготвениятъ отъ Цанкова законопроектъ за измѣнение на Конституцията се изоставилъ и България започнала да се управлява парламентарно, макаръ съ доста не оталожени още страсти. Цанковъ се отдѣлилъ, образувалъ нова либерална партия и отворилъ опозициона борба на Каравелова. До тогава той лакатушелъ въ външната политика, но сега окончателно миналъ на страната на Русия съ лозунга: „България не може да сѫществува безъ Русия". Тая негова теза, проповѣдвана широко, устно и печатно, разслабвала донѣкѫде редоветѣ на Каравелова въ простата селска маса. Въ Русия вече си съставили мнение, какво Каравеловъ, въпрѣки по-раншната си декларация, че иска да води *българска* политика, ведно съ князъ Александъръ вървятъ по пѫтъ противоположенъ на рускитѣ интереси. Отъ тогава мисъльта за изпѫждане на княза изъ България започнала да се усилва въ Русия.

Каравеловъ и князътъ се сближили. Изниквало движение за въорѫжена борба на македонцитѣ за политическа свобода. Но Каравеловъ и князътъ го спирали и укротявали съ голѣма мѫка.

Тъй вървѣли работитѣ до 6/18 септ. 1885 г., когато внезапно избухнало велико събитие.

РЕЗЮМЕ (изводъ). България била освободена следъ 9 месечна война между Русия и Турция (12 априлъ 1877 — 19 февруарий 1878). Тя била призната за самостоятелно Княжество по Берлинския договоръ, подписанъ на 1/13 юли 1878 г. Едновременно съ нея се създала и Източна Румелия съ българско управление. Населението въ България било около 2,000,000 ж., а въ Изт. Румелия — 800,000 ж. Първитѣ граждански и политически наредби поставилъ руския князъ Черкаски. Той назначилъ и първитѣ българи за администратори, сѫдии, финансисти и т. н. За главенъ комисарь билъ изпратенъ отъ Русия князъ Дондуковъ-Корсаковъ. При неговото управление и нареждане се изработила конституцията и се избралъ князъ Александъръ Батембергъ.

Първото министерство било съставено отъ умѣрени българи, наречени консерватори. Срещу него се подигнала либералната партия начело съ Каравеловъ, Цанковъ, Славейковъ, Стамболовъ. Въ изборитѣ либералитѣ добили мнозинство и заели властьта. Князътъ, недоволенъ отъ тѣхъ и политиката имъ, уволнилъ ги и отмѣнилъ Конституцията. Той правилъ опитъ да управлява съ руски генерали, но, като не сполучилъ, възстановилъ отново търновската конституция и повикалъ на власть силната либерална партия, която винаги печелѣла изборитѣ.

ИЗТОЧНИЦИ: „Княжество България" отъ д-ръ К. Иречекъ. „Изъ миналото" отъ генералъ Паренсовъ. „Болгарія" послѣ Берлинскаго конгреса" отъ А. Ф. П. А. Матвеевъ; „Князъ Александъръ I" отъ А Ф. Головинъ; „Спомени отъ учредителното събрание" отъ Д. Мариновъ; „Строителитѣ на съвременна България" т. I. отъ С. Радевъ; „Протоколи на Учредителното събрание"; „Българската конституция" отъ проф. П. Милюковъ; тогавашнитѣ вестници въ България и Източна Румелия; „Дневници на Народното събрание". Н. Р. Овсяни, I томъ — Руское управленіе во Болгарія 1877—1879 г. Спб. 1906 г. Българскиятъ дневникъ на Конст. Иречекъ, в. Миръ 1928 г.

ДѢЛЪ II

ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

ГЛАВА IV

Политическа уредба на Източна Румелия

Органически уставъ. — Южна България, въ която почти цѣлото население дигнало най-голѣмото възстание презъ 1876 г. противъ турцитѣ, която дала много жертви и най-зле пострадала за това, била откѫсната отъ северна и трѣбвало, съгласно Берлинския договоръ, да се уреди въ особена власть, подъ прѣката политическа и военна власть на султана, но съ административна автономия, съ християнски главенъ управитель, назначаванъ за 5 години отъ Високата порта съ съгласието на великитѣ сили. Султанътъ ималъ право да пази границитѣ по билото на Стара планина до Рила съ своя войска, а за вѫтрешенъ редъ се уреждала народна жандармерия, подпомагана отъ мѣстна милиция. Една международна комисия стигнала въ Пловдивъ и изработила основния законъ (Органически уставъ), по който трѣбвало да се управлява страната. Комисията въ съставъ фонъ Калай (Австрия), князъ Цертелевъ (Русия), баронъ де Рингъ (Франция), Хенри Дръмондъ (Англия), Брауншвеингъ (Германия), Кавалиера Вернони (Испания), Асимъ паша (Турция) заседавала въ Пловдивъ. Българското, обаче, население било извънредно недоволно за откѫсването на Тракия отъ България и устрояването ѝ въ отдѣлна провинция, макаръ автономна. Българитѣ искали да се

присъедини южна България към северна България, като нейна еднородна и неотнемна сестра, подчинена на нейната конституционна уредба. Агитациитѣ между населението били голѣми и на много мѣста българскитѣ искания се изразили въ бурни вълнения, протести и непокорства. Българското население срѣщало изпървенъ съчувствие и дори насърдчение отъ рускитѣ офицери и отъ самия руски комисарь Дондуковъ Корсаковъ, който макаръ да билъ премѣстилъ резиденцията си въ София, до идването на князъ Батемберга често обикалялъ южна България, пжтувалъ по градоветѣ и привличалъ народната любовь къмъ себе си, къмъ Русия и къмъ обединение на българския народъ.

Южно-българската интелигенция начело съ Ив. Евст. Гешевъ, човѣкъ съ английско образование, се групирала около вестникъ *„Марица“* и почнала да протестира съ огнени статии противъ неправдата, нанесена отъ Европа въ Берлинъ, къмъ българския народъ [1]). Ала групата около Марица скоро се убедила, че вече е невъзможно да се отмѣни решението на Европа. Тогава тя се запитала, какъ да се устрои новата область, че турската власть напълно да изчезне. Възможно ли е следъ руската войска да се повърне турската, а лордъ Биконсфолдъ билъ държалъ въ Лондонъ на едно събрание речь противъ руското разширение на Балканитѣ и обявилъ, че билъ изработилъ, щото по Берлинския договоръ турската войска отново да заеме Бургасъ и Ихти-

---

[1]) Презъ 1878 г. Т. Бурмовъ билъ помощникъ губернаторъ въ Пловдивъ. Заедно съ други българи той основалъ вестникъ „Марица“ за защита на българскитѣ интереси. Редакторъ на вестника билъ Гр. Начевичъ, а издатель Хр. Г. Дановъ. Първиятъ брой излѣзълъ на 25. VII.. Следъ нѣколко месеца Бурмовъ и Начевичъ заминали за Търново като представители въ Учредителното събрание. Редакторъ на Марица станалъ Иванъ Евстатиевъ Гешовъ.

Въ борбата съ нѣкои европейци и членове на международната комисия, които поддържали че Румелия има повече турско население, в. „Марица“ дава статистически сведения за загубитѣ и жертвитѣ, що сж дали българитѣ презъ възстанията и войната въ пловдивско и сливенско. Споредъ тѣзи сведения въ пловдивско били разрушени и ограбени 31,264 дома (48 %), църкви 103 (72 %), училища 127 (84 %), убити, изклани, изгорени и обесени 13,281 българи. Въ сливенско разрушени и ограбени 7,640 дома, църкви 55 (88 %), други сгради 926; убити, изклани и т. н. 3,205 българи.

Съ тия данни южнобългарцитѣ доказвали, че тѣхнитѣ жертви имъ даватъ право да иматъ пълна свобода.

манъ. Това ужасило българитѣ. Депутация подиръ депутация се вървѣли предъ европейската комисия въ Пловдивъ и подавали мемоари. Въ единъ отъ тия мемоари се казвало: „ние българитѣ желаемъ, щото:

1. Органическиятъ уставъ да не бжде вилаетски законъ, а конституция съ всички гаранции на народни и човѣшки свободи;

2. Да не се допускатъ турски гарнизони по градоветѣ и границитѣ; изобщо да не стжпва въ Източна Румелия кракъ на турски войникъ;

3. Офицеритѣ въ жандармерията и милицията да не бждатъ турци и

4. Главниятъ управитель да не бжде фанариотъ или левантинецъ, а българинъ, способенъ да сподѣля грижитѣ на населението, да взема участие въ неговитѣ усилия за саморазвитие и преуспѣване“.

Тоя меморандумъ билъ подаденъ отъ 10 души българи, избрани отъ българското население, да се застжпватъ за неговитѣ граждански и човѣшки права. Представителитѣ на Румелийската интелигенция изпратили делегати въ Търново предъ учредителното Велико народно събрание съ задача да поиска съединението на двѣтѣ области отъ всички народни представители. Частни събрания станали въ Търново, обаче благоразумието, предпазливостьта и практичностьта въ работата довели до заключение, че не трѣбва да се върши нищо друго, освенъ да се изпрати една депутация по европейскитѣ столици. Въ всѣки случай да не се спъва работата нито на Търновското Велико народно събрание, нито на Пловдивската международна комисия. Иванъ Евстатиевъ Гешовъ и д-ръ Г. Д. Янколовъ били пратени въ Европа. Тѣ обиколили Виена и Парижъ. Въ Лондонъ не ги приели. Навсѣкжде имъ казали, че Берлинскиятъ договоръ не може да се промѣни. Руситѣ съветвали народа да се примири. Въ Пловдивъ рускиятъ комисарь князъ Цертелевъ и австрийскиятъ фонъ Калай успокоявали развълнуванитѣ българи и давали да се разбере, че ще се изработи за Източна Румелия много либераленъ законъ и че отъ турски гарнизони нѣма какво да се боятъ. Напаренитѣ българи не искали да вѣрватъ и страхувайки се отъ отмъщението на турската войска, въ отсжтствието на редовна военна сила, решили по съвета на рускитѣ офицери да образуватъ

народна милиция въ широкъ размѣръ подъ форма на *гимнастическо* дружество. Действително, бързо се съставило въ Сливенъ такова дружество подъ име „Орелъ", което си турило за задача да обучава българскитѣ граждани отъ 18 годишна възрасть нагоре въ стрѣлба, маршировка, фехтование и други тѣлесни упражнения съ огледъ къмъ насаждане моралень духъ и граждански добродетели. За едно кѫсо време това дружество обхванало всички градове и се записали 15,000 души, които почнали подъ рѫководството на български и руски офицери усилена работа. Покрай това дружество генералъ Столипинъ, замѣстникъ на Дондуковъ въ Пловдивъ, развилъ опълченскитѣ дружини въ редовна войска (вмѣсто милиция), обучена умѣло и бързо. При общонародното въодушевение българинътъ се показалъ прекрасенъ войникъ. На парада, извършенъ по случай рождения день на руския царь, въ присѫтствието на европейскитѣ комисари, младата войска спечелила удивлението и съчувствието на доброжелатели, а сѫщевременно възбудила страха на българскитѣ неприятели.

Организационната комисия изпървенъ поискала да се занимава съ нѣкои практически финансови въпроси, искала да контролира каситѣ, заведвани отъ руси и българи по градоветѣ, ала не била допусната до това отъ народното негодуване. Народътъ вѣрвалъ, че тя иска да вземе паритѣ за турцитѣ. Комисията за три месеца окт. — дек. изработила румелийския уставъ, който наистина излѣзълъ твърде либераленъ. Уреждало се въ Румелия Областно народно събрание съ законодателни фунцкии. Отъ него излизалъ по изборъ Постояненъ комитетъ, заемащъ мѣстото на сенатъ или държавенъ съветъ. Управлението било раздѣлено между шесть *дирекции*. Съветътъ на директоритѣ съставялъ правителстото. Избирателенъ цензъ почти отсѫтствувалъ. Всички политически и граждански права и свободи били гарантирани, както и въ Търновската конституция. Фактически съ тая наредба се създала *втора конститцционна българска държава*, макаръ съ султанско право на veto, което имало само формално значение.

Тази уставна наредба успокоила интелигенцията. За успокоение на народа билъ дошълъ отъ Цариградъ българския екзархъ Иосифъ I. Ала общото народно успокоение настѫпило, когато извънредниятъ руски пратеникъ генералъ Обручевъ, прочелъ въ Пловдивската катедрална църква следъ богосложението отъ екзархъ Иосифъ една прокламация отъ Царя-освободителя, въ която се поканвали българитѣ „да се помирятъ съ полученото: да се възползуватъ отъ добитата свобода; да се трудятъ за своето мирно развитие и благосъстояние; да не слушатъ никакви външни внушения и да иматъ пълна вѣра въ руския царь. Най-сетне той добавилъ: „нѣмайте никакви страхове отъ турски гарнизони, офицери или други опасности къмъ българската националность". Тѣзи думи задоволили народа. Турското правителство сѫщо се показало благосклонно за доброто на румелийското напеление и давало да се разбере, че не ще предприеме нищо, което би оскърбило неговитѣ чувства.

Думитѣ на руския генералъ и българския екзархъ решили живота на Източна Румелия. Населението мирясало и се предало на своитѣ работи. Южна България е най-богатата и най-плодородната страна на Балканския полуостровъ. Нейното трудолюбиво население потискано по-рано отъ турцитѣ, сега се видѣло свободно. Снабдено съ земя отъ избѣгалитѣ бивши спахии, то приложило всички свои духовни и физически сили да се съвземе материално. Това обстоятелство спомогнало за реда и тишината на новата провинция въ продължение на 5-6 години.

Алеко Богориди управникъ (1879—1884). — Русия препорѫчала на Портата да назначи за главенъ управникъ българина *Алеко Богориди*, синъ на Стефана Богориди, турски чиновникъ въ Цариградъ, ала отличенъ човѣкъ, добъръ патриотъ и съвестенъ работникъ. Той заелъ поста си на 14 апр. 1879 г., назначилъ директори[1]), окрѫжни управители и цѣлата администрация, отлично поведена, отъ доста подбрани и развити хора, тръгнала успѣшно. Остри партизански борби изпървенъ нѣмало, та цѣлата интелигенция употрѣбила своята енергия изключително въ уредбата и напредъка на повѣренитѣ й учреждения.

[1]) Първитѣ директори били: 1) Гаврилъ Кръстевичъ секретарь на управителя и директоръ на вѫтрешнитѣ работи, 2) Тодоръ Кесяковъ, директоръ на правосѫдието, 3) Шмитъ (нѣмецъ) директоръ на финанситѣ, 4) д-ръ Г. Вълковичъ на земледѣлието, 5) Якимъ Груевъ на просвѣщението и генералъ Виталисъ (чужденецъ) на милицията.

Не е безинтересно да забележимъ нѣкои дребни случки, които показвали, каква физиономия ще получи новата страна. Най-първо имало въпросъ: турска ли е Източна Румелия или християнска? Ако тя е християнска, то пита се, дали тя е българска или гръцка? Западниятъ свѣтъ, особено англичанитѣ вѣрвали, че мнозинството е турско. Гърцитѣ отъ друга страна били проглушили свѣта, че Тракия била чисто елинска, съ елинско мнозинство и елинска култура. Изобщо гърцитѣ съ фалшива статистика доказвали въ Европа, че Румелия по население била турко-гръцка [1]).

И тъй, на първо мѣсто трѣбвало да се установи, какъвъ официаленъ езикъ и какво знаме ще има новата страна. Назначението българинъ за главенъ управникъ, назначението чиновници и офицери българи още презъ окупацията било явно доказателство, че българскиятъ езикъ ще бѫде официаленъ. Второ, каква ще бѫде военната униформа? Съ калпакъ или съ фесъ? Никога единъ нищоженъ външенъ знакъ не е добивалъ поголѣмо значение. Новиятъ главенъ управникъ Алеко, лойяленъ къмъ султана, тръгналъ отъ Цариградъ за Пловдивъ съ фесъ на глава. Генералъ Столипинъ предупредилъ Алека, че ако дойде въ южна България съ фесъ, не ще бѫде приетъ. Трѣбвало да го посрещне българска депутация на границата при Харманлии. Военниятъ членъ на депутацията майоръ Николаевъ заявилъ, че ако управительтъ се яви съ фесъ, нѣма да му козирува и рапортува. Съпругата на Алеко паша се научила за това, отворила куфара, извадила приготвениятъ по-рано калпакъ и го подала на мѫжа си. Появата на управителя съ калпакъ на глава предизвикало общъ ентусиазъмъ, че се урежда българско управление. Въ Пловдивъ при посрещането сѫщитѣ съмнения, ала безгранично било въодушевлението, когато видѣли, че Алеко излиза отъ вагона съ бълг. военна форма и калпакъ. При прочитането на султанския ферманъ въ Пловдивъ народътъ не позволилъ да се дигне турското знаме. Оставало сега да се види мнозинството на камарата. Изборитѣ за народни представители станали на 7/19 октомври 1879 г. Избрани били 32 българи и само 4 небългари. Като се прибавили и назначенитѣ отъ управителя членоветѣ на парламента, станали 40 души българи, 6 турци, 6 гърци, 2 арменци, 2 евреи и 1 италиянецъ българокатоликъ. Камарата се открила тържествено на 22 окт. отъ Алеко съ слово, прочетено отъ директора на просвѣтата Якимъ Груевъ на три езика: български, турски и гръцки; отговоръ му се направилъ само на български езикъ [1]). За временецъ председатель билъ посоченъ като най-старъ Пловдивския католически епископъ *Райнолди*. На поваленъ български езикъ той казалъ:

— Благодаря на Бога, почитаеми депутати, че ме е съхранилъ до този часъ да видя съ очитѣ си вашата земя свободна. Отколе живѣя тукъ и обичамъ народа. Като най-старъ, мене се падна честьта да открия първото събрание на Източна Румелия. Поздравлявамъ ви и се надѣвамъ, че всички ще се потрудимъ за доброто на народа.

На другия день за постояненъ председатель билъ избранъ Ив. Евстатиевъ Гешовъ. Следъ това билъ избранъ постояненъ комитетъ изключително отъ българи членове. По този начинъ окончателно се решило, че Румелия е българска държава.

[1]) Истината обаче блѣснала въ преброяването, което показало: българи 573,231; турци — 174,759; гърци — 42,516; цигани — 19,524; евреи — 4,177 и арменци 1,306; всичко 815,513 човѣка.

ГЛАВА V.

Съединение на Румелия съ Северна България

Партийни борби. Въ Румелия политико-общественият животъ се развивалъ много по-тихо и по-мирно, отколкото въ Княжеството. Тамъ нѣмало борби срещу устава, нито пъкъ срещу управителя. Изпървенъ нѣмало и голѣми партийни дѣления. Когато обаче се раздавали мѣстата и службитѣ, изпъкнали две групи съ желания, всѣка да даде по-добри и по-скѫпо плащани служби на своитѣ хора. Едната група се нарекла *народна* и, като имала по-голѣмо влияние, защото се състояла отъ най-видни български фамилии и дейци (Гешевци, Ив. Вазовци, най-популярния български поетъ, К. Величковъ, поетъ и революционеръ), можала да създаде голѣма политическа и културна сила. Тази партия издавала вестници и спи-

[1]) Алеко Богориди не знаялъ български, нито българско писмо. Съ чиновницитѣ и поданницитѣ той се разговарялъ по турски, а на официалнитѣ писма подписвалъ името си съ латински букви: Vogoridi.

сания, които се славѣли като най-добри на времето си[1]. Тя държала властьта и раздавала службитѣ. Срещу тая група или партия се образувала друга, отъ либерали, опозиционна партия, съ хора по-малко известни, но все пакъ добри дейци. Начело на тая партия стояли *д-ръ Странски, д-ръ Чомаковъ* и *Ив. Салабашевъ*. Голѣми, принципни политически различия между тия партии не сѫществували.

Първата партия (народната) се намирала подъ влиянието на рускитѣ консули и между другото имала на знамето си: съединението на Румелия съ България. Втората партия (либералната) представлявала единъ видъ лека опозиция срещу руското влияние и държала добре съ Алеко паша, който ималъ претенцията да управлява страната самостоятелно, безъ постоянната диктовка на рускитѣ консули и рускитѣ офицери, които все още мислели, че тѣхното мнение трѣбва да бѫде господствуваще. Партийнитѣ страсти, обаче, се разпалили, когато въ Пловдивъ дошли изпѫденитѣ отъ София П. Славейковъ и П. Каравеловъ (презъ време на пълномощията). Каравеловъ и Славейковъ веднага се турили въ опозиция на народната партия, внесли тука силенъ духъ и разпалили борбата, създали идейни течения и образували клубове, въ които се стекли всички млади сили, дори и ученици отъ гимназията, въ която тѣ били учители. Чрезъ своя вестникъ „Независимость“ тѣ разширили влиянието си въ цѣлата страна. По цѣли нощи Каравеловъ беседвалъ съ младежитѣ, развивалъ имъ своитѣ политически теории и създавалъ настроение за крайни течения противъ властьта и Русия. Това нѣщо не останало скрито отъ рускитѣ консули, които представили автора му на руското правителство като „нихилистъ“. Либералната партия, засилена отъ проповѣдитѣ на Каравелова, спечелила изборитѣ презъ 1883 г. и завзела властьта. Тя силно почнала да подпомага Алеко Паша въ стремежа му да се освободи отъ руското заповедничество. Изпаднала въ опозиция народната партия сега подзела сериозно и буйно въпроса за съединението, което, както видѣхме, било общонародно желание. Изглеждало, че на това симпатизирали рускитѣ консули. Народната партия започнала да издава в. *„Съединение“*, въ

[1]) Вестници *„Марица“* и *„Народенъ Гласъ“*; списания *„Наука“* и *„Зора“*.

който се пишели остри статии противъ либералитѣ и Богороди. Успѣхътъ на тази агитация билъ грамаденъ. Либералната партия била наречена презрително „казйонна“, сир. правителствена. Митинги се правили противъ нея не само въ Румелия, но и въ София. Резолюцията се поднесла на Княза. Наближило да изтече 5 годишния срокъ на главния управникъ „Алеко паша“.

Обр. 8. Алеко Богориди.

„Казйонната“ партия искала той да бѫде преназначенъ още за 5 години, но руситѣ и „съединиститѣ“ не се съгласили. За главенъ управникъ тѣ предложили Гавриилъ Кръстевичъ, който билъ главенъ секретарь на Алеко, историкъ, патриотъ, добъръ борецъ по църковния въпросъ, подготвенъ за службата си и много трудолюбивъ българинъ.

Гаврилъ Кръстевичъ управникъ (1884 — 1885). — Съ идването на Кръстевича на власть, управлението се заело отъ народната партия, чиито хора били наречени вече „съединисти“; тя спечелила изборитѣ съ грамадно мнозинство подъ лозунга: „Съединение“. Наста-

нени върху директорскитѣ мѣста [1]), съединиститѣ се допитали до руситѣ, могатъ ли да прогласятъ съединението. Руситѣ имъ отговорили отрицателно. Тогава казаната партия обявила, че за съединението още не е дошло време и се предала на законодателна и административна уредба на Румелия. Управлението се подобрило въ либераленъ духъ на всѣкжде. Отворили се пълни гимназии, педагогическо училище и се покрила страната се първоначални училища. Съединиститѣ имали

Обр. 9. Гаврилъ Кръстевичъ

амбицията да създадатъ една цвѣтуща страна. Столицата Пловдивъ се развила силно икономически; градътъ сталъ центъръ на търговия въ цѣла Тракия и населението набързо порасна̀ло. Въ уставнитѣ наредби било предви-

[1]) Д-ръ Хакановъ — на общитѣ сгради; С. Бобчевъ — правосждието; М. Маджаровъ — финанситѣ; К. Величковъ — просвѣщението; Ив. Ст. Гешевъ — председатель на Постоянния комитетъ (Ив. Евстатиевъ Гешевъ него време билъ вече въ София — директоръ на народната банка).

въ Пловдивъ трѣбвало да заминатъ за маневритѣ. Съзаклятницитѣ Стояновъ и майоръ Николаевъ намѣрили, че тъкмо сега е момента да се обяви съединението. Агитацията отъ по-рано била направена изъ градоветѣ и изъ много села. Горно-Конарци се показали особено нетърпеливи. Иванъ Стояновичъ и офицеръ Паница отишли въ Чирпанъ да дигнатъ народа.

На 5-и срещу 6-и септ. по разпореждането на комитета пристигнала доста голѣма въоржжена конна дружина отъ с. Голѣмо Конаре. Майоръ Николаевъ подготвилъ българитѣ офицери, които извадили войницитѣ отъ казармитѣ и заели града и учрежденията. Самъ Николаевъ съ военна часть и Захарий Стояновъ съ Голѣмо-конарската чета презъ нощьта обградили конака (двореца на управника), събудили отъ легло Кръстевича и му обявиля, че отъ тази минута той престава да бжде управитель, защото *народътъ прогласява съединението на южна България съ Северна.* Кръстевичъ отговорилъ: азъ съмъ българинъ, турска войска отъ Цариградъ нѣма да викамъ, не мога да се противя, желая българскиятъ народъ да бжде щастливъ". На единъ файтонъ управительтъ билъ изпратенъ подъ конвой въ с. Голѣмо Конаре. Захарий Стояновъ и другаритѣ му се упжтили къмъ телеграфопощенската станция. Началникътъ на станцията, непредупреденъ, що става, помислилъ, че тълпата съ зли намѣрения иска да превземе пощата, извадилъ револверътъ, стрелялъ и убилъ капитанъ Райчо Николовъ [1]). Съзаклятницитѣ се вмъкнали въ пощата, извадили чиновника, когото тълпата на улицата убила.

З. Стояновъ подалъ до окржжнитѣ управители телеграма да *прогласятъ съединението* въ цѣлата страна.

Румел. правителство, смаено отъ бързитѣ действия на съзаклятницитѣ, не могло да земе никакви мѣрки. То било смъкнато. Съставило се ново привременно правителство подъ председателството на опозиционния водачъ д-ръ Странски. Подъ звъна на църковнитѣ камбани гражданитѣ се събрали и съединението било обя-

[1]) Капитанъ Райчо Николовъ билъ отъ Райковци (Дрѣновско), презъ Кримската война 12 годишенъ преплавалъ Дунава да съобщи на руситѣ, де се намира турската войска. Презъ 1877 г. Райчо Николовъ принесълъ голѣма услуга, като събралъ отъ Русия ново облѣкло и го занесълъ въ Ромъния за обмундирване на опълченцитѣ.

вено тържествено въ Пловдивъ. Ентусиазъмътъ билъ безграниченъ. Победата осигурена. Рускитѣ офицери били смаяни и отласнати настрана. Голѣми манифестации се направили въ Пловдивъ и въ всички градове, дето събраниятъ народъ явно, всенародно, прогласилъ Александра Батемберга за български князъ. Най-стариятъ български офицеръ, майоръ Д. Николаевъ, заклѣлъ войската въ името на Александра. Това било съобщено на последния телеграфически въ Варна и една депутация отпжтувала отъ Пловдивъ да му изрази лично народната воля, да го покани да приеме предложението, за да отиде въ южна България. Настжпило голѣмо смущение у българското правителство. Министъръ-председательтъ Каравеловъ знаялъ, че се готви нѣщо, но че толкова скоро то ще се извърши, това той не очаквалъ. Руския тъ агентъ се обявилъ противъ. Князътъ следъ малко колебание тропналъ решително и приелъ предложението. Той отговорилъ отъ Варна, дето билъ този день, че се подчинява на народната воля. Отъ Варна презъ Русе — отива въ Търново, зима съ себе си министъръ-председателя Каравеловъ и председателя на Нар. себрание Ст. Стамболовъ, та презъ Габрово—Шипка князътъ стигналъ съ блѣскавъ конвой въ Пловдивъ, триумфално посрещанъ вскжде по пжтя. Пловдивъ го приелъ величествено съ цѣлото население и войската. Новината за съедидението се пръснала телеграфически въ северна България. Обща радость избухнала навсѣкжде. По всички градове и села се направили събрания (митинги) и се одобрило станалото, като се упълномощавалъ княза да вземе здраво въ ржце народното дѣло.

Щомъ стигналъ князъ Александъръ въ Пловдивъ, временното правителство му предало властьта и се оттеглило. Княжеското правителство поело управлението. Споредъ това промѣната се свършила благополучно. Никакъвъ протестъ отъ никжде. За да се избѣгнатъ всѣкакви недоволства и сътресения, всички румелийски чиновници останали на мѣстата си. Махнали се само границитѣ и митницитѣ между Княжеството и Румелия. Оставало сега да се избѣгне и външната опасность. Понеже съединението засѣгало интереситѣ на Турция, очаквало се отъ тая страна не само протести, но и военни действия. Затова била дадена заповѣдь да се мобилизиратъ всички румелийски войски и гимнастическото

дружество; сжщо така се дала заповѣдь да се мобилизиратъ и северобългарскитѣ войски и да се прехвърлятъ на турската граница.

Русия и съединението. — Какво е било поведението наруситѣ въ тоя случай? То се опредѣлило не отъ идеалитѣ на Санстефанския договоръ, не отъ понятието освободителка на българитѣ, не и отъ спогодбата на тримата императори, подписана на 18 юний 1881 г., че не ще се противопоставятъ на съединението между България и Източна Румелия, ако народътъ би го поискалъ, а отъ поведението на западнитѣ държави. Настаналъ билъ пъленъ превратъ въ възгледитѣ. Западнитѣ велики сили клонѣли вече къмъ България, а Русия изстивала поради спречкването си съ князъ Батемберга. Противницитѣ на Русия се убедили презъ изтеклитѣ години, че българскиятъ народъ твърде много скжпи за своята свобода и независимость. Като не отказва признателностьта си на Русия за освобождението, българската интелигенция издигала до независима висота своята свободна политика и реагирала твърде последователно и твърде чувствително на руското настойничество. Австрийскиятъ дипломатъ баронъ Калай и френскиятъ публицистъ Габриелъ Шармъ първи обърнали вниманието на Европа, че България би се изскубнала отъ ржцетѣ на Русия, ако западнитѣ държави улеснятъ съединението. Английската политика, стояща винаги на щрекъ срещу Русия за Цариградъ, схванала веднага положението и се заела да постави Русия въ конфликтъ съ българскитѣ идеали. Това постигнато, България би се измъкнала отъ панславистичното течение и като мине на страната на западнитѣ държави, ще улеснява политиката имъ на Изтокъ. Понеже познавали и тежненията на князъ Александра да се освободи отъ руската опека, западнитѣ дипломати казали: създайте силна България, за да отслабите руското влияние на полуострова! Отъ Лондонъ, дето князътъ билъ ходилъ по-рано, насърдчили Александра въ тая посока. И когато съединението станало, руситѣ съ ужасъ видѣли, че до князъ Александра стоятъ Англия и Франция. Руската дипломация не можала да измисли нѣщо гениално въ случая, за да победи своитѣ съперници, които грабнали отъ ржцетѣ ѝ хлѣба. Тя неочаквано за българитѣ

прегърнала политиката да бжде стражъ на унизителния за нея Берлински договоръ. Въ София рускиятъ агентъ Коящдъръ съобщилъ, че Русия не одобрява съединението, защото било извършено по внушение на нейнитѣ врагове. А могло ли е съединението да се повърне, когато народътъ билъ единодушенъ? Цанковъ и нѣколко хора отъ неговата партия въ опозиция се опитали нѣщо да направятъ, но тѣхниятъ гласъ прозвучалъ напразно. За българския народъ сега се поставилъ сждбоносния въпросъ: за Русия или за съединението. Народътъ не можалъ да се отрече отъ себе си и прегърналъ съединението.

Отзоваване на рускитѣ офицери. — Когато българската войска се мобилизирала и тръгвала да се съсрѣдоточи по турската граница, отъ Русия достигнало едно съвсемъ неочаквано известие. Руското правителство телеграфиралю на военниятъ министъръ князъ Кантакузинъ да си подаде оставката и да заповѣда на всички руски офицери отъ българската и румелийската войска да си заминатъ за Русия. Въ единъ мигъ младата българска войска останала безъ офицери! Князътъ веднага извикалъ отъ странство, дето били на учение, българскитѣ млади офицери и съ помощьта на подофицеритѣ нагодилъ надлежния команденъ персоналъ. Най-голѣмиятъ чинъ него време ималъ майоръ Николаевъ. Всички други офицери били отъ капитани надолу[1]). Това обаче не било сждбоносенъ ударъ за боеспособностьта на българската армия. Вмѣсто обезсърдчение, изпъкнало по-голѣмо въодушевление. Младитѣ офицери заели съ патриотически огънь важнитѣ си мѣста и концентрацията продължила.

Въ Пловдивъ се събрала голѣма маса редовна войска, милиция и доброволци. Ученицитѣ отъ горнитѣ класове на всички срѣдни училища се затекли въ Пловдивъ и София. Образувалъ се ученич. добров. легионъ. Князътъ всѣки день обикалялъ войскитѣ и доброволцитѣ, които се обучавали, и очаквали решението на Турция и Европа. Сжщевременно българското правителство изпратило една депутация (Д. Папазовъ, Иванъ Герджиковъ, Иванъ Евст. Гешовъ и Д. Тончевъ) начело съ митрополита Климента, твърде популяренъ въ Русия, предъ руския императоръ Александъръ III да го моли да не се противи на съединението. Царьтъ приелъ депутацията въ Копенхагенъ, смъмралъ българитѣ, дето бързатъ и слушатъ рускитѣ врагове, но добавилъ, че „съединението нѣма да се развали". При всичко това руското правителство загатнало неофициално, че желае да се махне Батембергъ отъ България. Но понеже това не станало, руситѣ предложили да се свика конференция въ Цариградъ, за да се разреши новото положение. На тая конференция съгласие не се получило, та Англия и Франция явили на агентитѣ си въ София да поддържатъ княза и съединението. Бисмаркъ, за да не сърди Русия, се държалъ резервирано. Англия употрѣбила своето влияние предъ Портата да не взема никакви военни мѣрки за Източна Румелия, понеже превратътъ идѣлъ въ интереса, а не въ вреда на Турция. Презъ октомврий по настояването на Портата се съставила нова конференция въ Цариградъ. Рускиятъ посланикъ Нелидовъ предложилъ: да се потвърди Берлинския договоръ, да се възстанови Източна Румелия и да се поддържа авторитета на султана, защото съединението било „революция", която не бивало да се допуща. Англия обаче не приела това предложение и то пропаднало.

[1]) Капитанъ Никифоровъ билъ назначенъ воененъ министъръ, капитанъ Рачо Петровъ — началникъ на генералния щабъ.

ГЛАВА VI.

Сръбско-българската война и затвърдяване на съединението.

Поводъ за войната. — Заради съединението България била нападната съ оржжие. Опасностьта намѣсто отъ Турция дошла отъ Сърбия. Кралъ Миланъ Обреновичъ тогава дружалъ съ Австрия. Миланъ билъ четвърти князъ отъ династията на основателя Милошъ Обреновичъ. Той билъ поставенъ на прѣстола следъ убийството на Михаила презъ 1868 г., но като малолѣтенъ, ималъ регентство начело съ Ристичъ. Зле отхраненъ и още по-зле възпитанъ, Миланъ отрасълъ картоиграчъ, мраченъ и наклоненъ да мжчи своя народъ и да злоупотрѣбява съ своята власть. Презъ руско-турската

война той се намѣсилъ късно, но сѐ пакъ сръбскитѣ дипломати спопучили да добиятъ по Берлинския договоръ земи, които влизали въ границитѣ на Санстефанска България. Царуването на Милана въ Сърбия било върволица отъ престжпления и тирания. Той управлявалъ зле своя народъ, товарилъ го съ тежки данъци и посѣгалъ на свободитѣ му. Презъ 1883 година се дигнало възстание противъ Милана. Съ австрийска подкрепа, заобиколенъ съ група офицери фаворити, той открилъ война на недоволната радикална партия. Единъ отъ водачитѣ на последнята, Никола Пашичъ, се спасилъ съ бѣгство въ България, дето билъ приетъ братски и настаненъ на служба като инженеръ. Известието за съединението заварило Милана на бани изъ Австрия. Той веднага се стрелналъ въ Виена, явилъ се при Францъ Иосифъ и дълго се съвещавалъ съ министра Калноки. Подиръ това затекълъ се въ Бѣлградъ и съ стжпването си обявилъ самоглаво мобилизация, събралъ короненъ съветъ и му продиктувалъ, че сръбското сжществуване било заплашено, ако се съедини Румелия съ България. Трѣбвало съ сила да се побърка съединението на българитѣ. Умнитѣ сърби го въздържали, но Миланъ не ги послушалъ.

Обстоятелствата били благоприятни. Чрезъ войната той заглушавалъ недоволството на Сърбия противъ себе си. България била скарана съ Русия, българската войска била на турската граница безъ опитна команда и безъ достатъчно снаряжение. Миланъ съсрѣдоточилъ мобилизиранитѣ войски въ Пиротъ и въ Зайчаръ. Съ една прокламация той съобщилъ на народа си, че съединението на Румелия съ България било опасно за сръбскитѣ интереси, че съ този актъ се нарушавало „равновесието“ на Балканитѣ и, за да запази това равновесие, той обявява война на България.

На 2/14 ноемврий 1885 г. сръбскитѣ войски, следъ молебенъ, подъ звуковетѣ на пиротскитѣ църковни камбани, навлѣзли въ Княжеството, границитѣ на което били безъ сериозна защита.

Главнокомандващъ на сръбскитѣ войски билъ краль Миланъ. Той раздѣлилъ бойцитѣ си къмъ България на две армии: *Тимошка армия* подъ началството на генералъ Лешанинъ, който съ съсрѣдоточенитѣ войски въ Неготинъ, Зайчаръ и Княжевацъ трѣбвало да настжпи

презъ с. Брѣгово, Кула и Бѣлоградчикъ за крепостьта Видинъ; *2) Нишавска армия*, състояща се отъ петь дивизии: Дунавска, Дринска, Шумадийска и Моравска и една конна дивизия. Тази армия подъ личната команда на Миланъ настжпила по главния пжть Пиротъ — Царибродъ за София.

Неочакваното нападение върху България и съединението отъ единъ братски народъ съвсемъ раздразнило българитѣ. Приготвени да се биятъ съ Турция, тѣ сега трѣбвало да се обърнатъ на западъ и съ стихиенъ ентусиазъмъ се стрелнали отъ турската граница на сръбската съ всичката енергия на една отчаяна защита.

Въ това време българската войска била раздѣлена на два корпуса: *източенъ* — подъ началството на подполковникъ Д. Николаевъ при началникъ щаба Радко Димитриевъ за Тракия; *западенъ* — подъ началството на майоръ Гуджевъ при началникъ щаба капитанъ Паприковъ за кюстендилско, и цѣлата сръбска граница.

Главнокомандуващъ на бълг. войски билъ князъ Александъръ, 28 годишенъ, при адютанти капитанъ М. Савовъ и поручикъ Луковъ; началникъ на генералния щабъ, казахме, билъ капитанъ Рачо Петровъ. Западниятъ корпусъ, доколкото билъ мобилизиранъ и готовъ, трѣбвало веднага да замине и заеме сръбската граница отъ р. Тимокъ до Трънъ и да се мжчи да спира сръбското настжпление, докле пристигне отъ Южна България източниятъ корпусъ на подполковникъ Николаевъ.

Въ България тогава нѣмало желѣзници. Въ Тракия работѣла Хиршовата желѣзница отъ Харманлий до Сарамбей. Отъ тамъ до София и до сръбската граница трѣбвало да се ходи пешъ въ пороенъ дъждъ и дълбока каль по изронени и развалени пжтища. Докато българскитѣ предни дружини, окичени съ цвѣтя, достигнатъ до София, сърбитѣ вече разкжсали слабитѣ български прегради, навлѣзли въ България и следъ редовни боеве превзели Царибродъ, Драгоманъ и се изправятъ предъ Сливница, чиито позиции били сравнително най-добре укрепени и въоржжени. Още не се разчуло и разбрало изъ цѣла България, че краль Миланъ нападналъ незащитената граница и стигнало известието, че сърбитѣ сж предъ Сливница. Гражданитѣ потърсватъ картата и виждатъ, че Сливница е далечъ отъ София

само 40 километра — единъ день пътъ. Настанало голѣмо смущение. Всички бързали да спасятъ столицата.

На 5 ноемврий князъ Александъръ обиколилъ цѣлата Сливнишка позиция и далъ разпоредби да се държи отбрана, понеже силитѣ не достигали за настѫпление. По цѣлата бойна линия западния корпусъ печели частични успѣхи, но търпи загуби срещу многочисления противникъ. Сѫщиятъ день започнали да пристигатъ части и отъ източния корпусъ, и макаръ много изморени, веднага заемали позиции, като внасяли голѣма бодрость у дотогавашнитѣ бойци. Откъмъ Трънъ и Брѣзникъ сърбитѣ бързо напредвали.

На 6 ноемврий нови части пристигатъ „ходомъ" и „бѣгомъ" отъ Тракия. Тѣ биватъ посрѣщани въ София съ голѣмо въодушевление отъ населението. Една дружина трѣбвало да се пренесе по дзама войника на неоседлани коне веднага на Сливница.

Капитанъ Кисовъ, който спиралъ сръбското настѫпление къмъ Брѣзникъ, билъ разбитъ и отхвърленъ къмъ Радомиръ. Пѫтьтъ презъ Вискяръ и Владая за София билъ безъ сериозна защита. Моравската сръбска дивизия отъ Брѣзникъ вече можала да обходи сливнишкитѣ позиции и заплашвала да върви право за София. Появата на Моравската дивизия въ тила би предизвикала най-голѣмо смущение. Въ София настѫпила страшна паника. Почти всички гражданни вѣрвали, че столицата за 24 часа ще бѫде въ рѫцетѣ на краль Милана. Русифилската партия начело съ Др. Цанковъ изпратила депутация при руския представитель Кояндъръ съ молба до руския царь за помощь. Князь Александъръ се колебаелъ на сливнишкитѣ позиции, дали да даде решително сражение, понеже силитѣ му били недостатъчни. На 6 вечерьта на Сливница едва се набрали 18—20,000 български изморени войници. Князътъ казалъ на офицеритѣ, че успѣхътъ при този малъкъ брой войници е съмнителенъ. Трѣбва да се напусне София и да се отстѫпи чакъ на Ихтиманъ. Едва тамъ българскитѣ сили би могли да се изравнятъ на сръбскитѣ. Свикалъ се воененъ съветъ, председателствуванъ отъ князя, презъ нощьта на 6 срещу 7; едни отъ офицеритѣ подържали да се отстѫпи и изостави София, а други настоявали, че ще победатъ въ боя. Князътъ препорѫчалъ пасивна отбрана и заминалъ за София. Появата му въ София се взела отъ всички за зловещо събитие. Мнозина

се приготвили да бѣгатъ. Каравеловъ, Стамболовъ и Д. Петковъ обявили на князя, че не желаятъ да се отстѫпва. За предпазливость обаче държавната хазна съ милиони въ злато левове била изпратена подъ командата на д-ръ Даневъ въ Орхание. Князътъ, Стамболовъ и Петковъ заминали за Сливница съ назначение да възбудятъ духоветѣ за страшната борба. Отъ София началникътъ на щаба изпратилъ малка часть съ 4 орѫдия да пази Владайския проходъ. Главната команда отредила особена войскова колона да посрещне Дунавската дивизия и да следи, на кѫде тя ще се насочи: къмъ София или Сливница.

Обаче на 7/19 ноемв., въпрѣки решението на съвета да се държи отбранително поведение, началникътъ на дѣсното българско крило капитанъ Бендеревъ заповѣдалъ на своя отрядъ да настѫпи срещу сърбитѣ. Въ сѫщото време Моравската сръбска дивизия по пѫтя презъ Гургулятъ и Гълѫбовци наближавала Сливница. Веднага главната квартира възложила на капитанъ Христо Поповъ да образува отрядъ и да посрещне тази дивизия. Срещата станала при с. Гургулятъ, дето сръбската дивизия била разбита и отблъсната. Подкачилиятъ се бой на дѣсното крило отъ капитанъ Бендеревъ се развилъ благоприятно и успѣшно. Следъ това настѫпилъ и българскиятъ центъръ, а най-сетне и лѣвото крило. Двудневнитѣ сражения се свършили съ разбиването на цѣлата Нишавска Миланова армия. Миланъ съ щаба си оценилъ злополуката си и веднага съ горчевина се оттеглилъ отъ бойната линия чакъ въ Пиротъ.

Добититѣ победи извикали нечувана радость въ столицата. Председательтъ на събранието Стамболовъ лично насърдчавалъ борцитѣ. За петь дни сърбитѣ били прогонени презъ границата, на 6-ия день българитѣ подъ звуковетѣ на музикитѣ навлѣзли въ Сърбия, а на осмия день отъ боя при Сливница (15/27 ноемврий) тѣ следъ ожесточено сражение превзели Пиротъ. Сръбската войска била напълно деморализирана. Голѣма македонска доброволческа дружина водѣлъ и капитанъ Паница, който облѣченъ като македонски харамия помагалъ въ най-опаснитѣ моменти на сраженията. Нападението на Лешанина върху Видинската крепость не дало резултатъ. Неприятельтъ достигналъ до крепостьта, но билъ посрещнатъ съ градъ куршуми и гранати отъ защитницитѣ. И когато българитѣ въ Пиротъ се тъкмѣли

да настжпватъ по-нататъкъ къмъ Нишъ, австрийскиятъ агентъ Кевенхюлеръ, който по-рано билъ въ София, по искането на Австрия, Русия и другитѣ държави, се явилъ предъ княза въ Пиротъ, та поискалъ да спре войната, като му деклариралъ, какво ако отива по-нататъкъ, той ще срещне австрийска войска. Лишено отъ външна подръжка, българското правителство приело австрийския ултиматумъ. Войната траяла 15 деня. Примирието било сключено. Опредѣленитѣ делегати се срещнали въ Букурещъ, като неутрално мѣсто, за свързване миръ. Следъ дълги безплодни преговори най-сетне на 19 февруарий (3 мартъ 1886 год.) се сключилъ въ Букурещъ миръ съ договоръ отъ единъ кжсъ членъ: *между Сърбия и България се възстановяватъ мирнитѣ отношения!* Силитѣ не допуснали на победителя да получи нито нѣкаква териториялна часть, нито военни разноски.

Поведението на руската дипломация. — Военнитѣ успѣхи на българскитѣ войски и победата надъ Сърбия осигурявали вече съединението. Пролѣтата кръвь била споителния цементъ. Оставало сега и международно да се признае извършеното събитие. Ефектътъ въ западна Европа отъ победитѣ на младата войска билъ твърде силенъ. Вестницитѣ казали, че не е възможно вече да се подържа statu quo-то. Едничка Русия не се радвала. Българскиятъ народъ желаелъ да узнае на първо мѣсто, защо руската дипломация се противопоставя на естествения му стремежъ къмъ обединение, начертано отъ Русия въ Санстефанския договоръ. Наистина, посрѣдата между България и Русия имало единъ нѣмски принцъ, Александъръ Батембергъ, но не-ли той билъ поставенъ отъ Русия и какви били неговитѣ лични вини, та да си отвърне освободителката лицето отъ народа? Това за българитѣ останало необяснимо. Русия била за съединението, но безъ Батемберга.

Въпрѣки историческата си мисия и въпрѣки думитѣ на Александра III, казани предъ българската делегация, че „за разединение и дума не може да става", руското правителство отъ омраза къмъ Батемберга не пожела да вземе подъ внимание жертвитѣ, които сръбско-българската война наложила за съединението въ полза на българитѣ, а продължавала да иска запазването на Берлинския договоръ. Царското руско правителство правѣло това съ цель да извика българското недоволство

противъ княза. По негово искане и съ съгласието на виенския и берлинския кабинети, Портата изпратила въ Пловдивъ двама турски делегати, натоварени да поканятъ мѣстнитѣ власти да се подчинятъ на султана, да издадатъ отъ негово име амнистия, и да обяватъ, че скоро ще пристигне отомански комисарь, който щѣлъ да поеме управлението на Румелия. Специални лица, упълномощени отъ Русия, Германия, Австрия и Италия, щѣли да подържатъ делегатитѣ на Портата. На тая мѣрка, обаче, се противопоставили Франция и Англия. Населението на бившата Румелия, като се научило, че щѣли да идватъ турски делегати, единодушно протестирало и категорично заявило, че не признава никаква друга власть освенъ българското правителство въ лицето на князъ Александра и че ще се се бори до последня капка кръвь за съединението. Турскитѣ делегати, щомъ разбрали това народно настроение, се върнали отъ срѣдъ пжтя.

Спогодба между Турция и България. — Най-сетне Англия убедила Портата да се споразумѣе направо съ българския князъ по въпроса за Източна Румелия. Спогодбата станала върху следнитѣ основи:

1. Князъ Александъръ се назначава за генералъ-губернаторъ на Източна Румелия съгласно Берлинския договоръ. Ако спечели довѣрието на султана, ако закрепи реда и спокойствието и обезпечи благосъстоянието на нейното население, следъ изтичането на 5-годишния срокъ, ще бжде преназначенъ.
2. Румелийската администрация и войска се сливатъ съ българската.
3. Ако европейска Турция бжде нападната отъ нѣкого, българската войска се туря на разположение на Портата.
4. Князъ Александъръ се задължава да отстжпи околията Кърджали съ турскитѣ села на Портата.
5. България ще плаща годишно съответна часть отъ дълга на Румелия къмъ отоманската банка.

Тая спогодба между Турция и България, постигната при съдействието на Англия, била представена на одобрение предъ великитѣ сили. Въ Западна Европа похвалили спогодбата и ржкоплѣскали на князъ Александра, който сполучилъ да постигне успѣхи безъ „силенъ покровитель". Не така постжпили въ Русия. Руското правителство се възбудило, едно защото съединението при

Батемберга вече се признава и второ, че българската войска въ бждеще щѣла да помага на турската — очевидно срещу Русия. Затова тя предложила:

1. За генералъ-губернаторъ да се назначи безсрочно не лично Александъръ, а *българския князъ*.

2. Да се унищожи точката въ договора относно взаимната защита на Турция и България и

3. Турция и България да не си правятъ никакви териториялни отстжпки безъ съгласието на великитѣ сили.

Съединението постигнато. — Следъ дълги преговори между кабинетитѣ, най-сетне се постигнало съгласие върху следнитѣ точки: 1. Източна Румелия остава автономна отоманска область. 2. Българскиятъ князъ се назначава управитель за 5 години съ право на преназначаване по съгласието на силитѣ. 3. Сливатъ се двѣтѣ войски и администрации. 4. Да се преработи органическия уставъ отъ една смѣсена турско-българска комисия. 5. Да се отстжпи на Турция часть отъ Кърджалийска околия и 6. Да се запази клаузата за трибута (данъка).

Протоколътъ на дипломатитѣ се подписалъ на 24/5 мартъ 1886 г., и по неговата сила се достигнало лично съединение на Южна и Северна България подъ властьта на князъ Александра. Съ султанско ираде българскиятъ князъ билъ назначенъ за генералъ-губернаторъ (управникъ) за 5 години. Събитията сетне така се развили, че нито Румелийскиятъ уставъ се преработвалъ, нито князътъ отново се назначавалъ. Фактически станало пълно и безвъзвратно съединение.

По този начинъ Княжеството нараснало на 96,345 кв. клм. съ кржгло 3 милиона население.

Тъй благополучно се завършилъ първия актъ на българското обединение.

ГЛАВА IV.

Сваляне на князъ Александъръ

Недоволство у народа и у офицерството. — Вжтрешното положение следъ войната се влошило. Настжпила икономическа криза, защото реквизицията не можела да се изплаща редовно. Това било важна причина за недоволство у населението. Неблагоприятното

положение послужило за основа на русофилската партия да разпростре своитѣ агитации посрѣдъ народа. Цанковата партия въ Северна България и „съединиститѣ“ въ Южна подържали, че българското правителство сгрѣшило, дето извършило съединението противъ волята на Русия, че сега България е останала безъ защита и покровителство и че положението за напредъ имало още повече да се влошава. „Изходътъ отъ неприятното положение е да се търси начинъ да се сдобримъ пакъ съ Русия, защото безъ нея България не може да сжществува“. Народътъ благодаренъ отъ Русия, но и преданъ на съединението, изработилъ формулата: съ Русия да се помиримъ, но и съединението да се запази. Самъ князъ Алаксандъръ не билъ далечъ отъ тая идея. Макаръ да билъ отчисленъ отъ рускитѣ войски и деградиранъ, той, щомъ се върналъ следъ войната отъ Пиротъ въ София, издалъ къмъ българската войска, съ съгласието на българското правителство, заповѣдь, въ която като благодарилъ на офицеритѣ и войницитѣ за показаната храбрость и патриотизъмъ, добавилъ, че победата се дължи на рускитѣ инструктори, които приготвили боевата сила на българската армия. Когато войскитѣ почнали да се завръщатъ отъ бойното поле въ София, князътъ заповѣдалъ, щото заедно съ народния химнъ музикитѣ да свирятъ и руския химнъ. Нѣщо повече, той изпратилъ князъ Кантакузинъ, който се намиралъ още въ София, съ саморжчно писмо до Алаксандра III. На това писмо, както и на другитѣ ходатайства, твърдиятъ царь отговорилъ: „не искамъ да слушамъ нищо за принцъ Батемберга“. Ще рече, всичко било свършено съ Русия и князътъ трѣбвало да дири само вжтрешна опора на своя тронъ.

Предлежало да се уреди всичко, което съединението и войната докарали. За правителството имало голѣма главоболия. Дигнало се военното положение и веднага чрезъ вестницитѣ избухналъ ужасенъ викъ отъ недоволство. Отъ една страна се издигало, засилвало и разширявало русофилското течение, подържано и насърдчавано отъ самитѣ руски агенти; отъ друга страна въ самата либерална партия изникнало крайно течение, което се обявило противъ Каравелова, защото клонялъ за помирение съ Русия, защото приелъ договора за лична уния между Южна и Северна България; защото се

съгласилъ да отстжпи Кърджалии на турцитѣ, заедно съ друга една малка територия близо до Пловдивъ (Тамръшъ), заета презъ време на съединението отъ мѣстното мохамеданско население; защото позволилъ да се раздаватъ ордени на граждански лица и защото се държалъ отстжпчиво, па назначавалъ „свои хора" за чиновници. Това недоволно течение, състояще се отъ крайнитѣ либерали и отъ революционеритѣ въ Пловдивъ, ведно съ старата „казионна" партия, се групирало около министра на правосждието д-ръ Радославовъ, който отъ министерския столъ повелъ опозиция на Каравелова и нареждалъ сждилищата въ Южна България тъй, като тия въ Северна. Ведно съ младитѣ и крайнитѣ, Радославовъ искалъ да се върви решително противъ Русия и русофилитѣ, като се въведатъ всички княжески наредби въ Южна България и вече да се не споменува името „Източна Румелия". Крайнитѣ либерали З. Стояновъ, Д. Ризовъ и Д. Петковъ издавали в. „Независимость" и чрезъ него изразявали своитѣ непримирими възгледи и критики.

Презъ това време (май 1886 г.) трѣбвало да се произведатъ избори за народни представители въ Южна България. Князътъ изплашенъ отъ крайнитѣ русофили отъ една страна и крайнитѣ радикали отъ друга, решилъ да задържи Каравелова по-дълго време на власть, докато утихнатъ страститѣ. Тѣ двамата обиколили Южна България, явно агитирали въ полза на правителственитѣ кандидати и наистина Каравеловъ спечелилъ грамадно мнозинство. Избранитѣ депутати били повикани въ София и се слѣли съ депутатитѣ на Северна България. Това било първия законодателенъ актъ за сливане на двѣтѣ български страни.

Князътъ открилъ събранието съ тронно слово, въ което съобщавалъ добититѣ резултати, но не споменалъ нито една дума за Русия. Това раздразнило силно русофилитѣ въ България ируситѣ въ Петроградъ. Въ народното събрание русофилитѣ отворили страшна война на Каравелова и на князя. Към тѣхъ се присъединили и съединиститѣ отъ Пловдивъ, та се образувала една обща русофилска партия подъ водителството на Цанкова[1]). Изразитель на Пловдивскитѣ русофили въ събранието се явилъ

[1]) Русофилитѣ издавали вестникъ „Свѣтлина".

младиятъ писатель-поетъ и бившъ директоръ-съединистъ К. Величковъ. Борбата се повела на основа: можемъ ли безъ Русия или не; има ли съединение или не; Александъръ вмѣсто български князъ не стана ли турски паша? Има ли право правителството да отстжпва безъ Великото народно събрание територия на султана? Каравеловъ и председателя на събранието Стамболовъ се оправдали по всички тия точки. За Русия нищо не казали, защото тѣ вѣрвали, че може да се достигне помирение. Съединение споредъ тѣхъ фактически има, защото южнобългарскитѣ депутати заседаватъ въ Княжеското народно събрание. Пашалъкътъ на князя билъ само на книга, защото Александъръ не е управникъ за 5 години, а български князъ по народна воля. Отстжпената територия не била нищо друго, освенъ турски размирни села, които еднакво не сж се подчинявали нито на султана, нито на Румелия. Съ тия доводи правителството получило пълна победа въ събранието. Въ това време отъ нужда и за благодарность къмъ Англия, Каравеловъ внесълъ законопроектъ и откупилъ отъ английската компания Хиршъ желѣзопжтната линия Русе — Варна.

Воененъ заговоръ. — Русофилската партия избила въ крайность: тя явно чрезъ вестницитѣ си обявила, че *докато въ България стои князъ Александъръ Батембергъ,* помирение съ Русия не може да стане. „Злото е въ двореца" — викала всѣки день тя. И за това почнала да организира изъ Южна България въоржжени стълкновения. Сбиванията и скандалитѣ по улицитѣ и кафенетата зачистили. Недоволство се появило и между офицеритѣ. Не всички останали благодарни отъ мѣстата си и отъ раздаденитѣ имъ ордени подиръ победата. Недоволнитѣ, между които имало способни и заслужили офицери, минали къмъ страната на русофилитѣ и тайно се обявили противъ князя, при наличностьта на когото не било възможно помирение съ Русия. Обратно, доволнитѣ и твърдитѣ на клетвата си офицери се наредили около князя като вѣрни негови служители. Идеята за изпжждането на князя отъ русофилската партия се пренесла у русофилскитѣ офицери, влезли въ сношение съ рускитѣ агенти. За реализиране на тая идея твърде много помогнало об-

стоятелството, че Сърбия била почнала да движи войскитѣ си, кой знай съ какво намѣрение, къмъ българскитѣ граници. Слухътъ, че Миланъ ще нападне ненадѣйно пакъ България, за да си отмъсти, разтревожилъ всички въ София. Военниятъ министъръ и русофискитѣ офицери мислѣли, че ще настѫпятъ за България злочестни дни. Спасението било да се изпѫди (детронира) Александъръ и да се отправи молба до Русия за защита. Съзаклятаето се съставило. Начело на заговорницитѣ се поставили офицеритѣ Бендеревъ, Груевъ и Радко Димитриевъ, които имали влияние въ военното министерство. Две дружини отъ първи соф. полкъ, вѣрни на князя, били пратени къмъ Сливница подъ предлогъ да правятъ окопи срещу сърбитѣ; конниятъ полкъ билъ изпратенъ въ Самоковъ за маневри. Горнитѣ размѣствания на войскитѣ извършилъ Бендеревъ, като помощникъ на военния министъръ Никифоровъ, който билъ боленъ. Въ София останалъ I-и артилер. полкъ, а отъ Княжево се приближилъ Струмския пеши полкъ. Офицеритѣ въ тия войски били въ заклятието. Началникътъ на юнкерското училище билъ майоръ Груевъ. Съзаклятницитѣ избрали добро време, когато князовитѣ вѣрни хора отсѫтствували отъ София[1]). Главатаритѣ на съзаклятието обявили на офицеритѣ отъ горнитѣ военни части, че България се намирала въ безусловна опасность и само детронирането на князя можело да я спаси. Патриотично-настроенитѣ млади офицери приели това за чиста истина и дали честната си дума. Князътъ и правителството дочули, че нѣщо се готви, но не го зели за сериозно дѣло.

Превратъ, 9-и августъ 1886 г. — На 9/21 августъ 1886 г. презъ нощьта Груевъ довежда юнкеритѣ предъ двореца; една дружина отъ Струмския полкъ обезорѫжава стражата и заема околнитѣ улици. Къмъ Груева се присъединява за помощникъ Радко Димитриевъ. Другитѣ две дружини отъ Струмския полкъ обезорѫжаватъ третата дружина отъ първия полкъ, останала въ София. Майоръ Груевъ съ група юнкери и войници влиза въ двореца и извиква князя. Той се явява придруженъ отъ брата си Иосифа, който по това

[1]) Началникътъ на генералния щабъ Р. Петровъ, Николаевъ и Паница били въ странство.

време билъ въ София. Известяватъ му, че е свалень отъ престола, че това дѣло е свършено, народътъ е възсталалъ и връщане нѣма. Придруженъ отъ Радко Димитриевъ, Груевъ подава на князя готова написана оставката му, както следва: „Понеже българскиятъ народъ и войската намиратъ, че моето по-нататъшно стоение на българския престолъ е вредно за интереситѣ на страната, то азъ се отказвамъ отъ престола, като обещавамъ, че не ще имамъ за него и за напредъ никакви претенции“. Князътъ поелъ писмото безъ да го чете и попиталъ: „Искате да подпиша ли? — Да, отговарятъ. Князътъ написалъ: *„Богъ да пази България. Александъръ“*. Князътъ билъ отведенъ въ военното министерство. По улицата се чули гърмежи и викове: „долу“!.

Следъ това той съ брата си билъ каченъ въ файтонъ и подъ силенъ конвой откаранъ въ Орѣхово, дето го чакала приготвената яхта „Александъръ I“, която го отнесла заедно съ брата му по Дунава въ гр. Рени. Рускитѣ власти по заповѣдь на правителството приели князетѣ, но веднага ги пуснали на свобода да идатъ, дето обичатъ. Князетѣ заминали за Галиция и се спрѣли въ Лвовъ.

Планътъ на съзаклятницитѣ не билъ добре обмисленъ. Тѣ не знаели, що ще правятъ дори първия день. Наивно вѣрвали, че когато народътъ се научи за изпѫждането на князя, всички ще одобрятъ станалото, защото само по този начинъ, както пишели русофилскитѣ вестници, Русия щѣла да простре къмъ грѣшницата България своята покровителска дѣсница. Тѣ дори не допущали, че тука могатъ да се преплетатъ партизански въздействия, честолюбия, лични смѣтки, външни политически влияния и т. н. За това нито били готови, нито имали планъ за действия. Водачитѣ на преврата Бендеревъ и Груевъ били по убеждение либерали отъ Каравелото крило и вѣрвали, че цѣлата либерална партия веднага ще прегърне извършеното. Но понеже знаели, че Каравеловъ е упоритъ и лесно нѣма да се съгласи, тѣ въ първия моментъ поискали да си послужатъ чрезъ измама съ името му. Тѣ подали до всички окрѫжни управители следната телеграма: „Принцъ Батембергъ е свален отъ престола. Направете митинги въ утвърдителна смисълъ“. Подписали: *Каравеловъ* и главнокомандуващъ българскитѣ войски *Груевъ*. Името на Караве-

лова било поставено безъ негово знание. Съ друга телеграма Груевъ въ качество на главнокомандуващъ съобщава сжщото на войсковитѣ части, заповѣдва имъ да обявятъ военно положение и ги поканва да се закълнатъ въ временното правителство, съставено ужъ отъ Каравеловъ, Стамболовъ, Цанковъ, Бурмовъ, Т. Икономовъ, Величковъ, Маджаровъ, Радославовъ, Стоиловъ, Грековъ и воененъ министъръ Никифоровъ. Всичко това било обаче фалшификация, чрезъ която детронаторитѣ искали, да заблудятъ народа, че свалянето на Александра се желае отъ всички главни политически лица. Между туй горнитѣ лица били пръснати изъ България и нищо не знаяли за станалото. Една изкуствено възбудена тълпа се явила предъ руското агентство и коленишкомъ просила милость и защита отъ Русия.

Съзаклятницитѣ безсилни. — На 10/22 авг. Груевъ повикалъ въ министерството по-виднитѣ лица, находящи се въ София, обявилъ имъ, съ каква цель е извършенъ преврата и ги молилъ да образуватъ кабинетъ. Грековъ и Стоиловъ отказали да влѣзатъ въ подобенъ кабинетъ. Каравеловъ сжщо решително се отказалъ и съ остри думи порицалъ детронаторитѣ. Съзаклятницитѣ поканили за министъръ-председатель митрополита Климента, обаче той не билъ признатъ. Стамболовъ отъ Търново, въ качеството си на председатель на народното събрание, следъ кратко колебание, обявилъ телеграфически въ цѣлата ствана, че превратътъ е престжпно дѣло, че правителство въ София нѣма и че народътъ трѣбва да възстане противъ извършеното. Сливнишкитѣ дружини отъ 1-и Соф. полкъ отказали да положатъ клетва. Известия за непризнаване новото правителство пристигнали отъ Ловечъ, Плѣвенъ, Пловдивъ и други градове. Князъ Александъръ презъ войната билъ станалъ много популяренъ, та малцина можали да се помирятъ съ мисъльта за неговото изпжждане. Анархията въ страната настжпила. Съзаклятницитѣ се слисали. По улицитѣ, дето се чуело: долу Александъръ! да живѣ Русия! буйнитѣ революционери отъ крайното либерално крило отговаряли: „да живѣе сливнишкия герой! Долу предателитѣ! Долу Русия!“

Въ Пловдивъ авторитѣ на съединението се групирали, привлѣкли къмъ себе си военнитѣ и се обявили противъ преврата. Стамболовъ отъ Търново влѣзълъ въ

споразумение съ бригадния пловдивски командиръ Муткуровъ, та двамата съставили планъ за контра-превратъ и възвръщане на князъ Александра. Веднага Стамболовъ издалъ следната прокламация къмъ българския народъ: „Въ името на българския князъ Александъръ и на народното събрание обявявамъ за измѣнническо софийското правителство начело съ Климента и всѣки, който го слуша, ще бжде сжденъ и наказанъ по военнитѣ закони. Назначавамъ за главнокомандующъ на всички български войски бригадния командиръ Муткуровъ, комуто всички трѣбва да се покоряватъ. Призовавамъ доблестния български народъ въ защита на короната и отечеството“. Подписали: Председатель на народното събрание *Ст. Стамболовъ*, главнокомандующъ подполковникъ *Мутккуровъ*.

Решителностьта на Стамболова спечелила победата. Муткуровъ тръгналъ съ пловдивскитѣ войски за София съ ултиматумъ да се върне княза на престола, а Стамболовъ телеграфически потърсилъ, да се намѣри княза. Въ София съзаклятницитѣ се разколебали и почнали да се отдръпватъ. Каравеловъ се явилъ и, за да запази реда, съставилъ ново коалиционно министерство. Каравеловъ се боялъ отъ бунтове и междуособия въ войската, страхувалъ се отъ Сърбия и отъ турска окупация, та молѣлъ Стамболова по-първо да се споразумѣятъ, па тогава да върнатъ княза. Стамболовъ билъ влѣзълъ въ сношение съ букурещкия български агентъ Начевича и знаелъ, че само Русия е противъ княза и че никаква външна опасность нѣма за България. Турска окупация била сжщо немислима. Въ София положението станало още по-критическо. Юнкеритѣ въ военното училище разбрали измамата и отказали да се закълнатъ въ новото правителство. Първи софийски полкъ се завърналъ отъ Сливница и подъ командата на Христа Поповъ билъ готовъ да се хвърли върху струмския. Муткуровата войска стигнала Ихтиманъ. Радко Димитриевъ избѣгалъ въ Южна България, а Бендеревъ и Груевъ заминали къмъ Дунава, но били арестувани въ Ломъ и предадени на военния сждъ.

Д-ръ Радославово министерство. — (16/VIII 1886—28/VI 1887). — Понеже между Стамболова и Каравелова не се достигнало съгласие за лицата въ кабинета и съдържанието на прокламацията, Каравеловото прави-

телство не било признато, та Стамболовъ отъ Търново съставилъ княжеско намѣстничество отъ трима души (Стамболовъ, П. Р. Славейковъ и д-ръ Странски) и ново министерство съ министъръ-председатель д-ръ В. Радославовъ и министъръ на вжтрешнитѣ работи, букурещкия посланникъ Начевичъ — министъръ на външнитѣ дѣла и финансиитѣ, полковникъ Николаевъ — на войната и Г. Живковъ на народното просвѣщение. Следъ това Стамболовъ телеграфиралъ на Муткурова въ Ихтиманъ да настжпи и завземе столицата, като обезоржжи съ помощьта на вѣрния полкъ подъ началството на Хр. Поповъ съзаклятническитѣ войски. Единъ благоразуменъ офицеръ (Олимпий Пановъ) убедилъ струмския полкъ и артилериститѣ да се оттеглятъ отъ София, за да не се пролива кръвь. Тѣ послушали, отдалечили се отъ града и заминали за Кюстендилъ. Въ столицата обратътъ въ полза на княза вече билъ свършено дѣло. Отъ Стамболова се получило известие, че князътъ е намѣренъ и се връща въ България. Муткуровъ влѣзналъ безъ бой въ София и заедно съ Хр. Поповъ, който станалъ градски комендантъ, арестували всички подозрени, дори Каравелова, Климента и др., но сетне по искането на Стамболова ги освободили. Въ София вече очаквали княза.

Връщането на Батемберга. — И наистина, като се научилъ Стамболовъ отъ букурещкия агентъ Начевичъ, че князътъ е въ Лвовъ, той му телеграфиралъ веднага да се върне въ България, защото народътъ е непричастенъ въ преврата, съзаклятницитѣ сж арестувани и всички го очакватъ. Князътъ, желаещъ да получи удовлетворение, съ специаленъ влакъ презъ Букурещъ слѣзълъ въ Русе на 16/23 августъ, посрещнатъ тържествено отъ народа, отъ министритѣ и военни депутации. Стамболовъ го срещналъ съ думитѣ: поехъ властьта въ Ваше отсжтствие, за да запазя честьта на България. Днесъ Ви предавамъ управлението, за да спасите отечеството. Народътъ е съ Васъ, той Ви обича и е готовъ да се жертвува за Васъ. На 17/29 августъ князътъ издалъ прокламация къмъ българския народъ, че поема отново управлението на страната.

И тъй, изпжждането на княза траяло само 7 дена.

Боейки се отъ императора и желаейки да се помири съ Русия, князътъ отъ Русе подалъ една телеграма до

Александра III, въ която като му известява, че поема управлението и като му благодари за изпращането на Долгоруковъ, като извънреденъ пратеникъ, комуто обещавалъ всѣко съдействие за изглаждане недоразуменията, завършвалъ съ следнитѣ кавалерски думи: „отъ Русия съмъ приелъ короната, готовъ съмъ да я сложа въ ржцетѣ на нейния владѣтель"[1]).

Отъ Русе князътъ отишълъ въ Търново, дето билъ посрещнатъ съ небивало тържество и въодушевление. На пжтя за Южна България (въ гр. Еленна) кязътъ получилъ на своята русенска телеграма следния отговоръ отъ императора: „получихъ телеграмата на Ваше Височество. Предвиждайки страшнитѣ последствия за тъй зле изпатилата страна, *не мога да одобря Вашето завръщане въ България.* Мисията на князъ Долгорукова става ненавременна. *На Ваше Височество остава да решите, какво трѣбва да правите*".

Батембергъ се отрича отъ престола. — Тая остра телеграма решила сждбата на князъ Александра. Той знаелъ, че противъ волята на Русия мжчно може да се царува. Макаръ да миналъ посрѣдъ народенъ ентусиазмъ и тържества презъ Южна България, той се върналъ въ София сломенъ и като разбралъ отъ посланицитѣ, че нито Бисмаркъ, нито коя да било велика сила ще го защищава отъ боязънъ да не се оскърби Русия и се предизвикатъ усложнения, решилъ безвъзвратно да се откаже отъ престола, за да избѣгне руската окупация на България. Стамболовъ, Радославовъ и преданнитѣ нему офицери поискали да го отвърнатъ отъ решението му, ала не сполучили. Съ прокламация отъ 25 августъ князъ Александъръ назначилъ съгласно конституцията за регенти Стамболова, Каравелова и Муткурова, па се простилъ съ народа и офицеритѣ и си заминалъ презъ Ломъ, изпратенъ отъ регентитѣ и министритѣ. Единъ австрийски параходъ го отнесълъ въ Турну-Северинъ, отдето по желѣзницата той отишълъ въ Австрия.

Тъй свършилъ князуването си въ България Александъръ Батембергъ. Властьта му траяла 7 години, 4 ме-

[1]) Щомъ руското правителство се научило за детронирането на княза, то одобрило акта и изпратило Долгорукова да уреди новото управление въ София.

сеца и 9 дни. Князътъ дошълъ въ България 22, а я напусналъ 29 годишенъ. Неуспѣхътъ му не се дължи изключително на неговитѣ недостатъци. Първитѣ господари на новитѣ балкански държавици сж изгубили борбата. Това станало съ първитѣ сръбски князе, съ гръцкия Отона, ромънския Куза и съ албанския Видъ. На Балканския полуостровъ почвата е вулканична. Народитѣ при освобождението си сж нови и буйни въ политическия животъ, проява на задържанитѣ отъ вѣкове недисциплинирани народни сили, които се обръщатъ въ стихии при добитата свобода; тѣ тръгватъ бурно, неправилно се развиватъ, та правятъ опустошения преди да се канализиратъ. Изисквало се опитенъ и спокоенъ кормчия, който да ржководи тия сили. Положението се усложнява, ако въ народа действува и идея за обединение. Къмъ тия сили се прибавятъ и международнитѣ борби на европейскитѣ държави. Неутралитетътъ се счита престжпление. Противоположнитѣ интереси на великитѣ държави раздвояватъ ума на младия князъ, който слушалъ онова влияние, което му се виждало по-нестѣснително за него. Въ вжтрешната и външна борба князътъ изгубилъ. Александъръ билъ младъ, та не можалъ да схване разума на демократичното вжтрешно управление, па билъ колеблива и въ външната политика. Като личность, Александъръ билъ симпатиченъ и напълно воененъ човѣкъ.

ГЛАВА V.

Регентство

Министерство д-ръ В. Радославовъ. — Поставеното отъ князя Регентство имало да разреши веднага три задачи: 1) да запази въ страната реда и спокойствието; 2) да предпази България отъ външна опасность съ помощьта на нѣкои сили и 3) да намѣри и избере новъ князъ.

Като се върнали регентитѣ и министритѣ отъ Ломъ въ София, тѣ заварили сравнително спокойствие и уталожване на духоветѣ. Наистина, между офицеритѣ, останали вѣрни на клетвата си, и офицеритѣ, замѣсени въ преврата, имало голѣма вражда и желание за строгъ сждъ и наказания. Обаче Стамболовъ по желанието още на князя препоржчалъ на всѣкжде умѣреность и снизходителность. Струмскиятъ и първи артилерийски полкове

— стигнали въ Кюстендилъ, но напълно разочаровани. Офицеритѣ се разкаяли, очаквали смъртно наказание, та нѣкои почнали да бѣгатъ и дезертиратъ презъ турската граница. Единъ отрядъ отъ Муткуровата войска презъ Самоковъ и Дупница стигналъ въ Кюстендилъ, дето заварилъ бунтовницитѣ напълно разложени, особено когато видѣли, че и населението е противъ тѣхъ. Тука тѣ били разоржжени, знамето имъ публично изгорено и полковетѣ разформирувани [1]. Юнкеритѣ сжщо се разкаяли. Тѣхното знаме било изгорено, та Военното Училище до скоро нѣмаше знаме. Изъ провинцията, дето имало тукъ-таме колебания изъ полковетѣ и дружинитѣ, всичко стихнало. Само гражданскитѣ партизански борби въ Южна България били по-разпалени, ала Радославовата полиция и дружинкитѣ „България за себе си" не се церемонѣли съ размирницитѣ. Тия Радославови дружинки, покровителствувани отъ полицейскитѣ органи и насърдчавани отгоре, нанасяли явно и тайно много побоища на гражданитѣ, които тѣ брояли за правителствени противници. Оттука и Радославовъ получилъ прозвището „сопаджия"; карикатуриститѣ го изобразяваха сетне съ дебелъ бастонъ въ ржка.

Обр. 10. Д-ръ В. Радославовъ

Регентското правителство свикало на 1/13 септ., Обикновеното народно събрание, което по желанието на Стамболова отправило една телеграма до руския царь, съ която молѣло да се подобрятъ обтегнатитѣ отношения между Русия и България съ увѣреность, че рускиятъ царь ще вземе пакъ подъ своя защита българския народъ и неговото народно дѣло за обединение на българскитѣ земи, за тѣхната самобитность и самостоятелность. Отъ друга страна събранието изказало почеть къмъ напусналия страната князъ, и като преценило, че

[1]) Вмѣсто Струмски, сетне се образувалъ 13 Рилски полкъ, а вмѣсто първи артилерийски се образувалъ 4 артилерийски полкъ.

той е безъ срѣдства, отпуснало му една помощь отъ 100,000 лева и решило държавата да откупи имотитѣ му за 2 и половина милиона. Освенъ това събранието решило да направи *пръвъ държавенъ заемъ* подъ форма на съкровищни бонове за 33,320,450 лева. Проектътъ билъ приготвенъ отъ новия финансовъ министъръ Ив. Ев. Гешевъ. Събранието гласувало бюджета за съединена България отъ 48,409,237 лв., одобрило свикването на великото народно събрание за избиране на князъ и се закрило.

Регентството се погрижило главно да се избѣгнатъ външнитѣ опасности. Слухове се пускали, че Русия ще окупира България. Чрезъ своитѣ агенти то изпратило окръжно въ всички държави да съобщи, че редътъ и тишината въ България сж запазени и че българитѣ разчитатъ на съдействието на великитѣ сили за избиране на новъ князъ. Особена телеграма била изпратена до султана, въ която като се изразявали чувства на васална вѣрность, молѣлъ се Абдулъ Хамидъ да земе България подъ защитата си, да я запази отъ чужда окупация и да покани европейскитѣ сили да зачитатъ свободата на страната. Тази телеграма твърде много поласкала турцитѣ и великиятъ везиръ Кямилъ паша чрезъ софийския си комисарь съобщилъ на българското правителство, какво Портата прави постжпки предъ кабинетитѣ да зачетатъ Берлинския договоръ, да дадатъ гаранция за свободата на Княжеството, като добавилъ: „щомъ редътъ и тишината въ България се запазятъ, нѣма да има опасность отъ никжде другаде". Отъ Англия отговорили, че българскиятъ въпросъ не може да се решава само отъ една велика сила (разбира се, Русия) и че Англия нѣма да се съгласи за външно насилие върху българитѣ. Италия се изказала, ча стои върху постановленията на Берлинския договоръ. Неочаквано за българитѣ сръбскиятъ краль Миланъ, ядосанъ на руситѣ, се отнесълъ твърде симпатично къмъ България. Оставало да се види, що ще кажатъ Германия и Австрия. Бисмаркъ се резервиралъ; виждало се, че той не желаелъ да се противопостави на Русия. На турската нота Бисмаркъ отговорилъ: „султанътъ да се задоволи съ изричнитѣ и успокоителни увѣрения на руското правителство, че то нѣма да се намѣсва въ България". Между това, чрезъ Софийския германски агентъ, Бисмаркъ поискалъ освобождение на затворенитѣ детронатори. Отъ

Виена отговорили на турската нота, че всѣко намѣсване въ работитѣ на България е противно на възгледитѣ на австрийското правителство. Знаело се, че Австрия и Германия иматъ съюзъ, а Бисмаркъ клонѣлъ да даде известна свобода на Русия въ Балканитѣ. Срещу това обаче възстанали маджаритѣ, които силно протестирали противъ диктатурата на Бисмарка. Маджаритѣ, мразещи Русия още отъ 1849 год., не обичали и България до преврата, като я считали руска провинция. Дотогава тѣ закриляли Милана. Сега обаче тѣ силно измѣнили своитѣ чувства. Издигнали Батемберга въ герой, който създалъ самостоятелна държава, като я изтръгналъ отъ руския протекторатъ, и поискали отъ министра Калноки да не се подава толкова на Бисмарка, който защищавалъ рускитѣ интереси, насочени срещу австро-унгарскитѣ на Балканитѣ. Впечатлението въ Германия било голѣмо и Бисмаркъ трѣбвало да се оправдава, че не е искалъ пълното освобождение на детронаторитѣ, а само избѣгване на екзекуциитѣ за известно време.

Генералъ Каулбарсъ. — Въ България очаквали отговора на Русия. Стамболовъ ималъ силни симпатии къмъ освободителния братски народъ и билъ готовъ за голѣми отстжпки. Той се надѣвалъ Русия да бжде примирителна и да предложи кандидатъ за българския престолъ. Вмѣсто това въ София пристигналъ извънреденъ императорски пратеникъ генералъ Каулбарсъ съ особена мисия[1]). Каква била тая мисия? На английския посланикъ въ Виена той казалъ, че императорътъ го праща да подпомогне българитѣ да запазятъ обществения редъ и спокойствието, ако искатъ да избѣгнатъ окупацията. Въ София той стигалъ съ известно благоразположение къмъ правителството. Обаче, настроението му се измѣнило, когато Цанковъ и главнитѣ русофили го посрещнали извънъ града и веднага се оплакали, че полицията и правителственитѣ шайки малтретирали, дори съ бой, тѣхнитѣ партизани, рускитѣ приятели и почитатели. Оплакванията по сжщество не били далечъ отъ истината, но дали било умѣстно да се правятъ предъ чуждъ агентъ и да се иска отъ него защита, това било спорно. Генералътъ веднага зелъ страната на русофи-

1) Сжщиятъ, който по-рано свързалъ военната конвенция (Вж. стр. 37).

литѣ и почналъ явно да ги защищава. Съ една нота до българското правителство той казвалъ, че Русия не се е отказала отъ България, но че тя желае българитѣ на дѣло да докажатъ своята любовь и признателность. Той поискалъ: 1) да се отложатъ изборитѣ за Великото народно събрание за по-дълго време; 2) да се вдигне веднага военното положение, за да се уталожи възбуденото състояние на духоветѣ, когато ще станатъ изборитѣ; 3) да се освободятъ отъ арестъ всички провинени лица по детронирането на княза.

Правителството намѣрило, че това не сж с ъ в е т и а заповѣди и че тѣхното изпълнение ще означава явна намѣса въ вжтрешното управление на страната. Та дори и да се приемѣло една намѣса, имало законни причини да се отхвърлятъ горнитѣ искания. Правителството отговорило: 1. Конституцията (чл. 151) иска, щото Великото народно събрание да се свика въ срокъ отъ единъ месецъ, значи повече не може да се отлага; 2. Военното положение ще се вдигне въ законния срокъ, но пълно успокоение може да стане колкото по-скоро се избере князъ; 3. Освобождението на провиненитѣ офицери ще стане отъ правосжидието, а не отъ правителството. Министърътъ на вънншнитѣ работи, Начевичъ, съобщилъ тѣзи положения на чуждитѣ посланици и поискалъ да узнае отъ тѣхнитѣ правителства, дали горнитѣ искания на Каулбарса не сж намѣса въ вжтрешнитѣ работи на Княжеството и то съ тенденция да се нарушатъ законитѣ. Първа се отзовала Англия. Лордъ Идеслей открито се изказалъ противъ исканията на Каулбарса, защото съ тѣхното приемане се нарушавала Конституцията, прецедентъ твърде опасенъ за Княжеството. Следъ това се обадилъ Тиса отъ унгарската камара. Той опровергалъ слуховетѣ за подѣлба на Балканския полуостровъ между Австрия и Русия и добавилъ, че ще се бори противъ всѣкакъвъ протекторатъ или изключително влияние на коя да е велика сила въ Балканския полуостровъ. Други оратори въ унгар. парламентъ нарекли Каулбарса диктаторъ и поканили правителството да защити независимостьта на България. Въ Европа печатътъ зелъ страната на България и питалъ, що дири Каулбарсъ съ заповѣди въ Княжеството?

Между това въ София събитията се развивали къмъ тревога вмѣсто умиротворение. Каулбарсъ заповѣдалъ

да залепятъ по улицитѣ печатани всички негови искания, па ги пратилъ за помѣстване въ вестницитѣ. Това силно възбудило крайнитѣ либерали, които се организирали за борба срещу русофилитѣ, що разнасяли афишитѣ и водѣли живи агитации въ полза на Русия. Генералътъ отишълъ и по-нататъкъ. Като вѣрвалъ, че народътъ е задушенъ, поради което не можелъ ясно да изрази волята си, Каулбарсъ се решилъ да иде на митинга, събранъ отъ гражданитѣ, за разяснение заплетеното положение. Явилъ се той и събранието му дало пжть съ виковетѣ: „Да живѣе Русия"! Обаче, когато зелъ да доказва, че имало насилие въ страната, че неговитѣ предложения трѣбвало да се приематъ и че всѣки българинъ трѣбвало безусловно да вѣрва на Русия, отъ публиката се чули възражения. Въ мигъ русофилското настроение изчезнало. А щомъ Каулбарсъ напусналъ митинга изтжпали се млади оратори, които доказвали, че Русия има лоши намѣрения противъ България, затова искала да не се събира Великото народно събрание. Защо Русия не казва, кой е нейниятъ кандидатъ за князъ? Защо протака нарочно кризата? Митингътъ зелъ патриотична резолюция.

Наистина, тука имало неясность. Запитанъ отъ правителството, кой е кандидатътъ на Русия, Каулбарсъ не давалъ опредѣленъ отговоръ, а казвалъ: „имайте довѣрие на руския царь. Той не ще ви желае злото". Тѣзи общи думи не задоволявали българитѣ.

Въ това време настжпило едно важно разцепление. Крайното либерално крило около Радославова не искало да слуша за никакви отстжпки къмъ Русия. Каравеловъ билъ на мнение да се приематъ рускитѣ искания. Стамболовъ и консерваторитѣ стояли по срѣдата, боейки се отъ усложнения. Каулбарсъ решилъ да тръгне изъ провинцията по агитация между военни и граждани, като вѣрвалъ, че признателниятъ български народъ ще се стече около него и ще му даде пълното си довѣрие. Обаче, Радославовъ разпоредилъ да се организиратъ всжде либералитѣ и да стоятъ на щрекъ срещу агитацинтѣ на Каулбарса. Дружинкитѣ „България за себе си" били мобилизирани. Стамболовъ, макаръ по-умѣренъ, сжщо се вълнувалъ отъ постжпкитѣ на Каулбарса и наредилъ до своитѣ подръжници да работятъ заедно съ Радославовитѣ. Консерваторитѣ съобщили на своитѣ прия-

тели за сжщото. Въ градоветѣ, презъ които миналъ Каулбарсъ, страститѣ се разпалили до крайность. Русофилитѣ искали народътъ да се яви масово за Русия. Либералитѣ се противопоставили. Дето Каулбарсъ се явѣлъ, последнитѣ задавали въпроситѣ: *България свободна ли е? Кой е кандидатътъ за български князъ?* И понеже генералътъ не можелъ да даде прѣкъ и ясенъ отговоръ на тия питания, влиянието му се разслабвало. Често тълпата, която го посрѣщала съ русофилско, отивала си съ русофобско настроение. На възгласа: *„да живѣе Русия!“* отговарялъ ураганъ: *„да живѣе свободна и независима България!“*

Трето Велико народно събрание — 15 окт. 1886 година. — Между това изборитѣ за велико народно събрание трѣбвало да се произведатъ. Страната минала въ трѣскаво състояние. Русофилитѣ, рускитѣ агенти и рускоподани останали отъ по-рано, агитирали между народа да не прави избори и да се противи на ония, що отиватъ да гласуватъ. Тия агитации станали причина да избухнатъ въ нѣкои градове стълкновения и буйства, а въ единъ градъ (Дупница) станало кръвопролитие. Народниятъ представитель либералъ Грънчаровъ, околийскиятъ началникъ и единъ учитель били разкжсани отъ тълпата. При все това изборитѣ, макаръ подъ терорь и побоища, станали. Каулбарсъ и дипломатическиятъ руски агентъ подавали нота подиръ всѣка отдѣлна случка съ руски поданици, но правителството следвало своята работа*). Следъ изборитѣ Каулбарсъ съобщилъ на правителството, че *Русия счита незаконно събранието и нѣма да приеме нито едно отъ неговитѣ решения.* Въ сжщото време той известилъ, че два руски клипера отъ черноморската флота ще спратъ въ Варна за защита на рускитѣ поданици! Правителството смѣтнало това за начало на руска окупация. Английскиятъ обаче дипломатически агентъ посъветвалъ: „не се вълнувайте, не давайте голѣмо значение на тия параходи. Избѣгвайте всѣкакви дразнения!“ Правителството телеграфирало на варненскитѣ власти

*) За една дребна случка съ единъ руски поданикъ Каулбарсъ си позволилъ да съобщи официално, че прави бележка на Регентитѣ, което накарало министра на външнитѣ работи да му отговори, че регентитѣ могатъ да бждатъ сждени само отъ Народното събрание.

да не стрелятъ срещуруситѣ, ако рекатъ да излѣзатъ на суша. Дипломатитѣ още настоявали да се пуснатъ затворенитѣ офицери. Правителството отстжпило и провиненитѣ офицери били освободени отъ затворитѣ.

Великото народно събрание се свикало въ Търново на 15/27 окт. Преди да пристжпи къмъ избиране на князъ правителството се опитало още единъ пжть да се примири съ Русия[1]). Стамболовъ предложилъ на Цанкова да иде въ Търново и тамъ всички партии (либерали, консерватори, цанковисти-русофили), да съставятъ смѣсено Регентство, та съ общи сили да извадятъ страната отъ бедствия. Цанковъ по съвета на Каулбарса и на своитѣ съмишленици отговорилъ: „Регентството и министерството трѣбва да се оттеглятъ. Народнитѣ представители въ Търново трѣбва да изкажатъ желание да се състави министерство безъ Регентство съ съгласието на Русия“. Това означавало капитулация, която не се приела. Въ страната се появили тукъ-тамъ русофилски бунтове, които лесно били потъпкани. Правителството мислѣло, че окупацията вече наближава, обаче изявленията на Тиса въ Австрия и защитната речь на Солзбери въ Англия разпръснали съмненията и дали на България впечатлението, какво Европа нѣма да допусне никаква окупация. Посланицитѣ отъ София успокоили правителствоуо и го насърдчили. При тия обстоятелства Великото народно събрание прогласило за князъ на България принцъ *Валдемара*, синъ на краля въ Дания, който билъ роднина на руския дворъ, та се вѣрвало, че той ще бжде одобренъ отъ Русия и отъ Европа[2]). Вмѣсто Валдемаръ отговорилъ баща му Християнъ, следъ съвещание въ Петроградъ, какво при наличнитѣ обстоятелства не било възможно синъ му да приеме избора[3]).

[1]) Регентътъ Каравеловъ, който клонѣлъ къмъ отстжпки на Русия, престаналъ да взима участие въ правителственитѣ решения и не отишълъ въ Търново.

[2]) Събранието съ голѣма готовность би гласувало отново за Александра Батемберга, но по искането на последния не направило това, защото би било явно предизвикателство къмъ Русия. Обаче Батембергъ постоянно се сношавалъ писменно съ българскитѣ министри и искренно съдействувалъ България да излѣзе благополучно отъ кризата съ новъ князъ.

[3]) Тоя отговоръ на бащата вмѣсто сина вдъхновилъ народниятъ представитель въ В. народно събрание Захария Стояновъ да извика: „не щемъ князъ, който не може самъ да си върже гащитѣ!“

Великото народно събрание решило да чака; то приело оставката на Каравелова, избрало вмѣсто него за регентъ Г. Живкова и отложило заседанията си, докле се намѣри кандидатъ за князъ. Това било на 1/13 ноемврий 1886 г.

Заминаване на Каулбарса. — Скжсване сношенията. — Единъ день по-рано отъ горната дата въ Пловдивъ гавазинътъ на руския консулъ билъ малтретиранъ поради непокорство. Генералъ Каулбарсъ подалъ нота: 1) да се уволни бригадния командиръ и военниятъ комендантъ на града, 2) да се накажатъ виновницитѣ за побоя, 3) да се отдаде официално честь на руското знаме предъ консулството.

Понеже правителството отказало да изпълни всички горни искания, особено да уволни офицеритѣ, Каулбарсъ на 5/17 ноемврий съобщилъ на правителството, че скжсва сношенията си съ него, *защото то окончателно било изгубило довѣрието на Русия*. Следъ това той телеграфически извикалъ всички руски консули отъ България и заминалъ за Цариградъ. Клиперитѣ отъ Бургасъ и Варна сжщо заминали за Русия. По този начинъ между Русия и България се прекратили всѣкакви сношения. Въ Европа противорускитѣ вестници поздравили България съ освобождение отъ диктатора. И българскитѣ националисти се зарадвали, че се отървали отъ размирника и отъ клиперитѣ.

Дирене князъ. — Общото положение, обаче, вжтрешно и външно, си оставало неизяснено и дори тъмно. Въ България можели да се явятъ всѣки день размирици. Въ Европа не се виждали съединени сили да помагатъ на България. Англия, Австрия и Италия били съгласни върху едно, щото България да запази своята независимость. Мжчнотията, обаче, била въ това да се намѣри князъ угоденъ на Русия и приетъ отъ европейскитѣ сили. Русия предложила князъ Мингрели, но той билъ отхвърленъ отъ Европа. Българитѣ сжщо не го приели[1]). Не оставало освенъ България сама да си намѣри князъ.

[1]) Мингрели билъ руски князъ отъ Кавказъ. Българитѣ си го представили въ форма на черкезинъ, каквито въ турско време ужасно вързлували изъ България. Българитѣ съ радость би избрали графъ Игнатиевъ, генералъ Гурко и други популярни дейци, но за кавказецъ и дума не можело да става.

Една тричленна депутация (Стоиловъ, Грековъ и К. х. Калчевъ) била изпратена въ Европа съ задача: 1. да очертае положението на България предъ силитѣ, 2. да изрази, що желае българскиятъ народъ и 3. да намѣри князъ за вакантния престолъ съ одобрението поне на нѣколко сили, но съ условие да пази независимостьта на България. Презъ Бѣлградъ, дето била приета добре, депутацията отишла въ Виена, приета много благосклонно отъ министъръ Калноки, който й обещалъ всѣка поддръжка. Още въ Виена единъ австрийски зап. офицеръ (Лааба) съобщилъ на депутацията, че има единъ князъ, който желае да дойде въ България. Той е Фердинандъ Саксъ-Косбургъ-Готски. Въ срещитѣ си съ него българскитѣ пратеници събрали сведения за желанията му, но не му дали обещание. Отъ страна на Францъ Иосифа тая кандидатура не срещнали опозиция, обаче Русия отговорила, че тя е противъ всѣки изборъ, извършенъ отъ незаконното българско Велико народно събрание[1]). Депутацията продължила и при другитѣ кабинети за съветъ и подкрепа. Въ Берлинъ тя била поляна съ студена вода, макаръ общественото мнение и вестницитѣ да били за българската кауза. Въ Англия била приета симпатично и насърдчително. Въ Парижъ, дето билъ повѣялъ русофилски вѣтъръ, поради страха отъ нова война съ Германия, я посъветвали да се споразумѣе съ Русия; въ Римъ била приета съ народни тържества и викове: „да живѣе свободна и обединена България!“ Въ Русия депутацията не била приета. Кабинетитѣ, които приели добре депутацията, обещали да се споразумѣятъ за кандидата съ Русия. Отъ Римъ депутацията стигнала въ Цариградъ, дето него време се намирали много русофили, емигранти отъ България. Тѣ получавали прехрана отъ руското агентство, крояли планове, какъ да съборятъ Регентството и правителството въ България, като молѣли и турцитѣ за помощь. Високата порта (като сузеренка) желаела да примири българитѣ, та повикала Цанкова, шефътъ на русофилитѣ и опозицията, отъ София да отиде въ Цариградъ за преговори съ правителството чрезъ посрѣдничеството на великия везиръ за разрешение на българската криза. Тамъ Цанковъ

[1]) Русия считала събранието незаконно, защото се избрало при смутове и военно положение и защото въ него присжтствували и източно-румелийскитѣ депутати.

правилъ разни предложения и проекти било за революция въ България, било за примирение съ правителството при условие да се приематъ рускитѣ искания. Турцитѣ обаче скоро се убедили, че Цанковъ е личность, която не представя нищо последовно и сериозно, че влиянието му въ България не е решително, та почнали да го игнориратъ, особено като се научили, че той не стои далечъ отъ руската окупация и че приема кандидатурата на Мингрели, която била неприятна на турцитѣ. Дипломатическата борба избухнала между силитѣ сега въ Цариградъ. Задъ Цанкова стоялъ рускиятъ посланикъ Нелидовъ, задъ българския посланикъ д-ръ Вълковича — стояли английскиятъ, италиянскиятъ и австрийскиятъ посланици. Портата искала да държи равновесие. Българската депутация участвувала нѣколко пѫти въ преговоритѣ, но безрезултатно. Най-сетне Стоиловъ дошълъ до убеждение, че е по-добре да се избере за князъ нѣкой европейски принцъ, който би се съгласилъ да дойде въ България безъ одобрението на силитѣ, или пъкъ да се избере Алеко Богориди за князъ безъ никакво сѫщо одобрение.

Бунтове. — Но времето минавало, а неопредѣленото положение създавало у българитѣ песимистично настроение и наклонность къмъ вълнения и смутове. Освенъ въ Цариградъ много емигранти били избѣгали въ Букурещъ. Тамъ се образувалъ *революционенъ комитетъ*, който си поставилъ за задача чрезъ народни и военни бунтове да смъкне Регентството и правителството и да поеме управлението въ рѫцетѣ си. Този комитетъ разпращалъ заплашителни писма до всички видни лица въ България, па и до самия Стамболовъ. Сѫщиятъ комитетъ влѣзълъ въ сношение съ нѣкои офицери отъ гарнизонитѣ въ Русе, Силистра и Шуменъ. Презъ февруарий агитаторитѣ имали по-голѣмъ успѣхъ и наистина въ Силистра и Русе избухнали военни бунтове. Правителството, което чрезъ своитѣ агенти знаело всички движения на емигрантитѣ, организирало въ градоветѣ своитѣ вѣрни войскови части и гражданитѣ за борба. Съ бързи мѣрки и решителни действия то потушило възстаналитѣ войски въ Силистра и Русе. Въ Силистра билъ убитъ началника на разбунтуванитѣ войски още въ началото, а въ Русе били хванати главатаритѣ

9 души, които военниятъ сѫдъ осѫдилъ на смърть и застрелялъ *). Тия събития предизвикали въ София арестуването на Каравелова и по-главнитѣ русофили. Въ Цариградъ Цанковъ подалъ мемоаръ до великия визиръ съ молба, щото следъ всичко станало Портата даземе „енергични мѣрки" противъ софийскитѣ управници.

ГЛАВА IX.

Изборъ на князъ Фердинанда

Нуждата отъ князъ. — Престолътъ продължавалъ да бѫде вакантенъ. Това обстоятелство било условие за желание да се нарушава реда и тишината въ страната, понеже русофилитѣ вѣрвали, че Русия нѣма да допусне другъ князъ освенъ нейния кандидатъ и то при друго правителство и друго Велико народно събрание. Това тъкмо не можали да допуснатъ Регентитѣ и правителството. Естествено било да се иска събарянето на последнитѣ чрезъ нелегални срѣдства. Между това между Регентитѣ и министра-председателя Радославовъ настѫпили остри недоразумения по вѫтрешното положение на страната. Предъ видъ на възможнитѣ усложнения, Стамболовъ, потърсилъ да се избере князъ въ най-кѫсъ срокъ. Високата порта желала сѫщото, защото чрезъ това се избѣгвала руската окупация, която била за нея много опасна. Русия предложила на Портата да окупира Южна България, но тя не се съгласила отъ страхъ да не би пакъ Русия да окупира Северна, още повече като се знае, че въ Одеса имало готова войска за това.

Покана къмъ султана. Като се върнала депутацията, що била по Европа, отъ Цариградъ, и като разяснила настроението на кабинетитѣ, Стамболовъ изпратилъ Стоилова отново въ Виена да дири князъ. Д-ръ Стоиловъ се явилъ въ Виена при Калноки и въ Пеща при Тиса. И двамата посъветвали България да почака, понеже въпросътъ за изборъ на князъ не билъ още узрѣлъ. Мѫчнотията била въ това, че Европа не можела да се съгласи за кандитурата на едно лице, което въ

*) Ето имената на застрелянитѣ: майоритѣ О. Пановъ и А. Узуновъ, капитанъ Зеленогоровъ, поручикъ Кръстеняковъ, подпоручицитѣ Кожухарски, Трънбешки, и гражданитѣ Тома Кърджиевъ и Александъръ Цвѣтковъ.

сжщото време да дава гаранция, че ще пази България независима. Тогава изпъкнала у софийскитѣ управници идеята да изберать за князъ лице, което нѣмало нужда да бжде одобрявано отъ кабинетитѣ, а такова лице можело да бжде нѣкой държавенъ глава. Стамболовъ предложилъ чрезъ българския дипломатически агентъ въ Цариградъ д-ръ Вълковича на султана да стане български князъ и при персонална уния да се обединятъ всички българи отъ България, Тракия и Македония въ една голѣма область подъ скиптъра на Абулъ Хамида, съ автономно управление. По този начинъ се разрешавали веднажъ за винаги турско-българския и източния въпросъ. Султанътъ следъ тридневно обмисляне отказалъ на Стамболовото предложение, защото Русия нѣмало да допусне това по никой начинъ.

Покана къмъ ромънския краль. Като не сполучилъ въ Цариградъ, Стамболовъ обърналъ погледитѣ си къмъ Ромъния. Той ималъ, както и всички българи, голѣма симпатия къмъ тази страна, защото ромъни и българи сж живѣли презъ всички вѣкове миролюбиво и защото презъ революционния периодъ противъ турцитѣ Ромъния подкрѣпяла всички български народни въжделения и приготовления за възстание. Презъ сръбско-българската война и въ междукняжието Ромъния сжщо се държала благосклонно. Кралъ Каролъ се славѣлъ съ тактъ, мждрость и умение въ ржководството на ромънската външна политика. Стамболовъ се решилъ чрезъ князъ Гика да сондира краль Карола, би ли приелъ българската корона при единъ дуализмъ подобенъ на австро-унгарския. Боейки се отъ Русия, а може би по съвета на Бисмарка, Каролъ отказалъ на предложението[1]). Братияну телеграфиралъ на Начевича: „не забравяйте, че задъ гърба ни стои Русия". Между това князъ Фердинандъ отъ Виена постоянно се обаждалъ, че е готовъ да дойде въ България.

Избиране на князъ Фердинанда. — Министерство д-ръ К. Стоиловъ. — При тия условия за Стамболова не оставало друго срѣдство, освенъ да избере князъ Фердинанда, който билъ винаги готовъ да наложи българската корона съ задължение да пази

[1]) Истиностьта за предложенията до султана и Карола се потвърдява отъ тогавашния министъръ на външнитѣ работи Начевичъ.

България независима. Великото народно събрание било свикано отново въ Търново и на 25-и юний (7 юли) 1887 г. председательтъ му Д. Тончевъ предложилъ за князъ на България Негово Царство Височество Фердинандъ Саксъ Кобургъ-Готски. Събранието съ акламация приело предложението. Една депутация отъ председателя на събранието Д. Тончевъ и нѣколко представители била изпратена да поднесе на князъ Фердинанда акта за избора му. Въ сжщото време Стамболовъ, за да свърши недоразуменията съ д-ръ Радославова, предложилъ на кабинета да си даде оставката. Назначено било ново министерство: *д-ръ Стоиловъ* министъръ-председатель, членове: Г. Д. Начевичъ, д-ръ Странски, д-ръ Чомаковъ и воененъ министъръ майоръ Рачо Петровъ.

Щомъ новото правителство получило благоприятенъ отговоръ отъ князъ Фердинанда, а именно, че приема избора, то изпратило нота до Високата порта да й съобщи за станалото и я помолило да одобри тоя изборъ. Портата протелеграфирала българската нота на великитѣ сили и поискала тѣхното мнение. Князъ Фердинандъ, на 26 годишна възрасть, придруженъ отъ майка си княгиня Клементина и брата си Филипа, приелъ въ Ебенталъ българската депутация, поблагодарилъ съ горещи думи за избора, но отбележилъ, че ще тръгне за България, когато изборътъ се одобри отъ великитѣ сили, като вѣрвалъ, че и Русия ще се съгласи, защото той желаелъ тя и занапредъ да бжде защитница на България, като нейна освободителка. Русия се обявила противъ, а другитѣ велики сили не дали положителенъ отговоръ, та въпросътъ се затегналъ. Стамболовъ поискалъ да се обързи работата и заплашилъ, че ако Европа се противи, ще прогласи България република. Калноки зелъ решително страната на князъ Фердинанда. По негово настояване Францъ Иосифъ се срещналъ съ императора Вилхелма въ Гатщайнъ, дето било решено князътъ да замине за България безъ да чака одобрението на Европа. Калноки съобщилъ това на Начевича. И князъ Фердинандъ, решилъ да сподѣли злочестата или честитата сждба на България, заминалъ за новото си отечество, което го чакало съ нетърпение.

Възшествие. — 2/14 августъ. — На 2/14 августъ Фердинандъ далъ клетва предъ трето Велико народно

събрание въ Търново и поелъ управлението на България, безъ да става дума за Румелия*).

По този начинъ междукняжието следъ една година (отъ 26/5 августъ 1886 до 2/14 с. м. 1888 г.) се прекратило. Общественото мнение въ Европа одобрило станалото. Великитѣ сили и Портата се замълчали, само Русия протестирала противъ князъ Фердинандъ и го нарекла „узурпаторъ“ на българския тронъ.

Обр. 11. Фердинандъ I

*) Една подробность. Въ манифеста, издаденъ къмъ българския народъ, князъ Фердинандъ казвалъ така: Избранъ едногласно отъ представителитѣ на българския народъ за неговъ г о с п о д а р ь, азъ счетохъ за свещена длъжность по-скоро да стжпя въ новото си отечество. . . . . „Изразътъ н е г о в ъ г о с п о д а р ь“ вмѣсто „н е г о в ъ к н я з ъ“ направилъ лошо впечатление на Стамболова, който забележилъ на министритѣ, че по Конституцията народътъ нѣма г о с п о д а р ь, а к н я з ъ.

РЕЗЮМЕ (изводъ) на дѣлъ II. — На 6/18 сеп. 1885 г. се прогласило съединението на Източна Румелия или по-добре на Южна България съ Северна. Това било първа крачка къмъ обединение на българския народъ, разпокжсанъ на части отъ Берлинския договоръ. Идеята за освобождението на всички български земи и събирането имъ въ едно политическо цѣло, способно да твори й напредва, се поражда отъ минутата, когато се развалилъ Санстефанския договоръ, който билъ трети по редъ официаленъ политически изразъ за българското единство. Още презъ 1881 год. когато въ Княжеството поели властьта либералитѣ, образувалъ се единъ таенъ комитетъ съ задача да работи за съединението на Южна България съ Северна. Двама души отъ тоя комитетъ (Стамболовъ и Георги Живковъ) тайно се промъкнели въ Сливенъ, дето заседавалъ главниятъ комитетъ на гимнастическитѣ двужества, да преговарятъ за организирването на съединителното движение. Софийскитѣ делегати заявили, че българското правителство съ помощьта на либералната партия е готово да помага. Това обещание обаче било предивременно и останало неизпълнено, защото запитанитѣ по това дипломати се обявили противъ, и Др. Цанковъ не се решилъ да тръгне противъ съветитѣ на Русия. Тъй приготовленията за съединение затихнали.

Презъ управлението на Алеко Богороди румелийската народна партия въ опозиция развѣла явно и буйно знамето на съединението, но когато дошълъ за управникъ Кръстевичъ и народната партия поела властьта, тя свила съединителното знаме по изричното желание на Русия. При тия обстоятелства знамето се поело и издигнало презъ 1885 г. отъ особенъ революционенъ комитетъ начело съ Захарий Стояновъ, Д. Ризовъ, д-ръ Странски, офицеритѣ Паница, Николаевъ, Райчо Николовъ и др. Съединението било общонародно желание, та българското правителство и князъ Батембергъ не можали да не го прегърнатъ и да не положатъ грижи за неговото сбждване.

Завършеното съединение, което създавало една по-силна България, съ 93,300 кв. к. и съ 3 милиона население, стреснало сръбския краль Милана, че на Балканитѣ се издига по-крупна държава отъ Сърбия, та той обявилъ какво Берлинския договоръ е нарушенъ отъ българитѣ, „равновесието“ на балканскитѣ държави е развалено и дигналъ оржжието въ защита на договора и равновесието. Войната въ Сърбия не била популярна, защото сръбскиятъ народъ очаквалъ винаги да бжде поведенъ къмъ Босна и Херцеговина, нежели къмъ България.

Сръбско-българската война благодарение на високия духъ, чистия патриотизъмъ и безкористието на общественитѣ органи, излѣзла сполучлива за българския народъ и чрезъ пролятата кръвь се запечитило съединението.

Русия се противопоставила на съединението. Защо? — защото го смѣтнала подготвено отъ нейнитѣ врагове (Англия), насърдчено и изпълнено по желанието на Батемберга съ цель да се засили България, та да се измъкне изъ подъ опеката на Русия. Руската политика схванала, че князъ Александъръ действувалъ като орждие и агентъ на Англия и нѣмцитѣ, съ далечната цель да препречва пжтя на Русия за Цариградъ. Народното желание за съединение, проникнало толкова дълбоко въ всички български срѣди, не се оценило отъ руската политика като една неодолима сила, на

която трѣбвало да се даде изходъ. Наистина, имало моменти, когато рускитѣ министри, държавнитѣ мѫже и дори самиятъ царь давали да се разбере, че руското сърдце неможело да не се радва, когато единъ славянски народъ, освободенъ отъ Русия, върви къмъ обединение и засилване, но тѣ не можели да се помирятъ съ факта, че посрѣдата стои единъ нѣмски принцъ, който съ помощьта на рускитѣ врагове върви въ посока нежелана отъ Русия. И руската официална политика не се задоволила само да се оттегли на страна, да изостави България, но се намѣсила активно въ борбата съ срѣдства, не винаги добре избрани.

Въпросътъ се сложилъ така: да се отстрани Батембергъ отъ България. Но кой да извърши това? Народътъ обичалъ Русия, но той не можелъ да не държи смѣтка, че съединението се достигнало при Батембергъ, повикалъ за князъ на Южна България отъ самия него.

За цельта трѣбвало да се засили русофилското течение съ прѣки съвети и съ материална подрѫжка. Ала това стремглаво русофилско течение възбудило инициаторитѣ и дейцитѣ по съединението, извикало огъня на патриотическото чувство въ интелигенцията, която застанала на гледището, че българскиятъ народъ съ своитѣ собствени сили трѣбва да решава своята сѫдба, че той трѣбва да се опира изключително на общонароднитѣ интереси, а не на желанията на друга държава. Това били идеитѣ още на Раковски, Левски, Каравеловъ и Ботевъ преди освобождението. На въпроса: България може ли да сѫществува безъ протектората на Русия? русофилитѣ начело съ Цанкова отговорили, че не може; националиститѣ обаче либерали, застанали на противно гледище и доказвали, че Европа има интересъ отъ силна, но самостоятелна България. За това западнитѣ демократически държави ще подкрепятъ българскиятъ народъ въ пѫтя на неговото историческо развитие. Тая мисъль се подкрепвала отъ политически лица въ Англия, Франция, Италия и Австро-унгария. Ней съчувствали и консерваторитѣ Начевичъ, Грековъ, Стоиловъ.

За отстранението на князъ Батембергъ отъ България презъ августъ 1886 г. нѣколко военни лица извършили превратъ, който извадилъ княза вънъ отъ границитѣ, но не сполучилъ. Явило се противно течение, което подигнало знамето на една свободна и независима България. То повърнало княза. Обаче, по изрична телеграфична покана на руския царь Александъръ III, Батембергъ преклонилъ глава и на 26 августъ напустналъ България, като оставилъ Регентство.

Свикано било трето Велико народно събрание да избере новъ князъ. Русия се намѣсила явно, изпратила въ България генералъ Каулбурсъ и се обявила противъ регентитѣ, противъ събранието и не предложила сериозенъ кандидатъ, макаръ българитѣ да искали такъвъ. Русия искала пълна покорность отъ България. Това било основна погрѣшка на руската дипломация. Простодушниятъ народъ, благодаренъ отъ освобождението си, може би, щѣлъ да капитулира, както го съветвали русофилитѣ; но просвѣтената часть, напоена повече отъ демократични и либерални идеи, наследственици на настроения отъ преди освобождението, намѣрила, че това е недостойно за единъ народъ, който се цени и готви да играе самостоятелна политическа и културна роля на Балканитѣ. Патриотическитѣ блѣнове извикали енергията, която прибѣгнала до насилия и терор̃ъ.

На тия сили се дължи смиряването на военнитѣ бунтове въ Русе, Силистра и др.

Следъ опита съ Данския принцъ Валдамара, Великото народно събрание изпратило депутация изъ Европа, да се яви предъ дворовет̃ѣ да защищава българската кауза и да дири князъ. При сложилитѣ се обстоятелства, никой не се решавалъ да дойде въ България, защото не знаелъ, дали ще може да се задържи. Великото народно събрание не било далечъ отъ мисъльта да избере пакъ Александъръ Батембергъ, ала той отклонилъ предложението и самоотвержено помагалъ на българитѣ да си намѣрятъ удобенъ князъ. Следъ безплоднитѣ покани до султана и ромънския краль Карола, най-сетне събранието избрало на 25 юний (1887 г.) князъ Фердинанда Саксъ Кобурготски. На 2/14 августъ с. г. той далъ клетва и поелъ управлението.

ИЗТОЧНИЦИ „Алманахъ на българската Конституция". Дневници на об. и вел. нар. събрание; английската синя книга.

Ив. Евст. Гешовъ: „Спомени изъ години и победи". Drandar A: Le prince Alexandre de Batenberg en Bulgarie; Les évènements politiqes en Bulgarie depuis 1886 jusqu'a nos jours.

С. Радевъ: „Строителитѣ на съвременна България", томъ II.

Атанасъ Т. Илиевъ: Спомени, издание на Б. Ан. Н. 1926.

Михаилъ Ив. Маджаровъ: Източна Румелия, 1925 г.

ДѢЛЪ III.

БЪЛГАРИЯ ПРИ КНЯЗЪ ФЕРДИНАНДА

ГЛАВА X.

Режимътъ на Стамболова

Министерство на Стамболовъ (1887—1894) — Щомъ князъ Фердинандъ се заклелъ въ Конституцията и поелъ управлението на страната, Стамболовъ се оттеглилъ отъ управлението и, като обикновенъ гражданинъ, пожелалъ да си отпочине. Новиятъ князъ, придруженъ отъ министритѣ, заминалъ отъ Търново презъ Южна България (Пловдивъ) за София, посрещанъ навсѣкжде тържествено. Скоро, обаче, той доловилъ че народътъ не е напълно единодушенъ и че положението не е съвсемъ тихо. При тая констатация той, увѣренъ въ авторитета на предишния регентъ, отново повикалъ Стамболова отъ Търново и му предложилъ президенството, докле страститѣ утихнатъ и положението на княза се заякчи. Стамболовъ се опиталъ да отклони предло-

жението, но по молбата на княза най-сетне се съгласилъ. Съставило се ново министерство: Стамболовъ — министъръ-председатель и министъръ на вжтрешнитѣ работи, полковникъ Муткуровъ — на войната, Живковъ—на народното просвѣщение; д-ръ К. Стоиловъ — на правосждието; Гр. Д. Начевичъ — на финанситѣ и д-ръ Г. Странски — на вънашнитѣ дѣла. Така въ правителството влѣзли тримата бивши регенти и тримата министри запазили мѣстата си. Това министерство състояло, наистина, отъ най-първитѣ политици въ България. Отъ тоя день (22/2 августъ 1887 г.) Стамболовъ управлявалъ страната въ качеството си на президентъ до 18/1 май 1894 год., почти 7 години. Това време е известно подъ името „режимъ на Стамболова" и за него мненията сж твърде раздѣлени. Обективна напълно оценка за тоя режимъ още не може да се даде, защото повече отъ действующитѣ лица сж живи и защото мемоаритѣ на Стамболова, придружени съ важни документи, не сж обнародвани. Тукъ ще изложимъ главнитѣ събития презъ казания периодъ, отъ което все пакъ може да си състави четецътъ точенъ възгледъ за нѣщата.

България международно. — Очаквало се, че сълидването на княза въ страната ще настжпи миръ. Оставалъ отворенъ голѣмиятъ въпросъ за признаване на княза отъ силитѣ, подписавши Берлинския договоръ. Правителството направило постжпки за това предъ Цариградъ. Самъ князътъ телеграфиралъ на султана и поискалъ неговото одобрение.

Високата порта съобщила на силитѣ, че българитѣ сж избрали за князъ Фердинанда Кобурга и последниятъ е заелъ мѣстото си, ала тя не зела инициативата за одобрение на избора.

По тоя въпросъ руското правителство заело ясно становище; то казало: князътъ е незаконенъ, избранъ при незаконно Регентство и отъ незаконно Велико народно събрание. Той трѣбва да бжде изпжденъ. Като отговоръ на това руско становище императоръ Францъ Иосифъ произнесълъ предъ делегациитѣ на 18/30 октомврий 1887 год. следнитѣ думи: *„Българскиятъ въпросъ още не е решенъ, но надѣвамъ се, че и занапредъ ще запази вжтрешния си характеръ и ще се реши найнакрая по такъвъ начинъ, щото желанията на българитѣ да се изпълнятъ съгласно трактатитѣ и европейскитѣ интереси"*. Въ такъвъ духъ се изказали мѣродавнитѣ германски, английски и италиянски вестници и държавни мжже. Ала това не било достатъчно. Важно било да се знае, какво поведение ще държи Европа, ако Русия съ военни мѣрки поиска да отстрани князъ Фердинанда. На това съмнение отговорилъ Калноки въ делегациитѣ: „намѣсата на една само държава въ българския въпросъ е изключено. Съгласно Берлинския договоръ българитѣ иматъ право свободно да избиратъ князъ. Князъ Кобургъ отиде въ България не като кандидатъ на нѣкоя сила, а като кандидатъ български. Сега остава Портата и силитѣ да признаятъ избора".

Въ София дипломатическитѣ агенти устно се сношавали съ правителството и го окуражавали да пази реда и тишината, па да не се бои отъ външна опасность. Ала скоро въ Берлинъ и Виена узнали, че въ Петроградъ единъ военепъ съветъ обсждалъ военнитѣ мѣрки, които трѣбвало да се вематъ противъ непокорна България и евентуално противъ Австрия, ако тя би се възпротивила. Това накарало Калноки и Бисмарка едновременно да обяватъ въ Виена и Берлинъ чрезъ официалнитѣ вестници, че има съюзенъ договоръ между Германия и Австро-унгария, по силата на който едната страна била задължена да даде на другата военна подкрепа, ако бжде нападната отъ Русия. Щомъ станало това известно, Русия се отказала отъ лична военна намѣса въ България. Тя се опитала да достигне цельта си по дипломатически пжть. Рускиятъ посланникъ въ Цариградъ Нелидовъ подалъ нота до Портата, въ която искалъ отъ последнята да изгони „принца Кобургъ" отъ България, защото неговото стоение тамъ не било съгласно Берлинския договоръ. Стамболовъ, обаче, се билъ погрижилъ да спечели голѣма благосклонность отъ Турция, защото отъ нея, като суверенка, много зависѣло решението на българския въпросъ. На първо мѣсто той свързалъ конвенция за изплащане източно-румелийския данъкъ и съ това предразположилъ турскитѣ крѫгове. Великиятъ везиръ подъ натиска на Русия съобщилъ въ София: *„Високата Порта счита стоенето на принцъ Фердинандъ въ София несъгласно съ Берлинския договоръ"*. Стамболовъ упълномощилъ българския представитель д-ръ Вълковичъ да запита ясно великия везиръ: тази нота сериозна

ли е, или не. Инакъ веднага ще бжде обявена България независима. Великиятъ везиръ отговорилъ: „гледайте си работата, не се безпокойте отъ нашата нота“. Въ това време Англия, Италия и Австрия съобщаватъ на Портата, че не одобряватъ нотата й до софийското правителство и стоятъ на гледището, какво *българскиятъ въпросъ ще се реши самъ по себе си отъ българския народъ.*

Политически лица въ София. — Като разбрала, че военната намѣса срещу България ще предизвика европейска война, Русия наблѣгала върху Турция при всѣки случай да вземе мѣрки противъ „Кобурга“ и Стамболова. Портата имала интересъ да бжде съседна съ васална България, а не съ вѣковния си врагъ Русия, та не се поддавала на нейнитѣ съвети и лесно се изтървала съ думитѣ, какво „въпросътъ трѣбва да се реши отъ Европа“. Следъ това въ София идвали нѣколко политически личности, за които можело да се предполага, че действуватъ съ знанието на руското правителство. Презъ 1889 год. дошълъ пръвъ въ София сръбския деецъ Н. Пашичъ, познатъ русофилъ, който предложилъ на Стамболова конфедерация между България и Сърбия възъ основа на единъ съюзъ срещу Турция. Стамболовъ съгледалъ въ това косвенъ опитъ съ цель да го скаратъ съ Високата Порта и отказалъ решително. Почти сжщитѣ предложения направилъ и гръцкиятъ държавенъ мжжъ Трикуписъ. Стамболовъ и тѣхъ отхвърлилъ. По-важно било посещението на князъ Долгоруковъ, твърде близъкъ до императорския руски дворъ. Като частно лице, Долгоруковъ посетилъ София, разгледалъ нѣкои нейни учреждения и се представилъ на Стамболова, предъ когото подигналъ въпроса, не би ли могло да се намѣри пжть за помирение между освободителка Русия и освободена България. Русия е дала много срѣдства и жъртви за България, та не желае да гледа последната на страната на враговетѣ й. Стамболовъ отговорилъ, че по принципъ нѣма нищо противъ едно помирение, но желае князътъ да бжде признатъ законенъ и правителството за конституционно. Князъ Долгоруковъ настоялъ да се убеди князъ Фердинандъ да напусне България, на което Стамболовъ отговорилъ отрицателно и Долгоруковъ си заминалъ. Макаръ въ Русия вестницитѣ да титулували княза „узурпаторъ“, а Стамболова

„диктаторъ“, все пакъ често намирали, че българитѣ, каквито и да сж, служатъ вѣрно и ревностно на интереситѣ си[1]). Единъ отъ политическитѣ писатели съ такова мнение билъ влиятелниятъ публицистъ С. С. Татищевъ. Той посетилъ София (1890 г.) и се срещналъ съ Стамболова. Както и Долгоруковъ, Татищевъ казалъ, че въ Русия желаятъ помирение между двете страни, но съ условие Фердинандъ Кобургъ да не бжде князъ. Стамболовъ изложилъ цѣлата борба на Русия противъ България отъ съединението и сполучилъ да убеди руския писатель, че за станалото до днесъ България е най-малко виновна. Татищевъ сетне изложилъ въ книга впечатленията си отъ София и доказалъ, че рускитѣ дипломати и генерали сж извършили най-голѣмата пакость и че българитѣ сж действували като патриоти.

Русия безъ да признава княза и правителството, поискала чрезъ германския посланикъ въ София да й се заплати окупационния дългъ. Стамболовъ веднага разпоредилъ да се изплати сумата 8,867,000 лева, което дало поводъ на европейскитѣ вестници да укорятъ руската дипломация, която не признавала правителството, а приема отъ него пари.

Къмъ края на 1890 г. дипломатическитѣ агенти въ София съобщили на правителството, че отъ сега нататъкъ писмено ще се сношаватъ съ него. На 3/15 ноемврий с. г. австро-унгарския посланикъ Бурианъ далъ първия дипломатически обѣдъ, на който било поканено и българското правителство. Въ началото на 1891 г. турския комисарь въ София за пръвъ пжть поискалъ ауденция отъ княза. Презъ май сжщата година князъ Фердинандъ, макаръ като частно лице, билъ приетъ на ауденция отъ австрийския императоръ Францъ Иосифъ, а на следнята година и отъ английската кралица. Презъ сжщата година (1892) Стамболовъ билъ приетъ въ Цариградъ отъ султана, комуто предложилъ съюзъ между Турция и България, но султанътъ отклонилъ предложението[2]). Презъ следнята 1883 година князътъ, при-

[1]) Такова мнение е изложилъ и бившия воененъ министъръ генералъ Паренсовъ въ книгата си: „Изъ миналото“ (преводъ на български).

[2]) Основитѣ на този турско-български съюзъ, изработени отъ Стамболова въ единъ мемоаръ, съдържали следнитѣ точки: 1) политически и отбранителенъ съюзъ между Турция и България противъ външни и вжтрешни врагове; 2) търговска, митническа и

друженъ отъ Стамболова, отивалъ въ Италия да се жени. Въ Виена и двамата били приети съ голѣми почести отъ императова Францъ Иосифа. При всѣки подобенъ случай и при всѣка разходка изъ Европа князъ Фердинандъ лично и чрезъ роднинитѣ си ходатайствувалъ да бѫде признатъ отъ силитѣ, обаче последнитѣ винаги го съветвали да чака.

България вѫтрешно. — Първата стѫпва на Стамболова, следъ като съставилъ новото министерство при князъ Фердинанда, била да дигне военното положение и да обяви изборитѣ за 5-то обикновено народно събрание. Макаръ въ министерството да влизали Стоиловъ и Начевичъ, известни като консерватори, правителството обявило, че изхожда отъ народно-либералната партия, чийто шефъ е Ст. Стамболовъ, а политически органъ — „Свобода". Сега опозицията получила възможность да се прояви напълно. Веднага станало явно, че има „легална" и „нелегална" опозиция. Легалната опозиция признавала княза за законно избранъ, та правѣла остра критика само на правителството въ кръга на Конституцията и законитѣ. Нелегалната опозиция, обратно, не признавала княза за законенъ, нито правителството за конституционно. Тя искала да се приеме изцѣло руското предложение: князътъ като незаконно избранъ, да си отиде, правителството да сложи властьта предъ единъ руски извънреденъ пратеникъ, който да образува ново правителство и да свика ново велико народно събрание за избиране на князъ. Къмъ легалната опозиция принадлежало либералното крило начело съ Радославова съ своя органъ „Народни Права", а къмъ нелегалната: групитѣ на Цанкова и Каравелова. Първата група имала свой органъ „Свѣтлина", а сетне „България", а втората — „Търновска Конституция". Групитѣ на Цанкова и Каравелова били съгласни върху тезата: съ Русия да се помиримъ. Обаче, въ срѣдствата за достигане на тая цель, тѣ се различавали.

V-о обикн. н. събрание. — Стамболовъ, стоящъ твърдо на гледището, че всичко, извършено до сега, е

пощенска конвенция; 3) отъ европ. Турция се образува отдѣлна область съ конституционно управление; 4) официалниятъ езикъ ще бѫде турски и български; 5) военната сила да бѫде обща отъ турци и българи.

законно и правилно, поискалъ да уреди движението на държавната машина съгласно Конституцията и законитѣ. На 26 септ. (9 окт.) 1887 год. той произвелъ избори за V-то обикновено народно събрание. Въ България се пръснали слухове отъ всѣкжде, че русофилскитѣ партии, подпомагани съ пари, давани на емигрантитѣ въ Цариградъ, Одеса, Букурещъ и Бѣлградъ, ще гледатъ да спечелятъ изборитѣ и се явятъ тѣ мнозинство въ камарата, дето смѣтатъ до изкажатъ своята воля за Русия. Князътъ, не ще и дума, се страхувалъ отъ тия първи за него избори. Стамболовъ го успокоилъ и наредилъ до своитѣ партийни бюра да поведатъ немилостива борба срещу „рускитѣ оржядия" и при опасни случаи да викатъ на помощь полицията. Изборитѣ се извършили изобщо мирно, освенъ въ градоветѣ Горня Орѣховица, Фердинандъ, Плѣвенъ и Хасково, дето между избирателитѣ станали сблъсквания съ 25 души ранени и убити. Правителството спечелило всички мандати. Въ Европа, дето искали да има въ България миръ и тишина, изтълкували, че Стамболовъ се ползува съ народното довѣрие и че нему трѣбва да се даде подкрепа противъ руския натискъ.

Легалната опозиция била огорчена отъ Стамболова, който не допусналъ да бѫдатъ избрани поне нейнитѣ видни хора начело съ Радославова, та затова въ критикитѣ си станала много рѣзка и понѣкога отивала въ крайность. Нелегалната опозиция въ своитѣ органи особено силно изтъквала, че князътъ е незаконенъ, и настаналиятъ режимъ е незаконенъ, а желанието на българския народъ било да се отстрани княза. Това заключение предизвикало Стамболовитѣ партизани да нападнатъ шумно печатницата на „Търновската конституция" и дома на Каравелова и да изтрошатъ прозорцитѣ. Старитѣ страсти отново се разгорѣли. Стамболовъ издигналъ знаме: запазване живота на княза и заякчаване неговото князуване въ България. За тая цель той решилъ да употрѣби всички срѣдства. Той преустроилъ тайната си полиция и сполучилъ да нареди свои агенти всѫде, дето може да се крои нѣщо противъ него и княза, или както той казалъ, „противъ България", било вѫтре въ страната, било въ чужбина (Турция, Русия, Румъния, Сърбия и т. н.). Революционеръ по натура, подвиженъ въ мисъльта си, смѣлъ въ действията си,

Стамболовъ намѣрилъ свои вѣрни хора, които на време му известявали за всѣко действие противъ България, та винаги зималъ съответни мѣрки и отбивалъ удара.

Съзаклятнитѣ действия на емигрантитѣ. — Цанковъ отъ Цариградъ се премѣстилъ въ Петроградъ. Емигрантитѣ въ чужбина, снабдявани съ срѣдства отъ азиятския руски департаментъ, чрезъ агентствата и консулствата, искали безъ друго да извършатъ превратъ въ България. Тѣ много разчитали на вжтрешното русофилско настроение у народа, което мислѣли за много силно, но скоро се убедили, че народна революция е невъзможна. Стамболовъ чрезъ свои лични приятели и вѣрни партизани държалъ здраво въ ржцетѣ си войската и народа. Нетърпеливитѣ емигранти почнали да устройватъ чети, за да навлизатъ въ България съ цель да предизвикатъ вжтрешни смутове. Такава чета била организирана отъ цариградскитѣ емигранти подъ воеводството на руския капитанъ Набоковъ и съ корабъ стоварена на българската граница по Черно море. Стамболовъ билъ известенъ отъ своитѣ агенти за тая чета и щомъ тя минала границата, приготвената потеря я посрещнала, разбила я въ едно две сражения и я разпръснала. Капитанъ Набоковъ и другаритѣ му загинали въ сражението. Стамболовъ добилъ сведения, че въ Ромъния, Сърбия и дори въ Русия се готвѣли сжщо чети да заминатъ за България. Сждбата обаче на Набоковата чета ги въздържала.

И тъй, на Стамболова била обявена война отъ емигрантитѣ покрай дипломатическата война отъ Русия. За това той винаги билъ мобилизиранъ. Намиращъ се въ положение да се сражава, той, като единъ главнокомандващъ, съсрѣдоточилъ въ ржката си цѣлата власть на страната и по силата на своята буйна и революционна натура, както и по силата на обстоятелствата, се обърналъ въ диктаторъ, та заповѣдвалъ не само по своето министерсто (вжтрешнитѣ работи), но и по всички други ведомства. Често той взималъ решения безъ да пита титуляритѣ, за което влизалъ много пжти въ конфликтъ съ тѣхъ[1]). Народното събрание го слушало и

[1]) При такъвъ единъ конфликтъ по вжтрешната политика министритѣ Начевичъ и Стоиловъ подали оставка презъ декемврий 1888 год.

приемало законитѣ, които той предлагалъ. При все това Стамболовъ клонѣлъ къмъ помирение. По негово искане народното събрание дало амнистия на всички политически престжпници, освенъ на Бендерева, Груева и още трима души. По тази амнистия Цанковъ можалъ да се върне въ България, но той не направилъ това.

Стамболовъ искрено желаелъ да популяризира каняза между народа; той го развелъ първо изъ Южна България, дето наредилъ извънредно блѣскаво посрещание отъ населението, за да му докаже, че Източна Румелия не сжществува и че Фердинандъ не е губернаторъ, а князъ български. Сжщо такива обиколки тѣ направили и въ Северна България. Населението, желайки миръ, искрено посрещало новия князъ. Княгиня Клементина, която винаги придружавала сина си, чрезъ дребни подаръци, възбуждала народното разположение. И ако да нѣмало вжтрешни и външни смутители, страната можала скоро да се доведе до умиротворение и нормаленъ конституционенъ режимъ.

Духовенството противъ Стамболова и княза — Но не станало така. Българското висше духовенство начело съ екзарха въ Цариградъ, застанало на страната на Русия. И то подигнало въпроса: законенъ ли е князътъ? Светиять Синодъ въ София сжщо се изправилъ предъ тоя въпросъ. И понеже преодолявало мнението, че князътъ е незаконенъ, митрополититѣ не позволявали да се споменува името му при богослужението въ църква. Нѣщо повече, двама отъ владицитѣ (Климентъ Търновски и Константинъ Врачански) не само не споменували името на княза, но въ проповѣдитѣ си стжпвали на политическа почва и осжждали управлението. Стамболовъ единъ день, знаейки настроението на Синода въ София, заповѣдалъ на полицията да дигне посрѣдъ нощь синодалнитѣ старци отъ София и да ги изпрати подъ конвой по епархиитѣ имъ, като наредилъ контролъ надъ дейностьта имъ. Това силно огорчило екзарха, който направилъ протестъ[1]). Съчувственницитѣ на Стамболова се възбудили и често въ църквитѣ поисквали отъ све-

[1]) Първенцитѣ на Цанковата партия въ София подали особно заявление до екзарха по тоя случай и пожелали „щото Богъ да присуши жилитѣ на нечестивия изворъ и да подкрепи вѣрнитѣ служители на благочестието“.

щеницитѣ и владицитѣ да споменуватъ името на княза, а не на руския царски домъ, и ако тѣ откажели, ставали голѣми скандали. За да се избѣгнатъ такива скрѫбни случки, Стамболовъ позволилъ да се събере светия Синодъ въ Русе подъ председателсвото на митрополитъ Григория, човѣкъ преданъ на княза, та се решило, щото занапредъ въ всички църкви да се споменува името на Фердинанда като на законенъ князъ.

Заговоръ на паница. — Покрай горнитѣ неприятности Стамболовъ получилъ презъ 1890 година известие, че противъ него и княза се готви комплотъ въ София. Наистина, него време въ столицата се набрали много младежи, бѣглеци отъ Македония, които се занимавали съ политика, вестникарство и революционни проекти за Македония противъ Турция, но тѣ често прескачали въ оградата на българската власть. Организирани въ дружество „Млада България“ и недоволни отъ Стамболова за туркофилската му политика, тѣ издавали тайно вестникъ „Борба“ и разполагали съ срѣдства отъ незнаенъ източникъ. Безъ да бѫдатъ опасни за вѫтрешния редъ на страната, тѣ съ критикитѣ си подържали и спомагали да се засили надоволството противъ правителството и княза. Въ тия срѣди се намиралъ и буйния войвода майоръ Паница, известенъ като организаторъ на румелийската революция, както и съ смѣлитѣ и неочаквани нападения на сърбитѣ отъ неговия македонски доброволски отрядъ презъ сръбско-българската война. Той се готвѣлъ съ дружината си за Македония. Съ този инакъ храбъръ човѣкъ емигрантитѣ искали да си послужатъ. Повиканъ билъ въ странство и убеденъ да извърши съ своитѣ хора превратъ въ София, като арестува Стамболова и княза. Паница се върналъ въ България и организиралъ съ нѣколко офицери заговоръ да изпълни възложената му задача. Стамболовата тайна полиция узнала готвеното и съобщила, дето трѣбва. Паница и другаритѣ му (14 души) били арестувани и дадени подъ воененъ сѫдъ, който осѫдилъ Паница на смъртъ чрезъ застрелване, а другаритѣ му на затворъ. Князътъ утвърдилъ присѫдата и Паница билъ застрелянъ край София (юний 1891 г.).

Стреляне противъ Стамболова. — Несполуката на Паница отново сепнала емигрантитѣ. Като не можали

да действуватъ другояче, тѣ решили да прибѣгнатъ до лични убийства. Всички вървѣли, че само Стамболовъ държи положението и че щомъ той бѫде убитъ, всичко ще се промѣни. Единъ таенъ революционенъ комитетъ въ странство билъ натоваренъ да търси убийци, и ако сполучи въ предприятието, тоя комитетъ билъ готовъ да навлѣзе въ България съ цель да се тури на чело на революцията. И действително, за цельта били наети съответни лица. На 25 мартъ 1891 г. поставени лица при градската градина стреляли срещу Стамболовъ, обаче вмѣсто него убили другаря му, министра на финанситѣ Хр. Бѣлчевъ. Убитиятъ министъръ билъ погребенъ тържествено на държавни разноски, а подозренитѣ на брой 18 души граждани, между които бившиятъ министъръ-председатель П. Каравеловъ и даровитиятъ училищенъ инспекторъ Трайко Китанчевъ били арестувани. Военниясъ сѫдъ следъ една година разследване осѫдилъ на смъртъ 4 души, а останалитѣ виновни осѫдилъ на затворъ [1]).

Конспираторитѣ пренесли действията си въ Цариградъ. Образувана тайфа отъ тамошни емигранти наела младежи революционери, които стреляли на 12/24 февр. 1892 г. върху българския дипломатически представитель д-ръ Вълковичъ и го убили. Вълковичъ билъ много способенъ човѣкъ и съ турцитѣ умѣелъ да води твърде благоприятна политика за България. Той билъ единъ отъ най-важнитѣ органи и съветници на Стамболова.

Горнитѣ конспирации и убийства създали отъ впечатлителния и мнителенъ Стамболовъ вече суровъ диктаторъ, който, като знаелъ, че е осѫденъ на смъртъ, живѣелъ подъ защита на особенъ конвой. Той не се стеснявалъ вече да посѣга върху всички конституционни гаранции на гражданитѣ.

VI-то об. н. събрание. — Подиръ тригодишния законодателенъ периодъ на 5-то об. н. събрание Стамболовъ произвелъ (1890) избори за 6-то обикновено нар. събрание. Мнозинството представители били правителствени. Много отъ русофилитѣ, умѣрени партизани, които скѫпѣли спокойствието на страната, признали княза,

[1]) Осѫденитѣ на смъртъ и обесени били: писательтъ Св. Милановъ, К. Поповъ, Тома Георгиевъ.

помирили се съ Стамболова и оценили неговитѣ заслуги, достигнати съ твърда ржка.

Съ цель да улесни задомяването на княза, Стамболовъ се нагърбилъ да прокара презъ това събрание нѣкои измѣнения въ старата „светиня" — Търновската конституция — единъ много непопуляренъ и мжченъ въпросъ. Князътъ трѣбвало да се ожени, за да създаде династия. Той билъ католикъ и майка му, строга католичка, желаела за снаха княгиня отъ сжщото вѣроизповѣдание. Конституцията обаче (чл. 38) повелява, щото престолонаследникътъ да бжде православенъ. Стамболовъ прокаралъ презъ VI-то Народно събрание надлежния законъ за измѣнението на конституцията.

IV-то Велико народно събрание. — За измѣнение на Конституцията Стамболовъ, въпрѣки протеста на Русия, че посѣга върху православното чувство на българския народъ, свикалъ на 2/14 май 1893 г. IV-то Велико народно събрание, на което предложилъ следнитѣ измѣнения:

1. Българскиятъ князъ и престолонаследникътъ носятъ титлата Царско Височество (чл. 6).
2. Първиятъ престолонаследникъ може да изповѣдва вѣрата на родителитѣ си (чл. 38).
3. Князътъ има право да раздава ордени, учредени съ законъ (чл. 59).
4. Единъ народенъ представитель се избира на 20,000 (вмѣсто на 10,000) жители. Мандатътъ на събранието трае 5 (вмѣсто 3) години (чл. 86).
5. Министерствата въ България сж 8 (вмѣсто) 6[1]).

За да се улесни приемането на тия измѣнения, князътъ, който билъ се сгодилъ по-рано, заминалъ за Италия заедно съ Стамболова и тамъ се вѣнчалъ за княгиня Мария Луиза, дъщеря на Роберта Бурбонски, князъ Пармски. Връщайки се съ новата княгиня той отишълъ право въ Търново, дето открилъ IV-то Велико народно събрание, което приело измѣненията на конституцията.

[1]) Горнитѣ измѣнения на Конституцията, както казахме, трѣбвало по-напредъ да се приематъ отъ 6-то об. н. събрание. Промѣната вѣрата на престолонаследника срещнала голѣма съпротива у народнитѣ представители не само отъ опозицията, но и отъ мнозинството, личнитѣ приятели на Стамболова. Ала той едни убедилъ съ голѣма мжка, а други заплашилъ, че подъ конвой ще ги изпрати по домоветѣ имъ, та тъй добилъ съгласието имъ.

Следъ закриването на Великото народно събрание Стамболовъ произвелъ избори за VII-мо об. нар. събрание (1893 г.), което се открило на 15/27 окт. На 7/19 ноемврий, деньтъ на Сливнишката победа, се получило скръбното известие, че князъ Александъръ Батембергъ починалъ въ Грацъ. Стамболовъ предложилъ и събранието решило да се пренесатъ останкитѣ му въ София и да се положатъ въ специяленъ мавзолей.

Успѣхитѣ на Стамболова. — Макаръ че Стамболовъ воювалъ съ вжтрешнитѣ си и външни врагове, той сполучилъ да притури и културни успѣхи въ политическия си активъ. Още при регентството той настоялъ да се изкара по-бързо желѣзопжтната линия Бѣлово—Царибродъ и на 25/6 окт. 1887 г. той отворилъ съ тържество тая българска часть отъ международната линия[1]). Сетне предложилъ на Народното събрание да реши постройката на линията Ямболъ—Бургасъ, която се почнала презъ май 1889 г. съ голѣми тържества въ присжтствието на княза; тази линия се отворила още по-тържествено на 14/36 май 1890 г. отъ княза въ присжтствието на княгиня Клементина, която подарила на България единъ локомотивъ, наименованъ отъ Министерския съветъ Фердинандъ I. Княгинята била извънредно трогната отъ изявенитѣ приветствия на многохилядния народъ. Тая тактична и мждра майка на княза умѣела да печели народната любовь, като благотворителка и доброжелателка на българитѣ. Презъ 1893 г. била открита линията София—Радомиръ, като часть отъ голѣмата проектирана линия София—Кюстендилъ—Куманово. Изобщо при Стамболова била изработена важна мрежа за новитѣ линии (София—Търново—Варна—Горна-Орѣховица—Русе) и той настоявалъ да се бърза съ постройката имъ, защото чрезъ това България се издигала въ очитѣ на Европа и печелѣла съчувственици. Стамболовъ прокаралъ презъ Народното събрание срещу гаранция на новитѣ линии единъ държавенъ заемъ отъ 30 милиона, нуждни за желѣзници и за преоржжаване на армията, и сполучилъ да котира облигацитѣ на бор-

[1]) Българскитѣ правителства още отначало усвоили важното решение, държавата сама да строи своитѣ желѣзници, чрезъ български предприемачи, а не както въ съседитѣ, дето желѣзницитѣ строяли чужди компании, съ чужди капитали, по концесии.

ситѣ въ Виена и Лондонъ, въпрѣки протеститѣ на руското правителство. Русия не желаела България да се улеснява парично, за да могатъ вжтрешнитѣ мжчнотии да предизвикатъ народното негодувание. Тя подала нота до силитѣ, предъ които настояла, какво България нѣмала право да сключва заемъ и да залага желѣзопжтни линии, съгласно 21 членъ отъ Берлинския договоръ. Английскитѣ и виенскитѣ вестници веднага защитили България, като изтъкнали, че 21 членъ визира готовитѣ турски желѣзници, а не и тия, които тепърва би построило българското правителство, защото за несжществуещи желѣзници парични договори не се правятъ. И това било успѣхъ за България. Презъ 1892 г. Стамболовъ сѫдействувалъ да се уреди важна земледѣлско-стопанска изложба въ Пловдивъ, дето се показалъ направения по тоя клонъ успѣхъ въ България за 12 години отъ освобождението. Изложбата била посетена и отъ много чужденци. Него време се започнала постройката на Бургаското пристанище и се гласувалъ заемъ отъ 143 милиона.

Печалби за Македония. — Въпросътъ за българската църква въ Македония не билъ разрешенъ напълно отъ турското управление. България добила самостоятелна екзархия още презъ 1870 г., но ферманътъ за български митрополити въ градове съ българско население не билъ приложенъ въ Македония. Училища български, наистина, били открити и църковни български общини имало, ала тѣ не били официално признати отъ турцитѣ. Понеже екзархътъ български държалъ винаги съ руската политика, турцитѣ не обръщали сериозно внимание на неговитѣ справедливи искания. Стамболовъ поискалъ и тука да спечели победи. Съ нота 4/16 юни 1890 год. той поискалъ отъ Високата порта съ твърде енергиченъ езикъ да се задоволятъ законнитѣ искания на българския екзархъ. Нотата произвела своето действие. Високата порта изпратила разрешение на екзарха за три митрополита (Скопие, Битоля, Охридъ) и признала официално българскитѣ училища и църковни общини. Това събитие развълнувало приятно България, дето се предизвикала радость, проявена буйно въ събрания, ала и произвело силно впечатление въ цѣлия Балкански полуостровъ (Сърбия, Гърция и Ромъния). Гръцкиятъ патриархъ енергично протестиралъ и затворилъ всички гръцки църкви съ цель да унищожи българската придобивка, но не сполучилъ. Презъ 1892 год. Стамболовъ лично отишълъ въ Цариградъ и посетилъ екзарха. Двамата се разбрали по външната политика на България. Сетне Стамболовъ поискалъ ауденция отъ султана, която съ готовность била му дадена. Следъ дипломатическия разговоръ, Стамболовъ съ убедителното си слово въздействувалъ и измъкналъ отъ султана следнитѣ три ирадета (разрешения): 1) позволява се на екзархията да издава църковенъ органъ, исканъ 15 години безуспѣшно, 2) признава се автономията на българскитѣ училища и 3) позволява се на екзархията да се пресели въ Пера. Стамболовъ се върналъ въ България тържествуещъ[1]. Презъ 1894 год. той издействувалъ още петь облаги отъ султана, а именно: 1) Портата одобрила предложенията на екзарха да се ползуватъ българскитѣ училища съ сжщитѣ права, както и гръцкитѣ, 2) признала за български още 40 общини, 3) издала берати за още двама владици (въ Велесъ и Неврокопъ), 4) подарила мѣсто на екзархията да съгради нова българска духовна семинария и 5) позволила на екзарха да купи имотъ въ Пера. Съ тия нови придобивки българското просвѣтително и църковно дѣло се засилило въ турско твърде много.

ГЛАВА XI.

Падане на Стамболова.

Стамболовъ въ борба съ младитѣ сили. — Казанитѣ външни успѣхи на Стамболова радвали него, радвали неговитѣ политически приятели и естествено посрещали се съ симпатия отъ всѣки македонецъ и патриотъ българинъ. Отъ това обстоятелство се ползувалъ Стамболовъ да устройва шумни патриотически тържества за засилване на своята власть. Инициатори за търже-

[1]) Въ тая среща султанътъ запиталъ Стамболова, искренна ли е била поканата му до него (стр. 84.) да се прогласи и за български царь, като обяви дуализъмъ между България и Турция. Стамболовъ обяснилъ, че казаната покана била съвсемъ искренна, че българитѣ не сж враждебни на турцитѣ, че за турската империя въ всѣко отношение било по-добре да има отъ северната си страна една съюзна държава, нежели враждебна. Султанътъ призналъ това и добавилъ: „да, но нѣмаше да ни оставятъ".

ствата били по нареждане отъ София окржжнитѣ управители и околийскитѣ началници. Старитѣ партии, обезсилени отъ нанесенитѣ имъ удари, изглеждали сломени. Опозицията имъ постепенно отслабвала. Ала съ отслабване на съпротивата отъ старитѣ партии духътъ за борба срещу Стамболова не изчезналъ. Изъ обществената срѣда се показали нови струи, буйни, енергични, дори революционни сили, които не се побояли отъ „желѣзната ржка" на Стамболова. За центъръ на тия сили се изсочили градоветѣ Шуменъ и Т.-Пазарджикъ. Въ Шуменъ изникнало презъ 1890 год. социалистическо течение. Съ появата си то се поставило въ опозиция и борба съ Стамболова. Уволнения отъ служба Янко Сакъзовъ и изпждения учитель Димитъръ Благоевъ се поставили начело на това движение и почнали да издаватъ списание „День". По-сетне къмъ тѣхъ се присъединявали други младежи, които постепенно образували група съ силенъ бунтарски подемъ. Тукъ е началото на социалистическата партия въ България, за която ще говоримъ по-нататъкъ.

Въ южнобългарския пъкъ градъ Т.-Пазарджикъ презъ 1891 год. неусетно се показало друго младежко течение начело съ уволнени за свободомислие гимназиални учители. Това течение не било социалистическо и се ржководѣло отъ ентусиазирани младежи, едва що напуснали социализма, плуващи въ схващанията на радикализма или по-добре въ руското политическо движение за широко народничество. Както социалистическото, тъй и това движение било пренесено отъ нашитѣ студенти изъ Швейцария и отъ рускитѣ емигранти въ България, които Стамболовъ търпѣлъ, като борци срещу руския царизъмъ. По причина, че единъ отъ уволненитѣ учители (Велчо Велчевъ) ималъ бащинъ имотъ въ Т.-Пазарджикъ, той съ другаритѣ си се преселилъ въ тоя градъ и съ срѣдствата на баща си можалъ въ първо време да подържа своята група. Тука българскитѣ учители и рускитѣ емигранти основали ядро и почнали да издаватъ сп. „Лжча". Младитѣ дейци, вѣрващи въ идеали, въодушевени отъ стремежъ за политико-обществена дейность, енергично се заловили за работа безъ да се страхуватъ отъ безграничната власть на Стамболова. Започнали да пишатъ редъ огнени статии противъ първия министъръ подъ насловъ

„Злото", „Корена на злото". Покрай това обнародвани били редица научни статии изъ социология и естествена история. Всички тия статии жадно се поглъщали отъ младежьта и създавали все по-голѣмо и по-голѣмо опозиционно настроение.

Стамболовъ изпървенъ погледналъ както на социалиститѣ въ Шуменъ, тъй и на народницитѣ радикали въ Пазарджикъ, съ пренебрежение, — „момчешки заплеси". Но когато тѣ зели да нанасятъ наранителни удари върху неговата власть и да атакуватъ безпощадно промѣнитѣ, които той прокарвалъ въ конституцията презъ 1983 год., заглъхналата опозиция на старитѣ партии се събудила и се раздвижила. Тя се раздвижила заразена отъ буйнитѣ и безстрашни младежи. Една нова вълна на възбуждане, стремежъ къмъ свобода, покрила цѣлата страна отъ ученицитѣ въ гимназиитѣ до водачитѣ на неподвижнитѣ консерватори. Стамболовъ съзрѣлъ бурята и поискалъ да обуздае вълната. Той веднага прибѣгналъ до обикновенитѣ си срѣдства: ржцетѣ на полицията. Ала полицейскитѣ му мѣрки не дали резултати. Младитѣ самонадеяни идеалисти били готови да понесатъ всички страдания. Старитѣ партии се явили на помощь. Тѣ насърдчили младитѣ и събрали малко срѣдства. Едно преустройство на младото течение се наложило. Сп. „Лжча" било спрѣно и вмѣсто него се почнало Сп. „Прогресъ". Старитѣ сподвижници на Стамболова, като Гр. Начевичъ, Д. Тончевъ, д-ръ Радославовъ, намѣрили добри сътрудници у младитѣ и започнали да издаватъ въ София в. „Свободно Слово", въ който вестникъ тѣ подлагали на остра критика външната и вжтрешна политика на Стамболова, особено терора по изборитѣ за VII об. н. събрание. Разяренъ отъ тия съчетавани атаки, Стамболовъ засилилъ цензурата, напълнилъ затворитѣ[1], учредилъ „черенъ кабинетъ" за отваряне чуждитѣ писма; забранилъ събранията, екзекутиралъ с. Садина за бунтъ, билъ въ затворитѣ невинни хора, заповѣдалъ на поли-

[1]) Търновскиятъ митрополитъ Климентъ за една речь въ църквата билъ даденъ подъ сждъ. Обвинитель въ качеството на прокуроръ се явилъ не другъ, а единъ неговъ възпитаникъ, облагодетелствуванъ отъ владиката. Климентъ билъ осжденъ и пратенъ на заточение въ Гложенския мънастиръ (Тетевенско). Каравеловъ и други стояли още въ затвора.

цията да стреля срещу народа въ Т.-Пазарджикъ, дето полицията и правителственитѣ партизани събрали декласирани хора и нападнали печатницата на „Прогресъ", която била разрушена и буквитѣ разпилени, за да се унищожи гнѣздото на „пакостното" младежко течение около сп. „Прогресъ". Това станало презъ 1893 год.

Въ тая борба поетътъ К. Величковъ написалъ стихотворението „Тиранинътъ", което се подело отъ младежитѣ и декламирало всѫде при срещи и сборове, а особено въ срѣдата на софийскитѣ студенти. Бурята наближавала. Атмосферата почнала да става все по-задушна. Но искрата още отсѫтствувала. Тя дошла отъ двореца.

Недоразумения между княза и Стамболова. — Различни характери и възгледи. — Стамболовъ поддържалъ князъ Фердинанда, като гаранция, че България ще запази своята свобода, че вѫтрешно най-сетне страститѣ ще утихнатъ и положението ще се легализира. При все това, сближение и пълно довѣрие между тѣзи два фактора никога не настѫпили. Князъ Фердинандъ дошълъ въ България съ съзнание на своя аристократически родъ и на своето достойнство, че трѣбва да бѫде господарь на страната, сиречъ да упражнява ония функции, които обичаитѣ въ чужбина и Конституцията му били отредили, а именно да бѫде върховенъ глава и представитель на България въ международнитѣ ѝ отношения и началникъ на всичкитѣ ѝ военни сили. Стамболовъ, добилъ вече известни диктаторски похвати отъ Регентството, смѣталъ, че той именно, подобно на Кавура, Гладстона, Солсбери, Калноки или Бисмарка, трѣбва да управлява, а князътъ, само да царува. И като билъ сграбилъ войската и дипломацията, ревниво реагиралъ, щомъ съглеждалъ, че князъ Фердинандъ се домогва да обсеби въ рѫката си тия два държавни инструмента. Фердинандъ разбиралъ, че той е постояненъ факторъ на държавата. Около него, около трона, трѣбва да се приближи армията и отъ него трѣбва да изхождатъ основнитѣ схващания на дипломацията. Стамболовъ пъкъ смѣталъ себе си за отговоренъ факторъ и не желаелъ да играе подчинена роля. Това била основната причина за хладнината между княза и Стамболова, макаръ не малка

роля сѫ играли и други причини, като различнитѣ срѣди, въ който тѣ били отрасли, както и различнитѣ култури на тѣхния умъ и на тѣхнитѣ чувства. Единиятъ билъ аристократъ отъ голѣмъ кралски родъ, съ силно развитъ усетъ къмъ висшитѣ изисквания, а другиятъ синъ на обикновенъ еснафъ, отрасълъ по пейкитѣ на революционнитѣ клубове, ималъ енергия на апостолъ, разбиранията на революционеръ и похватитѣ на деспотъ. Самолюбието на господаря и самолюбието на президента се посрещнали още отъ начало, ала тѣ предъ видъ вѫтрешната и външна опасность трѣбвало да се търпятъ. Изпървенъ князътъ се виждалъ безсиленъ предъ Стамболовъ, когото между другото подържала и европейската дипломация, защото била убедена, че само той може да държи реда и тишината въ България. Князътъ билъ още новъ, незапознатъ съ нравитѣ на народа, чуждъ за войската при тогавашното ѝ настроение, безъ връзки и влияние, въ политическитѣ срѣди, които сѫщо не познавалъ.

Конфликти.—Фердинандъ се сближилъ съ. Стоилова и Грекова, като по-умѣрени и по-благоразумни политически мѫже. Той често се съветвалъ съ тия двама министри, което не оставало незабелязано отъ завистливото око на първия министъръ. А и настѫпили скоро събития и случки, по които силно избухнало разногласие между княза и Стамболова. Било подигнато сѫдебно преследване противъ майоръ Хр. Поповъ, победительтъ при Гургулята, офицеръ близъкъ на двореца. Князътъ и консерваторитѣ-министри, не желаяли Поповъ да се сѫди и скандалй, понеже обвиненията срещу него били несериозни. Наопъки Стамболовъ искалъ и прокаралъ сѫденето. Князътъ отстѫпилъ. Друго. Върху двореца се развѣвало отъ по-рано държавното трицвѣтно знаме, съгласно Конституцията: златенъ коронованъ левъ на тъмно-червено поле. На 1-и януарий 1889 год. князъ Фердинандъ издигналъ ново знаме, въ което били преплетени съ силни багри знацитѣ отъ герба на Кобургската фамилия. Това произвело лошо впечатление на публиката и Стамболовъ трѣбвало да дава широки обяснения, тъй като и въ правителствения органъ били казани обидни думи за новото княжево знаме. Стамболовъ билъ принуденъ да подаде оставка, но сетне отстѫпилъ. Фердинандъ победилъ. Трето: презъ 1892 г. князътъ

неочаквано отъ никого, издалъ „раскриптъ до канцлера на българскитѣ ордени“, чрезъ който се създавало „Народенъ орденъ за гражданска заслуга“. Рескриптътъ билъ подписанъ отъ княза и приподписанъ отъ частния му секретать, като „канцлеръ на българскитѣ ордени“. Такова нѣщо въ Конституцията не се предвиждало и то било една волность, която раздразнила всички, които подържали, че Конституцията трѣбва да се пази, а тя изрично забранява ордени за граждански лица[1]). Стамболовъ изненаданъ отъ тая наредба, поискалъ аудиенция при княза и настоявалъ да се спре изпълнението на рескрипта, защото той не желаялъ да носи отговорностьта. И понеже князътъ не отстѫпилъ, Стамболовъ си подалъ оставката. Въ отговоръ на това князътъ му съобщилъ, че, ако не се приематъ орденитѣ, ще напусне България. Следъ дълги преговори най-сетне се свършилъ съ това: орденътъ се приелъ и Стамболовъ запазилъ мѣстото си.

Конфликти много по-чести настѫпвали между княза и Стамболова по външната политика. Въ такива случаи и двамата заплашвали съ оставка, за да се свърши съ миръ. Князътъ не намиралъ още своевременно да приеме оставката и да уволни Стамболова, защото се боялъ отъ вѫтрешни размирия, тъй като неговото положение не било достатъчно закрепнало, па и Стамболовъ нѣмало да стои миренъ. Отъ друга страна и Стамболовъ отстѫпвалъ предъ заплашването, че князътъ ще напусне България, защото той помнѣлъ безкняжието.

Князътъ настоявалъ да се действува въ Европа и предъ Русия за неговото признаване. Чрезъ влиятелнитѣ си роднини въ Франция той вѣрвалъ да склони руския дворъ на отстѫпки. Стамболовъ схващалъ, че за да може въ краенъ случай да стане помирение между княза и руския дворъ, него трѣбвало да отстранятъ отъ управлението. Това Стамболовъ не можелъ да приеме и обръщалъ очитѣ си само къмъ Високата порта за признаване на княза. Консервативнитѣ министри Начевичъ и Стоиловъ държали страната на княза за помирение съ Русия и се обявили противъ Стамболова, който се домогвалъ само за турско одобрение. Князътъ искалъ въ краенъ случай да се обяви България независима, та

[1]) Въ тая точка Конституцията била измѣнена по-сетне (стр. 101).

да нѣма нужда отъ никакво одобрение. Стамболовъ се противопоставялъ, защото това щѣло да оскърби Портата, която би станала българска врагъ. Консервативнитѣ министри дошли до разногласие съ Стамболова по въпроса за помирение съ Русия, за което много държалъ князътъ, а сѫщо и по вѫтрешното управление на първия министъръ, се оттеглили отъ министерството (1888). Туй ожесточило Стамболова повече и увеличило подозренията му за неговата сигурность. Въ двореца се получавали отъ цѣла България оплаквания противъ насилията отъ полицията по изборитѣ. Князъ Фердинандъ изпращалъ оплакванията на Стамболова. Това много го дразнело и той единъ пѫть отговорилъ въ двореца: „такива оплаквания имаше и по изборитѣ на онова Велико народно събрание, което избра Фердинанда за князъ на България“.

Князътъ билъ обиденъ отъ тия думи, но си премълчалъ. Въ една срѣща той се оплакалъ на германския императоръ Вилхелма II, който му отговорилъ: „азъ се отървахъ отъ моя заповѣдникъ Бисмарка, ти кога ще се отървешъ отъ твоя Стамболовъ?“ Тѣзи думи насърдчили княза въ борбата съ съветника му.

Стамболовъ въ оставка. — Стамболовъ безъ знанието на княза, който билъ въ странство, отишълъ въ Цариградъ и спечелилъ отъ турцитѣ поменатитѣ на друго мѣсто църковни придобивки, и устроилъ шумни тържества съ цель да манифестира своята популярность. Ала въ сѫщото време и Фердинандъ отъ своя страна безъ знанието на Стамболова чрезъ руския посланикъ въ Виена Лобановъ влѣзълъ въ преговори съ руския дворъ. Стамболовъ счелъ това за бламъ на неговата политики и подновилъ оставката си съ надежда, че нѣма да бѫде приета. Съ една телеграма до окр. управители и партийнитѣ бюра той поискалъ подкрепа противъ княза. Демонстрация въ полза на Стамболова била направена. Князътъ разбралъ похватитѣ на своя съветникъ и се приготвилъ да приеме оставката му безъ опасность за себе си. Той подшушналъ на опозиционнитѣ шефове да се сближатъ и насърдчилъ опозицията да се засили съ вестници и агитации, та да може да поеме властьта. Консерваторитѣ се сближили съ Радославова и подпомогнати отъ младежьта отъ Шуменъ и Т.-Пазарджикъ, отворили чрезъ вестницитѣ съкрушителна война на

Стамболова, като знаели, че князътъ не ще допусне тѣхното арестуване. Отъ друга страна князътъ се оградилъ съ вѣрни офицери и назначилъ преданъ нему офицеръ за министъръ на войната (Рачо Петровъ). Когато всичко така било готово, князътъ съобщилъ на Стамболова, че приема оставката му. Като ожиленъ отъ оса, било отъ болезнено честолюбие, било отъ заблуда, че безъ него България ще пропадне, той скокналъ, свикалъ митингъ предъ кжщата си и поискалъ чрезъ улични демонстрации на своитѣ партизани и нарочно съставени шайки, предвождани отъ неговата полиция, да се наложи на княза. Обаче решителнитѣ студенти, социалиститѣ, много други младежи и сиѣли граждани, на които Стамболовиятъ деспотизъмъ ужасно тежалъ, защото имъ билъ причинилъ разни морални и материални злини, се дигнали като стена, та се възпротивили купно съ виковетѣ: „долу Стамболовъ! долу тиранинътъ"! Станали силни сбивания на площада Александъръ I предъ двореца. Стамболовитѣ партизани заедно съ наети уличници налетѣли върху студентитѣ съ нарочни кжси сопи въ ржце. Настжпила ужасна разправа. Но войската се намирала въ ржцетѣ на княза. Въ единъ мигъ кавалерията по заповѣдь на военния министъръ Рачо Петровъ долетѣла, разпръснала Стамболовата сбирщина и обезоржжила полицията, която водѣла противокняжеската демонстрация. Освободената младежь три дни буйствала изъ града и ловила шпионитѣ на Стамболова...

Князътъ повикалъ д-ръ Стоилова и го натоварилъ да състави новъ кабинетъ. Това станало на 18 май (1-ви юний). Лозунгътъ на новото правителство билъ: с в о б о д а и з а к о н н о с т ь, редъ и признаване на княза. Стамболовъ се затворилъ у дома си, яростенъ като тигъръ, пазенъ отъ войници, противъ народното отмъщение. Сетне той поутихналъ малко, получилъ благодарственъ рескриптъ отъ княза и се явилъ на прощална ауденция, посрещанъ и изпращанъ по улицитѣ отъ неприятни викове.

Стамболовъ и другарьтъ му Димитъръ Петковъ се обявили опозиция на Стоиловото правителство и чрезъ в. „Свобода" открили лична война на Фердинанда*). Съ

*) Въ яда си Стамболовъ и Петковъ често пишели въ в. „Свобода" най-злъчни нападения противъ княза. „Сега всички казватъ, че ние сме направили зло на България. Признаваме, че найголѣмото з л о, що сме направили, е, че доведохме Фердинада въ България, оженихме го и го закрепихме на престола".

несдържани думи и буенъ темпераментъ Стамболовъ тъкмѣлъ бързо да възвърне изгубеното си влияние въ народа. Той издалъ позивъ къмъ търновчани и ги поканилъ да му останатъ вѣрни, като имъ спомнилъ благодеянията, които билъ направилъ на родния си градъ. Ала Стамболовъ не се задоволилъ само съ вжтрешна борба. Той поискалъ паспортъ за странство, дето мислѣлъ чрезъ приятелитѣ си дипломати да се бори срещу русофилската политика на княза. Правителството обаче отказало да му издаде искания паспортъ и го турило подъ надзоръ по причина, че скоро щѣлъ да бжде даденъ подъ сждъ за своитѣ престжпления.

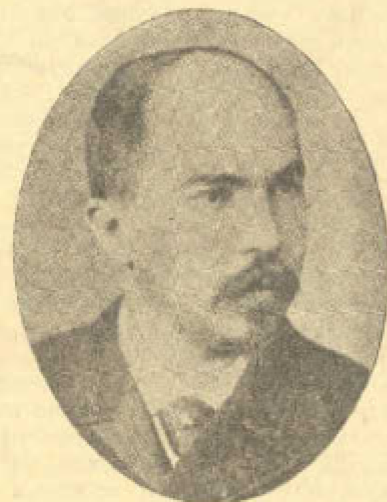

Обр. 12. Ст. Стамболовъ

Новата борба на Стамболовъ отново възбудила личнитѣ му врагове, които решили да го погубятъ. Година подиръ падането му (2 юли 1895) наемни убийци причакали Стамболова и го съсѣкали въ София на ул. Раковски посрѣдъ день, випрѣки усилията на тѣлопазача му.

Оценка на Стамболовата система и дейность. — Стамболовъ билъ крупна политическа личность. Нѣ-

малъ дълбоки познания, но притежавалъ голѣма енергия и силна воля. На народна служба той постжпилъ като революционеръ при Ботева и Каравелова още въ Ромъния на 21-годишна възрасть. Въ препирнитѣ между Каравелова и Ботева въ Букурещъ той решително зелъ страната на последния и се канилъ да убие първия. Презъ 1875 год. той и Ботевъ напечатали сбирка отъ своитѣ революционни стихотворения, пълни съ огънь противъ тиранитѣ. Много отъ неговитѣ пѣсни, които той самъ пѣелъ, станали бунтарски маршове на априлскитѣ възстаници презъ 1876 г. Той билъ главатарь на Старозагорското и сетне на Търновското революц. окржжие.

Следъ освобождението Стамб. сталалъ адвокатъ въ Търново. Билъ голѣмъ борецъ за либералната конституция и носѣлъ билъ калпакъ, знакъ на безгранична свобоба.

Презъ време на пълномощията, когато Каравеловъ и Славейковъ били въ Пловдивъ, а Дрганъ Цанковъ заточенъ въ Вратца, той едничекъ, съ голѣма смѣлость и решителность водѣлъ борба срещу министра на вжтрешнитѣ работи Ремлингена. Съ подвижностьта си, безкрупулностьта и красноречието си той се издигналъ до председатель на народното събрание и самъ се обявилъ за регентъ. Той не търсѣлъ държавна служба, не желаелъ министерски постъ. Властьта му се наложила отъ събитията и тѣ го улеснявали да отива къмъ диктаторство. Па и чужди дипломати го подържали въ тия му домогвания.

Следъ седемгодишното му управление, като конституционенъ министъръ той сталалъ вече невъзможенъ. Не се спиралъ предъ нищо и тургалъ своето „вжтрешно убеждение" по-горе отъ всѣки законъ. Мнителенъ за своята личность, ожесточенъ къмъ противницитѣ си, скаранъ съ много свои добри другари и дейци, напуснатъ отъ напредничавата интелигенция, той получилъ епитета „тиранинъ". Ходѣлъ винаги съ силенъ и блѣскавъ конвой, който всѣвалъ страхъ на всжки пжтникъ. Шпионитѣ му опасвали всички улици и прониквали въ семействата. Вѣрно е, че той билъ осжденъ на смърть отъ враговетѣ му, ала той не съумѣлъ тъй да действува, щото да умекотява нажежената атмосфера или да се оттегли на време отъ власть. Ако билъ отстжпилъ, щомъ забележилъ голѣмото възбуждение, политиката му нѣмала да

пропадне. Тя щѣла да се продължи отъ К. Стоиловъ, но вече съ други срѣдства и умекотена!

Великъ бива единъ държавенъ мжжъ, когато е носитель на велики добродетели. Една отъ тѣхъ е да познава, кога неговата власть е народополезна и отъ кога тя вече става вредна (Кавуръ, Гладстонъ, Криспи, Гамбета).

Стамболовъ нѣмалъ тия върховни качества. Съ безусловнитѣ фондове той се разполагалъ като съ лични пари; той първи почналъ да подкупва вестникаритѣ въ България и въ чужбина, харчелъ винаги повече, отколкото получавалъ въ заплата.

Стамболовъ ималъ дарби да увлича съ себе си много хора. Въ личнитѣ си отношения той билъ демократъ и приятенъ. Ала той не се ползувалъ винаги съ тѣзи дарби, а предпочиталъ да остави приятели и противници да извършатъ нѣкакво престжпление, за да ги държи чрезъ страхъ въ ржката си. Той не се свѣнѣлъ да заплашва и народнитѣ представители, когато се опитвали да му се противятъ. А единъ пжть въ речьта си ги нарекълъ „куци кончета" и добавилъ: „азъ съмъ ви избралъ; ако не слушате, ще ви пратя по домоветѣ ви". Когато близкия му приятель Д. Петковъ рекълъ да му се противи по измѣнението на Конституцията, Стамболовъ извикалъ: „ще вържемъ попа, да е мирно селото".

Безспорно Стамболовъ има голѣми заслуги. Той умирилъ развълнуваната страна, създалъ вжтрешенъ редъ, погрижилъ се да улесни търговията и производството, запазилъ България отъ външна опасность, като закрепилъ държавния глава, изчистилъ страната отъ разбойници, създалъ боеспособна и патриотична армия, силна власть и културно засилена държава. Стамболовъ строилъ желѣзници и пжтища, усилвалъ народното образование чрезъ защитата на Живкова законъ.

За Македония той издействувалъ нѣколко митрополити и други общинско-просвѣтни подобрения.

ГЛАВА XII.

Помирение съ Русия

Д-ръ К. Стоиловъ и народната партия. — Въ новото министерство на д-ръ К. Стоиловъ влизали Начевичъ и д-ръ Радославовъ. Това билъ коалициоленъ кабинетъ. Прѣката задача на тоя кабинетъ била да

създаде въ страната условия за конституционно управление и да помири България съ Русия, като консолидира външното положение на Княжеството, безъ нови сътресения и нови жертви. Първата стжпка на правителството била да освободи затворенитѣ по дѣлото на Бѣлчевъ и Паница. Митрополитъ Климентъ, който, както знаемъ, за една негова остра речь, казана въ църква противъ князя, билъ изпратенъ на заточение въ единъ балкански мънастиръ, билъ сжщо освободенъ. Каравеловъ не билъ освободенъ отъ Черната Джамия, защото противъ него имало сждебна присжда, а той не рачилъ да подаде заявление за помилване. На Цанкова сжщо не било разрешено да се завърне, защото не признавалъ князя. За да си създаде опора, Стоиловъ образувалъ нова партия отъ лица, некомпрометирани до това време. Общото народно довѣрие го облѣкло, наистина, въ голѣма сила, та той можалъ да групира около себе си по-добритѣ и умѣренитѣ хора отъ всички други партии. Новата партия се нарекла „народна", като прогласила за шефъ Стоилова, а за партиенъ органъ в. „Миръ". При изборитѣ, които се произвели на 10/22 септемврий 1894 г. за 8 то обикн. н. събрание, настанало разногласие между Радославова и Стоилова. Радославовъ напусналъ кабинета съ партията си и се обявилъ въ опозиция. Вмѣсто него и хората му къмъ Стоилова се присъединили умѣренитѣ цанковисти и „съединиститѣ" отъ бившата Румелия, както и емигрантитѣ, които се завърнали отъ чужбина. Народното събрание гласувало широка амнистия.

Обр. 13. Д-ръ К. Стоиловъ

Заедно съ промѣната на режима вжтре, промѣнила се и отрицателната външна политика на Стомболова противъ Русия. Князътъ подирилъ безопасенъ и достоенъ начинъ да се помири съ освободителката. Това отговаряло

на желанието на българския народъ, а сжщо се искало отъ Европа, която винаги стояла подъ тежестьта на голѣма опасность за мира. Докато билъ живъ Александъръ III, успѣхътъ на Фердинандовата политика къмъ Русия билъ твърде слабъ. Но царьтъ се поминалъ на 18/1 ноември 1894 г. и вратата за помирение се отворили. Новиятъ руски императоръ Николай II билъ наклоненъ къмъ това. При посрѣдничеството на френски дипломати и на виенския руски посланинъ Лобановъ-Ростовски рускиятъ царь се съгласилъ да приеме една депутация начело съ освободения Климентъ, изпратена отъ българското правителство. Депутацията била приета добре и нейната мисия сполучила. Николай II се съгласилъ да признае князъ Фердинанда и да се възобновятъ добритѣ отношения между Русия и България съ условие, щото престолонаследникътъ да премине въ православно вѣроизповѣдание. Въпрѣки голѣмата съпротива и огорчения отъ страна на възпитанитѣ въ строго католичество княгиня Мария Луиза и Клементина и въпрѣки спънкитѣ отъ страна на папата, Фердинандъ се решилъ на това. Поканени били и дошли двама паши, представители на султана. Отъ Русия пристигнали редакторитѣ на най-главнитѣ и мѣродавни вестници. На 2/19 февр. 1893 г. въ присжтствието на генералъ Котузовъ, пратеникъ на руския царь, като възприемникъ, екзархъ Иосифъ, нарочно пристигналъ за случая отъ Цариградъ, извършилъ въ софийския съборенъ храмъ миропомазанието на престолонаследника князъ Борисъ по православенъ обрядъ. Съ това помирението станало. Русия дигнала своето veto относно законностьта на князъ Фердинандъ. Европа се съгласила. Презъ мартъ 1896 год. В. порта изпратила въ София султански пратеникъ, който поднесълъ на князя два фермана: съ първия го признала за князъ на България, а съ втория го обявила за управникъ на Румелия. Следъ това князъ Фердинандъ посетилъ като държавенъ глава султана, руския царь, председателя на френската република и другитѣ европейски дворове, дето билъ приетъ тържествено. По този начинъ следъ деветь годишна борба, търпение и тактъ, князъ Фердинандъ консолидиралъ своето положение и България тръгнала по пжтя на мирното културно развитие. Цанковъ се върналъ въ България и се явилъ на аудиенция при князя. Дадено било право-

на Бендерева, Груева и Радко Димитриева да се завърнатъ и постжпятъ въ българската войска съ зачитане за старшинство времето, прекарано на руска военна служба. Отъ тримата инициатори въ съзаклятието на 9 августъ се завърналъ и постжпилъ въ българската войска само Радко Димитриевъ. Второстепеннитѣ военни емигранти се завърнали и помирили съ новото положение.

Отъ това време отношенията между Русия и България чакъ до 1913 година б ли нормални и приятелски. Русия ценѣла вече България като самостоятелна, та нито повърнала офицеритѣ си, нито се мѣсела въ вжтрешнитѣ работи на Княжеството. За да изрази своята благодарность къмъ руския народъ, България съ течение на времето съградила въ Плѣвенъ великолепенъ мавзолей, дето сж прибрани коститѣ на загиналитѣ руски войници презъ руско-турската война. Тя издигна грандиозенъ паметникъ на Царя Освободителя Александра II въ София на площада предъ Народното събрание.

Тази политика на България съ нищо не дразнѣла западноевропейскитѣ държави, защото България била дала вече доказателства, че нѣма да служи за мостъ на чужди интереси. Легитимново влияние на Австро-Унгария било запазено и България при всичкитѣ правителства държала коректно поведение къмъ двойната монархия. Безъ да прави каквото и да било различие между България и Румелия, българското правителство запазило пъленъ суверенитетъ въ всички конвенции (заеми, пощи, търговия, желѣзници и т. н.), които тя свързвала съ другитѣ държави.

ГЛАВА XIII.

Политическо и партийно развитие въ България подиръ Стамболова

Партии и княжеска власть. — Настжпалъ новъ периодъ на българската държава, нова ера за вжтрешното развитие и стремежъ за външенъ стабилитетъ. Князътъ вече участвувалъ активно въ външната политика и държалъ военната сила. Съ първия инструментъ следѣлъ движението на европейската дипломация, а съ втория охранявалъ своя тронъ и подържалъ самосъзнанието на народната защита. Съ редъ реформи военнитѣ сили

се преустроявали системно и последовно съ огледъ да се създаде здрава народна отбрана и факторъ за разрешение националния идеалъ. Партизанскитѣ вѣяния въ офицерството изчезнали и всичко било устремено къмъ служене на отечеството.

Въ вжтрешния политически животъ на страната царѣла голѣма разпокжсаность на управнишкитѣ партии, които се обезсилвали, като отричали предъ народа почтеностьта и народополезната дейность на противницитѣ си. Споредъ това подръжницитѣ имъ въ голѣмата си часть не били постоянни въ довѣрието си къмъ своитѣ водачи, а се преливали отъ една партия къмъ друга било за лична облага, било отъ разочарование, било отъ увличане отъ общото настроение. Туй колебание въ състава на партиитѣ улеснявало князъ Фердинанда да заеме едно високо положение, твърде износно за неговитѣ прерогативи. Аристократъ и властолюбивъ съ автократски похвати, той залѣгалъ да държи партиитѣ въ ржката си. Фердинандъ обичалъ да казва, че желае въ България да се развиватъ само две партии съ сериозни различия въ тѣхнитѣ програмни принципи. Като споменувалъ често нестабилното вжтрешно положение на малкитѣ балкански държави, кжсиятъ животъ на кабинетитѣ, князътъ по примѣра на ромънския краль Каролъ, желаелъ въ България да има само две партии: консервативна и либерална, които взаимно да се контролиратъ и да подѣлятъ властьта за по-дълги периоди. Ала това негово желание на практика не се сбждвало. Фердинандъ се боялъ отъ силнитѣ партии, за да не му се налагатъ, та гледалъ да ги дѣли и обезсилва. За това той ималъ много срѣдства, а най-вече обещанието на властьта. Съкровеното желание на князъ Фердинанда било — въ България да има силно консервативно течение.

Обаче, стабилна консервативна партия въ истинския смисълъ на думата въ България не можала да се образува и закрепи. Отъ старитѣ консервативни водачи д-ръ Стоиловъ миналъ за шефъ на народната партия. Грековъ миналъ къмъ Стамболовата партия, а Начевичъ работилъ съвсемъ свободно и независимо отъ всѣкаква партия. Начевичъ участвувалъ въ правителствата само тогава, когато имало да се разрешава на практика нѣкаква негова политическа идея.

Народната партия, подъ шефството на д-ръ Стоиловъ, и следъ смъртьта му на Гешова, състояща се повече отъ заможни граждани и селяни (крупни търговци, индустриялци, банкери, земледѣлци, селски кръчмари и първенци) привлѣкла старитѣ консервативни елементи, но подъ влиянието на младитѣ си издънки не вложила въ вжтрешната си политика изключително консервативни тежнения. Тя не усвоила идеята за сенатъ, въпрѣки съвета на нѣкои отдѣлни нейни членове; отхвърлила двойната изборна система, не приела голѣми ограничения на печата и на събранията. Като всѣка имотна класа, тя държала предимно за реда и тишината, ала тя не можела да се противи на силното прогресивно течение въ народа, та узаконила редъ либерални положения; тя внесла подобрения въ избирателния законъ, а по-сетне приела въ съюзъ съ прогресиститѣ сразмѣрната изборна система, която сполучливо замѣнила толкова опороченaта по-рано мажоритарна система, практикувана тъй злошастно 30 години въ България *). Най-сетне събитията така се стекли, че въпрѣки миролюбието си, тя била принудена отъ общонародното настроение да обяви война на Турция презъ 1912 г.

Либералитѣ постепенно се разцепили въ три фракции: народолиберали подъ шефството на Димитра Петковъ, замѣстникъ на Стамболова; либерали подъ шефството на д-ръ Радославовъ и младолиберали подъ онова на Димитра Тончевъ. Тѣзи партии имали активъ отъ много модерни закони и наредби въ страната, ала тѣ въ управлението си често изпадали въ крайности, та ставали потисници и реакционери, защото въ желанието си да задържатъ властьта посѣгали върху конституционнитѣ права на гражданитѣ а срещу недоволнитѣ не умѣяли да действуватъ по другъ начинъ, освенъ съ брутална сила, съ ограничение на печатното слово и съ разни насилнически срѣдства въ името на „държавната дисциплина". Смѣтайки себе си за истински патриоти, тѣ недовѣрявали на другитѣ партии по външната политика и допускали, че България може да бжде продадена отъ българи „руски орждия". По вжтрешната политика либералнитѣ фракции

*) Вж. бележката на страница 125.

нѣмали никакви сжществени различия въ своитѣ програми. Главнитѣ причини за дѣленето имъ били личноститѣ, честолюбията на отдѣлни лица, липса на високъ моралъ у партизанитѣ имъ, надварвания за държавни и изборни служби и за използуване повече държавнитѣ и обществени блага.

Либералната партия въ тритѣ си фракции сама се брояла за национална партия, носителка на завета за обединение на народа. Още въ началото си, докогато не била раздѣлена, тя високо прокламирала девиза за Санстефанска България и по нейно решение билъ поставенъ надписъ надъ входа на народното събрание „Съединението прави силата".

Прогресивно-либералната партия при Цанкова наклонила въ консервативна посока, поискала да се въведе сенатъ, предложила редъ ограничения въ общото народно образование, въ което Цанковъ настоялъ да намѣси и духовенството. Когато д-ръ Даневъ замѣстилъ Цанкова, партията се отърсила отъ консервативнитѣ тежнения и се сближила съ демократическата на Каравелова. Двете партии се отличавали съ умѣреность въ законодателсвото, не посѣгали върху гражданскитѣ и политически права и свободи въ вжтрешното управление.

Социалистическата партия се появила презъ Стамболовото управление. Въ България нѣмало още оформено работничество, ни пролетарятъ, та социалистическото движение се принесло готово отъ вънъ къмъ 1888 год. То осѣнило чувствата и ума на отдѣлни млади лица, които постепенно се превърнали въ социал. групи и гнѣзда по нѣкои градове презъ 1891 г. Макаръ че почва за социализъмъ въ България още нѣмало, социалнитѣ идеи изъ Русия, Германия и Швейцария се пренесли отъ студентитѣ и отъ завършилитѣ тамъ своето образование. Ученията на първитѣ социалисти се превеждали и се разсейвали въ България съ желание да се обясни и нашия политико-общественъ и икономически животъ съгласно съ схващанията на западнитѣ автори социалисти. Въ Шуменъ отъ януар. 1891 г. почнало да се издава подъ редакцията на Янко Сакъзовъ списание „День", което станало носитель на социалистичнитѣ идеи. Повечето отъ статиитѣ били преводни отъ първокласни социал. автори. Покрай Сакъзова и Бла-

гоева виденъ младъ социалистъ още въ зората на българския социализъмъ се изсочилъ Кръстю Раковски. Още студентъ въ Швейцария, той се издигналъ между социалиститѣ и като вещъ кореспондентъ на „День“. Въ тогавашната стеснителна атмосфера отъ Стамболовото управление социалистическитѣ идеи за едно пълно равенство, за голѣма свобода, за достигане обществена наредба безъ експлоататори и безъ експлоатирани, безъ тирани и притеснители, привличала голѣма часть отъ младежьта. За последнята се печатали статии, брошури и хвърчащи листове. Може смѣло да се каже, че оттогава и до днесъ 3/4 отъ нашата младежь, въ младенческия си възторгъ и високъ идеализъмъ, минава презъ клубоветѣ подъ катедрата на проповѣдници социалисти. Ала тя не остава за винаги въ тѣхнитѣ кадри и редове. Съ възмжжаването, съ разширение на познания и опитность, съ изработване мирогледъ, вкусове и стремежи бившата социалистична младежь се отдалечава отъ социализма и се приливала изъ другитѣ партии, следвайки своитѣ нови настроения, амбиции и кариерни копнежи. Социалиститѣ водѣли голѣма борба противъ Стамболовата тирания и за свалянето на тоя управникъ тѣ иматъ безспорни заслуги. Социалиститѣ се оформили въ стройна партия едва подиръ падането на Стамболова — презъ 1894 г. Първиятъ тѣхенъ конгресъ се свикалъ на 10 юли с. г. при 44 делегати. Въ тоя конгресъ се дало и пълното наименование: Работническа съциалъ-демократическа партия.

Деветь години социал. партия работила безъ дѣление. Ала нейнитѣ конгреси бивали винаги буйни и въ тѣхъ рѣзко се забелязвало дѣсно и лѣво крило съ буенъ кипежъ отъ разномислие. Презъ 1903 г. партията се раздѣлила на две: широки социалисти — подъ водителството на Янко Сакъзовъ и тѣсни социалисти подъ онова на Благоева, подпомогнатъ отъ младия талантливъ и остроуменъ ораторъ Георги Кирковъ.

Отъ гореизброенитѣ осемь партии, народната и прогресивната въ външната си политика поддържали, какво България трѣбвало да насочва политиката си въ съгласие съ Русия. Тия партии носѣли копнежи русофилски. Русофилството обаче на народната партия подъ шефството на д-ръ Стоиловъ не било безусловно. Стоиловъ не обичалъ рускитѣ „порядки“ и руската неподвижность. И той, като Начевича, казвалъ: да бждемъ добре съ Русия, като наша освободителка, съплеменна велика сила съ значение за бждащето на България, ала да стоимъ далечъ отъ нейния империализмъ и нейната вжтрешна гнилость. Въ народната партия преобладавало едно особно течение — славянофилство, ржководено отъ Стефанъ С. Бобчевъ. Това славянофилство подъ влиянието на чехскитѣ, полскитѣ и други западни славянски дейци често се отклонявало отъ официалното руско славянофилство и избивало на свободолюбива почва съ тенденция да се достигне славянско-обединение, но при условия: всѣки славянски народъ да запази своята свобода, своя езикъ, своитѣ духовни отличия; то изтъквало принципа: „не е славянинъ този, който владѣе и потиска другъ славянинъ“. Изразъ на това ново славянско единение билъ славянскиятъ съборъ, който презъ 1910 г. станалъ въ София. Макаръ на тоя съборъ да отсжтствувало демократическото течение на Милюкова въ Русия, все пакъ зели се твърде полезни решения. Това гледище било противно на старитѣ руски славянофили, които подържали: самодържавно управление, православно вѣроизповѣдание и руски езикъ като общъ официаленъ езикъ за всички славяни.

Прогресивната партия подъ шефството на д-ръ Данева била безусловно русофилска. Първитѣ хора на тая партия не допускали ни за мигъ, че нѣкога интереситѣ на България би могли да не се съвпадатъ съ ония на Русия. За тѣхъ нѣмало мѣсто за изборъ. България безусловно трѣбвало да следва съветитѣ на официалната руска политика и да изпълнява онова, което се поржча отъ Петроградъ, защото Русия „не може да не желае доброто на България“. Любимата фраза на д-ръ Даневъ била: „ние съ Русия политика не правимъ“.

Демократическата партия запазвала ржцетѣ си по-свободни по външната политика, но имала руски тенденции. Тя била готова да върви съ Русия, но „да прави политика“, сиречь да иска съгласуване на българскитѣ интереси съ рускитѣ. Тая партия съчувствала на западнитѣ народи (Франция и Англия), тя клонѣла изобщо къмъ тъй наречения „Съглашенски съюзъ“.

Либералнитѣ партии били по начало противъ Русия (русофоби). Зимайки поводъ отъ нѣкои събития изъ миналото (изпжжд. на Батемберга, неодобрение на съединението, намѣсата на Каулбарса и т. н.), тѣ били убедени, че Русия не желае самостоятелна и обединена България, защото това би й попречило да се настани въ Цариградъ, или пъкъ ако се настани тя тамъ, България не щѣла да запази своята пълна свобода. Тая идея постоянно се внушавала отъ нѣмскитѣ политици и поради това българскитѣ либерални партии били за тѣсно сближение съ Австроунгария и Германия.

Социалистическитѣ партии стоели на почвата на интернационализма и се водѣли отъ настроението на рускитѣ или германскитѣ социалисти.

Личенъ режимъ.—Българскитѣ политически партии въ взаимнитѣ си вражди, въ безогледнитѣ си обвинения внасяли известенъ песимизмъ въ народнитѣ срѣди за собственитѣ сили и способности по благоустройството на държавата. Князъ Фердинандъ, ползувайки се отъ тая партийна подѣленость, взаимни непримирими ежби обвинения, ималъ много долно мнение за българскитѣ партии и характера на партийнитѣ водачи. Убеденъ, че тѣ не представляватъ здрава народна сила, князътъ се заелъ самъ лично да ржководи управлението, при условията, които му давала българската действителность. Като не срѣщалъ силни партии, Фердинандъ си обсебилъ широка власть, която въ общото си развитие се изразила въ личенъ режимъ. Държейки здраво въ ржка външната политика и войската, той прокарвалъ въ всѣко министерство своето искане. Най-малко той поставялъ въ всѣки кабинетъ за воененъ министъръ свое довѣрено лице. И въ всѣки кабинетъ ималъ по единъ двама негови хора, повече безпартийни, които всѣкога по желанието на княза можели да подаватъ оставка, за да предизвикатъ министерска криза, при който случай Фердинандъ лично решавалъ сждбата на министеството безъ да гледа волята на народното събрание.

За вирението и засилването на личния режимъ помагали самитѣ партии, защото тѣ прѣмо се клеветели предъ държавния глава, усмихвали се, когато той ги хвали, сърдѣли се, когато уволнявалъ тѣхнитѣ министри или не ги викалъ скоро на власть.

Като не довѣрявалъ на своитѣ министри, които нѣмали връзки съ външнитѣ дипломати, князъ Фердинандъ проявилъ широка и силна амбиция да играе ржководна роля въ управлението на страната и въ нейната външна политика. Той избиралъ пълномощнитѣ министри при чуждитѣ дворове и ги задължавалъ нему лично да пращатъ рапортитѣ си. Предъ Европа той искалъ да минава за голѣмъ дипломатъ. Често пжтувалъ въ странство, срещалъ се съ дужди държавни глави и министри, та имъ внушавалъ, че той едничъкъ може да държи мира на Балканитѣ. Често той казвалъ: „азъ съмъ дробътъ на България". Покрай своитѣ лични интериси, нѣма съмнение, той защищавалъ и интереситѣ на България особено за подобрение положението на македонскитѣ българи, както и за изглаждане онѣзи мжчнотии, които често се появявали между нашата и нѣкоя чужда страна. Въ вжтрешната политика князътъ прѣко се мѣселъ въ управлението по желѣзницитѣ, телеграфитѣ и пощитѣ. Искалъ отъ министритѣ да гласуватъ суми за разходки, които той правѣлъ въ честитѣ си пжтувания изъ чужбина и за личния си дворъ въ България. Старитѣ партийни шефове знаели тия слабости на Фердинанда, та безропотно задоволявали исканията му. Желанията и борбитѣ на лѣвитѣ партии да докаратъ князъ Фердинандъ да царува, а правителството да управлява, оставали далеченъ идеалъ.

ГЛАВА XIV.

Финансови и други мжчнотии

Стоилово министерство. — Отъ 1894 до 1908 г., за 14 години князъ Фердинандъ мѣнилъ десетъ кабинета; нѣкои отъ тия кабинети изгубвали властьта по собствена слабость и сторени грѣшки, а нѣкои по гнѣва на княза.

Управлението на десетьтѣ кабинета може да се очертае така:

Стоиловото министерство отъ новообразуваната народна партия траяло отъ 18 май 1894 до 20 януарий 1899 год. То консолидирало Княжеството външно. Князътъ билъ признатъ отъ всички и България влѣзла въ нормални дипломатически и търговски сношения съ дър-

жавитѣ. Вжтрешно правителството се стремѣло полека лека да въдвори законность, свобода и редъ, да създаде спокоенъ конституционенъ животъ, следъ прекаритѣ дванадесетъ бурни години, и да засили финанситѣ на страната и земледѣлието. По това време имало млади българи, добили висше земледѣлско образование въ Чехия и другаде, та като се завърнали въ България, поискали да приложатъ своитѣ знания за изваждане бълг. земледѣлие отъ първобитното му състояние и да го насочатъ къмъ машинно стопанство, при нови способи за лозарство, пчеловъдство, скотовъдство и т. н.

Народната партия гласувала презъ 1895 г. измѣниние въ избирателния законъ, чрезъ който се опредѣлилъ състава на изборнитѣ бюра, та се прекратили боевeтѣ поне за борбата въ деня на избора. До тоя законъ изборитѣ се произвеждали по следния начинъ, който се броялъ тогава за напълно демократиченъ: Въ деня на избора се свиквали избирателитѣ отъ всички села на околията въ централния градъ на едно изборно мѣсто. Въ 8 часа сутраньта събраниятъ народъ трѣбвало да избере бюро съ явно гласуване. Избраното бюро заемало урнитѣ и произвеждало избора. Съ тоя редъ съставителитѣ на първия избирателенъ законъ мислѣли, че избирателитѣ ще се съберать мирно и тихо, безпристрастно ще изберать въ бюрото онѣзи почтени граждани, въ които иматъ пълно довѣрие. Обаче това добро желание не се постигало. Събралитѣ се избиратели отъ цѣлата околия, раздѣлени на партии, възбудени едни срещу други, образували развълнувано море. Най-първо се започвали препирни, отъ кои лица да се състави бюрото. Едни посочвали едни хора, а други ги отхвърляли и предлагали свои приятели. Понеже при явното гласуване не може бързо и точно да се посочи, коя страна има мнозинство, па и да се вижда и посочва го, малцинството го отрича, настжпвала оглушителна разправия: виковетѣ „долу" и „горе" разтръсвали града. Започвало се натискане съ цель силомъ да се заематъ изборнитѣ маса и урнитѣ. Изпървомъ борбата вървѣла безъ оржжие, но когато страститѣ се възпалятъ, полетявали дървета, камъни, па и често се прибѣгвало до оржжие. Една добре организирана тълпа отъ смѣли хора или нехранимайковци, подпомогната отъ полицията, разпилявала многобройнитѣ избиратели отъ другитѣ партии и засвоявала бюрото. Веднажъ това достигнато, изборътъ за тѣхъ е спечеленъ. Тѣ пречели на противницитѣ си да гласуватъ, пропжждали ги отъ изборното мѣсто, пускали въ урнитѣ цѣли снопове бюлетини; въ случай на не успѣхъ чупили или крадѣли урнитѣ и унищожавали бюлетинитѣ. Съ помощьта на полицията или съ шайки потисническитѣ правителства винаги печелили изборитѣ.

Контролъ и избирателни карти не се искали. На единъ изборъ въ Варна единъ 20 годишенъ ученикъ отъ гимназията, желаелъ да се настани за председатель на бюрото. Когато избирателитѣ му оспорили възрастьта и го запитали, отъ коя община е и де е кжщата му, смѣлиятъ момъкъ отговорилъ: „кжщата ми е цѣла България".

Но очаквания миръ и желаното спокойствие не настжпвали. Турското управление въ Македония и Одринското било лошо. Недоволството на българското население въ тия страни избухнало и се проявило силно. Организирани били вече тайни революционни комитети вжтре въ Македония и вънъ отъ нея още презъ 1893 г. Презъ 1895 г. се появили първитѣ възстанически чети. Всичко това вълнувало страната и смущавало вжтрешния редъ особено отъ прииждането на много тракийски и македонски преселници. Опозиционнитѣ партии се ползували отъ тия вълнения и укорявали правителството въ мекушавость къмъ Турция, понеже д-ръ Стоиловъ билъ казалъ въ една своя речь алегоричната фраза, че „ключоветѣ на външната българска политика се намиратъ въ Цариградъ". На сжщото гледище стоялъ и неговия старъ другарь Григоръ Начевичъ. И наистина, чрезъ нѣкои преговори Стоиловъ убедилъ Портата, че недоволството на българското население въ Одринско и Македония би намалѣло, ако тя разшири правата на българитѣ. Тъй, той сполучилъ да добие отъ султана (1897 год.) два нови берата за български владици въ Дебъръ и Струмица.

Въ вжтрешната си политика Стоиловъ вървѣлъ къмъ миръ и реформи. Ала въ Народното събрание следъ като Радославовъ съ хората си се обявилъ въ опозиция, той нѣмалъ достатъчно и сигурно мнозинство. Това го принудило да разтури VIII-то н. събрание и да произведе избори за IX об. н. събрание. Въ това събрание били прокарани закони за пълна и стройна мрѣжа на желѣзници съ огледъ къмъ нуждитѣ на страната и двѣтѣ нови пристанища — Варна и Бургасъ. Финансовитѣ затруднения се увеличили, защото две-три години подъ редъ имало наводнения и плодородието било съвсемъ слабо. Желѣзницитѣ на източната компания въ Южна България бъркали на общата държавна тарифа и на търговията, понеже отвличали българскитѣ стоки къмъ Деде-Агачъ, а Бургаското пристанище оставало празно. Министрътъ на финанситѣ Теодоръ Теодоровъ се опиталъ да откупи компанскитѣ желѣзници на българската територия, — отъ Нова-Загора—Търново-Сейменъ—Пловдивъ до Сарамбей, но не сполучилъ. Тогава той прокаралъ презъ IX Народно събрание законъ за построяване българска линия по лѣвата страна на Марица отъ Т.-

Пазарджикъ—Пловдивъ—Чирпанъ до Нова-Загора, успоредна на компанската, съ цель да отвлече стоката и пжтницитѣ право за Бургасъ. Търгътъ за желѣзницата билъ произведенъ и постройката се почнала. Компанията по-рано мислѣла, че българитѣ само заплашватъ, но тя скоро видѣла, че нейната линия се застрашава да остане безъ трафикъ, и нейнитѣ акционери се заели да попречатъ на българското правителство да осжществи своя планъ. Виенскитѣ банки, заинтересовани въ източнитѣ линии, отказали да довнесатъ срочнитѣ уговорени суми по заема 143 милиона, направенъ още отъ Стамболово време, и съ това лишили България отъ пари да построи въпросната линия. Този отказъ създалъ голѣми парични мжчнотии въ страната. Настжлила криза. Ажиото се подигнало до 15%. За поправка на настжпилото положение финансовия министъръ Теодоровъ уговорилъ заемъ отъ Германия (Бреслау). Това нѣщо принудило източната компания да стане по-отстжпчива и Теодоровъ сполучилъ да я убеди най-сетне да продаде за 24 мил. лева желѣзницитѣ си на България. Народното събрание приело заема и одобрило покупката на линията. Обаче, опозицията подигнала буря отъ викове и протести противъ тази покупка. Негодуванието на партизанитѣ, чиято цель била да смъкнатъ правителството, безъ огледъ на срѣдствата, се пренесло и между народа. Подигнали се обвинения и подозрения противъ правителството въ лична заинтересованость[1]). Стоиловъ, чувствителенъ за своето име и достоинство, поднесълъ презъ януарий 1899 год. оставката на държавния глава съ мотива да възложи наболѣлитѣ въпроси за окончателно решение на друго правителство.

На 19/31 януарий, починала княгиня Мария-Луиза. князъ Фердинандъ билъ залисанъ около смъртьта и не билъ готовъ да приеме оставката на кабинета, макаръ че и той самъ подозиралъ Теодорова въ нѣкакви сдѣлки. Стоиловъ обаче настоялъ на оставката и безъ да чака указъ напусналъ министерството. Фердинандъ силно се ядосалъ и намръщено произнесълъ, че „министритѣ не трѣбва да напускатъ властьта, когато искатъ, но когато

[1]) Единъ министъръ въ самия кабинетъ (К. Величковъ), безъ да разбира отъ финансови и стопански въпроси, си подалъ оставката и самъ подигналъ подобни обвинения противъ министра на финанситѣ Теодоровъ.

на князя е угодно да приеме оставката имъ". И действително, той наложилъ по-нататъкъ на другитѣ кабинети новъ редъ, — министритѣ да работятъ, докато князътъ състави новъ кабинетъ.

Правителството на либералитѣ (18/I. 1899—9/I. 1901 г.). — Фердинандъ билъ вече пъленъ факторъ въ съставянето на кабинетитѣ. Той повикалъ бившия консерваторъ Д. Грековъ, приетъ за шефъ на Стамболовата партия, и го натоварилъ да състави кабинетъ съ помощьта на д-ръ Радославовъ. По този начинъ се образувалъ коалиционенъ кабинетъ отъ народолиберали Стамболовисти и либерали Радослависти. По-силно крило било Радославовото, но князътъ не приелъ Радославова за мин.-председатель, понеже той минавалъ за краенъ човѣкъ и не управлявалъ спокойно. За това именно му билъ наложенъ Грековъ отъ Стамболовото крило, като човѣкъ тактиченъ, умѣренъ и съ тяжесть предъ европейскитѣ дипломати. Обаче д-ръ Радославовъ знаялъ своето дѣло. Той зелъ министерството на Вжтрешнитѣ работи, промѣнилъ персонала въ всички административни и изборни учреждения, та на изборитѣ прокаралъ свои партизани за народни представители. Грековъ се намѣрилъ въ малцинство и подалъ оставката си. Радославовитѣ партизани настоявали, щото за министъръ-председатель да бжде назначенъ шефа имъ д-ръ Радославовъ, ала Фердинандъ и тоя пжть не го приелъ. Вмѣсто него назначилъ Тодоръ Иванчевъ. Душата обаче на правителството билъ д-ръ Радославовъ, който ималъ вече относително мнозинство въ новото народно събрание, Х-то по редъ. Радославовъ намѣрилъ, че това мнозинство не е надеждно, та прибѣгналъ до една мѣрка, която не била практикувана по-рано тъй грубо, а именно: касиралъ подъ разни предлози една голѣма часть отъ опозиционнитѣ представители и чрѣзъ това си осигурилъ здраво мнозинство въ камарата.

Първата работа на новото правителство била да спре постройката на линията Т.-Пазарджикъ — Нова-Загора, наречена „успоредна" и конкурентна на компанската, по искане на австрийцитѣ. Бреславскиятъ заемъ на Теодорова сжщо билъ изоставенъ. Но България имала въпиюща нужда отъ заемъ. Новиятъ министъръ на финанситѣ Теневъ съ подкрепата на князъ Фердинанда и роднинитѣ

му въ Виена, уговорилъ новъ заемъ отъ Виенскитѣ банки, но съ условия твърде тежки и съ задължение да се откупятъ източнитѣ желѣзници и то на много по-висока цена, отколкото уговорената отъ Стоиловото министерство. Тоя заемъ и тая покупка възбудили още по-голѣмо негодование, отколкото по-рано, всрѣдъ народа. Прави-

Обр. 14. Тодоръ Иванчевъ

телството се намѣрило въ чудо и решило да потърси срѣдства вжтре въ страната, като въведе въ натура **десятъкъ** върху зърненитѣ произведения, които презъ 1900 г. били въ голѣмо изобилие. Приелъ се законъ за това, построили се дъсчени хамбари и се купили отъ Германия за превозъ на хранитѣ стари вагони, които опозицията и народътъ обявили за „гнили".

Поява на българския земледѣлски съюзъ. — Въвеждането на десятъка възбудило твърде много селската маса. Партиитѣ се възползували отъ това селско настроение, та устроили повсемѣстни протестационни събрания и митинги противъ правителството.

Въ селската срѣда се долавяло вече нѣкакво идейно недоволство. Селски учители, напоени съ идеи отъ социалиститѣ, синове на земледѣлци, започнали агитации противъ старитѣ партии, които се редѣли на власть, обвинявали се едни други, но малко правѣли за селското население, което още тънѣло въ първобитность и невежество. Безплоднитѣ 1897, 1898 и 1899 години много допринесли на това движение. Агитацията се почнала отъ нѣколко мѣста: Д. Драгиевъ въ Южна България, Цанко Бакаловъ Церковски въ Търновско, Янко Забуновъ въ Русе и агрономътъ Кормановъ въ Плѣвенъ. Презъ дек. 1899 г. се положили основитѣ на земл. сдружение, което се прогласило неутрално и си поставило за задача: **просвѣта и икономическо повдигане на българскитѣ селяни**[1]).

Презъ 1900 г. имало голѣмо плодородие и селянитѣ мислѣли да покриятъ загубитѣ си отъ преходнитѣ три безплодни години. Въ това време „десятъкътъ" на Радославова се изправилъ предъ тѣхъ. Тоя данъкъ, омразенъ още отъ турско време, идѣлъ да отнеме печалбитѣ на земледѣлцитѣ, както тогава учела опозицията, която възбуждала селянитѣ противъ разпоредбитѣ на Радославова. При тия условия селскитѣ учители-агитатори и нѣкои агрономи успѣли да организиратъ земледѣлцитѣ, основавали имъ дружби и засилвали идеята за общъ български земледѣлски съюзъ. Общата и силна агитация противъ десятъка предизвикала явни вълнения. Радославовъ не се поколебалъ да употрѣби оржжие, та се пролѣла кръвь и паднали жертви въ Търновско, Русенско, а особено въ Шабла и Дуранъ-Кулакъ (Варненско). Министъръ-председательтъ Т. Иванчевъ отъ името на княза изпратилъ телеграма до развълнуванитѣ краища за успокоение, но и това не помогнало. Предъ бурята на общото негодование правителството Иванчевъ—Радославовъ било принудено да се оттегли презъ ноемврий 1900 г. отъ властьта.

Ала Радославовъ имал̄ъ и други грѣшки: беззаконно разтурялъ общинскитѣ съвети и постояннитѣ ко-

---

[1]) По-сетне къмъ движението се присъединилъ Александъръ Стамболийски отъ с. Славовица (Т.-Пазарджишко). Той заедно съ други нови членове селски учители засилилъ радикалъ-социалното схващане на съюза. Следъ една силна вжтрешна криза и борба социално-радикалското течение надвило надъ неутралното и съюзътъ включилъ въ програмата си политическа партийна програма съ стремежъ да върви къмъ властьта. Недоволнитѣ отъ това се отдѣлили въ особенъ земледѣлчески кооперативенъ съюзъ съ чисто просвѣтни и стопански задачи.

мисии. Освенъ това предприемачитѣ на Варненското пристанище се оплакали на княза, че единъ отъ министритѣ искалъ откупъ за разрешението на единъ споръ между предприятието и правителството.

1902—1903. — Коалиция отъ демократи и прогресисти (9/I 1901—5/V 1903 година). **Начало на радикалната партия.** — Князътъ натоварилъ генералъ Рача Петрова да състави временно правителство отъ чиновници съ задача да произведе избори за XI-то об. нар. събрание. Мнозинство спечелили демократитѣ на Каравелова и прогресиститѣ на Данева. Двѣтѣ партии, коалирани, поели управлението презъ февруарий (19) 1901 г. подъ председателството на Каравелова. Десятъкътъ билъ изоставенъ. Македонскиятъ въпросъ, както и вжтрешнитѣ мжчнотии отъ липса на срѣдства, паднали съ всичката си тяжесть върху новото правителство Каравеловъ — Даневъ.

Обр. 15. П. Каравеловъ

Обр. 16. Д-ръ Ст. Даневъ

XI-о обикновено народно събрание между друго решило да даде подъ сждъ либералитѣ министри, обвинявайки ги въ престжпления на законитѣ и деяния за лични облаги. Съставилъ се първия държавенъ сждъ, предъ който били изправени бившитѣ министри Тодоръ Иванчевъ, д-ръ В. Радославовъ, Димитъръ Тончевъ и М. Теневъ отъ кабинета на Тодоръ Иванчевъ. Сждътъ

осждилъ Иванчева, Радославова и Тончева за безаконно разтуряне на общинскитѣ и окрлжнитѣ съвети, за насилие презъ време на изборитѣ и за други законанарушения.

Тази присжда, обаче, не се изпълнила, защото посетне XIII об. н. събрание, когато на власть дошли народолибералитѣ, решило да опрости и освободи осжденитѣ, което и князъ Фердинандъ искалъ.

Министъръ-председательтъ Каравеловъ, като министъръ на финанситѣ, приготвилъ законопроектъ за монополъ на тютюна, който монополъ щѣлъ да се заложи като гаранция за новъ държавенъ заемъ. Законопроектътъ билъ внесенъ въ народното събрание, но пропадналъ. Група млади демократи — лѣвичари (Найчо Цановъ, Тодоръ Влайковъ, Илия Георговъ, д-ръ Фаденхехтъ) образували едно по-свободолюбиво течение и не гласували за монополния заемъ на своя шефъ, а противъ него. Казанитѣ представители се отцепили отъ болшинството, защото монополниятъ заемъ противоречелъ на изборната имъ платформа, въ името на която тѣ получили мандати [1]). Отцепването на тая група, която увлѣкла и други представители, помогнало да се провали внесения законопроектъ за монополъ на тютюня. Каравеловъ се видѣлъ бламиранъ, та се оттеглилъ, като отстжпилъ мѣстото си на д-ръ Данева. Последниятъ разтурилъ събранието и произвелъ избори за XII об. нар. събрание, въ което добилъ доста яко мнозинство.

Д-ръ Даневъ напусналъ нѣмскитѣ банки и съ руска подкрепа сключилъ заемъ отъ 106 мил. лева въ Парижъ. Заемътъ се прокаралъ презъ XII об. н. събрание и съ него Даневъ покрилъ първитѣ финансови нужди.

Даневъ билъ строгъ русофилъ, а това плашело Фердинанда. Последниятъ здраво държалъ въ ржка войската и ималъ на разположение либералитѣ за всѣки случай. Та покрай явното отговорно правителство Фердинандъ си ималъ и тайно правителство, готово всѣка минута да замѣсти явното. Това особено поличало отъ отношението на правителството къмъ изострената македонска криза. Презъ есеньта 1902 г. по случай 25 годишнината отъ славнитѣ победи на Шипка руски пратеници — великиятъ князъ Николай Николаевичъ, ге-

[1]) Сжщата група презъ 1903 г. окончателно се оформила въ радикална партия съ своя партийна програма и печатанъ органъ.

нералитѣ Куропаткинъ и Драгомировъ, участници въ освободителната война, графъ Игнатиевъ, създательтъ на Санстефанска България, дошли въ България да осветятъ храма-паметникъ, построенъ отъ руското славянско общество въ с. Шипка, въ паметь на освобождението. По той случай на върхъ св. Никола, въ Шипка и Шейново се устроили голѣми народни тържества, и бълг. войски, свикани на тринедѣлно обучение, направили голѣми маневри, като възпроизвеждали боеветѣ отъ 1878 год.[1]).

Графъ Игнатиевъ въ София. Отъ Шипка графъ Игнатиевъ отишълъ въ София, дето билъ посрещнатъ отъ цѣлото население по единъ небивало тържественъ начинъ. Графъ Игнатиевъ билъ най-обичния русинъ въ България. Името му се славѣло по всички български земи и естествено било неговото появяване въ България и въ София да извика радость и благодарность въ всѣко българско сърдце. Ако българитѣ имали свещенъ дългъ да изразятъ по нѣкой нагледанъ начинъ своитѣ чувства къмъ освободителния руски народъ за неговитѣ жертви и мжки по освобождението, този дългъ билъ значително покритъ съ посрещането и приема на графъ Игнатиевъ, който, наистина, изразявалъ душата на руския народъ и носѣлъ идеалитѣ на цѣлокупния български народъ. Въ овациитѣ, който му се устроили, както и на особената делегация, изпратена до него отъ всички слоеве на обществото, да засвидетелствува народната признателность, графъ Игнатиевъ отговорилъ съ сълзи и съжаление, че неговитѣ идеи били покрусени въ Берлинския договоръ. Но той веднага добавилъ: „не се отчайвайте: имайте свой националенъ идеалъ, мислете и работете за него и бждете увѣрени, че ще го достигнете".

Македонцитѣ, обаче, очаквали, че събраната българска войска на Шипка, следъ издържания изпитъ предъ

[1]) По случай освещаването на шипченския руски храмъ-паметникъ станало нѣщо, което огорчило много българитѣ.Руситѣ искали само руско духовенство да освети църквата и не поканили старозагорския митрополитъ да извърши освещението, понеже принадлежалъ къмъ схизматична църква. Обаче, митрополитъ Методи Кусевичъ, борецъ за българската екзархия, енергично отговорилъ, че нѣма да признае освещаването, ако то стане на българска земя безъ българско духовенство и се заканилъ да забрани на българитѣ да се черкуватъ въ храма. Този протестъ билъ основателенъ. Графъ Игнатиевъ разрешилъ въпроса, като освещението се извършило съвмѣстно отъ руско и българско духовенство.

руския князъ и генералитѣ освободители, ще потегли да освободи Македония и поради това вълнението въ Македония и македонскитѣ крѫгове въ България се засилило до напрежнено състояние. Ала Даневъ по съвета на Русия тръгналъ по обратенъ пжть. Обезоржжилъ македонскитѣ четници и комитети, що се тъкмѣли въ България; затворилъ канцеларията на Върховния македонски комитетъ и далъ заповѣдь да се спиратъ четитѣ на границата.

Руският министъръ Ламсдорфъ въ София. Общото бунтовно настроение въ Македония загрижило твърде много Русия, да не би на Балканитѣ да настжпятъ важни събития, които да минатъ безъ нейното участие, тъй като тя била заплетена въ крайния изтокъ съ Япония, съ която водѣла война за Корея, Манджурия и Портъ Артуръ. За избѣгване на подобна възможность, поне България да не даде поводъ за това, рускиятъ канцлеръ и министъръ на външнитѣ дѣла графъ Ламсдорфъ билъ принуденъ да дойде въ България, да посети княжеския домъ и да се споразумѣе съ правителството по македонския въпросъ. Това поведение на руското правителство по характеръ и начинъ на действие било съвсемъ друго отъ онова, което Русия държала къмъ регентитѣ и Стамболова. Русия вече зачитала България по достойнство. Ламсдорфъ пристигналъ въ София на 13/26 декемврий 1902 год. Князътъ, правителството и народътъ му направили блѣскаво посрѣщане. Вечерьта столичани и македонцитѣ му устроили овация съ факелно шествие. Една депутация отъ македонски българи се явила предъ руския министъръ; Ламсдорфъ разговарялъ съ българскитѣ мѣродавни крѫгове по македонския въпросъ и далъ недвумислено да се разбере, че Русия е заета съ Япония и че не може да мисли за Македония. Той посъветвалъ всички за търпение и очакване подруго време. Отъ името на руския царь той внесълъ 10,000 зл. лева за помощь на (пострадалитѣ македонци отъ лѣтошнитѣ възстания. Тази постжпка нервирала силно бѣлградското правителство, което си помислило, че Ламсдорфъ вече поднася Македония на България. За успокоение на сърбитѣ канцлерътъ се върналъ презъ Бѣлградъ, дето билъ принуденъ да остави сжщо 10,000 лв. помощь и да даде успокоителни увѣрения.

Но станало нѣщо повече. . . Ламсдорфъ обещалъ на сърбитѣ да издействува отъ султана тѣхенъ митрополитъ въ Скопие. . .

Д-ръ Даневъ се увличалъ много въ външната си политика, като се уповавалъ на своята голѣма и безусловна вѣра въ официална Русия. Той завелъ княза въ Петроградъ, дето смѣталъ да развали кроежитѣ на сърбитѣ за Македония. Тамъ двамата получили много обещания, ала щомъ се завърнали въ България, руското правителство заповѣдало на султана да приеме въ Скопие сръбския владика Фирмилиянъ. По този начинъ се натрапило на българското население сръбски митрополитъ, въпрѣки чувствата на народа и въпрѣки факта, че имало въ сжщия градъ български митрополитъ. Русофилското правителство на Данева приело съ горчевина този фактъ, и не протестирало противъ посѣгането на идеитѣ, прокламирани въ Санъ-Стефано. Тази народна загуба убила съвсемъ популярностьта на Даневото правителство, което изгубило и довѣрието на княза. Д-ръ Даневъ подалъ оставка на 3/15 май май 1903 год. [1]).

Правителство на народолибералитѣ (5/V 903 г.— 16/I 908 г.). Опозиционнитѣ партии се тъкмѣли да образуватъ коалиция, но като не се постигнало съгласие за ширококолиционно министерство, князътъ повикалъ на власть народолибералната партия (Стамболовиститѣ) и назначилъ за президенъ запасния генералъ Рачо Петровъ. Истински шефъ и водачъ на тая партия билъ слабоукия, ала деятеленъ и съ здравъ практиченъ умъ Димитъръ Петковъ, бившъ вестникаръ, кметъ на София, председатель на н. събрание и министъръ въ Стамболово време. Народолибералната партия управлявала при 13-то обикн. нар. събрание. Президентътъ Рачо Петровъ се грижелъ главно за външнитѣ мжчнотии, тъй като презъ 1903 г. по Илинъ-день избухнало въ Македония голѣмо възстание. Центъръ на това

[1]) Двама отъ Даневитѣ министри били въ остъръ конфликтъ съ княза. Никола Константиновъ, министъръ на желѣзницитѣ, не допусналъ на двореца да се мѣси въ уволняване и назначаване чиновници, каквито искалъ князътъ. Той се противилъ и на спец. влакове, които Ферд. искалъ. Д-ръ Радевъ, министъръ на просвѣщението, билъ въ конфликтъ съ княза, между другото и задето самъ князътъ правѣлъ разкопки въ Търново на Царевецъ и намѣренитѣ старини прибиралъ въ своя музей.

възстание билъ градеца Крушево. Заплашено отъ силитѣ, турското правителство било зле настроено противъ България и трупало на границата войска. Цѣлото българско население било възбудено и разтревожено. Свѣтътъ обърналъ очи къмъ България. Фердинандъ се стреснал. Той заповѣдалъ на Петровъ да закрие македонскитѣ революционни дружества въ София и да ги обезоржжи. Петровъ ту подавалъ заплашителни ноти до Портата, ту настоявалъ за реформи. По искането на правителството събранието гласувало нови държавни заеми (презъ 1904 год. — 100 милиона, а презъ 1907 год. — 145 милиона) и отпуснало голѣми кредити за войската,

Обр. 17. Димитъръ Петковъ

която енергичниятъ генералъ М. Савовъ съвършено реорганизиралъ и приготвилъ чрезъ чести маневри за постигане народнитѣ задачи. Презъ октомврий 1906 год. Рачо Петровъ, поради недоразумения съ нѣкои дипломати, подалъ оставка. Замѣстилъ го, като президентъ, Димитъръ Петковъ, който въпрѣки буйностьта си въ младини и революционнитѣ си възгледи, се показалъ твърде умѣренъ и предвидливъ министъръ. Но той се увлѣкълъ по чуждо влияние и решилъ да строи желѣзопжтна линия презъ най-недостжпни мѣстности на Бал-

кана (Трѣвна — Борущица), та влѣзълъ въ конфликтъ съ нѣкои свои приятели. Голѣми главоболия му причинили и погромитѣ, устроени въ негово отсѫтствие, отъ македонскитѣ бѣжанци върху гърцитѣ въ България въ отговоръ на това, що гърцитѣ вършели надъ българитѣ въ Македония. Освенъ това държавнитѣ служащи и учители, организирани въ силни съюзи, поискали да въздействуватъ върху правителството за подобрение на своето служебно и материално положение. Правителството съгледало въ това непокорство на чиновницитѣ и почнало да ги преследва. Желѣзничаритѣ обявили стачка при съчувствието на другитѣ организации. Студентитѣ и социалиститѣ, както винаги, се намѣсили съ демонстрации въ полза на дребнитѣ чиновници. Атмосферата се силно сгорещила. По случай отварянето на народния театъръ на 3/16 януарий (1907 г.) студентитѣ пренесли недоволството си върху държавния глава, та заедно съ стачницитѣ желѣзничари освиркали княза при отиването му въ театра. Петковъ, като министъръ на вѫтрешнитѣ работи, да задоволи оскърбения князъ, който се разгнѣвилъ до крайность, взелъ военни мѣрки, приелъ оставката на министра на просвѣщението проф. д-ръ Ив. Шишмановъ, арестувалъ и изпратилъ студентитѣ подъ конвой въ провинцията, затворилъ университета за една година и уволнилъ професоритѣ безъ тѣ да сѫ виновни въ нѣщо. Всичко това създало невъобразимо вълнение въ страната. Недоволството закипѣло отъ всѣкаде. Изъ срѣдата на това недоволство излѣзълъ единъ ексцентриченъ младежъ, който на 5 мартъ 1907 год. стрелялъ върху министра-президента Петкова и го убилъ посрѣдъ улицата Царь Освободитель. Князътъ назначилъ своя бившъ секретарь и личенъ служитель д-ръ Станчевъ за Министъръ-председатель, но това се схванало за непарламентарно, изразъ на личенъ режимъ. Общото негодование принудило Фердинанда да повика председательтъ на народното събрание д-ръ П. Гудевъ вмѣсто Станчева. Гудевъ започналъ да зема мѣрки за умиротворението на страната. Въ народното събрание били внесени силно реакционни закони, чрезъ които се забранявали сдружаванията, ограничило се образованието въ гимназиитѣ, отнели се правата на омѫженитѣ учителки. Правителството поискало да отвори университета, за да се прибератъ студентитѣ, които се били разбѣгали по чужбина; то назначило **нови** и чужденци професори. Интелигенцията съ цѣлия народъ се дигнала противъ новия университетъ, като незаконенъ. Всички културни дружества зели резолюции въ полза на старитѣ професори и студенти. Правителството изгубило почва подъ краката си и на 6/I 1908 год. си подало оставката посрѣдъ общо негодование.

Правителство демократическо (6. I. 1908—16 III 1911 г.). — Подиръ оставката на либералитѣ князътъ повикалъ на власть **демократическата партия** въ лицето на нейния шефъ **А. Малиновъ**[1]), който въ качеството на министъръ-председатель предложилъ за министри: М. Таковъ, Н. Мушановъ, Хр. Славейковъ, В. Молловъ. Съ нѣколко добри и успокоителни мѣрки, съ търпимость къмъ професионалнитѣ съюзи, съ отваряне на университета при старитѣ професори, съ опрощаване на студентитѣ, съ назначение на уволненитѣ учители и съ други разумни и миролюбиви срѣдства страната се възвърнала въ покой. Ала скоро настѫпили събития отъ сѫдбоносно значение за народа.

Обр. 18. Александъръ Малиновъ

РЕЗЮМЕ (изводъ) на дѣлъ III. — **България при князъ Фердинанда.** — Стамболовъ закрепилъ князъ Фердинанда въ България. Той държалъ въ рѫката си управлението като министъръ-председатель отъ 22/2 августъ 1887 до 18 май 1894 г., близо 7 години. Водачъ на либералната партия, той зималъ лица за министри и отъ други партии, стигало да съчувствуватъ на неговата външна политика. Стамболовъ ималъ задача, да запази страната отъ външна опасность, за каквато тогава се представлявала окупацията отъ Русия. За това той влѣзълъ въ борба съ рускитѣ агенти въ България и извикалъ подкрепата на западнитѣ държави. Руското правителство оспорвало законностьта на Фердинандовия изборъ, понеже той станалъ при незаконно Регентство и незаконно Велико народно събрание. Стамболовъ твърдо стоялъ на гледището, че всичко, което се върши въ България, може да се одо-

[1]) П. Каравеловъ се билъ поминалъ.

бряна или осжжда само отъ българския народъ, а не и отъ чужда държава. Но Стамболовъ не билъ безусловно противенъ на помирение съ Русия. За това той правилъ нѣколко постжпки. Обаче руският царь Александъръ III не искалъ да чуе за Фердинанда Кобурга и за Стамболова.

Борбата се изострила твърде много, когато емигрантитѣ българи решили да прибѣгнатъ до въстания и убийства. Заговорътъ на Паница, убийството на Бѣлчева и д-ръ Вълковичъ, задграничнитѣ планове за бунтове — всичко това извикало буйната натура на Стамболова, който еволюиралъ въ суровъ диктаторъ. Той повелъ борба съ духовенството, съ младитѣ сили, съ старитѣ партии и най-сетне съ двореца. И когато се съединили всички противъ него, той падналъ. Следъ неговото падане България се помирила съ Русия и кн. Фердинандъ билъ признатъ за законенъ. При по-мека атмосфера между 1894—1908 г. се проявили всички партийни различия на бълг. хоризонтъ. Главнитѣ въпроси, които поглъщали вниманието на българскитѣ правителства били: вжтрешна парична криза и положението на българитѣ въ Македония и Одринско.

Библиография: Дневници на народното събрание: „Държавенъ вестникъ". Д. Мариновъ: Ст. Стамболовъ; В. Велчевъ — „Стамболовъ и Фердинандъ" Д-ръ К. К. Спиаревски: „Земледѣлческо движение въ България; потекло и развитие"; Т. Г. Влайковъ: „Личниятъ режимъ въ България".

ДѢЛЪ IV.

БЪЛГАРИЯ НЕЗАВИСИМА

ГЛАВА XV.

Национално развитие.

Международни отношения. — България е поставена върху Балканския полуостровъ на опасно мѣсто, до вратата на желания отъ всички Цариградъ. Тукъ интереситѣ на великитѣ европейски държави за Изтокъ се кръстосватъ. Затова върху нейната външна политика падатъ много тежки искания. Тя била длъжна да пази интереситѣ на Турция, като подчинено васално княжество да държи смѣтка за интереситѣ на европейскитѣ държави и най-сетне да се грижи за своитѣ собствени интереси. Князъ Фердинандъ усвоилъ метода на коректность, търпение и подържане равновесие въ международнитѣ влияния. Европа му възлагала длъжностьта да пази мира на Балканитѣ, и той се гордѣелъ съ тази задача. България се стремѣла да извоюва своята свобода въ международнитѣ отношения. Това тя постигала постепенно чрезъ своето закрепване вжтрешно и външно.

Докато въ 1879 год. България имала представители само въ Цариградъ, Букурещъ и Бѣлградъ, презъ 1895 тя ги удвоила, а презъ 1904 година страната имала вече свои пълномощници въ всички столици на великитѣ сили: Петроградъ, Виена, Парижъ, Лондонъ, Берлинъ и Римъ, както и въ съседнитѣ балкански държави Гърция и Черна Гора. Съ постепенното установяване прѣкитѣ сношения съ държавитѣ турското сузеренство се изпарявало издъно. България добивала симпатитѣ на великитѣ държави и вземала участие наравно съ всички въ международнитѣ икономически и културни актове, като равенъ и пълноправенъ членъ, въ нѣкои политически конференции, между които заслужава да се спомене и участието ѝ презъ 1903 и 1907 въ великосвѣтската конференция за мира въ Хага.

България си иззоювала право да сключва самостоятелно всѣкакви конвенции по пощитѣ, желѣзницитѣ, търговията, а също да сключва заеми съ другитѣ държави. Законодателството и администрацията били напълно свободни отъ чужда намѣса. Съ една дума, България добила всички атрибуции на суверенна държава, освенъ малкиятъ дългъ, що плащала на Портата.

Капитулации. — При всичко това имало два въпроса, които смущавали нейното правилно вжтрешно развитие. Единиятъ въпросъ билъ капитулациитѣ, останали по наследство отъ Турция, а другиятъ въпросъ билъ несносното положение на българитѣ въ Македония и Одринско.

Подъ думата капитулации се разбиратъ особни наредби, наложени отъ Европа, за права и привилегии, въ полза на чуждитѣ поданици въ турската държава. Още въ самото начало на турското владичество на Балканитѣ европейскитѣ държави, нѣмайки довѣрие на турскитѣ закони и управници, издействували отъ султанитѣ, щото когато пжтуватъ презъ отоманската държава тѣхни поданници, или кога се заселятъ съ цель да търгуватъ или работятъ каквато и да било работа, да се ползуватъ съ особни права. Въ цѣла Европа християнитѣ гледали съ много лошо око на мохамеданитѣ и за това не искали да се подчиняватъ на законитѣ имъ, понеже се основавали на корана, нито да бждатъ сждени отъ кадии, или затваряни отъ заптии — турски полицаи. По тази при-

чина въ голѣмитѣ и по-важнитѣ малки турски градове европейскитѣ държави имали свои консули, подъ чието покровителство се намирали тѣхнитѣ поданници. Европейци, преселници или пѫтуващи изъ отоманската империя, имали право да търгуватъ, да произвеждатъ, да наематъ подъ концесии разни предприятия, да купуватъ мѣста, да строятъ желѣзници, пристанища, здания, църкви и мънастири и т. н. Ала Турция нѣмала права да ги облага съ данъкъ, берии и такси, както своитѣ поданници, нито да ги сѫди свободно въ своитѣ сѫдилища по всички граждански дѣла, или по углавни, нито да ги арестува съ своитѣ полицейски органи, кога вършатъ или сѫ извършили престѫпления. Турската власть не можела да влиза въ жилището на чуждъ поданникъ, не можела да прави обискъ, да налага секвестъръ на имота му. За всички тия нѣща турскитѣ власти трѣбвало да съобщаватъ на консулитѣ, та ако тѣ намѣрятъ за добре, тогава нѣкой тѣхенъ поданникъ може да бѫде арестуванъ, обискиранъ разследванъ и то отъ тѣхнитѣ гавази, и сѫденъ въ консулския сѫдъ или пъкъ въ турския сѫдъ, но въ тѣхно присѫтствие.

Ала най-тежкото бреме за турската държава отъ капитулациитѣ било, че В. Порта не можела да опредѣля вносното и износно мито на стокитѣ, които идѣли отъ чужбина или се изнасяли за тамъ. За това трѣбвало да се съгласятъ европейскитѣ държави, а тѣ много мѫчно се сговаряли по тоя въпросъ. И турската държава, ужъ самостоятелна, суверенна, нѣмала право да нареди такива данъци, берии, мита и налози, каквито нейнитѣ интереси изисквали; за това тя била скубана отъ чужденцитѣ и винаги оставяна безъ достатъчни срѣдства за своитѣ нужди. Европейцитѣ до толкова недовѣрявали на турското управление, че писмата си, прости и пгрични, не предавали на турската поща, ами ги пренасяли съ своя европейска поща, която лично доставяла писмата и книжата на тѣхнитѣ поданници.

Следъ освобождението на България европейцитѣ запазили капитулационния режимъ въ България като дългъ по наследство отъ Турция. България, обаче, скоро се уредила съ нови закони, съ нови методи и съ сѫдилища по чисто европейски образецъ. Българскитѣ сѫдии имали юридическо европейско образование, законитѣ не били извлечение отъ коранъ, ами отъ право-

вата наука, що се преподавала въ европейскитѣ университети. Полицейскитѣ органи и пощитѣ сѫщо така се нареждали по европейски образецъ. При все това, чужденцитѣ намирали износно за себе си да се ползуватъ отъ капитулациитѣ и не се съгласявали да ги премахнатъ, въпрѣки нееднократното искане на българското правителство. И какво ставало? Нѣкой чуждъ поданникъ нѣкжде буйствува или извърши нѣщо престѫпно, мѣси се въ чужди разправии, задигналъ стока на българинъ, българската полиция не смѣела да го арестува и задържи, и сѫдътъ свободно да го сѫди и тури на мѣстото му. Ако властитѣ го арестуватъ, консулитѣ веднага протестиратъ и тичатъ да се оплакватъ предъ министра на Външнитѣ работи, че съ еди-кой си тѣхенъ поданникъ било постѫпено така и така. И когато чуждъ поданникъ по гражданско дѣло се сѫдѣлъ въ българско сѫдилище, присѫтствувалъ като защитникъ консула или драгоманина, който се държалъ извънредно надменно и говорилъ въ защитата си безъ да зачита законитѣ. По този начинъ най-развалениятъ чуждъ поданникъ билъ почти неприкосновенъ въ разправиитѣ си съ всѣки почтенъ български гражданинъ. Такова унизително положение, разбира се, не можело да се търпи. Ала най-тежкото на капитулациитѣ било това, че държавата не можела свободно да си нарежда данъци, мита и берии безъ разлика за всички поданници, що живѣяли въ страната. За всѣко увеличение трѣбвало да се иска отъ силитѣ надлежното одобрение, което често и не се давало.

Но България постепенно се издигала и засилвала като правова държава, та поискала отъ великитѣ сили да премахнатъ капитулациитѣ. Тѣ обещавали, ала протакали. Първо Австроунгария чрезъ търговски договоръ и консулска сѫдебна и екстрадиционна конвенция дала начало за дигане на капитулациитѣ. Другитѣ държави още отлагали. Тоя остатъкъ отъ турскитѣ робски вериги можалъ да се премахне само съ едно срѣдство: да се обяви България независима, суверенна държава. Къмъ това я тласкала и идеята за народно единство.

Национални копнежи. — Препотрѣбно ще бѫде за четеца да се спремъ и разгледаме по-подробно развитието на националнитѣ български тежнения отъ осво-

бождението до Балканската война. Тоя въпросъ ни се налага, защото презъ разглеждания отъ насъ периодъ той постоянно се преплита въ събитията на свободното отечество и въ повечето случаи има решително влияние върху вжтрешната и външната политика на държавата.

Въ що състои националниятъ копнежъ на българитѣ? — Да се освободятъ ония краища, въ които живѣятъ българи, и да се обединятъ всички части въ едно народно цѣло, способно за отбрана и за култура. До освобождението българския народъ билъ цѣлокупенъ подъ турската власть. Възраждането на народа се започнало отъ половината на XVIII вѣкъ. Ала тогава народътъ не се борилъ за друго, освенъ да добие равноправность съ другитѣ подвластни народи въ Турция. Презъ XIX вѣкъ, следъ освобождението на сърби и гърци, българскиятъ народъ започналъ борба съ фенеръ за народна и духовна свобода, а по-сетне съ турцитѣ за политическа свобода. Въ тия си борби народното единство се изразило въ нѣколко случая: 1-во въ църковния съборъ, който изработилъ презъ 1871 г. устава на освободената българска църква. Въ тоя съборъ заседавали представители отъ всички български земи, а избраниятъ екзархъ презъ 1872 г. се издигналъ като водачъ и предстоятель на всички българи. Сжщото народно единство намѣрило изразъ и въ два политически акта: въ проектореформата на Цариградската конференция презъ 1876 г. и въ Санстефанския договоръ презъ 1878 г.

Ала дошълъ Берлинскиятъ договоръ и унищожилъ народното единство.

Учредителитѣ на Търновската конституция били много загрижени за народното разпокжсване и затова подирили срѣдство, какъ да се задържи едно общонародно учреждение, което поне духовно да свързва българитѣ отъ всички наши краища. За такова учреждение тѣ основателно приели Екзархията, която трѣбвало и занапредъ да бжде спойка и духовенъ центъръ на цѣлокупния български народъ. Въ членъ 39 на конституцията първитѣ наши строители изрично постановили: „Българското Княжество отъ църковна страна, като съставя една и нераздѣлна часть отъ българската църковна областъ, *подчинява се на светия Синодъ — върховната духовна власть на българската църква, дето и да се намира тая власть*".

Съ това постановление нашитѣ учредители целѣли, щото българскиятъ екзархъ да запази седалището си въ Цариградъ и отъ тамъ да представлява цѣлокупния български народъ въ Княжеството, въ Румелия, въ Одринско и въ Македония. Съ тази наредба се запазвало духовното единство на народа. Предполагало се при екзарха да се състави св. Синодъ, а въ София да има само замѣстникъ. Ала Високата порта не разрешила на екзарха да образува св. Синодъ, та такъвъ по необходимость се образувалъ отъ митрополититѣ въ Княжеството съ седалище София. На тоя св. Синодъ било подчинено духовенството само въ Княжеството, а на екзарха се предоставило да ржководи църковното и училищното дѣло въ Добруджа, Моравско, Одринско и Македония. Обаче сърбитѣ и ромънитѣ, като православни християнски държави, отрекли правото на българската църква да се грижи за православнитѣ българи въ тѣхнитѣ земи, а тѣ сами ужъ се натоварили съ тая грижа.

По този начинъ откжснатитѣ части заживѣли свой животъ и дирѣли възможность да се обединятъ пакъ въ общото огнище, отъ което били извадени. Нека проследимъ сега живота и копнежитѣ на откжснатитѣ крайща.

I. Българитѣ въ Поморавия останали подъ Сърбия. Макаръ да се намѣрили въ християнска и сродна страна, тѣ безропотно не приели новото си неволничество. Подадени били голѣми протести и молби, подписани отъ многобройни граждани противъ откжсването имъ отъ общото отечество, но гласътъ имъ не билъ послушанъ, та мнозина напуснали бащинитѣ си огнища и се преселили въ България. Отъ преселницитѣ изъ Пиротско и другаде се образувалъ новъ гардъ — Царибродъ на самата граница.

Сръбскитѣ власти забележили недоволството на българското население, та предприели редъ мѣрки да го успокоятъ, да го задоволятъ, да го привлекатъ къмъ себе си. Така сръбското правителство нѣколко години не зимало данъкъ отъ българитѣ, не събирало войници отъ тѣхъ и гледало всѣкакъ да имъ помага; то имъ отворило църкви и училища, събрало децата на учение и пратило сръбски учители. По единъ методиченъ начинъ целесъобразно и системно сръбскитѣ патриоти учители, свещеници и власти съумѣли да привлекатъ населението,

да му създадатъ икономически поминъкъ и да внушатъ идеята за сръбската държава и народность. Поради близостьта на езика и поради християнския и свободолюбивъ начинъ на управата българското население, чисто въ масата си отъ омраза и отъ лоши спомени между двата народа, полека лека приело сръбското гледище, и младото поколѣние, минало презъ училищата, се привързало към сръбската държава. Колкото и болезнено да било това отрѣзване на български земи, българитѣ били готови да се помирятъ съ станалото, защото и сърбитѣ сж славяни, наши близки братя и съседи. Обаче предприетата пропаганда въ Македония отъ страна на сърбитѣ и нападението на Милана презъ 1885 г. заради съединението на Южна съ Северна България разранили отново болката и създали прискърбната омраза, която доведе последнитѣ тежки войни, и до днесъ пречи на мирното съседство между българи и сърби.

II. **Добруджа**, що останала подъ Ромъния, съдържала смѣсено население (българи, турци, татари, гагаузи). Изпървомъ ромънитѣ не желаяли тая чужда и пуста страна, защото срещу нея имъ била отнета отъ Русия плодородна Бесарабия. Тѣ подавали протестъ до великитѣ сили и желаяли повръщането на Бесарабия, а не владението на Добруджа. Цѣлиятъ ромънски печатъ презъ 1878 г. едногласно се произнесълъ, че Добруджа е българска земя. Офиц. вестникъ „Ромънска Звезда" писалъ: „географически и етнографически Добруджа не съставя часть отъ нашата територия. Бидейки отвъдъ Дунава, тя е продължение на България. Добруджа ще бжде въ бждеще причина за несъгласие между Ромъния и България." Но сетне, като изгубили надежда за Бесарабия, ромънитѣ разбрали, че Добруджа трѣбва да имъ бжде отворъ къмъ Черно море. Затова се запретнали да колонизиратъ страната, да построятъ мостъ на Дунава и пристанище въ Кюстенджа. Изпървомъ ромънитѣ се държали твърде толерантно къмъ българското население, зачитали училищнитѣ му и църковни права, макаръ изборно право тѣ никога да не му дали.

Между българитѣ и ромънитѣ не е имало никога омраза. Наопаки, имало всички заложби за добро съседство, приятелство и сътрудничество. Ромънитѣ имали голѣми заслуги къмъ нашия народъ въ периода на възраждането и революционнитѣ борби за освобождение. Тѣ приемали многобройнитѣ наши бѣжанци, давали имъ свобода да се обогатятъ, търпѣли, подържали и често насърдчавали преди освобождението нашитѣ бунтовници и хъшове, които намирали прибѣжище изъ Ромъния. Градинаритѣ сжщо намирали добъръ приемъ. Изобщо българскиятъ народъ въ силата на приятелската традиция се билъ помирилъ съ откжсването на Северна Добруджа, а интелигенцията, оценявайки, че Ромъния не може да мине безъ пристанище на Черно море, сжщо се помирила съ факта. Българскитѣ правителства не били безспокоявани съ Добруджанския въпросъ.

Въпрѣки съвета на умнитѣ българи да бждемъ извънредно коректни съ ромънитѣ, защото съ тѣхъ интереситѣ ни се съгласяватъ и трѣбва да живѣемъ въ миръ, както сме живѣли презъ цѣлото историческо минало, станали нѣкои дребни на гледъ случки, които помжтили бистрия българо-ромънски небосклонъ. Млади, буйни и лекомислени българи, родомъ отъ Македония, дирѣли парични срѣдства за борбата си противъ турското иго. Нѣкой имъ внушилъ злополучната идея, че тѣ могатъ да добиятъ пари отъ единъ влашки богаташъ. И наистина, нарочни хора отиватъ въ Гюргево и обиратъ каситѣ на единъ ромънски поданикъ. За да пренесатъ паритѣ въ България, тѣ измислили едно хитроумно срѣдство. Явили се като патриоти и поискали съдействието на бълг. привителство да извадятъ коститѣ на великия революционеръ Раковски отъ Букурещкитѣ гробища и да ги пренесатъ въ България. Ромънското правителсво разрешилю и дало своето почитание на бълг. патриотъ. Съ голѣмо тържество отъ ромънска и българска страна били дигнати нѣкакви кости отъ Букурещъ и при участието на много народъ били пренесени презъ Гюргево и Русе въ България. Но съ това пренасяне се извършило едно светотатство, което справедливата и строга история не бива да премълчи, защото то хвърлило първата сѣнка на традиционното приятелство между ромъни и българи. Въ сандъка, въ който сж пренасяли коститѣ, имало двойно дъно, а между двѣтѣ дъна подъ коститѣ дързкитѣ хъшове скрили дигнатитѣ банкноти отъ Ромъния. Та съ коститѣ ги пренесли въ София безъ нѣкой да подозира нѣщо за това. За да се възползуватъ отъ пренесенитѣ банкноти, революционеритѣ на малки

партиди ги пренасяли въ Виена, дето ги размѣнявали срещу австрийски или български пари чрезъ банкитѣ. Но тукъ краденитѣ банкноти и ценни книжа били открити по номерата, които ромънското правителство било съобщило на Виенскитѣ банки. Хванати били носителитѣ на банкнотитѣ, разследвала се работата и се узнала истината. Въ Ромъния по този случай се дигнало голѣмо негодуване. Българското правителство, ценейки високо ромънското приятелство, изпратило стойностьта на открадн натитѣ банкноти и съ това турило край на срамното дѣло.

Втората случка била следната: отъ македонската революционна организация имало лица, които се намирали въ кръвна омраза съ цинцарина Михаиляну, родомъ отъ Македония, учитель и фанатизиранъ агитаторъ между куцовласитѣ въ Македония въ полза на Ромъния. Михаиляну редактиралъ вестникъ въ Букурещъ и силно нападалъ македонскитѣ българи революционери, които ковладѣлъ на турската полиция. Презъ 1900 г. Михаиляну билъ убитъ въ Букурещъ отъ българинъ, македонски революционеръ. Властьта хванала убиеца, предала го на сѫда, предъ който се разкрило сѫществото и копнежитѣ на македонската революционна организация. Духоветѣ на Ромъния отново се разбудили.

Трето, въ Добруджа се появили малки хайдушки или възстанически чети. Ромънитѣ хванали въ тѣхъ нѣкакви карти, въ които Добруджа била присъединена къмъ България. Този фактъ разтревожилъ ромънитѣ, които си помислили, че България се готви да отнеме Добруджа отъ Ромъния. За да се огради отъ такава напасть, ромънското правителство заповѣдало да се зематъ съ сила важнитѣ български острови по Дунава. Двете съседки пламнали, мобилизирали часть отъ войскитѣ си, и работата едва не достигнала до война. България била принудена да мобилизира часть отъ наборитѣ и да съсрѣдочи войска въ Шуменъ и Плѣвенъ (1900).

Сетне конфликтътъ се изгладилъ.

III. Българитѣ въ Тракия и Македония. — Найголѣмиятъ кѫсъ българи останали въ Тракия и Македония. Населението въ тия страни, което отъ 50 години водѣло успѣшна борба съ гръцкото духовенство, не желаело да остане въ робство по-нататъкъ. Въ търновското учредително събрание дошли и заседавали тракийци и македонци (д-ръ Поменовъ отъ Прилепъ, В. Диамандиевъ отъ Охридъ, Карамфиловичъ отъ Велесъ). Д-ръ Поменовъ билъ и докладчикъ при обсѫждането и приемането на Конституцията. Други смѣли и юначни мѫже образували чети и дружини, па се заловили за орѫжие. Възстания, де по-слаби, де по-силни, избухвали по Струма и въ Разлогъ подъ воеводството на Иля войвода и съ благословението на владиката Натанаилъ отъ Скопско. По-сетне възстания се дигнали въ Прилепско и Охридско. Възстаницитѣ обаче не получили никаква подкрепа. Рускитѣ окупационни власти изпратили свои офицери и чиновници по Струма и Разлогъ да убеждаватъ възсталитѣ да сложатъ орѫжието, защото сега не можело да имъ се помогне; часътъ на тѣхното освобождение щѣлъ да дойде по-нататъкъ. Ония възстания, що избухнали въ Прилепско и Охридско, не поддържани отъ никого, неподготвени, безъ връзка и общъ планъ, сѫщо били потушени отъ турцитѣ.

Десеть хиляди македонски българи презъ тия вълнения още въ 1878 г. напуснали своя роденъ кѫтъ, па се преселили въ Кюстендилъ, Дупница, Радомиръ, София, Пловдивъ и т. н. Тѣ положили основата на силна македонска емиграция въ България.

Скоро въ България настѫпили преврати, и никой нѣмалъ възможность да подкрепя въжделенията и копнежитѣ за свобода на македоно-одринския българинъ.

Една международна комисия се събрала въ Цариградъ да изработи органическа наредба, по която съгласно чл. 23 отъ Берлинския договоръ трѣбвало да се реформиратъ турскитѣ вилаети, въ това число и Македония. Наредбата била изработена по образеца на Източна Румелия още презъ 1880 г. и представена на Портата. Трѣбвало само да се издаде заповѣдь, и Македония да получи автономия. Вмѣсто това турското правителство започнало да възразява, че преди да приложи рефомитѣ, то искало да получи право да прати турска войска по границитѣ на Стара-планина, между България и Румелия; казвало, че България не трѣбвало да държи войска и милиция. Великитѣ сили не се съгласили на тия турски искания, и Портата се отказала отъ изработената наредба за реформи. Споредъ това Македония и Одринско останали въ пълно робство.

Начало на сръбската пропаганда въ Македония. — Следъ Санстефанския договоръ и освобожението на България, сърбитѣ, които не получили по Берлинския договоръ Нови-Пазаръ и Косово, останали много недоволни. Тѣхнитѣ очи естествено били обърнати къмъ Косово, Босна и Херцеговина. Но тѣзи земи били окупирани отъ Австрия. За да отклони сърбитѣ отъ тѣхъ, австроунгарската дипломация казала на сърбитѣ: „вижте, Русия завещава на източнитѣ ви съседи Санстефанска България, като идеалъ за стремежъ. Не се ли опасявате отъ тоя български идеалъ? Не се ли увреждатъ вашитѣ интереси?" Миланъ и неговитѣ сподвижници усвояватъ австрийскитѣ съвети и презъ 1881 година сключили съ Австроунгария следния договоръ, допълненъ презъ 1889 година:

1. Австрия признава правото на Сърбия да присъедини Косово и Македония, но безъ Солунъ;

2. Сжщата се ангажира да подържа правото на Сърбия презъ бждния европейски конгресъ, който би ималъ за задача да разпредѣли турскитѣ земи на Балканския полуостровъ;

3. Сжщата се ангажира да подкрепя интереситѣ изобщо на Сърбия и да брани династията Обреновичъ противъ всѣкакви атентати на нейнитѣ врагове [1]).

Отъ своя страна Сърбия се задължавала:

1. Да не подържа въ Босна и Херцеговина никаква агитация противъ Австроунгария;

2. Въ случай, че Сърбия сключела нѣкакъвъ таенъ дипломатически договоръ съ трета сила, тя била длъжна довѣрително да съобщи тоя договоръ на Австроунгария;

3. Ако тоя договоръ ималъ за предметъ една война на Балканския полуостровъ, Сърбия се задължавала да даде проходъ на австроунгарската армия презъ земята си.

Очевидно е, че този таенъ договоръ билъ насоченъ противъ Русия и противъ България, която него време се смѣтала за руска провинция, защото руски генералъ управлявалъ българската войска, а политиката на българското правителство вървѣло въ съгласие съ петроградската.

[1]) Тая династия, наистина, имала непримирими врагове, както между сръбския народъ, така и въ лицето на династията Карагеоргиевичъ, чийто представитель-претендентъ, Петъръ, чакалъ въ Швейцария.

Тъй Сърбия била насочена отъ Австроунгария къмъ Македония. Но сърбитѣ знаяли, че въ тая страна населението ни изцѣло, ни по части съ нищо до тогава не се е проявило като сръбско. Въ всичкитѣ народни движения: политически, училищни, книжовни и църковни, то не е изявило сръбска тенденция и сръбско чувство.

Тогава, какъ бѣ възможно да се посегне къмъ едно население, което има свое съзнание и свои народни копнежи, което повече отъ 150 години отстоява ударитѣ на Фенеръ и патриаршеското духовенство, което имало редица заслужили дейци, учители, книжовници, мжченици [1])?

Но, политиката е безогледна; тя е безчувствена. Милановитѣ сподвижници не се спрѣли предъ нищо. Тѣ казвали: ние трѣбва да се разширимъ. Политически, икономически и стопански причини ни принуждаватъ къмъ това. За Босна и Херцеговина, за Далмация, за Хърватско не може да се мисли. На югъ и на югъ!

И тъй, трѣбвало да се отвори пжть на югъ. Но за това имало две главни пречки: съзнанието на македонското население, че не е сръбско, и руската дипломация, докато живѣела съ идеала на Санстефанска България. Срещу първата пречка трѣбвало да се създаде целесъобразна пропаганда, а срещу втората умно и упорито дипломатическо въздействие върху руската политика, за да изостави блѣна на графъ Игнатиевъ, като погрѣшенъ и вреденъ за рускитѣ интереси.

За пропаганда на сръбската политика въ Македония се образувало въ Бѣлградъ особено дружество, наречено Св. Сава [2]), създало се отдѣление при министерството на външнитѣ дѣла въ Бѣлградъ, натоварено съ ржководството на новото дѣло. Наели се пропагандатори: търговци, воеводи, учители, свещеници, които се изпращали въ Македония, дето съ пари, съ безплатна храна, облѣкло, обещания и други привличали свои агенти. Тая пропаганда до съединението на Източна Румелия съ България вървѣла мудно, но безуспѣшната Миланова война презъ 1885 г. раздразнила и изплашила повече сръбскитѣ политици.

[1]) А. п. Стоиловъ. „Български книжовници отъ Македония".

[2]) Св. Сава, братъ на Стефанъ Първовѣнчани, пръвъ сръбски архиепископъ.

Пропагандата се засилила. Доводитѣ били, че политическа и икономическа необходимость кара Сърбия къмъ Македония, каквото и да бѫде нейното население. Но ето, че на помощь, дойде едно чудно откритие. Презъ 1888 год. сърбинътъ П. Гопчевичъ издалъ на нѣмски езикъ книгата „Македония и стара Сърбия", въ която, като разказва, че обиколилъ страната, твърди възъ основа на несериозни доводи, че славянското тамъ население не е българско, а сръбско по минало и по езикъ. Наистина, това население се наричало „богари", „бугари", „българи", но то правило това нарочно, за да скрие истинското си име „сърбинъ", което, поради юнащината на сърбитѣ, много било мразено отъ турцитѣ [1]). Гопчевичъ подържалъ, че стара Сърбия се простирала отъ Нови Пазаръ чакъ до Струмица и Пиринъ, че Македония започвала отъ Гевгели на югъ. Сръбската политика това и чакала. Гопчевичевитѣ твърдения измѣстили ония на Верковичъ и други по-стари сръбски историци и се възприели за истини отъ цѣлата сръбска интелигенция: свещеници, учители, търговци, особено отъ военнитѣ. Пропагандата се засилила съ нова енергия. Турцитѣ се загрижили. Българскиятъ елементъ билъ силенъ, а сърби нѣмало. Сега почнали изкуствено да създаватъ сърби съ задача да разцепятъ българитѣ на две враждуващи страни. Турската политика била улеснена. Сръбскитѣ агитатори получили свобода да пѫтуватъ по цѣла Македония и съ турска помощь да откриватъ сръбски училища въ градове и села. Но деца за училища нѣмало. Учителитѣ стояли празднй по месеци въ наетитѣ на смѣтка на сръбската държава помѣщения. Ала въ всѣки народъ има и слаби хора: бедни родители дали децата си на сръбското училище, защото безплатно ги обличали, хранѣли, давали имъ подаръци, книги, карти и ги учели. Съ тѣзи и други срѣдства (пенсии, стипендии, заплати, търговия и т. н.) сръбскитѣ агитатори отцепили нѣкои слаби български семейства и ги присъединили къмъ сръбски семейства, що били се преселили изъ Сърбия. Новообразуванитѣ сръбски гнѣзда били представени предъ

[1]) Сръбското правителство изпратило презъ 1850 год. учения хърватинъ-бошнакъ Ст. Верковичъ да обиколи Македония, да се запознае съ народа, неговитѣ пѣсни, приказки, обичаи и т. н. Верковичъ изпълнилъ своята задача, събралъ пѣсни и написалъ изследванията си, въ които казалъ, че славянското население въ цѣла Македония се нарича „богари".

турското правителство и въ Европа за сръбско население. Слабосъзнателни български войводи, нѣколко учители и порочни свещеници за пари минали на страната на сърбитѣ. Бившъ български училищенъ инспекторъ станалъ сръбски агитаторъ да си отмъсти на нѣкои свои врагове и убилъ бълг. учитель Гановъ въ Солунъ. Войводата Григоръ отъ Прилепъ образувалъ чета, та тръгналъ по селата да тиранизира първенцитѣ и примамва населението къмъ сръбската партия. По този начинъ отъ 1890—1892 г. въ Македония вече дѣлѣли бойното поле трима братя: българи екзархисти, патриаршисти — сърбомани или гъркомани.

Сръбската дипломация въ Петроградъ. Успоредно съ пропагандата въ Македония сръбската политика се погрижила да убеди Русия, че идеята за Санстефанска България на князъ Черкаски и графъ Игнатиева била погрѣшна и пакостна. Русия не се показала ужъ безпристрастна сестра къмъ балканскитѣ славяни, отдѣляла лъвската часть за България, нейна противница, а Сърбия била оставена да крѣе и гине подъ Австроунгарско иго. Сръбското правителство изпращало редъ способни дипломати и професори въ Русия. Тия последнитѣ проникували въ всички обществени срѣди и навсѣкжде държали все една и сжща дума: Русия е изоставила Сърбия, а облагодетелствувала България. И въ славянофилскитѣ кржгове, и между князетѣ, и въ Академията, между писателитѣ и между професоритѣ, и между дипломатитѣ, министритѣ и предъ самия императоръ все сжщата пѣсень. Не се пропущало ни женитба, ни тържество, ни забава, ни банкетъ, безъ да се явятъ тамъ сръбскитѣ комисари, да зематъ думата и да се оплачатъ, че руската дипломация е онеправдала сръбския народъ. Най-сетне, благодарение на настжпилитѣ недоразумения между България и Русия отъ 1885 год. и по причина на Стамболово-Фердинандовото русофобство, отдѣлни руси, видни учени и политици минали на сръбска страна. И тѣ почнали да въздействуватъ върху руската политика. Нѣкои руси се поддали на сръбскитѣ доводи и започнали да държатъ сръбска страна.

Картографътъ Комаровъ отъ географ. общество издалъ (1890 г.) възъ основа на научни издирвания, карта на славянскитѣ народности. На българитѣ той далъ законно мѣсто въ Македония. Сръбскитѣ емисари

въ Петроградъ дигнали такъвъ поплакъ, щото тѣхнитѣ приятели отишли при Комарова и го принудили да издаде второ издание, въ което да заличи българитѣ въ Македония и да постави на тѣхно мѣсто „славяни". Вьпрѣки настояванията на сърбитѣ,руситѣ, тѣхни приятели, не се решили да приематъ мнението на Гопчевича, че македонцитѣ сж сърби, защото тѣ оценили доводитѣ на тоя сърбинъ като ненаучни, а чисто шовинистически [1]). Руситѣ взели едно срѣдно становище: въ Македония живѣятъ „славяни". Отъ каква народность сж тия славяни, още не могло да се реши. Рускиятъ агентъ Ястребовъ въ Солунъ се запретналъ да доказва вьпрѣки съзнанието на народа, че македонцитѣ не сж българи. По неговия примѣръ и съ негова подбуда рускитѣ агенти въ македонскитѣ градове зели да правятъ сжщото. И сериознитѣ сръбски учени, които още се въздържали, приели мнението, че македонското население е славянско, то можело да стане българско или сръбско споредъ случая — къмъ която държава бжде присъединено.

А какво поведение презъ това време държала офиц. Русия? Презъ 1892 и 1896 Русия не искала да помогне на българитѣ да добиятъ епископи въ Македония, защото щѣли да се сърдятъ Сърбия и Гърция. И презъ 1900 и 1901 години виждаме, че въ руската политика зрѣе мисъльта, да задоволи сърбитѣ, като издейстувва отъ патриарха да ржкоположи Фирмилияна, сръбски архимандритъ при гръцката митрополия за сръбски митрополитъ въ Скопие. Русофилското правителство на д-ръ Даневъ не можало да предотврати удара. На сцената вече излѣзла идеята да се подѣли Македония между Сърбия и България. Това политическо схващане датирало отъ Стамболово време, но то особено се затвърдило въ рускитѣ официални крѫгове, когато краль Александъръ и съпругата му Драга загинали отъ воененъ заговоръ въ Бѣлградъ, и скупщината повикала Петра Карагеоргиевича отъ Швейцария. Новата сръбска династия била много приятна на рускитѣ крѫгове, като напълно русофилска. На краль Петра руситѣ вече напълно довѣрявали.

Краль Петъръ изпратилъ Пашича за сръбски посланикъ въ Петроградъ. Пашичъ съумѣлъ напълно да затвърди сръбското гледище при руския дворъ. Освенъ това Петровата дъщеря се омѫжила за руския князъ, и чрезъ тая женитба сръбското влияние добило надмощие надъ българитѣ въ царския руски родъ.

[1]) Гопчевичевитѣ твърдения били опровергнати отъ чехскитѣ учени — Нидерле, Иречекъ и други.

И тъй, руската политика вече ясно се очертавала по македонския въпросъ. Рускитѣ консули въ Скопие и въ Битоля явно почнали да агитиратъ посрѣдъ българитѣ, че погрѣшно се мислятъ за такива, тѣ били сърби. Битолскиятъ руски консулъ се осмѣлявалъ да говори това направо въ очитѣ на лѣкаря българинъ, който лѣкувалъ децата му.

И българската македонска интелигенция се отстранила и противопоставила на руската агитация. Оттогава между българи отъ една страна, сърби и руси отъ друга, въ Македония избухналъ остъръ конфликтъ. Австрийскитѣ агенти намѣрили благоприятна почва за подклаждане на раздоритѣ.

ГЛАВА XVI.

Вѫтрешенъ животъ на Македония.

Духовенъ подемъ. — До 1893 год., близу 15 години въ Македония и Одринско населението не правило сериозни опити за възстание. То изнемогвало подъ непосиленъ турски режимъ, разпокѫсано по чифлицитѣ на турскитѣ бегове, дето неуморно работѣло въ черно робство за своя спахия. Но народътъ се билъ вече проснилъ. Той се събуждалъ отъ централнитѣ мѣста къмъ затънтенитѣ краища и лѫчитѣ на съзнанието го озарявали. Въ борбата си съ турци, гърци и гъркомани, албанци и други, той се опиралъ на българската екзархийска община. Борбата между екзархисти и патриаршисти извиквала постепенно множеството на българското население да се опредѣля и да зима активно участие въ уредбата на общината, църквата и училището. Дето населението не можело да намѣри защита отъ никого, то се ползувало отъ хайдушкитѣ дружинки, които никога не сж преставали да шетатъ по македонскитѣ планини. Свободниятъ животъ на българитѣ въ Княжеството билъ следенъ презъ Осогово, Рила и Родопитѣ и давалъ примѣръ на македонскитѣ българи, че свободата е велико благо, необходимо условие за сигур-

ность и благоденствие. Сношенията между преселенитѣ македонци въ България и тѣхнитѣ роднини ставали често и съ силно влияние за подигане духа на робското население.

Напраздно мислятъ нѣкои, че българската екзархия въ Цариградъ създала бълг. народъ въ Македония и Одринско. Обратно, екзархията била изразъ на неговото възраждане, като представитель на църковно училищно развитие. Постепенно българитѣ изтръгвали своитѣ мънастири отъ гръцки ржце, освобождавали църкви и параклиси, а на много мѣста построили нови. По-важно било отварянето на училища и формирането на български църковно-училищни общини. Народътъ искалъ просвѣта и възлагалъ на екзарха въ Цариградъ да издействува отъ турската власть, винаги съ голѣма мжка, позволение за ново училище и нова църква. Освенъ това, трѣбвало да се добие правото, щото българи първенци, свѣтски и духовни, да участвуватъ като членове въ смѣсенитѣ градски, околийски и окржжни съвети. А екзархията съ голѣма мжка добила право да назначава тя българскитѣ учители.

Свършилитѣ училищата младежи почнали да дирятъ широко поприще да приложатъ своя трудъ и своитѣ знания. Това е естественъ законъ. Па и ония македонци, що били на учение въ странство, когато се завърнали, трѣбвало да си намѣрятъ съответна работа. Единичкото поприще, достжпно за образованитѣ младежи, било учителското, което обаче се добивало не безъ голѣми затруднения. По-голѣмата часть отъ младата македонска интелигенция не можела да живѣе въ турско, та се преселвала въ свободна България и въ Румелия. Въ борбитѣ за съединението и сръбско-българската война тая интелигенция зела живо участие. Знаемъ, майоръ Паница образувалъ отъ македонци цѣлъ доброволчески отрядъ и действувалъ презъ войната. Оттогава македонската млада емиграция въ България си останала винаги революционно настроена. Нейни членове редактирали вестници, зимали участие въ политическитѣ борби и мнозина се издигнали да заематъ видно мѣсто въ партиитѣ и да влияятъ върху българската политика. Мнозина заели мѣста професорски, сждийски, адвокатски, учителски, административни. Еснафската и работническата емиграция по своята работоспособность и сржчность сжщо се проявила

въ широки размѣри. Македонскитѣ майстори и работници градили най-голѣмитѣ и най-хубавитѣ сгради въ София и другаде. Въ ржцетѣ на македонски преселници падналъ пазаря, хлѣбарството и други важни клонове отъ стопанския животъ. Македоноодринската емиграция не прекжсвала своитѣ връзки и въздишки за родното мѣсто и винаги живѣела съ надежда, че и нейната земя ще се освободи.

Ала и вжтре въ Македония просвѣтената младежь живѣела съ революционно настроение. Това настроение, като възпламенявало все повече и повече духове, въ

Обр. 19. Дамянъ Груевъ

отдѣлни групи и комитети, най-сетне се развило и изразило въ стройна революционна организация. Младитѣ изучавали историята на българскитѣ хъшове въ Ромъния и поемали знамето на старитѣ революционери, за да го побиятъ на македонскитѣ планини.

Революционни комитети. — Вжтрешенъ. — Презъ 1893 г. се съставилъ вжтре въ Македония (градъ Солунъ) първия революционенъ комитетъ. До тогава имало четни отдѣлни комитети. На чело на главния комитетъ заставалъ Дамянъ Груевъ, родомъ отъ с. Смилево

(Битолско). На следната година (1894) се свикалъ въ Ресенъ първиятъ частиченъ съборъ на македонскитѣ революционери. Сжщата година въ София паднalъ Стамболовъ, и македонската емиграция пристжпила да се уреди по-добре. Отъ затвора билъ освободенъ бившия учитель, инспекторъ и народенъ представитель Трайко Китанчевъ, родомъ отъ с. Подмочини (Ресенско), способенъ и даровитъ сладкодумъ. Той се заловилъ веднага за македонското дѣло съ други дейци въ София. Сжщата година Гоце Дѣлчевъ, родомъ отъ Кукушъ, високо даровитъ младежъ, се сдружилъ съ Груева, та

Обр. 20. Гоце Дѣлчевъ

двамата се запретнали здраво да уредятъ и приготвятъ тъй наречената по-сетне Вжтрешна организация. Дамянъ Груевъ и Гоце Дѣлчевъ изпълнявали видимо учителската служба, но тайно се занимаваха съ революционната организация.

Върх. мак. рев. комитетъ. — Презъ 1895 г. (мартъ) се свикалъ въ София първия македонски конгресъ. Въ тоя конгресъ не можело да се разсжждава предъ очитѣ на българското правителство и при ушитѣ на дипломатитѣ другояче, освенъ за легална борба на македонския българинъ. Конгресътъ решилъ:

1. Да се иска съгласно чл. 23 на Б. договоръ реформи, които да отиватъ до автономия на Македония.
2. Да се назначи на тая область главенъ управитель за 5 годишенъ срокъ лице, което се отличава съ справедливость и толерантность.
3. Главниятъ управитель да се подпомага отъ областно събрание, избрано прѣко отъ народа, съ зачитане правата на малцинствата.
4. Да се гарантиратъ всички лични, граждански и политически права всѣкиму.
5. Чиновници да се взиматъ отъ оная народность, която преобладава въ дадената мѣстность. Висшитѣ чиновници да се назначаватъ отъ султана по предложение на главния управитель.
6. Езикътъ на главнитѣ народности да бжде официаленъ наредъ съ турския.
7. Свободно просвѣщение: книги, вестници, списания, учебници.
8. Независимъ сждъ, отдѣлна администрация, милиция и бюджетъ.
9. Амнистия на всички политически престжпници.
10. Подобни реформи и за Одринско.

Срѣдства за борба: а) печатно слово, б) агитация и митинги, в) изпращане делегати и меморандуми въ чужбина и до правителствата, г) преговори съ балк. държави за общи действия въ полза на автономията и т. н.

Конгресътъ избралъ Върховенъ Македонски Комитетъ, като центъръ на всички комитети, За неговъ председатель билъ избранъ Трайко Китанчевъ.

Ала приетитѣ легални срѣдства не задоволявали младитѣ и буйни революционери, както вънъ, така и вжтре. Една група дейци решила да дигне презъ 1895 г. въ Мелнишко частично възстание. Цельта на възстанието била да се обърне внимание на Европа, че има единъ народъ, който пъшка подъ грозно иго, въпрѣки задълженията, които Турция е поела съ 23. чл. отъ Берл. договоръ. Възстанието, разбира се, било потушено. Вжтрешната организация се поучила отъ несполуката, та се заела да приготви добре страната за решителна борба. Възприема се методата на Левски и Каравеловъ. Дѣлчевъ пжтувалъ отъ село на село, отъ градъ на градъ и основавалъ комитети вжтре въ Македония. Предъ неговото убедително слово не можело да устои нито едно корав сърдце. Македония се покрила съ мрежа отъ революционни гнѣзда, па се наредили всичкитѣ органи на комитетитѣ, за да изпълнятъ всѣки своето предназначение. Нуждно било да се превъзпита страхливата рая, за да

добие пълно съзнание; да се пропие отъ революционенъ огънь, за да може съ успѣхъ да води борбата.

Въ края на 1896 г. вжтрешната организация добила вече правото да представлява цѣла Македония, защото не останало нито планинско, нито полско селище не вплетено въ нейната мрежа. Въ Солунъ се свикалъ общъ съборъ на всички по-видни работници въ организацията. Създала се стегнатость и дисциплина, приелъ се устава и се дала насока за по-нататъшна дейность. Създали се 8 сектора. Главни основатели и ржководители на секто-

Об. 21. Трайко Китанчевъ

ритѣ били: Дамянъ Груевъ отъ Смилево, Христо Матовъ отъ Струга, д-ръ Христо Татарчевъ отъ Ресенъ, Перо Тошевъ отъ Прилепъ, Тодоръ Лазаровъ отъ Щипъ, Гоце Дѣлчевъ отъ Кукушъ, Велко Думевъ отъ Воденъ и свещ. Поповски отъ Костурско. Всѣки отъ тия дейци билъ натоваренъ въ своя окржгъ да организира всички мжже, годни за оржжие и да ги обучи за бждещата война. Ала поробениятъ народъ имaлъ нужда отъ много подобрения, за да може да оцени свободата и да се предаде на рево-

люцията. За това организацията се заела съ следнитѣ дейности: да пречисти съ своитѣ изпълнителни чети турскитѣ и албанскитѣ разбойници; да обуздае своеволията на беговетѣ, като ги предизвести, че ако не се отнасятъ човѣшки и милостиво къмъ раята, ще бждатъ избити. Изплашенитѣ бегове не само послушали, но и доброволно давали пари на революционеритѣ; турскитѣ сждилища не били сигурни; организацията наредила свои сждии, къмъ които населението се обръщало въ случай на нужда; наредила особена стража и надзоръ за добритѣ нрави и за предпазване населението отъ всѣкакви беди: поставила изпълнителна власть и бирници. Тайна поща разнасяла писма всѣкиму, а по тайни пжтища можело да бжде препратенъ въ чужбина нуждающия се или обратно да се заведе дома му. Четитѣ съставяли действуващата армия, а народната милиция — запасната.

Всѣки живущъ въ Турция безъ разлика на вѣра, полъ и народность можелъ да бжде членъ на организацията. Революционнитѣ групи се състояли отъ по 10 члена. Всѣки знаелъ само своята група. Нѣколко групи образували мѣстната организация, на чело на която стоялъ комитетъ въ село или градъ. Комитетитѣ били селски, градски, околийски и окржжни. Начело на всички комитети стоялъ Централниятъ комитетъ съ седалище Солунъ. Организацията издавала хектографирани вестници: „Борба", „Възстанникъ", „Освобождение", „Свобода или Смърть", а въ София имала печатанъ органъ „Право". Върховната власть на организацията билъ общия конгресъ, който се свиквалъ всѣка година изъ разни мѣста на Македония. Той издавалъ законитѣ и упжтванията за всички работници.

Частично възстание въ 1902 год. — Предъ видъ на политическитѣ събития въ България, присжтствието на руския князъ Николай Николаевичъ и освободителнитѣ генерали по случай освещението храма паметникъ въ Шипка, Върховниятъ комитетъ наредилъ да се произведе частично възстание презъ септ. 1902 год. въ Джумайско и Петришко. Па и до това възстание изъ Македония ставали редъ сбивания между четитѣ на Вжтрешната организация и турскитѣ потери. Възстанието презъ 1902 г. било външно, ржководено и изпълнявано

главно отъ външни дейци. Цельта на Петришкото и Джумайското частично възстиние била да се накара европейската дипломация да се занимае съ македонския въпросъ. Действително, въ началото на 1903 г. Австрия и Русия поискали отъ Портата да извърши опредѣленитѣ отъ тѣхъ реформи, а именно, да преустрои полицията и жандармерията по начинъ, щото въ разправиитѣ си съ комититѣ да не върши ония злодеяния, които ставали дотогава. Тѣзи сили вѣрвали, че ако въ тия два органа влизать лица и отъ християнското население, ще се избѣгнатъ много жестокости. Освенъ това въ реформения планъ се задължавала В. Порта да махне всички турски и албански пждари отъ българскитѣ села и да възложи на християнското население само да си постави свои пазачи. Тия реформи обаче не засѣгали въ нищо сжщинското угнетено състояние на робитѣ, та никой не останалъ доволенъ отъ тѣхъ; наопаки, за подигравка били наречени „пждарски реформи".

Водачитѣ на освободителното дѣло вжтре гледали да избѣгвать честитѣ и общи сражения между четитѣ и турската войска; тѣ били длъжни да пестятъ силитѣ за решителния часъ. Вжтрешната организация или отдѣлни революционни групи гледали да наранявать турската държава съ динамитни действия. Европейцитѣ не благоволявали да се занимавать сериозно съ македонското освобождение. Но понеже тѣ имали интереси въ тая страна, революционеритѣ сполучили да засегнать и тѣхнитѣ материялни интереси, за да покажать, че щомъ българинътъ робува, то и тѣхнитѣ интереси не сж запазени, а, наопаки, изложени сж на разрушения. По тия съображения революционеритѣ хвърлѣли съ динамитъ мостове, влакове и желѣзни пжтища, та спирали движението. Европейската компания, която имала и експлоатирала турскитѣ желѣзници, търпѣла голѣми загуби. Отишли тѣ и по-нататъкъ. Въ Солунъ европейцитѣ имали голѣми парични интереси. Революционеритѣ решили да разрушатъ Отоманската банка, въ която имало голѣми европ. капитали. Отъ една съседна бакалничка революционеритѣ прокарали подъ улицата тунелъ чакъ до банката. Когато всичко било готово, отчаянитѣ хора подпалили динамита, и банката полетѣла въ въздуха (28 апр. 1903 г.). Въ Европа се разтревожили. Турскитѣ власти, стража, администра-

ция — всичко било турено въ действие да гони и лови комититѣ. При такава широка мрежа отъ комитетски гнѣзда естествено не могло да се мине безъ грѣшки и неопитность, безъ заблуда, безъ предателство, но не и безъ хероизмъ и самоотречение. Отъ срѣдата на мартъ до Илинденъ 1903 г. въ Македония станали 122 сражения между чети и турски войски или потери. Убити били четници 454, а войници турци 4,171. Цѣла Македония стенѣла. Денемъ буйствували властитѣ: войска и башибозуци кръстосвали селата, обирали населението, изтезавали го, предавали го на поголовна сѣчь. Нощемъ властитѣ се скривали, заключвали се въ безопасно мѣсто, закритъ лагеръ, — тогава въ страшната тъмнина изпъплювали отъ планинитѣ четници и бунтари, които грозно отмъщавали за нанесенитѣ обиди, за грабежи и изобщо за сторенитѣ неправди. Тъй всѣки 24 часа картината се смѣнявала два пжти и жертвитѣ чакали своя часъ. За да спрать четнишкитѣ отмъщения, турцитѣ извършили кланета на много мѣста. Въ Битоля презъ май били убити 10 души българи и ранени повече отъ 20; отъ изтезания умрѣли още 6 души. Войска нахлула въ с. Смърдешъ (Костурско), опожарила 160 кжщи, избила 87 мжже, жени, деца и ранила 50. Настжпила адска и кървава разправа между власть и население въ цѣлата страна. 10,000 души българи били навързани и изпратени по затворитѣ въ Анадола, въ Солунъ и по островитѣ.

Неравната борба, общитѣ страдания извикватъ високъ идеализмъ, който обхваналъ народната маса. Селата приематъ четитѣ и ги криятъ. Всѣка кжща била и скривалище. Издайничествата почнали да намалявать. Духътъ се издигалъ и закрепвалъ.

ГЛАВА XVII

Илинденско възстание

Размѣръ на възстанието. — Въ всѣко възстаническо приготовление се достига до максимумъ напрежение, когато духоветѣ не могатъ повече да се обуздавать. Идеитѣ добиватъ двигателна сила и човѣкъ почти неволно, автоматически действува да изпълни онова, което дълго е лелѣялъ. Така настжпва тържествения часъ да се направи решителната стжпка. Въ отдѣлни

частични сбивания и нападения се даватъ не малко жертви. Бойнитѣ сили на организацията се разреждатъ, а населението се съсипва. Тогава патриотътъ се запитва, не е ли по-добре да се обяви общата борба и да се нападне неприятеля съ всички сили? На 2-и май 1903 год. Вжтрешната организация свиква общъ конгресъ на комититѣ въ с. Смилево (до Битоля). Конгресътъ решилъ, общото възстание противъ турското иго да се обяви на Илинденъ, 20 юли (2 авг.) 1903 г.*). Разпореждания по тайната поща и чрезъ летящи чети се направили да се мобилизира революционната армия. За центъръ на възстанието билъ избранъ Битолския окржгъ. Възстанието обхванало Леринъ, Костуръ, Охридъ, Кичево и часть отъ Прилепъ, пространство около 10,000 кв. километри, съ 250 хиляди българско население. Възстанието въ другитѣ окрѫзи било спомагателно, единъ видъ демонстрация, за отвличане на турскитѣ сили. Главната задача на революционеритѣ била да заематъ задвардарска Македония, като се прогони турската власть, и се задържи, колкото е възможно повече бунта. Революционеритѣ не си правѣли илюзия, че съ тия свои действия тѣ ще разсипятъ турската империя и ще освободятъ Македония, ала тѣ гонѣли цельта да принудятъ Европа да се намѣси сериозно и да реши въпроса за автономията на тая измжчена страна.

И така, още вечерьта срещу Илинъ-день въоржжени чети, стройно наредени и облѣчени, водени отъ своитѣ напети воеводи, излизатъ на открито отъ своитѣ скривалища и заематъ пжтища, села и градове. Боеветѣ съ

*) Решението за общо възстание било взето отъ Централния револ. комитетъ въ Солунъ още презъ януарий. Гоце Делчевъ билъ членъ на комитета, но той пжтувалъ постоянно и не билъ тамъ, когато се зело това решение. Като се научилъ за него, Дѣлчевъ не го одобрилъ. Той мислѣлъ, че дѣлото още не е узрѣло да се тури въ движение цѣлъ народъ. Чрезъ атентати, събаряне на мостове, телеграфи, посѣгане на желѣзопжтни линии той мислѣлъ да се тревожи турското правителство и да се чака сгоденъ часъ. За тази цель той хвърлилъ въ въздуха желѣзопжтния мостъ на Ангиста. Въ Солунъ той отишълъ да убеди другаритѣ си, щото възстанието да не бжде общо, но частично и то презъ августъ. Сетне той се върналъ при четата си въ Серско, обикалялъ на всѣкжде и стѣгалъ дѣлото. Турската обаче потера го подушила съ четата му. Заобиколили го въ селото Баница при Серъ и при едно ужасно сражение Дѣлчевъ падналъ убитъ на Георгйовденъ заедно съ много отъ момчетата си.

турската полиция и съ войската се почватъ. Цѣлата страна еква отъ викове, забучава и заиграва. Войводата Борисъ Сарафовъ съ своя отрядъ разбива турцитѣ и превзема града Крушево. Народното знаме се издига надъ правителствения домъ, въ който се настанява новото правителство. Превзематъ се и се задържатъ много села. Почти навсѣкжде възстаницитѣ имали успѣхи въ първитѣ сражения. Най-много боеве се развили около Крушево, Леринъ и другаде. Мобилизира-

Обр. 22. Борисъ Сарафовъ.

ната турска войска въ голѣми маси почва да настжпва отъ всѣкжде. Възстаницитѣ си служатъ съ бомби и пушки, но срещу артилерията не могатъ да отстоятъ. За избѣгване артилерийскитѣ удари, тѣ се пръскатъ на малки групи, но отъ това тѣ губятъ способностьта си да противостоятъ на масовитѣ военно-турски и башибозушки атаки. Предъ многобройнитѣ сили на противника, който настжпва съ всичкитѣ видове войска (артилерия, кавалерия, пехота и технич. части) възстаницитѣ почватъ да отстжпватъ, напускатъ селищата, поематъ

планинитѣ и продължаватъ тамъ боеветѣ. Възстанието траяло почти три месеца и се прекратило чакъ, когато паднали голѣми снѣгове по планинитѣ. Въ Битолския районъ се произвели не по-малко отъ 150 сражения. Участвували сѫ кржгло 20,000 възстаници срещу 100,000 души войска и башибозуци.

Одринското възстание се дигнало на 18 августъ. Възстаницитѣ заели Странджа планина и отъ тамъ пускали своитѣ чети по разни посоки. Въ тази область станали 35 сбивания, участвували около 2000 комити срещу 10,500 войници.

Революционнитѣ окрѫзи Солунъ, Серъ (окрѫга на Дѣлчева) и Скопие, съгласно решението, не възставали, а само тревожили и задържали турскитѣ сили на мѣстото имъ.

Възстанието въ задвардарска Македония и Одринско било потушено съ голѣми жестокости и опустошения; пострадали повече отъ 200 български селища, многобройни кѫщи били опожарени, обездомено население до 70,000 души, отъ които 30,000 избѣгали въ България.

При тия борби сръбскитѣ чети и агенти държали страна на турцитѣ.

Намѣсата на Европа. — Реформи. — Въ свободна България избухнала буря отъ негодувание. Избѣгалото презъ разни времена до 300,000 македонско население издигнало болезненъ и отчаянъ викъ. Въ всички градове и сърѣдоточни мѣста народътъ се събралъ на митингъ, посочилъ загинването на една третя отъ българитѣ въ Македония и попиталъ, има ли цѣлиятъ български народъ братски дългъ, а въ Европа сѫществува ли човѣщина и правда? Настроението се повишило и предвещавало кърваво сблъскване между Турция и България. Ала европейската дипломация не искала да допусне това. Тя съветвала князъ Фердинанда и българското правителство къмъ въздържаность. Благородни мѫже въ Европа излѣзли въ защита на македоноодринското робско население. Вестницитѣ въ всички велики държави издигали гласъ противъ турскитѣ жестокости и защитили измѫченото население.

Великитѣ сили упълномощили Австрия и Русия, „като най-заинтересовани на Балканитѣ" да предложатъ

нѣщо въ полза на македонцитѣ. Рускиятъ и австрийскиятъ императори се срешнали въ гр. Мюрщегъ. Изработила се програма за въвеждане на реформи въ Македония. Одринско по искането на Русия се изключило отъ реформената акция. Решено било най-първо турската жандармерия да се преустрои по европейски образецъ отъ европейски офицери.

За главенъ „инспекторъ на реформитѣ" билъ назначенъ Хилми паша съ седалище Солунъ. Нему били дадени двама висши граждански помощници, единъ австриецъ и единъ русинъ.

Преустройство на полицията. — Македония била раздѣлена на петь района споредъ броя на великитѣ сили безъ Германия, която, като приятелка на Турция, имала своя военна мисия въ Цариградъ подъ шефството на генералъ фонъ деръ Голцъ, та отказала да вземе участие. Всѣка отъ държавитѣ (Русия, Австрия, Франция, Англия и Италия) приела своя районъ и пратила тамъ команда свои офицери съ задача да помага на турцитѣ съ съвети, щото да се образува смѣсена жандармерия отъ всички народности въ Македония, способна за разумна защита, а не за грабежъ на населението.

И това, наистина, станало. Австрия избрала Скопския вилаетъ и пратила офицеритѣ си въ Скопие; Русия пратила офицеритѣ си въ Солунъ, Франция въ Серъ, Англия въ Драма и Италия въ Битоля. Реформирането на жандармерията се започнало. Офицеритѣ отъ всички велики сили влѣзли въ сношение съ населението и на мѣстото се убедили, че то е българско; това напатило се население не се задоволило само съ тая реформа, както не се задоволило по-рано и съ пѫдарската реформа. Офицеритѣ влѣзли въ сношение и съ Вѫтрешната Р. организация и разбрали, че тя не е загинала отъ възстанието, и че нейното крайно искание е: автономна Македония. И, наистина, презъ пролѣтьта 1904 г. главатаритѣ на Вѫтрешната Р. организация обиколили своитѣ райони и намѣрили, че оцелѣлитѣ групи не сѫ изгубени, че мисъльта за нови борби живѣе, че тя се наново укрепява. Загубитѣ въ войводи и четници бързо се попълнѣли съ нови доброволци, готови да мратъ за свободата на роба. Презъ лѣтото организацията била

не само възобновена, но се турила въ нови сблъсквания съ турскитѣ власти.

Нова дейность на организацията 1904—1905. Презъ 1904 г. тя дала 25 битки и показала на европ. офицери, на турското правителство, и на евр. дипломация, какво революцията живѣе и ще живѣе, докато не се направятъ истински и коренни реформи въ страната. Засилването на Вжтрешната организация продължило и презъ 1905 г. Много европейски кореспонденти, писатели, учени, па и политически лица пожелали за идатъ въ Македония и съ помощьта на чуждитѣ офицери да се запознаятъ съ сжщностьта на работата, съ народитѣ и революционната организация. Своитѣ сведения и впечатления тѣзи пжтници сетне изложили въ обемисти съчинения, дето напълно е изложена истината. Ето единъ американски кореспондентъ, какво пише въ Нюйоркски вестникъ (The Evening Post, февр. 1905 г.):

„Моитѣ изучвания ми показаха, че вжтрешната организация не е нито бандитска дружина, нито шепа самозванци, както ги описватъ нѣкои въ Европа. Наопаки, централниятъ комитетъ на организацията играе ролята на сенатъ въ една тайна република, учредена вжтре въ турската империя, сенатъ, избранъ отъ народа чрезъ тайни народни избори. Въ сърдцето на разлагащия се турски трупъ е почнала да изниква отдолу една съвършенна форма на политическа организация, тъй съвършенна въ своитѣ клонове, както въ всѣки републикански народъ. Въ турската империя има македонска полиция, македонски сждилища, македонска милиция, поща, училища, вестници, — всички органи на едно ново общество“. Другъ кореспондентъ бѣ сполучилъ да влѣзе въ сношение съ самитѣ чети и нѣколко време да пжтува и действува като четникъ. Той подробно описва живота на четитѣ, народополезната имъ служба, бързата имъ подвижность, която напомняла припкането на сърни отъ планина на планина и отъ върхъ на върхъ.

Презъ 1905 г. Организацията имала 72 сблъсквания съ потеритѣ. Разяренитѣ турци се хвърлили предъ очитѣ на европейскитѣ офицери върху българското население съ голѣма стръвность и подъ предлогъ, че дирятъ скрито оржжие или четници, влизали въ домоветѣ, дето вършели всѣкакви насилия и безчестия. Това накарало

английскиятъ посланникъ въ Цариградъ да направи сериозно предупреждение къмъ В. Порта.

Ала подобрение още не можело да се направи. Новитѣ наредби съ жандармерийскитѣ власти вървѣли извънредно мудно, раздѣлно и разпокжсано. Турцитѣ неохотно преустроявали полицията и потеритѣ. Чуждитѣ офицери нѣмали никакви права, а само да съветватъ, да наглеждатъ, а въ повечето случаи да бждатъ свидетели. Турцитѣ се мжчели да покажатъ на присжтствуващитѣ чужди офицери, че не турската полиция е виновна или зле настроена, ами злото били комититѣ, които България изпращала да бунтуватъ благодарното македонско население.

Финансови и сждебни реформи. — Всички се убедили, че Македония трѣбва да се откжсне отъ Цариградъ и да получи възможность сама да се реорганизира, както гласѣлъ и реформенния планъ. Турското правителство се противѣло. Направило се втора стжпка, чрезъ която прозирало, че силитѣ искатъ по единъ неусѣтенъ, безболезненъ начинъ да облѣкатъ Македония въ автономно управление. Изтъкнало се, че жандармерията, макаръ съ голѣми усилия, ще се преустрои, но за нея нѣмало срѣдства, а турскитѣ данъци почивали съвсемъ на крива и несправедлива основа. Тогава великитѣ сили предложили да се реформира Македония данъчно и финансово — всичкитѣ приходи отъ нея, разхвърлени и събирани справедливо, да се употрѣбятъ за нейнитѣ нужди. Единъ високъ австрийски чиновникъ съ нуждния персоналъ билъ изпратенъ. Високата Порта се възпротивила и отказала да приеме казаната финансова реформа, понеже това било посѣгане на нейния суверенитетъ, — сжщественъ белегъ, че Македония се откжсва отъ империята. Упорството на Портата принудило великитѣ сили да изпратятъ съюзна военна флота предъ Дарданелитѣ съ заповѣдь да атакува крепоститѣ. Притисната по този начинъ, Портата отстжпила и приела финансовата реформа (9-и ноемврий 1906 г.).

Скоро, обаче, се констатирало, че и турскитѣ сждилища не струватъ нищо. Поискали сждебни реформи. Значи, следъ жандармерията и финанситѣ сега идѣло да се изтръгне отъ турски ржце и сждебното дѣло. По тази реформа великитѣ сили дошли въ го-

лѣмо разногласие поради различнитѣ си интереси, та сждебнитѣ реформи се отлагали.

Научени отъ опитъ, че Европа скоро може да се пометне отъ реформенитѣ планове, ако въ страната настане миръ, революционеритѣ не спирали ни за мигъ своята освободителна дейность. Отъ мартъ 1906 до юлий 1907 г. Вжтрешната организация и нейнитѣ хора по единъ или другъ случай имали 74 сражения съ турскитѣ потери. Въ едно отъ тия сражения организацията изгубила своя организаторъ и апостолъ Дамянъ Груевъ. Турскитѣ войници се уморили да тичатъ отъ планина на планина, отъ връхъ на връхъ да гонятъ комититѣ.

Въпросътъ се пренесълъ пакъ въ европ. кабинети. Князъ Фердинандъ посетилъ руския дворъ, както и австрийския, па се срещналъ и съ английския краль Едуардъ VII. Всички го съветвали, България да стои мирна. Фердинандъ изтъквалъ народнитѣ вълнения и мжчнотиитѣ да се пазятъ границитѣ. Той молѣлъ, молѣлъ и молѣлъ... Но Австрия и Русия, подозирайки се като съперници една къмъ друга, не можали да се съгласятъ.

Австрия искала да се опредѣлятъ сфери, въ които ще се движатъ икономическитѣ имъ интереси. Тя предложила: конецътъ, тегленъ отъ Желѣзнитѣ врата върху Дунава до Орфанския заливъ на Егейско море да бжде границата между Австрия и Русия. Земитѣ на изтокъ отъ този конецъ попадатъ подъ руско влияние, а ония на западъ — подъ австроунгарско. Въ своята сфера Русия ще се движи за Цариградъ, а Австрия — за Солунъ. Австрия нѣмала колонии, та гледала поне западната половина на Балк. полуостровъ да си осигури като пазаръ за индустрия и търговия.

На такава подѣлба се възпротивили решително славянофилскитѣ кржгове въ Петроградъ и Москва, защото Австрия би се засилила съ още две славянски области: Сърбия и Македония.

Английско предложение. — Англия още по-рано предлагала коренни реформи, но тя се въздържала предъ „най-заинтересованитѣ сили". Най-сетне английскиятъ краль взелъ инициативата.

Кое е по-добро? да позволи ли Англия на Русия и Австрия да подѣлятъ полуострова или да действува за издигане и укрепване на мѣстнитѣ народи? Въ Лондонъ

имало общество отъ видни англичани, наречено „Балкански комитетъ". Този комитетъ поддържалъ идеята на Гладстона: „Македония за македонцитѣ". Единъ отъ членоветѣ на тоя комитетъ, Ноелъ Бъкстонъ, въ едно свое съчинение доказва, че е предпочтително великитѣ сили взаимно да окупиратъ европ. Турция и да я подѣлятъ между балканскитѣ народи, отколкото да я оставятъ плячка на Австрия и Русия. На 10 юний 1908 г. Едуардъ VII и Николай II се срещнали въ гр. Ревелъ на Балтийско море. Съставилъ се англо-руски проектъ за реформиране на Македония. По тоя проектъ Македония добивала автономия.

ГЛАВА XVIII

Младотурски превратъ — хуриетъ

Младотурската партия. — Щомъ европейскитѣ вестници съобщили, че Македония ще бжде обявена автономна, младотурцитѣ отъ комитета „Единство и напредъкъ" се размърдали. Младотурската партия сжществувала отколе въ Турция, ала тя била безсилна да завладѣе общественитѣ турски слоеве, природно консервативни по невежество и лѣность. Самовластниятъ и хитъръ султанъ Абдулъ Хамидъ умѣелъ да държи въ подчинение младотурската партия и често немилостиво я преследвалъ. Едни отъ членоветѣ ѝ избѣгали въ странство, отдето водѣли борба противъ деспотизма на султана, а други останали въ Цариградъ като тайна партия. Централниятъ комитетъ на тая партия носѣлъ името „Единство и напредъкъ". Той ржководилъ борбата за конституционно управление въ Турция. Въодушевени отъ силенъ и горещъ патриотизъмъ, младурцитѣ въ странство решили да смъкнатъ султана и да провъзгласятъ конституция. За това тѣ чакали сгоденъ моментъ. Ето че той настжпилъ. Русия и Англия се спогаждатъ да отдѣлятъ Македония въ автономна область. То било посѣгателство върху единството на Турция. Младотурскитѣ офицери въ Македония, които едвамъ търпѣли европейскитѣ офицери, виждали, че ще бждатъ извадени отъ тая страна. Въ тѣхъ заговорило силно самолюбието и патриотизма. Гарнизонитѣ въ Скопие, Битоля и Солунъ се споразумѣли за общи действия. Тѣ повикали главнитѣ лица отъ младотурската политическа партия въ

Солунъ и скроили планъ за преврата. Двама млади турски офицери отъ гарнизона въ Битоля, Енверъ-бей и Ниязи, избѣгали съ своитѣ военни части въ околнитѣ планини, обявили се конституционисти и подали до султана ултиматутъ да обяви конституция въ турската империя, инакъ нѣма да го признаватъ за глава на мюсюлманитѣ. Както съ хатишерифа, хатихумаюна и конституцията презъ 1876 г., така и сега, чрезъ нова игра на конституция, младотурцитѣ поискали да осуетятъ англо-рускиятъ проектъ за автономия въ Македония. И, наистина, султанъ Абдулъ Хамидъ билъ принуденъ да заповѣда на 1-и юлий 1908 год. по цѣлата отоманска империя да гърмятъ топоветѣ и да се прочете волята му, че той подарява и възобновява конституцията на Мидхатъ паша отъ 1876 г. Въ Солунъ, дето се билъ съсрѣдоточилъ младотурскиятъ комитетъ, въ Битоля и Скопие, тържествено била обявена конституцията. Избѣгалитѣ въ гората турски офицери се завърнали въ Битоля и почнали да убеждаватъ българитѣ, че настжпва нова ера, — свобода, братство и равенство за всички населения въ Македония.

Така конституционниятъ превратъ въ Турция се извършилъ отъ офицери, не отъ народа, ржководенъ отъ съзнанието, че страната е узрѣла вече за по-друго управление, отколкото автократското на султана. Не само широкитѣ народни маси, но дори и малкото интелигенция не знаела, че нѣкои си искатъ конституция, и че тя била по-добра отъ монархията. Превратътъ се извършилъ отъ военнитѣ въ Македония, за да спасятъ своитѣ постове, заплашени отъ присжтствието на чуждитѣ офицери. Но следъ като го извършили, тѣ имали нужда да го популяризиратъ съ всѣкакви обещания и примамни образи. Тѣ изпратили агенти по цѣлата страна да разнесатъ новината и да прогласятъ думата хуриетъ — свобода. Особени агитатори били отредени да обходятъ всички главни български селища и да обявятъ на комитетитѣ, че вече нѣма защо да се криятъ и за какво да се биятъ. Тѣмъ се дава пълна свобода. Устроили се отъ самото турско население, отъ самата власть, навсѣкжде тържества, поканени били и българитѣ на тия тържества. Вжтрешната организация се явила. Македонскитѣ войводи и четници съ нуждната предпазливость излѣзли отъ своитѣ скривалища, нѣкжде и

съ оржжието си. Турцитѣ ги посрещнали съ отворени обятия, завели ги на приготвенитѣ трапези, дигнали конституционно знаме, цѣлунали се съ бунтовницитѣ и се заклели, че оттукъ-натъй нѣма вече ни господарь, ни безправенъ робъ — безправенъ поданикъ, а всички сж свободни, равноправни граждани на конституционна страна. Милъ избликъ на обща радость, на довѣрие и надежди развълнувалъ гърдитѣ на всички благомислящи. Ако Турция станѣше истински конституционна страна, дето всички граждани да намѣрятъ свободно поприще за своя трудъ, безъ предпочитане на вѣра, безъ обиди, безъ експлоатация, то, разумѣва се, щѣло да настжпи чувствително подобрение въ всѣко отношение. Българитѣ въ Солунъ, които се увеличавали всѣка година съ преселници, овладѣвали пазаря и се развивали въ здрава национална и икономическа сила, печеляли първенство. Също така българитѣ въ Битоля, Одринъ и Цариградъ се издигали по брой и влияние. Ала вжтрешната организация знаяла отъ историята, че Цариградскитѣ турски управници не сж си одържали думата, та решила само временно да спре революционната борба, докле ясно се узнаятъ турскитѣ намѣрения. Ето защо, организацията събрала и складирала оржжието си, обаче кадритѣ (войводитѣ, десетницитѣ, четницитѣ и цѣлата боева уредба) си останали.

Блѣнове на младотурцитѣ. — И, наистина, българитѣ революционери имали право да се съмняватъ. Младотурцитѣ намѣрили за нуждно да изложатъ своето политическо вѣрую предъ Европа, за да извикатъ нейното съчувствие и нейната подрѫжка. За тази цель тѣ написали и подали до великитѣ сили меморандумъ, чрезъ който обявявали, какво старата Турция вече не сжществува, и че на политическата сцена стжпва нова, млада държава, наречена Отоманска империя, реформирана по най-модернитѣ принципи на свободата и равенството. Главната задача на тоя мемоаръ била да се убедятъ великитѣ сили, че е излишно вече да се грижатъ за реформи въ Македония, та да оттеглятъ своитѣ контролни чиновници и офицери. Младотурцитѣ подържали, че въ Македония живѣятъ разни народи и вѣри, но всички били свързани по своитѣ граждански и икономически интереси съ общото отечество. За на-

предъ нѣмало да има ни мусюлмани, ни християни, а само „отомани", тъй както имало „швейцарци" и „американци". „Нѣмало да има Македония, нито македонци". Старата Македония била изчезнала. Сега съществували три вилаети (Скопски, Битолски и Солунски), които били недѣлими части на общото отоманско отечество, съставено отъ 27 вилаети. Това, що се наричало „македонски въпросъ", било часть отъ голѣмия въпросъ за отоманската нация. Досегашнитѣ неволи и страдания на македонцитѣ произлизали отъ монархизма, отъ деспотическия султански режимъ, отъ който еднакво страдали всички отомански земи. Македонецътъ занапредъ щѣлъ да добрува по братски съ анадолеца, арабина, триполитанеца, черкезина, кюрда, куцовлаха, арменеца и т. н. Защо Европа е измислила „Македонския въпросъ"? питатъ турцитѣ и отговарятъ: за да се предпазѣли християнитѣ отъ „турския фанатизмъ ли"? Но такъвъ не съществува. Турцитѣ сѫ стари жители въ Македония. Преселени още преди превземането на Цариградъ, тѣ имали исторически права".

Споредъ младотурцитѣ, щомъ се въведе конституц. управление, всичко щѣло да се успокои. Тѣ подозиратъ, че единичка Русия, като панславянска империалистична държава, настоявала за реформи въ Македония, тъй като нейната цель била чрезъ славянскитѣ балкански народи да обсеби Цариградъ и проливитѣ. Втора пречка на своитѣ планове младотурцитѣ намирали въ България, защото българското македонско население очаквало освобождение отъ нея.

Европа довѣрила на младотурцитѣ. Тя пожелае да ги остави да изпълнятъ своитѣ реформени планове, безъ нейна намѣса, защото подозренията на великитѣ сили една къмъ друга били голѣми и опасни за общия миръ. Общественото мнение посрещнало благосклонно турската свобода. Поради това великитѣ сили извикали отъ Македония своитѣ чиновници и офицери. И турцитѣ за голѣмо свое удоволствие се видѣли пакъ пълни господари.

Българскиятъ народъ сѫщо се отнесълъ симпатично къмъ преврата на младотурцитѣ. Единъ голѣмъ товаръ сякашъ се отнемалъ отъ неговитѣ плещи. Страховетѣ отъ близка война се намалили. Започнали се взаимни съседски посещения съ тържества. Много турски

първенци отъ Одринъ посетили София, посрещнати тържествено отъ общината, съ довѣрие за едно добросъседство и демократично съжителство. Думитѣ: свобода, братство и равенство прозвучали отъ Бѣло-море до Дунава.

Въ София нѣколко политически мѫже съ Григоръ Начевичъ начело, и нѣколко професори съставили комитетъ съ задача да се споразумѣе съ младотурцитѣ, щото конституционна Турция и България да образуватъ силенъ икономически и политически съюзенъ блокъ, който да хване въ рѫцетѣ си източния въпросъ и самъ да го разреши съ взаимно зачитание. Намѣсата на съперническитѣ и зложелателни велики и малки сили трѣбвало да се отстрани. Само по тоя пѫть народитѣ на полуострова би запазили своята политическа и стопанска свобода. Тоя възгледъ, действително, билъ правъ въ основата си, но поради редъ причини, които ще изложимъ, не можалъ да се усвои нито отъ българитѣ, нито отъ младотурцитѣ. Наистина, двама пратеници отъ младотурския комитетъ въ Солунъ посетили София и земали съ българския комитетъ нѣкои решения, които не се изпълнили, защото скоро въ Турция настѫпилъ повратъ въ възгледитѣ. Общитѣ одобрения и съчувствия насърчила младотурцитѣ, чието патриотическо въодушевление достигнало до екстазъ. Мечтитѣ имъ да възобновятъ старото могѫщество на Турция порастнали неимовѣрно. Тѣ си въобразявали, че чрезъ конституцията така ще издигнатъ отоманската държава, че всички откѫснати въ разни времена области да се възвърнатъ къмъ общото отечество. Египетъ, България, Босна и Херцеговина трѣбвало да признаятъ Цариградъ за свой политически и държавенъ центъръ. Всѣка една отъ тия държави, макаръ автономна, трѣбвало да бѫде часть на едно цѣло; тя трѣбвало да изпраща представители въ цариградския парламентъ, както австрийскитѣ народи изпращали своитѣ въ Виена. И чрезъ това щѣло да се възстанови отоманското величие въ пълния му обемъ.

Тая грандомания и този шовинизмъ погубили младотурцитѣ.

Австрия и България съгледали въ тия турски блѣнове опасность за себе си. Самозащитата ги накарала да зематъ мѣрки. А тѣ били: България да обяви своята независимость, а Австро-Унгария да присъедини Босна и Херцеговина къмъ монархията.

България заема компанскитѣ желѣзници. — Въ това време станало едно събитие съ твърде важно значение за България. Чиновницитѣ по компанската желѣзница обявили стачка. Агитацията отъ Одринъ минала по компанската желѣзница въ България до Сарамбей и до Нова Загора. По заповѣдь на Цариградския стаченъ комитетъ чиновницитѣ напуснали службата си, и компанскитѣ желѣзници на българската територия спрѣли. Българскитѣ пжтници, търговци и стоки не можели да се движатъ въ собствената си земя. Тогава станало явно, каква пакость би сторила кампанската желѣзница, ако въ единъ критически за България моментъ тя изтегли вагонитѣ въ Турция и спре движението. Народната отбрана би се затруднила. Българското правителство имало право да бди за осигуреностьта на пжтуването и превоза на държавата си. Затова заповѣдало на бълг. власти да заематъ гаритѣ и складоветѣ, па изпратило бълг. желѣзничари по линията да възстановятъ движението. По този начинъ компанскитѣ желѣзници се намѣрили въ български ржце. Компанията протестирала, но правителството отговорило, че ще се споразумѣе съ Портата.

Обида къмъ България. — Къмъ горнята случка се прибавила и следната: министрътъ на външнитѣ работи въ Цариградъ Тефикъ-паша поканилъ на обѣдъ всички представители на чуждитѣ държави освенъ българския. Това било обида. Запитанъ, защо Портата е постжпила така, министрътъ отговорилъ, че България е васална на Турция и че нейниятъ представитель не бива да се равнява и да се кани заедно съ европейскитѣ представители. Той щѣлъ да бжде поканенъ, когато се канятъ валиитѣ отъ турскитѣ области. Младотурцитѣ забравили, че България отколе си била извоювала фактическа независимость въ всѣко отношение и че васалитета ѝ билъ фикция, залѣпена въ страницитѣ на Берлинския договоръ. Достоинството на България очевидно било засегнато съ това третиране.

Прогласа на независимостьта. — Всичко това, а именно: капитулацкитѣ, македонскитѣ вълнения, компанскитѣ желѣзници, третирането на България, засилило сжществуващата отдавна мисьль да се обяви България независима, за да не търпи повече обиди и

унижения отъ стария изнемощенъ сюзеренъ. По това време Фердинандъ билъ въ Австрия да поздрави Францъ Иосифа съ 60 годишното му царуване. Императорътъ приелъ княза и княгинята Елеонора съ почеститѣ като представители на независима държава. Това направило впечатление на всички. Явно било, че Австрия по-рано била обещала на Фердинанда да го признае чрезъ този приемъ като суверенъ. Въ сжщото време Фердинандъ узналъ, че Австроунгария ще анексира (присъедини) къмъ империята окупиранитѣ по Берл. договоръ Босна и Херцеговина. Отъ своя страна Фердинандъ съобщилъ на Австрия, че ще обяви България независима. Тогава австр. дипломати го посъветвали да направи това преди анексията на Босна и Херциговина, за да не би въ Европа да помислятъ, че Фердинандъ е последвалъ примѣра на Австрия. Така и станало. Князътъ бързо се върналъ въ Русе, повикалъ министра председателя А. Малиновъ, съ когото се разбрали, че е настжпилъ моментъ веднага да се обяви страната независима. Министерскиятъ съветъ, който ималъ решение за това отъ 25 августъ, отишълъ въ Търново.

На 22 септ. (4 окт.) 908 г. Фердинандъ, придруженъ отъ министерския съветъ и висшитѣ власти въ Търново, се изкачилъ на Царевецъ, стжпилъ върху историческитѣ развалини на старо-българското царство и прочелъ манифеста, съ който България се обявява независима държава подъ името Българско царство.

Единъ день подиръ това Австрия прогласила анексията на Босна и Херцеговина.

Тия две събития дошли като гръмъ върху младотурския шовинизмъ. Грандоманската политика на младотущитѣ била ударена страшно. Ала тѣ били безсилни да реагиратъ военно, защото нѣмали достатъчно военни сили, та прибѣгнали до икономическа война: обявили бойкотъ на австрийскитѣ стоки и отъ ядъ изхвърлили сукненитѣ червени фесове, що имъ пращала австрийската индустрия, па наложили на войницитѣ бѣли фесове отъ анадолска аба, а за офицеритѣ скроили калпаци. И съ България тѣ постжпили враждебно. Български търговски кораби, натоварени съ брашно, сирене, кашкавалъ и др., не били допуснати да разтоварятъ въ Цариградъ. Освенъ това на границата неприятнитѣ случки зачестили.

Относка на Европа къмъ българската независимость. — Много неприятно било обстоятелството, че независимостьта на България и анексията на Босна и Херциговина станали едновременно и въ зависимость една отъ друга. Това било работа на Фердинанда, който мислѣлъ, че по този начинъ по-лесно ще се признаятъ отъ Европа станалитѣ събития. Но въ Европа, и общество, и политици, и печатъ се отнесли твърде неодобрително къмъ Австрия, защото тя анексирала провинции, населени съ чуждо за нея население. Подигналъ се голѣмъ повикъ противъ това засвояване, особено въ Сърбия, която съ право брояла, че въ тия провинции населението е отъ нейна народность и че по право тия земи принадлежатъ ней. Рускитѣ славянофили сжщо протестирали, като казвали: Австрия чрезъ поглъщане повече славяни иска да образува голѣма нѣмскославянска държава, която да съперничи съ руската по въпрота за обединението на славянството. Руското правителство, макаръ само отстжпило преди години на Австрия казантѣ земи, не одобрило анексията и обещавало на Сърбия помощь противъ Австрия. Франция, като кредиторка на Турция и съюзница на Русия, естествено, зела турска, руска и сръбска страна. Английската преса тъй сжщо укорявала Австрия въ личенъ егоизмъ и нарушение на берлинския договоръ въ едно време, когато въ Европа имало нужда отъ съгласие и миръ. Нѣкои отъ критицитѣ намѣрили случай да повторятъ изречението на Гладстона: „никой не може да сложи пръстъ върху нѣкоя точка на земното кълбо и да каже: тука Австрия направи добро“. Всички питали: щомъ Австрия засвоява провинции безъ да гръмне пушка, безъ никакви жертви, то кой ще плаща голѣмитѣ турски дългове къмъ Европа? Германия не се заела горещо да защитава своята съюзница Австрия, защото тъкмо що усилвала приятелството си съ Турция, па и нейната военна мисия била се заела здраво съ преустройството на турскитѣ военни сили. При тия условия Австроунгария се решила да плати нѣщо срещу анексията и предложила обещетение 50 милиона лева. Портата следъ нѣколко колебания и пазарлъци прибрала сумата и по този начинъ се ликвидирала анексията.

Относно българската независимость Европа нѣмала нищо противъ, защото България не зимала никакви

земи. България обяснила съ мемоаръ, че държавни, стопански и отбранителни причини сж я принудили да обяви своята независимость съ цель да запази личното си достоинство и жизненитѣ си интереси. Тия оправдания били оценени, но мнозина не искали да простятъ обстоятелството, че това станало въ съгласие и едновремено съ Австрия, която граби чужди земи. Сърбия, която се гласѣла за война съ Австрия, особено се огорчила отъ българо-австрийското съгласие. При всички критики, все пакъ Европа и Русия благосклонно се отнесли къмъ българската независимость и казали, че тѣ ще я признаятъ, щомъ се уреди въпроса съ Турция политически и финансово. Въ Франция посъветвали България да плати обезщетение срещу независимостьта. Френцитѣ, като турски заемодавци, не можли да мислятъ другояче, освенъ да се събератъ суми срещу турския публиченъ дългъ. Портата предложила това на българското правителство, но министъръ председательтъ Малиновъ отговорилъ, че *независимость съ пари не се купува*. Царь Фердинандъ се намѣсилъ лично и телеграфиралъ на бълг. посланикъ въ Парижъ да съобщи, „че България е добъръ платецъ“ и че Франция не бива да се противи на нейната независимость. Щомъ станало известно, че България ще плати обезщетението, Високата порта пресмѣтнала всички стари, забравени дългове на България и поискала грамадна сума. Българскиятъ министъръ на финанситѣ А. Ляпчевъ отишълъ въ Цариградъ да води преговори, а тѣ били дълги и уморителни. България отсечено предложила 82 милиона лева за доизплащане закъснѣли данъци отъ бившата Източна Румелия и за откупване експлоатацията на компанскитѣ желѣзници, които оставали занапредъ въ български ржце. Турцитѣ отказали, държали се надмѣнио и вмѣсто отговоръ предложили поправка на границата изъ Кържалийско въ тѣхна полза, като заематъ найважнитѣ стратегически точки. Това възмутило бълг. народъ. Общественото мнение се изправило и поискало да се зематъ мѣрки за защита на границата. Правителството дало заповѣдь да се мобилизира 8-а Тунджанска дивизия и да се прати на границата. Настроението се повишило. Опасностьта за избухване на война станала голѣма. Това не искали да допуснатъ силитѣ, защото можела да пламне цѣла Европа. Посланицитѣ

въ Цариградъ и София обявили, че нѣма да позволятъ никакви териториални промѣни. При това условие, ако искатъ Турция и България, нека се биятъ. Руското правителство се намѣсило, като посрѣдникъ, та попречило избухването на войната. То предложило една нова спогодба, а именно: Русия да опрости на Турция отъ своитѣ стари земанки 125 милиона лв., които да се прехванатъ за смѣтка на България срѣщу 82 милиона, съ които да се ликвидира спора между Портата и довчерашния васалъ. България се задължавала къмъ Русия да изплати въпроснитѣ 82 милиона въ дълъгъ срокъ. Съ това се свършила препирнята и двѣтѣ страни подписали договора. Веднажъ въпросътъ разрешенъ така, Русия първа признала независимостьта на България. Следъ нея направили сжщото и другитѣ държави.

Правителството назначило въ всички столици свои посланици, а князъ Фердинандъ получилъ титла „царь" и тръгналъ да обикаля европейскитѣ дворове, за да имъ се представи въ царското си достойнство.

Сътрудничество между младотурцитѣ и Вжтрешната организария. — Но и следъ обявяването независимостьта на България Вжтрешната организация продължила да роботи въ сътруднчество съ младотурцитѣ, защото настжпилата временно свобода ѝ дала възможность да се прояви между самия народъ съ самоотвержена своя дейность. Нейнитѣ дейци заели видно мѣсто въ общинитѣ, въ съветитѣ, въ учрежденията. Търговцитѣ и еснафитѣ свободно заработили. Явно станало че Вжтрешната организация на българитѣ е представителка на народа, защото тя именно се грижела словомъ и дѣломъ за неговото освобождение. Пропагандитѣ на сърби, гърци и куцовласи се почти изгубили. Тѣхнитѣ чети останали засѣнени, не отбележени, защото тѣ не представлявали мнозинство и служели за органи на правителства извънъ Македония. Турцитѣ оценили българската Вжтрешна Р. организация като обществена сила, излѣзла отъ мѣстото и действуваща за интереситѣ на самото мѣсто. Понеже тая организация нѣмала връзки съ българското правителство и българската политика, младотурцитѣ ѝ довѣрявали.

К о н с т и т у ц и о н н и Клубове. — Първата задача на вжтрешнитѣ дейци била да се справи съ новия ре-

жимъ. Въвеждало се конституционно управление, което имало за свои елемети конституц. партии, избори и парламентъ. Вжтрешната организация отъ революционна се обърнала въ к о н с т и т у ц и н а н а р о д н а парития, чиято естествена задача била да организира народа и да го упжти за изборитѣ, които скоро трѣбвало да се произведатъ. По този начинъ водачитѣ преобърнали революц. комитети въ к о н т и т у ц и о н и к л у б о в е, които при новата наредба трѣбвало да играятъ роль въ управлението. И въ скоро време, Македония и Одринско се покрили съ клубове; избрани отъ клубоветѣ представители се събрали на съборъ въ Солунъ, изработили програма на своитѣ политически искания и поставили на първо мѣсто въпросътъ: може ли Македония да се уреди просвѣтно, финансово, правосждно, административно и да достигне благоденствие, ако тя се управлява отъ Цариградъ? Отговорътъ билъ отрицателенъ, защото турскитѣ нрави не можели да се измѣнятъ съ магическа пръчка. За това отново се поставило главното искане: М а к е д о н и я д а с е и з д ѣ л и и д а с е у р е д и к а т о а в т о н о м н а о б л а с т ь н а к о н с т и т у ц и о н а Т у р ц и я.

Конституционнитѣ клубове се приготвиха за избори на народни представители. За пропагандиране на своитѣ искания организацията се възползувала отъ обяваната свобода на печата. Въ Солунъ почнали да се печататъ 10 български вестници и списания съ разни политически схващания и тенденции[1]). И въ Македония закипѣлъ буренъ духовенъ животъ, високъ подемъ за иделна уредба на новата държава.

Сърби и гърци веднага съгледали предимствата, които спечелила българската организация. Споразумѣна и съединена съ младотурцитѣ, тя ставала управляващъ факторъ. Това ги заставило да се намѣсятъ и тѣ поактивно. Тѣ пожелали до се споразумѣятъ съ вжтрешната организация и младотурцитѣ.

Младотурцитѣ се явили като посрѣдници за примиряване на народноститѣ, които се представлявали отъ пропагандитѣ на гърцитѣ и сърбитѣ и българската Вж-

[1]) 1) Конституционна заря, 2) Народна воля, 3) Единство, 4) Отечество, 5) Родина, 6) Право, 7) Учителски гласъ, 8) Работникъ, 9) Културно единство и 10) Искра.

трешна организация, преобърната въ конституционна партия. Тогава младотурцитѣ изтъкнали, че всичката злина въ турската империя се съдържала въ думата народность, която подхранвала отдѣлни стремежи. Тая дума трѣбвало, споредъ тѣхъ, да се изхвърли и да се замѣни съ думата „отоманъ", което означавало гражданинъ на единната отоманска държава, която обслужва всички свои поданици еднакво, безъ огледъ на вѣра и народность. Младотурцитѣ стояли върху принципа за централизацията. Цариградъ да бжде душата и сърдцето на отоманската държава. Представителитѣ на българскитѣ клубове обявили, че тѣ стоятъ на друго становище, а именно: Македония да се издѣли въ своитѣ исторически и етнографически граници, да образува автономна область съ отдѣлна административна и законодателна власть, но подъ общото управление на цариградското правителство. Македонскитѣ българи знаяли, че въ Цариградския общъ парламентъ за всички турски области не ще бжде възможно да се направятъ никакви коренни реформи, понеже идеитѣ на турцитѣ отъ разнитѣ краища на империята сж по-долу отъ всѣка критика. Обратно, ако Македония бжде автономна, мнозинство въ народното събрание ще добиятъ християнскитѣ представители и по-просвѣтенитѣ турци, каквито вече имало въ Европа, та тѣзи именно представители, събрани въ Солунъ, столицата на автономната область, щѣли да възприематъ и сбжднатъ реформи споредъ европейското разбиране на демокрацията[1]).

Предъ въпроса за отдѣлната уредба на новата държава сладкитѣ надежди изчезнали. Цѣлиятъ мусулмански свѣтъ се дигналъ и попиталъ младотурскитѣ водачи да кажатъ: ислямскиятъ народъ запазва ли своята душа и своя образъ, или ще му се наложи европейска шапка? Яснитѣ въпроси били: 1) турцитѣ ще запазятъ ли своето предимство предъ довчерашнитѣ раи или не? 2) турскиятъ езикъ ще изгуби ли значението си като официаленъ органъ? 3) Коранътъ или шериятътъ оставатъ ли и занапредъ като основа на исламина, или тѣ ще бждатъ премахнати и замѣнени съ други нѣкакви закони и наредби?

[1]) Четирма народни макед. представители били избрани; 1) Панчо Доревъ отъ Битоля, 2) Влаховъ отъ Солунъ, 3) Т. Павловъ отъ Скопие, 4) Далчевъ отъ Серско.

Тия питания бързо проникнали въ широката турска маса и произвели страшно смущение въ ума и съвестьта на мусулманитѣ. Нѣкои екзалтирани младотурци били казали, че и женитѣ ще получатъ пълна свобода, като европейкитѣ, и може би да се въведе и едноженството. Една млада смѣла и емансипирана туркиня въ Цариградъ хвърлила яшмака, облѣкла европейска рокля, турила на глава шапка и тръгнала подъ ржка съ единъ европеецъ. Фанатичната тълпа не можала да понесе това посѣгателство върху нейнитѣ вѣковни нрави и линчувала туркинята. Събралъ се голѣмъ митингъ въ Цариградъ и старовѣрцитѣ попитали младотурцитѣ, на кжде ще поведатъ мусулманския свѣтъ. Издигналото се общо вълнение принудило министра Джавидъ бей да се яви предъ народа (мартъ 1909 г.) и да заяви, че нито мусулманитѣ ще изгубятъ своето предимство, нито турскиятъ езикъ ще отстжпи на други езици, нито корана и шерията ще се замѣнятъ съ други закони и уредби. Турция, казалъ той, ще си остани ислямска държава.

Чрезъ това заявление се съборили основнитѣ принципи на равенството и свободата, които тъкмѣли и блѣнували младотурцитѣ. Занапредъ пакъ си оставало старото, добре известно положение на потиснатитѣ народи. Отоманизацията въ смисълъ на швейцарщина или американщина изчезнала. Ала до тука старотурцитѣ не се спрѣли. Тѣ смѣтали, че младотурцитѣ далечъ сж отстжпили отъ бащината си вѣра, обичаи и нрави, нарушили османското достоинство и че тѣхното поведение ще доведе пропадане на държавата. Султанъ Абдулъ Хамидъ зелъ страната на старотуцитѣ, свикалъ своитѣ стари помощници, съборилъ младотурскитѣ министри, отмѣнилъ конституцията и повикалъ старитѣ чиновници да заематъ мѣстата си. Обаче младотурцитѣ въ Македония не се подчинили. Тѣхниятъ воененъ водачъ Махмудъ Шефкетъ паша, поддържанъ отъ офицеритѣ, събралъ голѣма военна сила отъ Битоля и Солунъ, па потеглилъ за Цариградъ противъ султана. На помощь на Шефкета въ защита на конституцията отишли и български революционери. Образувала се отъ старитѣ четници силна напето обучена българска дружина, която подъ команда на войводитѣ Чудомиръ, Чернопѣевъ, Сандански и други поела пжтя за султановата столица. Съюзенитѣ турци и бъл-

гари влѣзли въ Цариградъ, разбили султанскитѣ казарми съ артилерия, побѣдили старотурцитѣ, обезоръжили военната имъ сила. Въ боеветѣ българитѣ бивали поставени на най-важнитѣ и опасни мѣста, защото Шефкетъ не вѣрвалъ своитѣ войници. Българската дружина минала тържествено презъ града съ български пѣсни. Плененитѣ султанови войници били дадени на българскитѣ революционери ди ги закаратъ въ Македония подъ общъ контролъ. Султанъ Абдулъ Хамидъ билъ свален (май 1909 г.) отъ престола и пратенъ на заточение въ Солунъ, а вмѣсто него билъ поставенъ братъ му Мехмедъ V. Младотурцитѣ отново добили пълна власть въ държавата и Шефкетъ паша поелъ поста воененъ министъръ.

Това сътрудничество на българитѣ съ младотурцитѣ показало, че Вѫтрешната организация била искренно преданна на новия конституционенъ режимъ, че тя, макаръ да се стремѣла къмъ автономия, не мислила да дѣли или да присъединява Македония къмъ България, защото за нея не било мѫчно, когато Шефкетъ завелъ всичката си войска противъ султана въ Цариградъ, да се възползува отъ турската слабость въ Македония, да се въорѫжи, да подигне общо възстание и да повика българската войска, която чакала почти готова на границата. България, предъ видъ поведението на съседитѣ и по съвета на великитѣ сили се въздържала отъ всѣкакви агресивни намѣрения, въпрѣки всичкото законно право и длъжностьта, която тя имала къмъ цѣлокупния български народъ. Всички още вѣрвали, че при конституц. режимъ може да се достигне до едно правилно разрешение на българския въпросъ. На това настроение отговорило и посещението, което стотина български офицери направили на младотурскитѣ офицери въ Цариградъ. Следъ приема, който преди 37 години султанътъ направилъ на официалнитѣ български черковници съ новия екзархъ на чело, сега султанътъ трѣбвало да приеме за пръвъ пѫть представители на българската армия. Около това време една група българи търговци официално поситили Цариградъ и Бруса, сѫщото направили и студентитѣ отъ Софийския университетъ и голѣмъ брой учители. Всички тия нѣща били изразъ на добрата воля да се въдвори миръ и взаимно разбирателство между България и Турция. Престолонаследникътъ на султана посетилъ София и гостувалъ на

царъ Фердинанда. Нему се устроилъ военен парадъ, въ който турцитѣ не видѣли съюзническа и приятелска сила, а оценили всичко наопаки, а именно, че България военно превъзхождала Турция, че тя щѣла да ѝ диктува бѫдещитѣ събития.

Тия чувства на страхъ и завист у турцитѣ преодолѣли надъ политическия разумъ. България била напълно благоустроена страна. Нейнитѣ училища давали голѣмъ брой образовани хора. Стопанскиятъ и търговскиятъ ѝ животъ кипѣлъ въ предприятия. Македонскитѣ българи сѫщо проявили устремъ за образование, енергия, политичность, предприемчивость. Голѣмитѣ градове: Солунъ, Битоля, Скопие и т. н. се залѣли отъ българи търговци и майстори. Турски поети-писатели и публицисти посетили България и съ тѫга на душата си писали, какво неподвижниятъ и невежестенъ турски народъ ще бѫде изтласканъ отъ жизнеспособния, просвѣтенъ и предприемчивъ българинъ.

Младотурцитѣ въ борба съ македонскитѣ българи. — Гореотбележенитѣ настроения и страхове у младотурцитѣ внушили политика обратна на споразумението, съгласието и братството. Младотурцитѣ поискали да обезсилятъ македонската българска интелигенция, да я разредятъ и умаломощятъ, та да стане негодна за обща борба. Ето защо тѣ почнали да гонятъ българитѣ тамъ, дето били силни, да събиратъ орѫжието имъ, да затварятъ училищата и да викатъ другитѣ пропаганди, които били улеснявани да отварятъ свои училища вмѣсто българскитѣ. Издаденъ билъ законъ противъ сдруженията, забранили вестницитѣ и унищожили българскитѣ конституционни клубове, като „националистически“ гнѣзда. Младотурцитѣ поискали отъ българитѣ да се запишатъ въ тѣхнитѣ партии и да работятъ като отомани. Българскитѣ буйни и недоволни елементи единъ по единъ изчезвали отъ градоветѣ и се намѣрили пакъ въ планинитѣ. Младотурцитѣ гласували „законъ противъ четитѣ“, и тръгнали отново да ловятъ комититѣ, да ги сѫдятъ, бесятъ и пращатъ на заточение. Възвърнала се пакъ старата анархия и тирания. Освободени отъ европейскитѣ офицери и политическа контрола, турцитѣ почнали да блокиратъ българскитѣ села, искали орѫжие отъ всички българи и като не могли

да намѣрятъ такова, тѣ тръгнали насилствено да го открият и събиратъ. Извършили се безброй жестокости и насилия. Въ тритѣ македонски вилаети (Скопски, Битолски и Солунски) били жестоко бити 4793 души, отъ които 74 умрѣли отъ боя; 2000 души избѣгали въ България, а 2000 души хванали планинитѣ и намножили броя на четитѣ. Естествено, инстинктътъ за самосъхранение заставилъ и българитѣ да употрѣбятъ съответни срѣдства: почнали се атентати, убийства хвърляне на бомби въ турски квартали или на публични мѣста, сражения съ потерата и т. н. Македония отново застенѣла отъ писъци и се заобливала съ кръвь и сълзи

Съ цель за сломяване на българитѣ, турцитѣ приели предложението на Сърбия, подкрепено отъ Русия, да се назначи сръбски владика въ чисто българскитѣ градове Велесъ и Дебъръ. Но имало и друго срѣдство за умаломощаване на българитѣ: турцитѣ приемали всички турски бѣжанци отъ Босна и Херцеговина, па ги настанявали между гѫстото българско население, тъй както едно време тѣ населявали избѣгалитѣ отъ Русия татари и черкези въ България. Турцитѣ улеснявали емиграцията на българитѣ въ Америка, та цѣли села на изселенитѣ българи се заемали отъ турски бѣжанци. Българитѣ, както се знае, били на много мѣста „чифлигари", обработвали имотитѣ и създавали богатство на турскитѣ спахии бегове. Въ последно време обаче, поради размирията, беговетѣ изпаднали и почнали да напущатъ небезопаснитѣ си чифлици. Българи, които били спечелили пари въ Америка или на друго мѣсто, поискали да купятъ земи отъ своитѣ господари, но турцитѣ имъ отказали. Правителството купувало чифлишкитѣ имоти, давало ги на турскитѣ бѣжанци, а българитѣ пропѫждало. Това било очевидно политика да се намали българското население, да се засили турския елементъ и да се обяви предъ Европа, че България и българитѣ напраздно претендиратъ за Македония.

Тъй вървѣли работитѣ до 1912 г.

Министерство Гешовъ — Даневъ. — 16. III. 1911 — 1. VI. 1913 год. — Независимостьта на България трѣбвало да се узакони вѫтрешно. Това било грижа на демократическото правителство, ала то по-рано се трудѣло за вѫтрешната организация на нѣкои клонове въ управлението. То прокарало презъ събранието важни закони по народното просвѣщение, по администрацията и финансово-стопанския животъ. За изплащане на стари дългове на желѣзопѫтни линии и за уреждане дълговетѣ къмъ Русия по случай независимостьта, демократическото правителство направило презъ 1909 г. два заема отъ 82 и 100 милиона лв. Сѫщо изработило, внесло и прокарало презъ 14-о об. н. събрание (1910 г.) законопроектъ за измѣнение на конституцията съ цель да санкционира независимостьта на България.

Обр. 23. Ив. Евст. Гешовъ

По желанието на царя, демократи, народняци и прогресисти, като най-силни тогава партии, се заели съ задачата да свикатъ Великото народно събрание за приемане готовитѣ измѣнения на Конституцията. За тази цель се съставило ново коалиционно правителство подъ председателсвото на Ив. Евст. Гешовъ. Презъ лѣтото (1911 год.) било свикано въ Търново V-то по редъ Велико народно събрание, което приело, щото българската държава занапредъ да се именува ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ и държавниятъ глава да носи титлата „царь на българитѣ". То измѣнило още нѣколко члена отъ Конститнуцията, отъ които най-сѫществениятъ билъ членъ 17, по силата на който на царя се дало право да прави тайни договори и съюзи съ чужди държави,

приело мандата на об. н. събрание да трае 4 години (вмѣсто 5) и увеличило министерствата отъ 8 на 10.

Следъ закриването на V. В. н. събрание произвели се избори за 15-то об. н. събрание, въ което добили мнозинство народната и прогресивната партии. Двѣтѣ образували коалиционно правителство подъ шефството на Ив. Евст. Гешовъ. Д-ръ Ст. Даневъ заелъ председателското мѣсто въ народното събрание.

Въ края на 1911 г. положението на македонскитѣ българи много се влошило. Мирътъ вече съ мжка се държалъ. И българското правителство по съвета на Русия свързало таенъ политически и военънъ договоръ съ Сърбия на 29 февруарий 1912 год.

На 2/14 августъ 1912 г. царь Фердинандъ навършилъ и празднувалъ 25 годишенъ юбилей на своето царуване. Праздникътъ станалъ извънредно тържествено въ Велико Търново. Той се придружавалъ отъ голѣми маневри. По тоя случай били свикани на тринедѣлно обучение запаснитѣ отъ източна България. Маневритѣ сж извършили около Шуменъ, дето се правила проба, какъ би се превзелъ укрепенъ градъ. Въ Търново на юбилея присжтсвували сжщо много войски, които направили великолепенъ парадъ.

По всичко личало, че българската войска се готвѣла за велико дѣло, което не закъснѣло да дойде.

РЕЗЮМЕ (изводъ). — Независимостьта на България се достигнала чрезъ постепенно развитие. Въ международнитѣ си отношения държавата последовно извоювала своето мѣсто безъ подкрепата на сюзеренната Турция. Докато последнята пъшкала подъ тежкия режимъ на капитулациитѣ, България полека лека въ договоритѣ си съ великитѣ сили се освобождавала отъ тѣхъ. По-сложни и по-мжчни за българската държавна политика били народнитѣ тежнения за освобождение на останалитѣ българи подъ чуждо иго и за обединение. Съзнанието за народно единство у народа предхождало учреждението на екзархията презъ 1870 г. Екзархията била изразъ на въжделенията на народа за свобода и напредъкъ.

Българи останали въ ромънска Добруджа и въ Сърбия, но най-много такива останали въ Македония и Одринско. Развитието на тия българи, макаръ бавно и мжчно, но все вървѣло подиръ развитието на българитѣ въ свободната държава. Събуждането на македонския българинъ предизвикало съперничество и завистьта у съседитѣ сърби и гърци. Сърбия, потискана отъ Австроунгария отъ северъ, била тласкана къмъ Македония. Започва се усилена пропаганда и въздействие предъ руското правителство да напусне идеята за Санстефанска България. Руското правителство усвоило мисъльта за подѣлба на Македония между България и Сърбия и

споредъ това съдействувало да се изпратятъ сръбски митрополити въ Македония, макаръ че имало тамъ български.

Въпрѣки всичко македонскитѣ българи всѐ напредвали и идеитѣ за въоржжени въстания узрѣвали. Образувалъ се Външенъ Върховенъ Македоно-Одрински комитетъ въ България и Вжтрешна М. Одр. Революционна организация. Направили се опити за въстания презъ 1902 и 1903 г. Последното било широко и сериозно, та ѝзвикало намѣсата на Европа. Великитѣ сили предприсли реформирането на Македония, но превратътъ на младотурцитѣ осуетилъ всичко.

България се възползувала отъ турскитѣ безредици и се обявила независима (1908 г.).

Младотурцитѣ избили въ шовинизъмъ и съ това още повече влошили положението на българитѣ. Недоволството растѣло застрашително.

Библиография: La Bulgarie et la question Macédonienne. K. Solaroff 1919.—La Macédoine et la renaissance Bulgare au XIX-e siècle. — S. Radeff. — Мемоари на Македоно-одринскитѣ братства. — Я. Шоповъ — Таенъ рапортъ до бълг. правителство. — Докладъ на парламентарната комисия, т. I, стр. 115. Д-ръ В. Радославовъ. — България въ свѣтовната война. Ив. Евст. Гешовъ. — Балкански съюзъ.

Официалнитѣ доклади по македонския въпросъ отъ Министерството на Външнитѣ дѣла.

ЧАСТЬ II
ВОЙНИ ЗА ОБЕДИНЕНИЕ

ДѢЛЪ I.
СБЛИЖЕНИЕ И СЪЮЗИ МЕЖДУ БАЛКАНЦИТѢ.

ГЛАВА I.

Какъ българитѣ схващатъ своето обединение.

Турскитѣ наследници. — Турската империя била изгубила своята управническа способность. Поради своя мохамедски държавно-правенъ мирогледъ и поради неспособностьта си да възприема новитѣ правни, обществени и стопански форми на живота, тя не могла да прекара вѣкъ на възраждане и на просвѣтенъ абсолютизъмъ, отъ който западнитѣ държави минали къмъ парламентаризмъ, лично, обществено и народностно равенство. Повече отъ сто години европейскитѣ велики сили правѣли безплодни усилия да реформиратъ отоманската държава, да я закрепятъ и да продължатъ живота й като полезенъ за тѣхъ пжть, по който се кръстосвали непримиримитѣ имъ интереси. Подъ натискъ на великитѣ сили султанитѣ издавали хатишерифи, хатихумаюни, кроили конституции (1876 и 1908 г.), подарявали концесии, подписвали договори и конвенции, обаче, всичко било напраздно. Парижкиятъ конгресъ отъ 1856 г. призналъ принципа за „териториялната целость на Турция", но сѐ пакъ султанътъ билъ нареченъ „боленъ човѣкъ". А следъ като по заповѣдь на Високата порта били извършени безчовѣчни клането въ Армения, въ Хиосъ, въ България презъ 1876 г. и въ Македония презъ разни времена, султанътъ билъ обявенъ отъ Гладстона не само „безнадежно боленъ", но и „червенъ султанъ". Тоя кървавъ и боленъ султанъ лежалъ на смъртния одъръ и очаквалъ неизбѣжната си смърть. Наследницитѣ му сж християни; тѣ очакватъ да получатъ богато наследство. Но тѣ сж много и раздоритѣ, както при всѣко наследство, сж възможни и допустими. Русия и Австрия отдавна се тъкмѣли за политически наслед

ници. България, Сърбия, Черна Гора и Гърция били малки, но естествени наследници, тъй като при завоеванието на Балканитѣ турската империя легнала върху тѣхнитѣ бащинии. Малкитѣ християнски балкански народи отдавна живѣели съ своитѣ национални идеали и съзнанието на своитѣ права, за жалость, преплетени едни съ други. Българскиятъ народъ, който стоялъ най-близо до до центъра на турската държава въ Балканитѣ, макаръ най-младъ по свободата си, справедливо разсѫждавалъ, че има неотнемно право и длъжность да запази и обедини всички краища, стоящи подъ турско иго, върху които живѣятъ неговитѣ сънародници, проявили вече съзнание и културенъ животъ на българи. Мирогледътъ на българитѣ билъ оформенъ много преди освобождението и то безъ всѣка шовинистична тенденция. Младитѣ революционери българи още презъ 1872 г. съставятъ освободителна програма въ Букурещъ, въ която казватъ: *„Ние българитѣ желаемъ да живѣемъ съ всичкитѣ си съседи дружествено, а особено съ сърбитѣ и черногорцитѣ, които съчувствуватъ на нашитѣ стремежи, и ромънитѣ, съ които нашата сѫдба е тѣсно свързана, и желаемъ да свържемъ съ тѣхъ федерация отъ свободни земи . . . . Нека всѣки народъ самъ реши своята сѫдба и каже, къмъ кой отдѣлъ на съседа желае да се присъедени“* . .

Това сѫ съкровенитѣ въжделения на българскитѣ дейци отъ преди освобождението. Въ тѣхъ нѣма никакъвъ шовинизмъ и принципътъ *за самоопредѣление на народитѣ* още тогава сгрѣва съ ясна свѣтлина тѣхната чиста съвесть.

Въ продължение на 35 години следъ освобождението си българскиятъ народъ следи националнитѣ стремежи на съседитѣ си. А развитието на свободното Княжество се намирало подъ силното влияние на борбата, която сънароднитѣ въ турско водѣли за духовно-политическа и стопанско-финансова свобода. Голѣмата емиграция отъ поробенитѣ земи народила въ България видни и силни личности, които заели сѫдийски и професорски длъжности, достигали до министерски постъ и въздействували върху българската политика относно националното обединение. И цѣлиятъ народъ билъ проникнатъ отъ тоя идеалъ. Той съставялъ духовното съдържание на неговия животъ. Наистина, посрѣдъ младата струя на интелигенцията въ свободното

Княжество се промъквало младо социалистическо течение, което преживявало повечето съ настроенията на интернационалитѣ, водѣло опозиция на патриотическото движение, когато последното избивало въ „патриотарство“, сиречъ злоупотрѣбявало съ народнитѣ копнежи за свои партийни цели. Ала въ много случаи водачитѣ на социалистическото течение се освобождавали отъ чуждото влияние, отъ тѣсногрѫдия интернационализмъ и и обяснявали, че не отричатъ отечеството и неговата цѣлость, защото чрезъ националното единство може да се иде къмъ международното.

Като изключимъ великитѣ държави, които нѣмали етнографични, нито исторически права надъ наследството на „болния човѣкъ“, за останалитѣ наследници, християнски държави, имало всѣка да получи своя естественъ, законенъ и достатъченъ дѣлъ. Общата задача имъ подказвала: *първо*, да се освободятъ поробенитѣ земи, и *второ* да се подѣлятъ по братски, споредъ съзнанието на населението. Ако това не може да се достигне за нѣкои части, съ много смѣсено население, да се образуватъ отъ тѣхъ *автономни области*. Обаче за това била нуждна предварителна разумна спогодба. За естествено се смѣтало най-първо да се спогодятъ славянскитѣ, сродни и братски наследници: България, Сърбия и Черна Гора.

Въ продължение на 35 години били правени много опити да се сближатъ България и Сърбия, да се споразумѣятъ за своитѣ права и задължения и да достигнатъ до единъ братски съюзъ. За нещастие интригитѣ на другитѣ държави разваляли всичко. Кръстосанитѣ противоположни интереси и влияния на двете голѣми монархии, Австроунгария и Русия, не давали възможность за никакво самостойно разбирателство на двата толкова близки народи. Австроунгария, която сама имала око на Солунъ, тласкала Сърбия още отъ 1881 г. къмъ Македония съ вѣрата, че рано или късно ще обсеби западната половина на полуострова заедно съ Сърбия, когато Русия щѣла да обсеби източната заедно съ България и Цариградъ. Нуждата налагала, щото България и Сърбия да забравятъ неприятноститѣ отъ 1885 год. да се опитатъ за сближение. Руското правителство канило двете държави да се погодятъ. Презъ 1896 г. князъ Фердинандъ посетилъ кралъ Александра Обреновичъ

въ Бѣлградъ. На следната година (1897) Александъръ повърналъ визитата. Извършило се голѣмо тържество съ откриването отъ двамата държавни глави желѣзопжтната линия София—Романъ. Едновременно съ това голѣми групи софийски и бѣлградски граждани размѣнили посещения. Изработила се и се приела митнишка спогодба между Сърбия и България за улеснение на търговията. По тази спогодба границитѣ почти се унищожавали, а пощенскитѣ писма се изравнявали по такса: 10 ст. за отворено писмо и 15 за затворено. Имало моментъ, когато не се искало и паспортъ за минаване въ Сърбия и обратно. Министръ-председательтъ д-ръ Стоиловъ лично отишълъ въ Царибродъ, дето съ министра Груича дигнали митнишкитѣ постове, унищожили паспортитѣ и обявили тържествено свободна търговия и свободно пжтуване.

Всичко това разтревожило Австроунгария. Тя намѣрила митнишката спогодба вредна за нейнитѣ интереси. Да не допусне двѣтѣ славянски страни да достигнатъ съюзъ подъ руско влияние, тя подала на Сърбия нота да развали митнишката спогодба съ България. Кралъ Александъръ се уплашилъ, уволнилъ русофила министра преседателя Груича и го замѣстилъ съ д-ръ Владанъ Джорджовичъ, който унищожилъ спогодбата и повелъ австрофилска политика. Австрия поискала да сплаши България за митнишкия съюзъ съ Сърбия и за русофилството на д-ръ Стоилова, та заповѣдала на своя представитель да си замине за Виена. Д-ръ Стоиловъ билъ принуденъ да иска извинение и да признае тържествено „легитимното влияние на Австрия въ България".

Разсърдената Австрия насочила Александра къмъ Македония. Тя го съветвала да се сближи съ турцитѣ. Сближението станало. И Турция дала заповѣдь да бждатъ преследвани въ Македония българитѣ, а църквитѣ и училищата имъ да бждатъ затворени. Така Австроунгария, Сърбия и Турция се изправили противъ България. Русия поискала да сплаши Сърбия, та посъветвала князъ Фердинанда да посети князъ Никита въ Черна-Гора. Това силно развълнувало сърбитѣ, които помислили, че България и Черна Гора се съюзяватъ противъ Сърбия подъ закрилата на Русия. Правителството било атакувано и Владанъ Джорджовичъ изгубилъ властьта. Сърбия напуснала Турция, повърнала се пакъ къмъ България, но

залегнала предъ Русия, щото Македония да бжде *подълена* между нея и България. Това тя подкрепяла съ обстоятелството, че Австрия страшно я гнети икономически и че ако не намѣри изходъ на море презъ Македония, ще се задуши, или пъкъ ще бжде принудена да се обяви австрийска провинция.

Либералното въ България правителство (1899—1900) се опитало да потърси нѣкакъвъ изходъ и да намѣри основа за достигане на една трайна спогодба между Сърбия и България. Правителството стжпило на базата че Македония е една цѣлость етнографична и стопанска. Тя не може да се дѣли. Изходъ трѣбва да се подири въ *икономически съюзъ*, при който Сърбия ще получи възможность да се ползува свободно отъ българскитѣ Черно-морски пристанища. Обаче Сърбия не приела тази база и Русия била принудена да приеме сръбското гледище за подѣлба на Македония, та подкрепила сръбскиятъ митрополитъ Фирмилянъ да отиде въ Скопие.

Воененъ съюзъ на България съ Русия. — Правителството на д-ръ Даневъ видѣло българскитѣ интереси въ Македония застрашени. Д-ръ Даневъ отишълъ въ Петроградъ и се опиталъ да свърже съюзъ съ Русия за защита на България. Условията били благоприятни понеже било установено, че между Австрия и Ромъния имало военень договоръ. Презъ 1902 г. Даневъ сключилъ съ Русия единъ таенъ договоръ, въ който се предвиждало:

1) Ако избухне война между Русия отъ една страна и Германия, Австроунгария и Ромъния или Турция отъ друга, България трѣбвало да мобилизира войскитѣ си и да помага на Русия по плана, който ще изработи рускиятъ генераленъ щабъ.

2) Ако България бжде нападната отъ Турция или Австрия, Русия ще се яви въ нейна защита съ нужното количество войски.

3) При благоприятенъ изходъ на войната, ако се намѣси Ромъния, като противница, Русия гарантира на България Добруджа до дѣсното устие на Дунава, а къмъ Турция — земитѣ, предвидени приблизително въ границитѣ на Санстефанския договоръ (1878 г.). При несполучливъ изходъ на войната Русия гарантира цѣлостьта на българското Княжество.

Този таенъ договоръ, непъленъ откъмъ политическа страна, билъ критъ отъ Сърбия, докато управлявала династията Обреновичъ (1903 год.). Щомъ тая династия била унищожена и замѣстена отъ династията на Петъръ Карагеоргиевичъ, вѣренъ приятель на Русия, руското правителство се поколебава въ договора и го направило мъртва буква.

На 20 юлий избухнало голѣмото (илинденското) възстание въ Македония. Д-ръ Даневъ се обърналъ къмъ Русия, но тя мълчала. На 3-и августъ Даневъ се оттеглилъ и на 5-и билъ замѣстенъ отъ народолибералитѣ начело съ Рача Петрова. Русия смѣтала това правителство като австрофилско и още повече си замълчала. За спогодбата относно Турция нито дума. И това било единъ отъ случаитѣ, които доказватъ, че е безполезно една малка страна да сключва съюзъ съ голѣма държава. Русия се увлѣкла въ война съ Япония, а за България имала само две думи: миръ и търпение.

Презъ 1908 г. народолибералитѣ били замѣстени отъ демократическото правителство начело съ А. Малиновъ. Въ Македония се прилагалъ реформенния планъ на великитѣ сили. Ала сърбитѣ и гърцитѣ се обявили противъ реформитѣ, образували чети, съгласили се помежду си и нападнали съ ужасни сили противъ българското население. Положението станало критическо и Малиновъ заедно съ Фердинанда отишли въ Русия да се осведомятъ, какво да се прави и държи ли руското правителство на договора отъ 1902 г.

Малиновъ е русофилъ, обаче умѣренъ, разсждливъ и независимъ. Той искалъ „да прави политика" съ Русия и държалъ чрезъ тая държава да увлече и заинтерисува още по-добре западнитѣ демократически държави: Франция, Белгия, Англия, като вѣрвалъ, че тѣ сж по-способни да разбератъ и да съчувствуватъ на единъ потиснатъ и унищожаванъ народъ. Рускиятъ министъръ Изволски призналъ предъ Малинова, че има договоръ отъ 1902 год., но Русия още не е намѣрила, че е дошълъ деня за неговото прилагане. Напразно Малиновъ доказвалъ съ цифри въ ржце, че българското население въ Македония и Тракия гине. За да убеди руския министъръ, че моментътъ е настжпилъ, Малиновъ обрисувалъ, въ що се състоятъ българскитѣ национални искания съ приложение на карта. Когато дошла дума

за Тракия и Одринъ, Изволски свилъ вежди и казалъ: „ще докладвамъ на императора"... Малиновъ разбралъ, че Русия задържа за себе си Деде-Агачъ, Одринъ и Лозенградъ. Малиновъ, Паприковъ и Фердинандъ се завърнали отъ Русия разочаровани. Фердинандъ отишълъ самъ въ Австрия и на своя глава почналъ да прави нѣкакви разговори. Като се научилъ за това, *Изволски* държалъ една речь предъ руската Дума, въ която изказалъ подозренията си къмъ Фердинанда, че отива съ Австрия, и добавилъ: „Ако България не стои мирна и предприеме действия въ съгласие и насърдчение отъ нашитѣ противници, ние заявяваме че при една война тя ще бжде оставена на собствения си рискъ и страхъ".

При тия условия царь Фердинандъ решилъ да направи друга политика. Той посетилъ султана въ Цариградъ и го увѣрилъ въ своето приятелство. Веднага подиръ това и сръбскиятъ краль Петъръ отишълъ въ Цариградъ, очевидно, да узнае, що е постигнато между България и Турция. За да бжде още по-внушителенъ, Петъръ си избралъ пжть презъ Македония за Цариградъ при най-тържествено приемане, за да се покаже на царь Фердинанда, че илюзиитѣ му сж празни. Посещението отъ сръбския краль на султана и патриарха се последвало съ това, че патриархътъ назначилъ още единъ сърбинъ за митрополитъ въ Македония (Велесъ, Кичево и Дебъръ). Това било явенъ белегъ, че сръбско-рускиятъ проектъ за подѣлбата на Македония се изпълнява и че на сърбитѣ е дадена северна Македония. Този вторъ ударъ надъ българитѣ въ измжчената страна възбудилъ до крайность македонскитѣ срѣди и комитетитѣ. Развълнувалъ се и цѣлъ български народъ. Вестницитѣ писали за насилственото закриване на българскитѣ училища, преобръщането на българскитѣ общини въ сръбски, гонението на българскитѣ свещеници и първенци. Направили се голѣми митинги и се пратили до европейскитѣ сили протести.

Възстание въ Албания. — Въ устрема си да възродятъ и засилятъ отоманската държава, младотурцитѣ започнали отъ Албания, въ северната часть на която Австрия се била прогласила за покровителка на католицитѣ-албанци и въвеждала своя католишка култура. Младо-

турцитѣ решили да свържатъ Албания по-добре къмъ велика Отомания, та предписали на албанцитѣ да употрѣбяватъ на всѣкжде турската азбука, да плащатъ държавнитѣ данъци и да се подчиняватъ на общитѣ имперски закони и сждилища. Обаче албанцитѣ, ненавикнали да се управляватъ съ чужди заповѣди, не признаващи никакви други закони освенъ своитѣ родови и племенни обичаи, хора, които никога въ историята не сж плащали данъци наравно съ другитѣ поданици на държавата, отказали да се подчинятъ. Тѣ изпждили изпратенитѣ отъ Цариградъ сждии и подъ воеводството на своя главатарь Иса Болетинацъ се дигнали съ оржжие въ ржка противъ турскитѣ власти. Цариградското правителство изпратило войска да смири възстаналитѣ албанци, наречени мириди т и въ Шкодренско и Метохийско, обаче последнитѣ разбили изпратената войска. Станало нужда да се изпрати по-голѣма войска и дори самъ военниятъ министъръ Шевкетъ паша да отиде на мѣстото. Следъ уморителни походи и голѣми турски жъртви миридититѣ били победени и изтикани въ Черна Гора.

Война между Италия и Турция. — Въ сжщото време върху Турция налетѣла нова беда. Италия поискала отъ Портата да ѝ отстжпи областьта Триполитания въ Африка. Като не получила исканото съ добро, Италия обявила война на султана и пратила флотата си въ гр. Триполи (1911 г.). Това станало съ съгласието на Австроунгария. За да не би малкитѣ балкански държави да поискатъ и тѣ по нѣщо отъ Турция, Италия излѣзла съ едно високомѣрно окржжно до всички балкански християнски държави да ги увещава и дори да ги заплашва да стоятъ мирни, защото войната за Триполитания не засѣгала тѣхнитѣ интереси. Италиянската флота нападнала Дарданелитѣ. Топовнитѣ гърмежи се чували по Балкана. Обичай било, когато нѣкоя съседна държава зима отъ Турция земя, то и другитѣ наследници да искатъ такава. Австрия присъединила презъ 1908 г. Босна и Херцеговина, сега Италия посѣгала да грабне Триполитания. Естествено, че и тритѣ балкански държавици (Гърция, Сърбия и България) имали право да поискатъ нѣщо отъ старитѣ си територии; но поради зависть и съперничество тѣ не можали да се съгласятъ една съ друга, а всѣка за себе си обявила, че ще стои „неутрална" съ

погрѣшната надежда, че може да получи даромъ нѣщо отъ турцитѣ. А младотурцитѣ не се скжпѣли въ празднитѣ си обещания *)

Съюзъ на балканскитѣ държави. — Презъ мартъ 1911 г. кабинетътъ Гешовъ-Даневъ — прави нови опити за споразумение съ съседитѣ. И Гешовъ, и Даневъ се славѣли като искренни и вѣрни русофили, угодни на славянофилскитѣ кржгове въ Русия. Тѣхната коалиция представяла заможния класъ на българския народъ, който ималъ на своето знаме „миръ и законность" въ страната и пълна вѣра въ освободителката за достигане народния идеалъ. Наистина, официалната руска политика вече била нарушила заветитѣ на царя-Освободителя относно Санстефанска България, защото тя вече приела въ Македония двама сръбски митрополити, а нейнитѣ консули и агенти тамъ явно държали страната на сръбската пропаганда, но това не отчайвало народно-прогресивното правителство Гешовъ-Даневъ. Като изразитель на настроението на казания заможенъ русофилски класъ, то мислѣло да отвърне Русия отъ това нейно отстжпление и чрезъ една праволинейна славянска политика да спечели за България пълното разположение на рускитѣ държавни мжже. Вѣренъ на своя принципъ „съ Русия да не прави политика" д-ръ Даневъ посетилъ нѣколко пжти руския дворъ, въздействувалъ върху българската политика, па убедилъ и царь Фердинанда да се обърне къмъ Бѣлградъ за спогодба по Македония, въпрѣки всичкитѣ несполучливи опити отъ миналото.

Руската държавна политика се готвѣла за бждещата голѣма война въ Европа. За да не бжде преварена неподготвена и слаба на Балканитѣ, тя си поставила за задача при каквито и да било условия да сближи България съ Сърбия и да образува отъ тѣхъ единъ славянски блокъ. Къмъ него не било мжчно да се присъедини и малкото Черногорско княжество, макаръ краль-

*) На България младотурцитѣ обещавали 1) да разрешатъ построяването на желѣзницата Кюстендилъ—Куманово, 2) да сключатъ спогодба за вакъфскитѣ имоти, 3) спогодба консулска, 4) свободно възвръщане на бѣжанцитѣ въ Македония, 5) обща амнистия на осжденитѣ македонски бунтовници, 6) пълно приложение на фермана отъ 1870 г., сиречъ отнемане отъ ржцетѣ на сърбитѣ заграбенитѣ църкви, мънастири, училища, общини и възвръщането имъ на законнитѣ стопани.

Никита черногорски да не билъ добре съ краль Петра сръбски. На този съюзъ отъ тритѣ славянски държави се възлагало да задържа било Турция, било Австроунгария въ първитѣ минути на голѣмата война, докато рускитѣ сили бждатъ извадени на бойнитѣ театри. Въ първо време не можело къмъ съюза да се кани нито Ромъния, нито Гърция. Първата била въ съюзъ съ Австроунгария, а втората се ржководѣла отъ роднинитѣ на кайзеръ Вилхелмъ II.

И тъй, на коалиционното правителство Гешовъ-Даневъ било сждено да разреши сждбоносния въпросъ като създаде Балкански съюзъ. Обстоятелствата улеснявали такава политика. Презъ 1911 г. въ Албания (Метохия и Шкодра), въ Нови Пазаръ и Косово поле се вълнували албанцитѣ; въ Арабия (Йеменъ) — арабитѣ; между Турция и Италия сжществувала война, а въ Македония горѣлъ огънь и се лѣяла кръвь. Младотурцитѣ виждали, че империята гори отъ четиритѣ краища, та били силно разярени. За да смажатъ македонското население, тѣ образували свои чети и ги пръснали противъ българитѣ. Започнало се ужасно изтребление. За нѣколко месеца били избити 19 български войводи, 67 четника и многобройни ранени, а отъ населението безброй мжже били бити, затваряни, мжчени, сждени и заточавани. Борбата се ожесточила. Раненитѣ бивали изоставени безъ всѣка медицинска помощь. Започнало се насилствено обезоржжаване. Всички домове бивали претърсвани, мжже и жени изтезавани. За да се спасятъ пограничнитѣ села, почти изцѣло бѣгали въ България и създавали съвсемъ несигурно положение въ страната.

Това ужасно положение на македонското население достигнало до знанието на обществото въ Европа. *Балканскиятъ комитетъ* въ Лондонъ издалъ следния манифестъ: „Сведенията ни изъ Македония сж сърдцераздирателни. Мжжетѣ сж подложени на бой и изтезани до смърть. Моми и жени се сквернятъ, стопанството на селянитѣ се разорява. Никой вече сериозно не работи земята, защото не знае, дали като излѣзе на работа въ полето, ще се завърне вечерьта дома. Властьта се отнася безчувствено и съ презрение къмъ оплакванията на пострадалитѣ".

Британскитѣ епископи и други видни личности въ едно събрание, подъ председателството на Кентерберийския архиепископъ на 25 януарий 1912 решили да изпратятъ до султана и парламента следното писмо: „задушване всѣка политическа свобода, ужасни мжчения при обезоржжаването, безчовѣчно прилагане на безмилостенъ законъ за разбойничеството, при което семейството, роднинитѣ и съседитѣ на възстаника биватъ заточавани и ограбвани; върлуване на турски чети, ржководени отъ турски офицери; насилнически избори за народни представители — всичко това показва, че нѣма нищо по-тежко отъ живота въ Македония"...

Баучеръ, бележитъ кореспондентъ на в. „Таймсъ" писалъ: „Никога положението въ Европейска Турция не е било по-грозно и по-обезпокоително. Вжтре въ Цариградъ — раздори, въ провинцията — анархия и трепетъ у раитѣ. Всѣки день ставатъ убийства, арести, обири, побоища и мжчения".

Младотурцитѣ не признавали, че горното плачевно положение се дължи на тѣхната управа. За него тѣ прѣко винѣли България. Солунскиятъ валия Кязимъ бей, който минавалъ за благоразуменъ турчинъ, публично говорѣлъ, че Македония нѣма да се умири, докато не се смаже и обезвреди България, въ която имали надежда и упование турскитѣ българи. Младотурскитѣ вестници сжщо подържали, че при силна и въоржжена България, миръ въ Македония и Тракия нѣма да има. Тия закани не били голи. Тѣ се придружавали съ военни приготовления. Въ Одринско почнала да се сърѣдоточава войска подъ предлогъ за маневри, каквито Турция никога не била правила [1]).

Такова било положението. Миролюбивото правителство Гешовъ—Даневъ било безсилно да спре движението на македонскитѣ българи къмъ свобода. Отъ друга страна за него било невъзможно да задуши вжтре симпатиитѣ на народа къмъ брата-робъ. Негодуванието въ България противъ турцитѣ се увеличавало; страната се вълнувала, а патриотическото настроение у граждани и военни избивало въ воененъ екстазъ.

Така войната идѣла по единъ неумолимъ и безотвратимъ законъ. Турцитѣ вече приготвили 100.000

[1]) Докладъ отъ Парлам. изп. Комисия Т. 1 стр. 115. Рапортъ Цар. легация № 474.

войници въ Одринъ[1]). Махмудъ Шевкетъ паша казвалъ, че му трѣбва малко време да създаде войска, способна да реши македонскиятъ въпросъ въ София.

Въ тоя моментъ австрийскиятъ министъръ направилъ предъ Високата порта приятелско предложение, щото турското правителство само, безъ всѣка чужда намѣса, да създаде административни автономни единици отъ своитѣ европейски владѣния, като започне отъ Албания. Турцитѣ не приели тоя съветъ. Противъ него се обявили и великитѣ сили. Българското правителство се опитало още еднажъ направо да се споразумѣе съ Портата, ала обещанията на великия везиръ били много бледни и безсъдържателни.

Между това свирепиятъ пукотъ на бомбитѣ въ Македония разбивалъ и последнитѣ надежди за миръ. На 20 ноемврий избухнала адска машина на желѣзопжтната линия между Дойранъ и Демиръ-Хисаръ. Локомотивътъ и много вагони били повредени, началникътъ на влака и двама служащи убити, а около 20 души ранени. Сжщиятъ день по 6 часа вечерьта близо при гарата Велесъ избухнала друга адска машина, която била оставена отъ революционеръ въ една чанта. На другия день 21 ноемврий (4 декемврий) въ гр. Щипъ при джамията избухнала бомба: убитъ единъ турчинъ, тежко ранени 3 турчета и леко 23 лица. Озвѣрената турска тълпа, въоржжена съ револвери, сѣкири, ножове, нападнала върху българитѣ, натрупани въ града поради пазарния день, убила 30 души, наранила 373 отъ града и околията и ограбила всички, които имали пари или ценна стока.

Какво да се прави?

Съюзъ между България и Сърбия. — Министъръ-председательтъ Ив. Евст. Гешовъ пращалъ тайно нѣколко пжти въ Бѣлградъ Теодоръ Теодоровъ да преговаря, най-сетне отишълъ лично да направи последни усилия. Рускиятъ посланикъ въ Бѣлградъ Хартвигъ настоялъ предъ д-ръ Миловановича, сръбския министъръ-председатель, да бжде отстжпчивъ. Следъ голѣми родилни болки най-сетне общото съгласие се постигнало върху базата: близка задача — *отбранителенъ* съюзъ къмъ Турция и Австрия; далечна задача: освобождение Новопазарско, Косово, Македония и Тракия. Новопазарско и Косово за Сърбия, Тракия за България, Македония или автономна, или подѣлена между България и Сърбия и то така, че по-голѣмата часть да остане за България. Миловановичъ категорично отхвърлилъ автономията. Гешовъ се съгласилъ за подѣлбата, но съ резерви. Съюзътъ билъ таенъ и се подписалъ на 29 февруарий (13 мартъ) 1912 г. Къмъ главния договоръ сетне били прибавени тайни военни спогодби. За тоя съюзъ, както и за военнитѣ спогодби, ще говоримъ подробно по-нататъкъ.

[1]) Отъ френско-германската война презъ 1870—1871 г. въ Цариградъ надвило германското влияние. Кайзерътъ се заловилъ съ германски офицери да преустрои, подготви и въоржжи турската войска. Всички младотурци били германофили.

Съюзъ съ Гърция. — Следъ съюза съ Сърбия българскитѣ политици се обърнали къмъ Гърция. И съ тая страна преговори се водѣли още отъ 1909 г. Първото сближение се достигнало на църковна почва. Гръцкиятъ министъръ Золокоста обещалъ да ходатайствува предъ цариградската патриаршия да дигне схизмата надъ българитѣ отъ 1872 г. За пръвъ пжть фенерската патриаршия и българската екзархия се съгласили да действуватъ солидарно предъ портата. Тѣ подали общи искания къмъ турскитѣ министри да пазятъ дадената по-рано свобода на училищата и църквитѣ, да облекчаватъ въ турската войска християнскитѣ войници относно езика и религиознитѣ имъ нужди. Втората обща акция била, че и двете църкви извършили заопокойни служби по случай падналитѣ жертви мжченици въ Щипъ следъ избухването на бомбата.

Преговоритѣ съ гръцкото провителство вървѣли твърде мудно и договорътъ билъ подписанъ едва на 16 (29) май 1912 г. И тоя съюзъ ималъ *отбранителенъ* характеръ, предвиждалъ взаимна помощь, ако Турция безъ предизвикване нападне едната или другата. Двете страни се обвързвали да живѣятъ мирно помежду си, да покровителствуватъ съ общи постжпки сънароднинитѣ си въ Турско и да улесняватъ конституционното развитие на отоманската империя. И по тоя съюзъ ще се повърнемъ на своето мѣсто.

Спогодба съ Черна-Гора. — Сърбия не желаела да преговаря съ Черна Гора. Та Българая се заела сама

да се спогоди съ Никита, който можелъ и знаелъ да прави само това, що му кажелъ рускиятъ царь. „Щомъ съюзътъ между България и Сърбия се одобрява отъ Русия, одобрявамъ го и азъ, добавилъ краль Никита, и то безъ всѣкакъвъ договоръ и подписъ". И тъй, българското правителство устно се уговорило съ черногорското, че въ случай на война било съ Австрия, било съ Турция, да помага и Черна Гора съ 30—40,000 души войници. Но Черна Гора нѣмала пари за мобилизация, та България се задължила да й плаща по 1 левъ дневно за мобилизиранъ войникъ — 35,000 дневно за три месеца (около 3 милиона).

Чрезъ тия съюзи българското правителство Гешовъ-Даневъ вѣрвало да посрещне бладоприятно събитията [1]).

Сега пита се, можела ли България да избѣгне тия съюзи и да чака съ скръстени ржце предстоящитѣ бури? Очевидно не. Македонскитѣ революционери не слушали никого и тѣ нѣмало да спратъ атентатитѣ. Съчувствието на македонскитѣ емигранти и на българския народъ къмъ пострадалитѣ не можело да се отслаби. Напрежението щѣло да продължава и събитията щѣли неминуемо да следватъ своя логиченъ пжть. Ако миролюбивото и русофилско правителство Гешовъ-Даневъ се оттеглѣло, щѣло да го замѣсти войнствено, и тогава България би се намѣрила сама предъ явната опасность отъ страна на Турция, която съ съучастието на Германия, Австрия, а може би, на Ромъния, Сърбия и Гърция, щѣла да нападне България. Последната не можела да разчита на съюза на Русия отъ 1902 г., защото руското правителство съ телеграма отъ 8 юлий 1911 г. го анулирало и защото намѣсата на Русия съ оржжие означавало европейска война, а тя (Русия) още не била готова за такава.

Опасностьта отъ турско нападение можела да се отложи, само ако въ България дойдѣло австрофилско и туркофилско правителство, което би било въ състояние

[1]) Българското правителство, естествено, не е могло да мине безъ какъвъ годе сондажъ съ Ромъния. На нѣколко пжти то се опитвало издалечъ да узнае, какво поведение би държала Ромъния, ако на Балканитѣ избухне война. Министъръ председательтъ Майореско отклонявалъ разговора, недопускалъ Турция да нападне България, съчувствувалъ на християнитѣ въ турско, но държалъ винаги, щото никаква териториялна промѣна да не става на Балканитѣ.

да се спогоди съ младотурцитѣ, да измѣни народното възбуждание, да задуши воплитѣ на македонската емиграция и да унищожи или поне да обуздае македонкитѣ комитети. Обаче наличнитѣ сили на партийнитѣ групи въ XV об. народно събрание, избрано презъ 1911 г., не давали тия изгледи.

Нека още тука забележимъ, че Русия макаръ да създала Балканския съюзъ, тя не желаела той веднага да почне войната. Тозъ съюзъ билъ натъкменъ отъ нея да спира Турция и Австрия, ако тѣ биха рекли да обързятъ общата война[1]). Въпрѣки това балканскитѣ съюзници отивали безспирно къмъ война. България се носѣла отъ страшнитѣ вълни на негодованието. Па и Сърбия, макаръ общественото настроение тамъ да било послабо, не можела да се сдържи, защото следъ загубата на Босна и Херцеговина сръбското правителство се бояло да не изгуби Новопазарско и Косово, дето, както ще видимъ, Австрия вече устройвала *автономна Албания* подъ свой протекторатъ.

ГЛАВА II.

1912. — Балканска или освободителна война.

Предвестници. — Войната е последенъ и най-върховенъ аргументъ на една държава или единъ народъ, който защищава своето потжпкано право. Войната е велико, но опасно предприятие, което има сждбоносни последици. Тя зависи не само отъ наличнитѣ стопански и материялни сили, ами и отъ качеството на умоветѣ, които я ржководятъ. Историческитѣ събития, каквито сж войнитѣ, сж сблъсквания на икономически, духовни, обществено-национални и държавни сили. Успѣхътъ пада предимно на страната на оня, който направи по-малко грѣшки, който най-вѣрно схваща условията на борбата и точно преценява размѣра и начина на действието. Всѣки моментъ има своето сжществено значение.

И тъй, войната на Балканитѣ идѣла. Нейнитѣ предвестници вече били на лице.

Презъ пролѣтьта 1912 г. албанцитѣ миридити и малисори отново се разбунтували съ мотивъ да запазятъ

[1]) Балария въ свѣтовната война отъ д-ръ В. Радославовъ стр. 37—38.

албанското си писмо и четмо, да задържатъ старото си право да носятъ оржжие и свободата, да се уреждатъ сами. Изпратената срещу тѣхъ турска войска се разбунтувала, особено битолския гарнизонъ, който броялъ 12 дружини. Много офицери и войници албанци минали на страната на своитѣ сънародници. Турската военна сила се разложила. Презъ юлий 10,000 възбунтувани албанци отъ Косово поле слѣзли въ Скопие, заели града и освободили затворницитѣ. Отъ Скопие албанцитѣ потеглили вмъ Велесъ и Тетово. Исканията имъ били: да се свали правителството въ Цариградъ, което да се даде подъ сждъ за нарушение на законитѣ.

На 19 юлий (1 августъ) българскитѣ въстаници хвърлили две бомби на два пазаря въ гр. Кочане. Отъ бомбитѣ пострадали 10 души. Двадесеть минути следъ експлозията, турската войска спрѣла улицитѣ и обиколила града. Часть отъ войската и башибозуци нападатъ мирното население, изсичатъ 39 души българи, наранявать тежко 50, по-леко раняватъ и ограбватъ 273. Раненитѣ останали безъ медицинска помощь, та трѣбвало съ голѣми мжки да се пратятъ отъ България лѣкари и превързочни материяли. Атентатитѣ вскде станали обикновено явление: желѣзопжтни линии, гари, влакове, правителствени здания — всичко било въ опасность. Петь дни следъ Кочанското клане се извършило въ Берана (Албания) страшно клане, а на 14 (27) сжщия Иса Болетитацъ прогласилъ съ австрийска подкрепа албанската автономия въ Митровица. Настаналата анархия развълнувала всички. България клокочела отъ негодование за кланетата въ Щипъ и Кочане и за начина на обезоржжаването. Сърбия негодувала отъ албанското движение въ Нови Пазаръ и Косово.

Българското правителство свикало запаснитѣ отъ североизточна България и наредило голѣми маневри около Шуменъ. Направило се опитъ за превземането на укрепенъ градъ. Техническитѣ войски си служили съ привързанъ балонъ за наблюдение.

На 2/14 августъ царь Фердинандъ, както казахме погоре, навършилъ 25 години отъ своето царуване. Той наредилъ да му се устроятъ въ старата столица Велико Търново голѣми тържества. Министерскиятъ съветъ му поднесълъ докладъ за напредъка на България презъ изтеклитѣ 25 години. Празднеството се придружавало съ

многобройни войски. Великолепниятъ парадъ направилъ силно впечатление на присжтствуюшитѣ чужденци. Всѣки досетливъ човѣкъ разбиралъ, че се готви нѣщо.

И часътъ на великитѣ събития настжпилъ.

Съюзенитѣ балкански държави се споразумѣли, че по-нататъшниятъ миръ е невъзможенъ. Тридесеть и петь години тѣ търпѣли и напразно очаквали отъ Портата да приложи 23 членъ отъ Берлинския договоръ, като даде автономни наредби на владѣнията си въ Европа. Всички легални срѣдства били изчерпани. Съюзницитѣ съобщили за това състояние на работитѣ на великитѣ сили. Българскиятъ пълномощенъ министъръ въ Римъ, Д. Ризовъ, родомъ отъ Македония, подрържникъ на решителни действия, съобщилъ на руския тамъ посланикъ следното: „Ако Портата въ най-скоро време не въведе коренни реформи въ Македония и не назначи управникъ християнинъ, нашето правителство ще бжде принудено да обяви война на Турция, *иначе ще избухне революция въ Българая*".

Причини. — И тъй, положението въ Одринско и Македония отъ редъ години било тъй влошено, че ставало нетърпимо, и разрешението му се налагало въ най-кжсо време, защото:

1) Всѣка година българското население *намалѣвало по брой*, поради постоянни убийства, масови кланета, изселвания, прогонвания въ Америка и други страни;

2) Губѣло *по народность*, защото подъ закрилата на турската власть гърци и сърби непрекжснато кжсали семейства, общини, села и околии отъ българската църковна область и силомъ ги прилепвали къмъ своитѣ пропагандни гнѣзда;

3) Отпадало *икономически* поради постоянно безпокойство, липса на свобода, срѣдства и възможность да обработва занаятитѣ и малката си земя, та беднота прогресивно се увеличавала;

4) Линѣело и чезнѣло *безъ сигурность на жилище и лична свобода*.

Презъ последнитѣ години налетѣли по тия земи арнаути, башибозуци, преселници мохамедани отъ Босна и Херцеговина, та не осталалъ българинъ мжжъ не ограбенъ, не стесняванъ въ дома или въ имота си, не битъ като комита, не глобяванъ, не затварянъ.

Тия всѣкидневни насилия, убийства и грабежи възбуждали македонската революционна младежь и бъркали да се чака освобождението на Македония по миролюбивъ пжть. Нетърпимото положение извикало бомбитѣ и атентатитѣ, които още повече увеличили злочестината на раята. Може да се каже, че фактическа война вече се водѣла[1]). И турцитѣ, натяквани отъ великитѣ сили, че сж неспособни да въведатъ редъ и реформи, съ които да умирятъ страната си, намѣрили, че България е причината на всичкитѣ ѝ главоболия, че всичко ще се умири, щомъ тя бжде бита и отслабена. Ето защо тѣ почнали да се готвятъ за война. Великитѣ сили задържали нѣколко пжти младотурцитѣ, които настоявали да настжпятъ въ България. Честитѣ маневри, извършвани около Одринъ подъ командата на германскитѣ военни инструктори, показвали намеренията имъ.

Цель на войната. — Правителството, което държало въ голѣма тайна сключенитѣ съюзи, не поело ржководството на общественото мнение, а оставило на последното само да се досеща, да гадае, що има да се върши и каква цель трѣбва да се постига съ настжпалото положение на война. По политически съображения отъ международенъ характеръ правителството показвало, че то нѣма инициатива, а се носи отъ народната вълна, отъ логичния ходъ на събитията. Но то

[1]) Българскиятъ политически мжжъ и държавникъ Григоръ Начевичъ застаналъ начело на особенъ Турско-български комитетъ и винаги подържалъ еволюционния пжть за разрешение въпроса за Тракия и Македония. Той казвалъ: „За избѣгване насилията въ малкитѣ градове и селата, или по икономически причини събуденитѣ българи занаятчии и търговци се преселватъ въ голѣмитѣ градове (Битоля, Солунъ, Одринъ, Цариградъ). Тука тѣ увеличаватъ всѣка година българскитѣ махали; съ трудъ и устойчивость не само влиятъ, но се и налагатъ на пазаря. Преселването на българитѣ особено въ Солунъ земало голѣми размѣри. Всѣка година никнѣли голѣми търговски кжщи, индустриални заведения, печатници, книжарници и т. н. Въ Солунъ били уредени две български гимназии, търговско училище и българитѣ замечтали да добиятъ университетъ. Благодарение на това, че повечето села около Солунъ били съ българско население, българскиятъ езикъ добивалъ надмощие въ пазарнитѣ дни Съ течение на времето българитѣ въ Солунъ щѣли да станатъ сила, която добивала влияние, права, а следъ това и свобода. Сжщото щѣло да бжде въ Одринъ, Цариградъ — да не говоримъ за Битоля, Скопие, дето българитѣ били силни много отъ по-рано".

давало да се разбере, че България не е сама, че тя има трима съюзници. И това възрадвало една часть отъ обществото, но отъ друга извикало редъ съмнения и питания: възъ основа на какво е станала спогодбата? кой отъ съюзницитѣ какво ще прави? до кжде ще отиде? какъ ще се свърши работата? нѣма ли да се появатъ несъгласия?

Ала всички тия съмнения и въпроси трѣбвало да се заглушатъ и да се помисли най-доброто: *турската сила и турската власть трѣбвало да се извадятъ отъ Балканския полуостровъ*. Отоманитѣ сж дошли тука преди 560 години *като завоеватели* и сега трѣбва да си отидатъ. Балканитѣ принадлежатъ на балканскитѣ народи. Новопазарско, Косово поле, Македония, Епиръ и Тракия искатъ свобода. Това било първата задача. Втората задача била, какъ ще се постжпи съ освободенитѣ земи? Последната задача измжчвала мислящитѣ умове. Правителственитѣ органи давали да се разбере, че за това има *сключени договори съ съседитѣ*. Това успокоявало народа. Всѣки си помислилъ: сигурно въ тия договори всичко е предвидено и добре обмислено. Колкото се отнася до Македония, обществото вѣрвало, че тя ще бжде обявена *автономна область*. И наистина, съюзнитѣ балкански държави изработили единъ проектъ за реформиране на турскитѣ владѣния въ Европа върху *автономни начала*, съгласно чл. 23 отъ Берлинския договоръ. Този проектъ гласѣлъ: 1) Европейска Турция се раздѣля на административни автономни единици, съгласно народноститѣ, които ги населяватъ; 2) въ центъра на всѣка подобна область ще има управникъ (швейцарецъ или белгиецъ) и областно събрание, избирано по пропорционалната система спроти народноститѣ; 3) военна сила отъ християни и мохамедани при християнски кадри; 4) жандармерия, устроена по европейски образецъ отъ швейцарци и белгийци съ одобрение на великитѣ сили; 5) свобода на образованието, словото, печата и събранията; 6) при великото везирство се учредява Висшъ смѣсенъ съветъ, който ржководи и наблюдава въвеждането на реформитѣ; 7) посланицитѣ на Балканскитѣ държави въ Цариградъ иматъ върховния контролъ.

По сжщество това било една отлична за времето си *федеративна наредба*, но която неискрено била предложена, па и безумно се отхвърлила отъ Портата.

Мобилизация. — За да дадатъ сила на нотата, съ която се готвѣли да представятъ на Портата горния проектъ, балканскитѣ съюзници решили да обявятъ едновременно мобилизация подъ предлогъ на маневри. Това станало на 17/30 септемврий 1912 г. Въ продължение на 12 дни мобилизацията била извършена и войскитѣ въ голѣмата си часть съсрѣдоточени на границитѣ. На 30 септемврий (12 октомвр.) съюзенитѣ правителства подали на Високата порта нота въ форма на ултиматумъ и предложили проекта за преустройство на европейскитѣ ѝ владѣния. Турция въ самомнението си, че е велика империя, счела, че довчерашнитѣ нейни подвластни народи и васални държави, не могатъ да ѝ подаватъ ултимативни ноти съ проекти за реформи. Тя се оценила, че е силна да се бори съ тѣхъ. За това веднага отхвърлила нотата и проекта, обявила мобилизация на войскитѣ си въ Европа и Азия и извикала посланицитѣ си отъ столицитѣ на балканскитѣ държави. Това вече означавало война. Но Портата не я обявила, защото не била още готова, а да спечели време, поискала посрѣдничество на великитѣ сили. Последнитѣ ѝ отговорили, че тя трѣбва да задоволи съюзницитѣ.

Балканскитѣ съюзници не пожелали да чакатъ. На 5/18 октомврий въ единъ и сжщъ день тѣ обявили война на Турция и минали границата[1]).

Следния царски манифестъ известилъ това събитие въ България: „Отвъдъ Рила и Родопитѣ нашитѣ братя по кръвь и по вѣра не бѣха честити и до днесъ, 35 години следъ нашето освобождение, да се сдобиятъ съ сносенъ човѣшки животъ. Всички усилия, направени за достигане на тая цель, както отъ великитѣ сили, така и отъ българското правителство, не създадоха условия, при които тия християни да се радватъ на човѣшки права и свободи. Сълзитѣ на балканския робъ, воплитѣ на милионното християнско население не можаха да не покъртятъ нашитѣ сърдца, сърдцата на тѣхни еднородци и единовѣрци.

И българския народъ си спомня пророческото слово на царя Освободителя; „светото дѣло трѣбва да се изкара до край". Анархията въ турско заплшва и нашия държавенъ животъ. Хуманитѣ и християнски чувства налагатъ свещения дългъ да се помогне на братята, които заплшва изтребление.

1) Черна Гора, която не била добре съ Сърбия, за да покаже, че е твърда на думата си, обявила война на Турция още на 26 септемврий и нападнала къмъ гр. Шкодра.

Редомъ и наедно съ насъ ще воюватъ противъ общия неприятель за сжщата цель войскитѣ на сдруженитѣ съ България балкански държави: Сърбия, Гърция и Черна гора

Популярность на войната. — Че Македония не можала повече да остане подъ турско управление, че тя морално била нараснала, че идеитѣ за политическа свобода, за воленъ граждански животъ, за национално самоопредѣление били добили двигателна сила у цѣлото нейно население, въ това никой не се съмнявалъ, нито дори чужденцитѣ.

Питало се само, по кой начинъ ще се добиѣ свободата — чрезъ дългия и почти безнадежденъ процесъ на реформитѣ, на еволюцията и мирнитѣ спогодби, каквито подържали и препржчвали великитѣ сили, или по-бързия, ала небезопасенъ начинъ на войната? Отъ политическитѣ партии въ България социалиститѣ и радикалитѣ били въ полза на първия начинъ; тѣ били противъ войната, изобщо и по принципъ като страшно зло за народитѣ, и частно, защото посочвали на нѣкои опасности, които могатъ да последватъ отъ нея. Либералитѣ отъ всички групи били решително за войната, като сигурно срѣдство, което бърже, и окончателно ще реши сждбоносния въпросъ. Политически мжже чрезъ печата въ редъ статии доказвали, че е настжпилъ вече момента да се прибѣгне до оржжието. Правителството отъ народняци и прогресисти въ началото на своето управление било застанало решително на страната на миролюбивото течение, но сетне то се вгънало, щомъ само въ своитѣ много опити за отдѣлни спогодби съ Портата получило пъленъ неуспѣхъ; нему станали приятни публичнитѣ прояви между обществото въ полза на въоржжената намѣса[1]).

Българскиятъ народъ мислѣлъ за своитѣ братя въ Македония още отъ минутата, когато преди 35 години Берлинскиятъ договоръ откжсналъ немилостиво този нашъ кжтъ земя и силомъ го повърналъ на Турция. При всичкитѣ изкуствени и естествени прегради отъ

1) Отъ земледѣлския съюзъ нѣкои писели статии за война. Противъ войната билъ Стамболийски. Той направилъ митингъ въ едно село, говорилъ противъ войната, но когато предложилъ резолюция, селянитѣ пристжпили да я подпишатъ, обаче казвали: „а бе Сашо, да се биемъ съ турцитѣ".

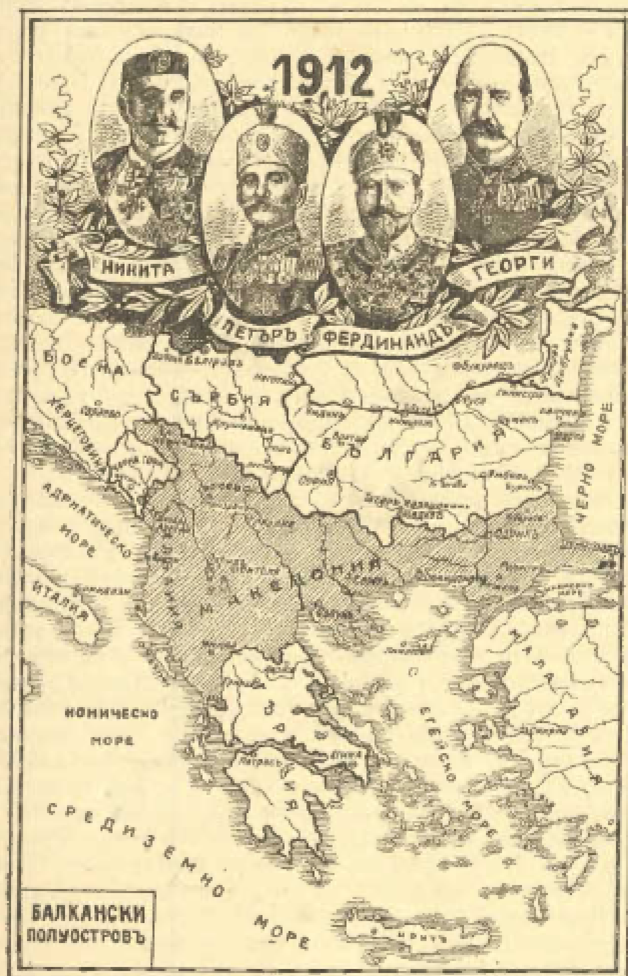

Образъ 24. Балкански съюзъ — Замрежената земя подлежи на освобождение.

гигантски и мжчнопроходими планини, двѣтѣ половини на народа живѣели въ тѣсно духовно и културно единение. И двѣтѣ раздѣлени части се интересували една за друга. Животътъ, миренъ, тихъ, или пъкъ буренъ и развълнуванъ, на едната силно влияелъ върху живота на другата. Когато въ България ставали такива велики събития, като съединението, сръбско-българската война и тжжнитѣ вжтрешни размирици подиръ тѣхъ, Македония цѣла треперѣла; тя желаела, щото нейната сестра да излѣзе читава и победоносна отъ разнитѣ изпитни. Силата, радостьта, тържеството на свободното отечество, внушавали сила, радость, национално тържество на поробеното. Свободна България растѣла, засилвала се стопански, икономически, ала тя не забравяла и своята длъжность къмъ робска Македония. Тя правѣла всичко да помага, да насърчава, да утешава притиснатитѣ братя съ надеждата, че ще дойде деньтъ, когато двѣтѣ части ще си подадатъ ржка. Съ отворени обятия по-голѣмата сестра приемала и настанявала всички, които не можали да понасятъ мжченията, неправдитѣ и гоненията въ безрадостния свой роденъ кжтъ. Цѣлъ свободенъ народъ въ своитѣ просвѣтителни учреждения — училища, театри, читалища, клубове, общества и дружества възпѣвалъ хубоститѣ на Македония, декламиралъ патриотически стихове за нейнитѣ тжги и копнежи, давалъ представления, чрезъ които се изтъквали картинно природата, теглата, духа и тежненията на македонския българинъ. Чувства на любовъ и взаимна помощь, чувства на родна връзка широко обливали народната душа. Основнитѣ мотиви не били да се грабне Македония като плячка, като голѣма, богата земя. Българитѣ нѣмали мисъль да скубятъ, да богатѣятъ, да унищожаватъ другитѣ, за да увеличаватъ незаконно населението си, или да се домогватъ до морски пристанища съ користна цель. Свръзката между двѣтѣ страни, чувствата, симпатията били идейни, братски, хуманни. Въ този духъ на безкуристие къмъ Македония било възпитано цѣлото поколѣние, на което жребието паднало да земе участие въ освободителната война. Въ сжщия духъ се възпитавала и войската. Последната знаяла, че трѣбва да пролѣе своята кръвь за освобождението, а не за завладяването на своитѣ братя. Това поколѣние знаело турчина като петстотингодишенъ господарь и тиранинъ надъ своитѣ

дѣди и прадѣди. То чувствувало сега много живо свободата, знаело нейното благотворно действие. И по тази именно причина го влѣчели чисти побуждения да помогне на брата си робъ. Последнитѣ стенания на тоя робъ, кървавитѣ въздишки, що долитали до него отъ 30 години насамъ, особено отъ възстанията презъ 1903 г. и отъ кланетата въ Щипъ и Кочане, отъ страшната система на обезорѫжаване мирнитѣ българи, отъ всички неправди и мѫки, наложени отъ неоправимия владѣтель надъ онова, що искало да диша човѣшки и свободно, препълвали съ жалъ неговото сърдце. Струната вече била опъната и всѣки очаквалъ великата минута, когато отечествената трѫба ще го призове да изпълни своя дългъ.

Ето въ такова настроение билъ българския народъ на 17 септемврий 1912 година. Бурни събрания били направени всѫде по градове и села, общонароденъ съборъ сталалъ въ столицата — всичко това било изразъ на голѣмото напрежение, до което била достигнала освободителната мисъль.

Покрай тия идеални побуждения имало, разумѣва се, такива и отъ държавенъ характеръ, ала тѣ били въ пазвата главно на правителството. Държавата имала на границата постоянни безпокойства. Страданията на македонското население силно възбуждали жителитѣ въ царството, а това пречело на всички да се предаватъ безъ други грижи на своя стопански и търговски напредъкъ съ ония сили, които доставя напълно мирния животъ съ всички съседи. Пребѣгванията на гоненитѣ презъ границата, оплакванията отъ жестокости, турскитѣ заплашвания къмъ България за съчувствията й—всичко това тревожело и правителствата, и народа. Всички опити, които се правили редъ години за смекчаване остритѣ недоразумения по тия нѣща, оставали безплодни или поне скоро се разваляла всѣка добра спогодба, щомъ върху македонскитѣ българи се извършвала нѣкоя неправда. Правителството залѣгало да умири южната граница, чрезъ което, то се знае, щѣли да се отворятъ за народа нови пѫтища, нови условия за духовенъ напредъкъ и материално благоденствие.

Ала всички тия несгоди, повтаряме, не били главнитѣ подбудни за войната. Защото въпрѣки всички горни спънки отъ материаленъ характеръ, народътъ въ царството напредвалъ стопански съ гигантски крачки

България всѣка година все по-силно се разцъвтявала. Хиляди плугове, докарвани отъ задграница, порѣли плодороднитѣ полета. Жетварки и вършачки тракали по много кѫтове. Цѣлъ рой кооперации, народни банки и разни други полезни учреждения никнѣли всѣка година за доброто на народа. Готовитѣ вече морски пристаница се пълнѣли съ всесвѣтски параходи. По Дунава кипѣлъ бързъ строежъ на търговски кейове. Желѣзницитѣ всѣка година се увеличавали съ стотина километри. И столицата, като вѣренъ показалецъ на народния напредъкъ и благосъстояние, се покривала всѣка година съ грамадни многоетажни солидни и скѫпи частни, обшински и държавни постройки. Банкитѣ работили безъ ажио, а спестовнитѣ каси увеличавали своя капиталъ. Търговията всѣка година бързо се развивала и търговскиятъ износъ и вносъ добилъ удивителни размѣри.

България презъ 1912 г. имала 4938 села и колиби. Население 4,432,400, раздѣлено по занятие така: земледѣлци 82·6%; търговци и индустриалци 10·9%; военни и чиновници 4·1%; домашна прислуга 2·4%. Въ продължение на 34 годишенъ свободенъ животъ грамотностьта достигнала въ градоветѣ 63%, а въ селата 33%. Презъ 1911 г. въ първоначалнитѣ училища се учели 387,831 деца, въ прогимназиалнитѣ — 40,300, и въ гимназитѣ — 20,293 — Всичко 448,324, сиречъ на 10 души жители се падало по единъ ученикъ.

Презъ сѫщото време въ България вече имало 345 фабрики съ капиталъ 91,098,000; работници 15,886; суровъ материялъ 85,733,000; производство 122,512,000 л. Пѫтища държавни 6420 километри, общински 2525 км.; пристанища Дунавски и Черноморски — 10, отъ които Варна и Бургасъ — модерни.

Кредитъ. България не наследила отъ турцитѣ нито банка, нито кредитно учреждение. Върху нея тежали окупационния дългъ къмъ Русия и трибута къмъ портата. Презъ 1912 г. България вече имала четири държавни банки, 58 частни, райфайзенови каси; кооперации — 575; членове 32,561; влогове — 3,154,500 зл. лева. Попул. банки 17; акц. дружества 157. — Националенъ приходъ: 1,646 милиарда въ злато.

Армия отъ 27,073 презъ 1887 се издигнала на 84,469 офицери и войници презъ 1912 год.

При такова благосъстояние, при такава изобилна работа за всѣкиго, не може да се обяснява освободителната война само отъ материялно гледище, защото нашитѣ земледѣлци, градинари въ чужбина, търговци, индустриалци, скотовъдци и т. н. не били останали безъ работа, гладни, голи, боси, та да се заловятъ за орѫжието, като срѣдство за извоюване задоволителенъ поминъкъ. Не богатството, не грабежа, не нѣкакви нови

пазари раздвижили българския народъ въ предвечерието на войната. Други, съвсемъ други били подбужденията. И съ това именно се обяснява оня ентусиазмъ, оная готовность, съ която всички запасни войници моментално се втурнали къмъ своитѣ войскови части: майсторътъ оставилъ сечивата си на зида, земледѣлецътъ захвърли ралото на нивата, търговецътъ затворилъ пълния магазинъ и съ радость на лице всички тръгнали къмъ страшната неизвестность. Всичко се слѣло въ едно. И приятели и противници на войната затъкнали китки на гърди, па се цѣлунали подъ знамената, — възторгъ, който историята рѣдко е виждала.

Силитѣ на воюващитѣ страни. — Следната таблица представлявала положението на всѣка балканска държава преди войната:

Държави	Пространство	Население	Желѣзници въ километри	Бюджетъ въ милиони	Държавенъ дългъ въ милиони	Търговия въ милиони
България	96,341	4,342,400	2000	200	638	306
Гърция	62,211	2,632,000	1580	188	853	237
Сърбия	48,303	2,912,000	795	120	670	166
Ч. Гора	9,080	250,000	18	3	9	19
Всичко	215,939	10,136,400	4393	511	2167	728
Турция	937,000	20,000,000	5700	800	3000	1200

Отъ тази таблица се вижда, че съюзнитѣ държави България, Сърбия и Черна-Гора по голѣмина, финансова сила стояли далечъ по-долу отъ Турция, съ която тѣ се тъкмѣли да се биятъ. Срещу 20 милионна държава се изправялъ съюзъ съ 10 милионни жители. Сжщо така и въ отношение на пространство, желѣзници, бюджетъ, търговията: Турция имала голѣмо надмощие. Предполаганитѣ военни сили на съюзницитѣ противъ Турция давали следния изгледъ:

България	да	извади	боева	войска	300,000	души
Сърбия	„	„	„	„	200,000	„
Гърция	„	„	„	„	100,000	„
Черна-Гора	„	„	„	„	30,000	„
				Всичко	630,000	„

Тази съюзна войска е 6 % отъ цѣлото имъ 10 милионно население. Ако допуснемъ сжщия процентъ и за Турция, тя би трѣбвало да извади 1.200,000 войника. Това обаче за нея било невъзможно да направи не само по липса на срѣдства, но и поради центробѣжнитѣ елементи, които влизали въ нейния съставъ. Нито арабскитѣ области, нито сирийскитѣ, нито кюрдскитѣ, нито Армения били надежни за сегашнитѣ ѝ цели и нужди. Въ всѣки случай предполагало се, че дори и 4 % отъ населението си да извади на бойното поле, тя пакъ щѣла да има 800,000 души — съ 180 хиляди души повече отъ съюзницитѣ. Но както ще видимъ, тя и тия войски не е могла да мобилизира, а още повече да ги изпрати своевременно на бойнитѣ театри.

На коя страна можелъ да бжде успѣха въ предстоящето кърваво сблъскване? Който гледалъ вънкашно на работата и сътношението между силитѣ, предричалъ, че победата ще бжде на страната на турцитѣ. Мнозина мислѣли, че макаръ отначало съюзницитѣ да напреднатъ, но това щѣло да бжде временно, защото следъ време Турция ще смогне да докара отъ Азия, която е неизчерпаемъ източникъ на воененъ материалъ, своитѣ пълчища, и тогава, когато съюзницитѣ сж се уморили, тя ще ги нападне съ прѣсни и много по-голѣми сили. Убеждението на мнозина било, че съюзницитѣ могатъ да водятъ само бърза и кжса война, когато Турция можела да води бавна и продължителна война, която собствено можела да бжде съсипателна за нейнитѣ противници. Това, както казахме, говорѣли мнозина приятели на турцитѣ. Въ тѣхния брой била и Ромъния. Други пъкъ, които съчувствували на съюзницитѣ, имали други съображения. Тѣ знаяли, че съюзнитѣ държави, които опасвали отъ тритѣ страни европейска Турция, били добре организирани, много по-подвижни, неспъвани отъ разноплеменни борби вжтре, съ войска млада, еднородна и въодушевена. Тѣхнитѣ военни сили бързо могатъ да се мобилизиратъ и концетриратъ на бойнитѣ театри. Съ първъ решителенъ ударъ тѣ ще разбиятъ ядрата на здравата, сигурната, добре обучената турска войска. Ще заематъ важнитѣ стратегически мѣста. Следъ това ще бжде безполезно вече да се прекарватъ подкрепления отъ Азия. Такива ще идатъ на части по дългия пжть и не ще могатъ да

изпждятъ съюзницитѣ отъ завзетитѣ точки. И нѣщо повече, докле пристигнатъ голѣмитѣ турски маси, султанътъ можелъ да бжде притиснатъ въ самата си столица, дето ще бжде принуденъ да подпише миръ.

Развой на военнитѣ действия. — Всѣка война има три акта: *мобилизация, концентрация и операция*. Най-сетне тя завършва съ миръ.

Мобилизацията е сполучлива, когато тя стане бързо и правилно. Запаснитѣ трѣбва на драго сърдце да се явятъ по мѣстата си. И властьта трѣбва да е приготвила овреме всичко, което е необходимо, за обличане и въоржжение на войницитѣ. У насъ запаснитѣ се явили на време, тѣ носѣли огненъ духъ въ гърди и прѣсни китки на чело. Процентътъ на явилитѣ се подъ знамената далечъ надминавалъ онова, което се очаквало. За жалость, съответнитѣ власти не били приготвили достатъчно дрехи и обуща за всички. Цѣли полкове останали необлѣчени, дори и за мнозина нѣмало и по една шапка на глава. Съ собствени дрехи, съ нездрави цървули, съ разновидни шапки и намѣтки тѣ трѣбвало да нарамятъ пушкитѣ и да тръгнатъ съ пѣсни за границата. Това внесло първо разочарование. Всички се чудѣли: нима като се е мислило за война, и то зимна, не трѣбвало на време да се приготвятъ здрави, топли и достатъчно дрехи? нима трѣбвало да се изпратятъ българскитѣ синове полуголи презъ октомврий на бойното поле? Страшно, угнетително впечатление направило лошото домашно облѣкло на 16 Орханийски полкъ, който билъ прекаранъ за почуда на чужденцитѣ презъ столицата. Но предполагало се, че тоя недостатъкъ ще се изправи, че макаръ и на бойното поле ще се доставятъ и раздадатъ топли дрехи на войницитѣ. За жалость, това напълно не могло да се постигне. И ако да не били нѣкои чужди мисии, които да донесатъ голѣмо количество фланели, качулки, кожуси, много войници щѣли да намѣрятъ смъртьта преди да стигнатъ неприятеля. И този недостигъ въ дрехи по нѣкои части се чувствувалъ презъ всичкото време на войната. Може би нѣкжде е имало излишно, но е липсвало разпоредителность да се изпрати необходимото на всѣкжде. Най-много отъ това си пострадали опълченцитѣ, собственитѣ дрехи на които много бързо се скжсали и тѣ

останали голи на снѣга. Най-жалостно било положението на опълченскитѣ дружини, закарани за носачи по морскитѣ пристанища, особено въ Деде-Агачъ. Хора, ненавикнали на морската миризма и на люшкането на лодкитѣ, били принуждавани дене и ноще, като египетски роби, да разтоварватъ корабитѣ съ потрѣбнитѣ материяли за войната. Тѣ бързо скжсали отъ товаритѣ собственитѣ си дрехи, раменетѣ имъ се оголили и изранили, нозетѣ имъ отекли отъ студъ и претовара. Отъ болницитѣ болни и ранени войници се връщали по бѣли гащи и една кървава риза на гърба. И въ отношение на санитарната служба се слушали голѣми и справедливи оплаквания. По тоя въпросъ укорно за нашитѣ наредби се произнесли всички чужденци лѣкари. Голѣмъ процентъ отъ смъртностьта на нашитѣ ранени и заболѣли войници се дължи на тия неуредици. А преноснитѣ срѣдства за болнитѣ и ранени войници били съвсемъ първобитни: нито амбулантни вагони, нито камиони, нито конски кола . . .

Обр. 25. Ген. М. Савовъ

Непълна подготвеность, както станало явно сетне, имало и въ въоржжението. Още въ началото на войната трѣбвало да се доставятъ пушки и топове. Липса на пъленъ модеренъ обсаденъ паркъ за Одринъ, принудило нашитѣ военни да подирятъ такъвъ отъ Сърбия, което обстоятелство сжщо спомогнало за послешнитѣ недоразумения.

Концентрация. — Срещу турцитѣ концентрацията на нашитѣ войски се извършила бързо, умѣло и сполучливо. Повечето отъ войскитѣ ни пешъ преминали полета, рѣки и планини отъ единия край на България до другия и се озовали на опредѣленитѣ мѣста.

Главната квартира се съставила както следва: Главнокомандващъ на българскитѣ войски царь Фердинандъ, но той не билъ военен, та за свой помощникъ назначилъ генералъ *Михаилъ Савовъ*. Началникъ на генералния

щабъ билъ генералъ *Ив. Фичевъ*, който изработилъ плана за водене на войната.

Голѣмо значение за първитѣ успѣхи имало навременното пристигане на всички части въ опредѣленото имъ мѣсто; запазила се тайната на тѣхното съсрѣдоточаване, броя имъ и тѣхнитѣ задачи. Отъ тази страна

Обр. 26. Генер. Ив. Фичевъ

Обр. 27. Генер. Кутинчевъ

Обр. 28. Генер. Р. Димитриевъ

българскитѣ военни планове имали голѣмъ успѣхъ — неприятельтъ билъ изненаданъ и съ първия ударъ обърнатъ въ бѣгство.

Главнитѣ военни сили на България били раздѣлени на три армии: *I-ва армия* подъ командата на генералъ *Кутинчевъ* се съсрѣдоточила въ долнето течение на Тунджа: Ямболъ, Казълъ-агачъ — Каваклий; *II-ра армия* подъ командата на генералъ *Н. Ивановъ* се съсрѣдоточила въ долината на Марица по желѣзопжтната линия Харманлии Търново-Сейменъ; *III-та армия* подъ

командата на генералъ *Радко Димитриевъ* се съсрѣдоточила къмъ Странджа планина по пжтя Факия-Лозенградъ-Малко-Търново.

Съсрѣдоточаването се извършило заедно съ мобилизацията за 15 дни.

Задачата на втората армия била да върви направо за Одринъ; третата армия идѣла откъмъ Странджа планина съ задача да сграбчи Лозенградъ, а първата да заеме мѣстото посрѣдата на тия две армии като разкжса турската линия между Одринъ и Лозенградъ. Тия три армии били

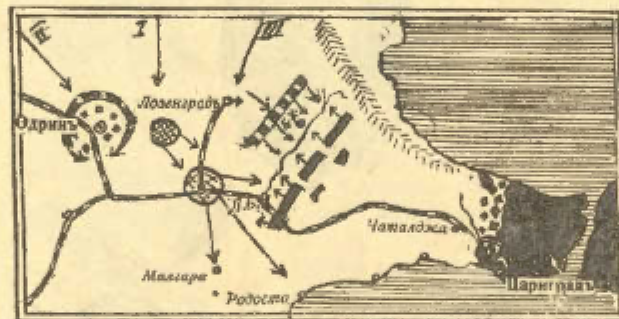

Обр. 29. Настжпление на българскитѣ войски.

назначени да съкрушатъ главнитѣ турски сили и да принудятъ неприятеля да поиска миръ въ името на всички съюзници. Освенъ тѣхъ 7-ма рилска девизия въ голѣмъ съставъ (32,000 души) била опредѣлена подъ командата на генералъ Тодоровъ да се спусне по течението на Струма, и като помогне съ дѣсното си крило на сръбскитѣ войски, да тегли право къмъ Солунъ. Единъ особенъ отрядъ подъ командата на генералъ Ковачевъ билъ отреденъ да удари презъ Кърджалийско за Гюмурджина и Деде-Агачъ.

Съставениятъ по този начинъ планъ отъ генералния щабъ напълно успѣлъ. Първата армия въ срещенъ бой на 10/23 и 11/24 октомврий при Селиолу, Гечканлий, Гердели и Петра разбила центъра на турската армия и я принудила да отстжпи. Третата армия съ изкусни маневри се хвърлила върху Лозенградъ, обърнала дѣсното крило на турската войска въ паническо бѣгство и заела укрепения градъ съ всичкитѣ военни и други материяли

Втората бързо пронизала далечната защитна линия на Одринскитѣ укрепления, приближила се до тѣхъ и следъ голѣми боеве, като паякъ ги обвила отъ всички страни въ мрежата си.

Отстжпилата отъ първия срещенъ бой и откжсната отъ връзката съ Одринскитѣ укрепления турска армия се съсрѣдоточила отново съ голѣми подкрепления по рѣката Караагачъ между Люле-Бургасъ и Бунаръ-Хисаръ, дето заела важни позиции. Върховната команда надъ отоманскитѣ войски тука поелъ самъ военниятъ министъръ Назъмъ-паша съ всички най-способни турски офицери. Тука трѣбвало да се разиграе ужасната драма и да се реши победата. Общъ и решителенъ бой между двата противника се извършилъ въ шесть дена, отъ 15 до 21 октомврий. Генералното сражение се завършило съ това: двětѣ наши армии (3-та и 1-ва) съ комбинирани действия разбили главнитѣ турски сили по цѣлата линия и отхвърлили въ безредие неприятеля чакъ на Чаталджа.

По този начинъ военниятъ успѣхъ билъ бързъ, чутенъ и препълнилъ съ радость сърдцето не само на нашия народъ, но и на всички европейски народи, които съчувствували на балканската освободителна война. И другитѣ наши войскови колони имали пъленъ успѣхъ. Отрядътъ на генералъ Ковачевъ навлѣзълъ въ Кърджалийско, разбилъ турскитѣ слаби войски, спусналъ се къмъ Гюмюрджина и притисналъ Яверъ-паша до Марица, когото и плѣнилъ съ 12 хилядна армия. Генералъ Тодоровъ съ 7-ма Рилска дивизия лесно се спусналъ по Струма, преминалъ страшнитѣ тѣснини Кресна и Рупелъ, па се изправилъ предъ Солунъ на 28 октомврий — день по-късно отъ гърцитѣ, които тичали да преварятъ и да накаратъ турския гарнизонъ да се предаде. Гърцитѣ навлѣзли на 27 окт. въ града безъ да чакатъ уговореното, че войскитѣ на тритѣ съюзници съ престолонаследницитѣ начело едновременно ще влѣзатъ въ Солунъ. Щомъ влѣзли въ града, гърцитѣ веднага обявили Солунъ за свой. Българскиятъ престолонаследникъ съ свитата си напраздно чакалъ вънъ отъ града на 15 километра. Следъ това и нашитѣ войски влѣзли въ Македонската столица, обаче не като сътрудници и съюзници, а като „гости" на гърцитѣ.

Съюзницитѣ сжщо така направили успѣхи противъ сравнително малкитѣ турски войски, които имали на

срещa си. Черногорската войска навлѣзла въ турско-албанската територия, разбила слабитѣ турски сили около градоветѣ Тузи, Бѣло поле, Плана и обсадила силната крепость Шкодра. Сърбитѣ навлѣзли презъ три главни пжтища и окупирали безъ никаква сериозна съпротива Ново-Пазаръ и Косово. Въ похода си къмъ Македония тѣ разбили турския отрядъ при Куманово, подгонили го презъ Скопие за Битоля, разбили го и предъ този градъ, като го принудили да избѣга въ Албания. Подиръ това тѣ спокойно потеглили съ свободната си армия къмъ Албания и презъ Елбасанъ стигнали на Драчъ; другата тѣхна войска се спуснала по Вардара и окупирала цѣла срѣдна Македония до Охридъ, Преспа, Мориово, Кожухъ планина и Гевгели на желѣзопжтната линия Солунъ—Скопие.

Гръцката войска състояла отъ две части; морска и сухопжтна. Морската имала три задачи: а) да унищожи турския флотъ, ако той излѣзе въ Егейско море, или поне да заприщи Дарданелитѣ; б) да не пуска да се прекарватъ турски войски отъ брѣговетѣ на Мала-Азия по море до театра на войната въ полуострова, и в) да завладѣе всички турски острови по Егейско море. И тритѣ тия задачи тя успѣшно изпълнила. Опититѣ на турския флотъ да излѣзе отъ Дарданелитѣ и да завладѣе морето останали безрезултатни. Сухоземната гръцка войска съ два отряда се отправила за Солунъ и Янина. Солунъ, както видѣхме, скоро капитулиралъ, а Янина, като крепость, била обсадена.

И тъй, неприятелскитѣ сили били вредомъ сломени. Европейска Турция била завладѣна въ по-малко отъ единъ месецъ. Оставали само три яко укрепени града съ тѣхнитѣ силни гарнизони: Шкодра срещу Черна Гора; Янина срещу Гърция и Одринъ срещу България. Сърбия била най-щастлива, защото тя нѣмала да мори голѣма войска срещу подобни крепости. Отъ всички тия крепости най-силна била Одринската съ своитѣ 32 страшни фортове. Както сетне се видѣло, Одринъ се защищавалъ съ гарнизонъ не по-малко отъ 60,000 души при 650 разнокалибърни орждия. Въ Шкодра имало около 25,000 души и въ Янина около 20,000 души турски гарнизонъ.

Понеже главнитѣ български сили трѣбвало да отидатъ подиръ турската войска на Чаталджа и Галиполски

полуостровъ — то станало нужда да се поискатъ отъ сърбитѣ две дивизии (около 30,000 души) съ оржция въ помощь на втората армия, която, както казахме, вече обсаждала Одринъ.

Предложение за миръ. — Не е достатъчно за единъ победитель да разбие и обърне въ бѣгство неприятелската войска, дори и съвсемъ да я унищожи. Необходимо е да не се увлече отъ успѣха, че да изгуби най-сгодното време, психологическия моментъ за сврързване полезенъ, здравъ и сигуренъ миръ. Този миръ трѣбва да задоволява стопанско-държавнитѣ нужди и да запази духа на победителката армия.

Високиятъ културенъ умъ, дипломатическиятъ талантъ тъкмо тука се проявяватъ. Да победишъ е добродатель, да изберешъ сполучливо минутата за миръ е величие. Победа безъ сполучливо избрано време за миръ е злочестина.

Затова умнитѣ държавници се приготвятъ о време за този моментъ, както умнитѣ полководци съ време иматъ готови своитѣ бойни планове.

Люлебургаскиятъ бой между българската и турската войска били най-високата точка на българската сполука въ борбата съ отоманската империя. По признанието не само на наши, но и на чуждитѣ военни кореспонденти, които били отъ къмъ турска страна, отоманската войска се е оттеглила въ пълна безредица къмъ Чаталджа; тя била отслабена по дисциплина, гладна, разнебитена и безъ всѣкакъвъ духъ за нови действия. Оттеглянето ѝ, съвмѣстно съ бѣгащето турско население отъ Тракия, представяло зрелище, което рѣдко се срѣща въ историята. Почти всички голѣми европейски илюстрации помѣстили снимки, картини по разкази на очевидци, и съставени на мѣстото кроки, които нагледно изобразявали жалостното положение на турскитѣ орди, въ които освенъ глада, голѣми опустошения нанасяла и ужастната холерна зараза. Споредъ това всички вече твърдѣли, че сждбата на турската сила въ Европа е окончателно решена. И самитѣ турци така схващали своето положение. Тѣ виждали вече, че войската имъ не е въ състояние да даде новъ сериозенъ отпоръ, а още по-малко да вземе нападателно положение съ надежда да спре хода на българската победоносна войска, да я повърне назадъ, да освободи обсадения Одринъ и да принуди своитѣ победители наймалко да се прибератъ изморени въ България. А следъ това тя трѣбвало да мисли за действия противъ българскитѣ отряди въ Македония, както и за съюзнишкитѣ сили, които вече обграждали другитѣ укрепени градове въ Епиръ и Албания.

Тъкмо въ това време билъ най-сгодния психологически моментъ да се свърже износенъ за съюзницитѣ миръ. Високата порта, настроена безнадежно за разбитата си тракийска армия и опасявайки се за Цариградъ, сама побързала да поиска посрѣдничество отъ великитѣ сили за миръ. По предложение на Франция великитѣ сили, като се боели, че Турция може да надвие въ войната, изказали предварително мнение, че ще се запази териториялното statu-quo, какъвто и да бжде изхода отъ войната. Високата порта сигурно е разчитала, че щомъ сжщитѣ сили посрѣдничатъ за миръ, има основание да се мисли, че по територия, тя нѣма много да изгуби, и вѣрвала, че ще ѝ се наложи автономията на Македония, която тя по-рано отказала.

Тѣзи надежди обаче на Портата не се изпълнили, защото великитѣ сили не можели да се съгласятъ, какъ и въ каква форма да направятъ посрѣдничеството, та я посъветвали да се обърне направо къмъ царь Фердинанда, като представитель на съюзницитѣ, съ предложението си за миръ. Намѣрена въ много тѣсно положение, при войска разбита, деморализирана, умалѣла, гладна, гола, холерна, Портата приела този съветъ. Великиятъ везиръ Кямилъ паша съ телеграма се отнесълъ до българския царь на 29 октомврий за миръ. Това било морално удовлетворение, което можелъ да получи единъ честенъ победитель.

Първата грѣшка. — За съжаление българскиятъ главнокомандващъ Фердинандъ погледналъ на предложението за миръ много самонадѣяно. А ако то би се приело съ единъ широкъ погледъ, съ онази опитность, която дава историята въ такива случаи, войната щѣла да се свърши само за 25 дена.

Но грандоманията побърква всичко. Една фатална ржка натисва пружината да се промѣнятъ декоритѣ на вълшебното зрелище. Българскиятъ народъ отъ победи-

тель и справедливо удовлетворенъ за своитѣ страдания, за своитѣ жертви, за своя ентусиазъмъ, трѣбвало да се застави да прегази линията, която го издигала, за да стжпи върху плоскость, която го упжтила къмъ страшни изпитни, па въ края да го принуди да изпие най-горчивата чаша въ свѣта.

Едно особено умствено състояние при нахлуването на неудържими миражи отъ некрасиво естество издиктували на нашитѣ военни ржководители да отклонятъ ржката, която имъ се протѣгала за славенъ миръ. Въ продължение на 6 дена царь Фердинандъ се крилъ да не получи телеграмата, съ която се искало да се спре победоносната войска и да даде благодатенъ и очакванъ миръ за храброто българско войнство. Правителството било съгласно да се почнатъ веднага мирнитѣ преговори, но то не било послушано. Царьтъ ималъ две правителства, както и презъ 1902—1903 г. Едното било официалното, чийто гласъ не се чувалъ, а другото правителство било тайно — главната квартира и нѣколко довѣрени на царя политици — „патриоти". На министерската покана да се *свобщи предложението* на съюзницитѣ и да се почнатъ преговори, царьтъ заповѣдалъ да се отговори: „забранявамъ — да видимъ, що ще кажатъ победоноснитѣ триста хиляди български войници". Ето най-голѣмата проява на личния режимъ, а правителството било безсилно да го обуздае. Фердинандъ се поблазнилъ отъ суетната мисъль — да прегази Чаталджа и да влѣзне въ Цариградъ. Грандомани и глупави патриоти чрезъ измислени исторически сведения, обнародвани въ официалнитѣ вестници[1]), подтиквали славолюбивия български вождъ, да влѣзе тържествено въ Цариградъ, да забие кръста вмѣсто полумесеца върху църквата св. София.

Тъкмо тоя главоломенъ блѣнъ, подхраненъ отъ настроение на посрѣдствени историци, тъкмо тѣзи суетни и славолюбиви усѣщания, докарали първия ударъ на нашия воененъ престижъ и ужасния погромъ на националното ни дѣло.

Необяснимо умопомрачение дига българскитѣ граждани отъ превзетитѣ позиции при Люлебургасъ и вихрово ги подгоня до Чаталджа за 8 дена, безъ храна и почивка,

[1]) Вж. в. „Миръ" 1912 г. статиитѣ отъ Д. М.

безъ пжтища, въ студенъ дъждъ и дълбока каль, при разсвирепѣла холерна зараза, оставена отъ победенитѣ турци на мъртвитѣ Чорленски полета.

При отстжплението си Назъмъ-паша билъ казалъ: „Едвамъ можахъ да измъкна моята армия отъ невъобразимата каль, отъ блатата и отъ гробовно разоренитѣ пжтища. Какъ българитѣ ще минатъ по сжщитѣ мѣста, не зная. Колкото и да сж пъргави, давамъ имъ най-

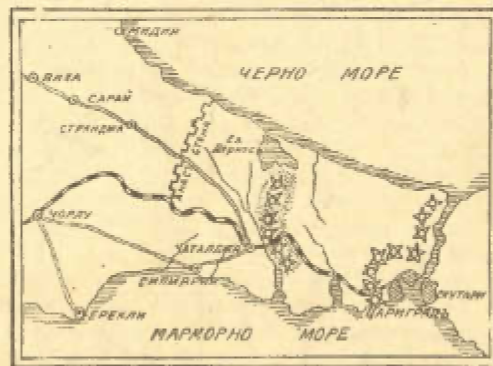

Обр. 30. Цариградски полуостровъ. Чаталджа.

малко 8 дена пжть отъ Люлебургазъ до Чаталджа". Българскитѣ войници преварили съ единъ день. На седмия деня били предъ турскитѣ фортове. На 8, 9, 10 и 11-ия се концентрирали и на 12-ия день, 4 ноемврий, презъ нощьта започнали атаката.

Нашитѣ войници и тука изпълнили дълга си. И ако атаката не успѣла, вината не била тѣхна. Преди всичко главната квартира нѣмала планъ за военни операции въ това мѣсто. Това свидетелствуватъ много ротни и полкови командири, които получили заповѣдь да атакуватъ на 5 ноемврий бърда и фортове, отбележени само съ латински цифри върху таблица. Тѣ нито знаяли, де се намиратъ тѣзи точки, нито познавали мѣстото, презъ което ще стигнатъ до тѣхъ. Тъй се обяснява факта, че цѣли роти презъ нощьта, въ непознато мѣсто, затъвали въ блата, въ долове, падали по урви или право се сривали въ езерата, дето безследно изчезвали подъ водата. Но не било само това. Безумно било решението да се ата-

кувать съ обикновени полски батареи бетонени фортове, натоварени съ турска дългобойна артилерия, а отъ двѣтѣ крила защищавани отъ броненосци въ морето. Нашитѣ орждия били безвредни за турската флота: тѣзи отъ тѣхъ, които били закарани близу до позициитѣ, затънали въ блатата и доловетѣ, а онѣзи, що оставали далечъ, недостигали и сипѣли своитѣ огньове и желѣза не по неприятелскитѣ, а по главитѣ на българскитѣ войници. Не турската храбрость, не отоманското военно изкуство принудила нашата победоносна армия да колѣничи въ борбата и да се спре, а липсата на крепостна артилерия, незнайностьта на мѣстото, голѣмата мъгла, ужасната каль, блатата, водата на Кара-су и езерата, безсъницата и *холерата*, която покосявала съ хиляди борци посрѣдъ самия бой [1]).

Примирие. — И тъй, българската армия претърпяла първия неуспѣхъ на Чаталджа. Генералитѣ докладвали, че е невъзможно вече съ сжщитѣ срѣдства нова атака. Въ този моментъ се намѣрилъ изгубения вождъ, който съобщилъ на Кямилъ-паша, че приема предложението му да се почнатъ преговори за миръ. Това било къмъ 5—6 ноемврий. Да, но въ Цариградъ настроението вече било съвсемъ друго! Нашитѣ несполуки на Чаталджа се зели за победи отъ страна на турцитѣ. Султанътъ поздравилъ чаталджанскитѣ войски за тѣхното геройство. Случката, увеличена като победа надъ българитѣ, се протелеграфирала по цѣлото земно кълбо. Въ Цариградъ радостно запѣли ходжитѣ по минаретата, възликувания народъ зашумѣлъ по улицитѣ съ възгласитѣ: „Столицата е спасена“, „честьта на отоманското оржжие е запазена“. „Настжпва обратъ въ военното щастие!“

Ето при какви обстоятелства българскиятъ царь се показалъ готовъ да преговаря за миръ. Въ Цариградъ партията за война до крайность зела връхъ. Ново въодушевление избухнало по всички кжтове на османската империя за победи и отплата.

---

[1]) Нѣкои чужди кореспонденти отъ турска страна твърдятъ. че на втория день на атаката (6 ноември) турската войска по много мѣста напустнала укрепленията и позициитѣ си, прибрала си топоветѣ и дори потеглила да отстжпва къмъ Цариградъ.

Въ тази минута българскитѣ атаки спрѣли и турцитѣ съ радость се върнали на мѣстата си.

И тъкмо въ тоя моментъ (12/XI) генералъ Савовъ, придруженъ отъ д-ръ Даневъ, се срещналъ на Чаталджа и подалъ ржка на Назъмъ паша. Очевидно било, че преговоритѣ не можели вече да бждатъ въ тонъ и духъ напълно такива, каквито можели да бждатъ 10 дена порано. Но трѣбвало де се преговаря. Въ тия предварителни преговори България представѣла Сърбия и Черна-гора. Самостойно участвувала въ преговоритѣ Гърция съ свои делегати. Дълго време говорили двамата главнокомандуещи. На 14 с. м. се сключило временно примирие съ условие да се улеснява по Черно море и по линията презъ Одринъ превоза на храна за българската войска на Чаталджа.

Турцитѣ изпърво не искали да отстжпятъ земи и държали, каквото загатнали великитѣ сили преди войната, да приематъ автономията. Това се отхвърлило отъ съюзницитѣ. Тогава турцитѣ почнали да се търгуватъ и пазарятъ. Съюзницитѣ поискали отъ Турция да отстжпи всички земи отъ Мидия—Родосто на западъ заедно съ обсаденитѣ градове. За автономна Македония тѣ забравили. Въ този моментъ се намѣсила Ромъния. Тя казала, че стояла неутрална, защото мислила, какво съюзницитѣ се борятъ да освободятъ християнскитѣ народи отъ Турция, да създадатъ автономия на Македония, а не да увеличатъ териториитѣ си. Щомъ тѣ сега измѣняватъ решенията си и искатъ увеличение, то и Ромъния, която ужъ имала 400,000 свои сънародници въ Македония, иска територия. И понеже не граничи съ Турция, отъ която да заеме такава, Ромъния поискала земя отъ България, а именно четвърожгълника между Тутраканъ и Балчикъ. Ала умнитѣ хора въ цѣла Европа укорили нашата съседка за това й искане, защото тя нѣмала право да дири никаква компенсация, понеже не е помагала на съюзницитѣ, а наопаки услужвала на Турция съ преносъ на воененъ и другъ материялъ.

Ромънското искане още по-силно насърдчило турцитѣ, които почнали да протакатъ повече преговоритѣ съ надежда, че обстоятелствата се измѣнятъ въ тѣхна полза и че между съюзницитѣ може да настжпи несъгласие, а може би и караници.

По съвета на великитѣ сили, безплоднитѣ преговори на Чаталджа се пренесли въ Лондонъ. За тамъ заминали съюзнитѣ пълномощници. Приело се, прими-

рието между България, Сърбия и Черна-Гора отъ една страна и Турция отъ друга страна да се продължи безсрочно. Гърция, понеже пазѣла съ флотата си моретата, намѣрила, че е полезно за съюзното дѣло, да не сключва примирие, но да продължава военнитѣ действия и презъ време на преговоритѣ. Тѣзи действия не можели да докаратъ нѣкаква решителна военна промѣна, защото турцитѣ не излизали съ флотата отъ Дарданелитѣ, а операциитѣ въ Епиръ, около Янина, били съвсемъ изолирани.

Произнасяне смъртната присжда надъ европейска Турция. — Мирната конференция се събрала въ Лондонъ. Турцитѣ поискали да се сключи примирие и съ гърцитѣ, да се нареди доставката на храна въ обсаденитѣ градове Одринъ и Шкодра. Докато не се направѣло това, тѣ не желаели да преговарятъ за миръ. Съюзницитѣ отказали и турскитѣ делегати поискали наставления отъ Цариградъ.

На 10 декемврий делегатитѣ за миръ пакъ се събрали ни заседание. По всичко личало, че въ това заседание имало да се каже нѣщо важно и сждбоносно, каквото въ историята рѣдко се случва. Публично, тържествено, предъ очитѣ на цѣлъ свѣтъ, Балканскиятъ съюзъ произнесълъ изпжждането на турцитѣ отъ Европа.

Ето това историческо събитие какъ се описва отъ единъ свидетель:

„Балканскитѣ и турскитѣ далегати сѫ събраха въ 4 часа подиръ обѣдъ въ Сентжемския дворецъ въ Лондонъ. Председателствуваше по редъ сръбскиятъ делегатъ г. Новаковичъ — най-стариятъ делегатъ на съюзницитѣ.

Като се прочете протокола отъ миналото заседание, председательтъ г. Новаковичъ каза:

— Въ последното заседание г-да турскитѣ делегати бѣха поискали време да запитатъ своето правителство за нови наставления (относно въпроса за доставката на храна въ обсаденитѣ крепости, въ който случай ще преговарятъ и съ Гърция). Моля негово превъзходителство Решидъ паша да ни съобщи, получилъ ли е въпроснитѣ наставления и що тѣ гласятъ.

Решидъ паша:

— Упълномощени сме отъ Високата порта да обсждаме условията за миръ и съ представителитѣ на Гърция, както и съ другитѣ съюзени държави. Ние сме натоварени да заявимъ, че Високата порта не настоява вече за храненето на обсаденитѣ крепости. Храненето на Одринъ е въпросъ, който може да се уреди между насъ и българскитѣ делегати. Сега ние искаме отъ съюзнитѣ делегати да ни съобщатъ, какви сж условията за миръ.

Настана дълбока и голѣма тишина. Г-нъ Новаковичъ, председательтъ, извади отъ своя портфелъ единъ листъ книга, сгънатъ на четири. Той спокойно и внимателно разгъна листа. После съ гласъ ясенъ и високъ, съ натъртване на всѣка дума, бавно прочете написаното въ листа, като измѣняше своя гласъ и тонираше споредъ значението и важностьта на всѣка дума; така той изразително и тържествено произнесе изреченията, щото не се изгуби нито единъ звукъ.

Това наистина бѣ прочитане смъртната присжда на Турция въ Европа.

Въ този тържественъ мигъ, неподвиженъ, съ ржце, скръстени върху гърди, съ погледъ втораченъ къмъ председателя, Рещидъ паша слушаше.

Събитието бѣ извънредно трогателно. Единъ отъ присжтствуващитѣ въ този моментъ казваше, че почти чувалъ какъ тупатъ сърцата на всички делегати отъ балканския съюзъ, на които очитѣ бѣха приковани не само къмъ председателя, но и къмъ Решидъ паша, къмъ Османъ Низами паша, къмъ Салихъ паша, защото и тримата изслушаха четенето на присждата съ спокойствие и хладнокръвие, което произведе впечатление на всички, които се намираха въ залата.

Ето присждата която прочете Новаковичъ.

„Балканскитѣ съюзни държави искатъ отъ Турция:

1. Да отстжпи всичкитѣ си владѣния въ Европа до линията Мидия—Родосто, която да бжде граница между България и Турция. Изключава се само Галиполския полуостровъ.

2. Да отстжпи всички острови въ Егейско море.

3. Да се откаже отъ всички права, които тя е имала надъ островъ Критъ.

Подписали: Д-ръ Даневъ (за България), Д. Новаковичъ (за Сърбия), Венизелосъ (за Гърция), Миушковичъ (за Черна Гора)".

Следъ това Новаковичъ обясни, че предлаганата линия между Галиполския полуостровъ и България ще върви отъ Сароски заливъ презъ Кавакъ до Шаркьой.

Залата отново затихна, щомъ се изгубиха последнитѣ звукове отъ думитѣ на Новаковича.

Всички погледи сега се насочиха къмъ Решидъ паша, който съ развълнуванъ гласъ, но все пакъ спокойно каза:

„Молимъ да ни се дадатъ писмено тѣзи условия".

Новаковичъ:

„Ние имахме предъ видъ това и ето заповѣдайте вѣренъ и точенъ преписъ отъ прочетеното, подписано, както и оригинала, саморжчно отъ всички съюзни делегати".

Решидъ паша като пое книгата каза:

„Турскитѣ делегати ще представятъ съобщенитѣ условия на своето правителство въ Цариградъ и искатъ известно време за тѣхното проучване".

Такава присжда Великата отоманска империя чула за пръвъ пжть отъ сжществуването си.

ГЛАВА III.

Втора половина на освободителната война.

Въпросътъ за източнитѣ граници. — Мирната конференция въ Лондонъ не дала бързи и задоволителни резултати. Тия отстжпки, които по-рано били направени въ предварителнитѣ преговори на Чаталджа, турскитѣ пратеници повтарѣли и въ Лондонъ. Изпърво спомenали, че сж съгласни да дадатъ автономия на Македония, сетне предложили да отстжпятъ на съюзницитѣ Македония и западна Тракия, а да задържатъ за себе си Одринско. Най-сетне подъ влиянието на нѣкои държави съгласили се да приематъ границата до Марица покрай Одринъ, но града да остане за тѣхъ. Съюзницитѣ обаче не отстжпили отъ своето становище и настоявали на граничната линия Мидия — Родосто. Това настояване не било последнята имъ дума. България, която едничка се интересувала отъ тази граница, знаяла, че нѣма да бжде допусната да излѣзне на Мраморно море. Отъ това море, както отъ Цариградъ и проливитѣ (Босфора и Дарданелитѣ), най-много се интересувала Русия. Това е пжть, презъ който тя излиза и влиза въ Черно море, чрезъ него тя се съобщава съ Срѣдиземно море и съ цѣлия свѣтъ. Повече отъ 200 години има, какъ руската държава се стремѣли да осигури този пжть, било като го земе самà въ ржцетѣ си, било като го има напълно подъ влиянието си. Опититѣ ѝ да го вземе въ ржцетѣ си, като завладѣе турскитѣ земи около него, не сполучвали поради решителната съпротива на Англия и другитѣ велики сили въ Европа. Щомъ това тя не можела да направи, въ интереса ѝ било той да не се земе отъ никого другиго, а да остане въ ржцетѣ на Турция, която, като държава, клюмнала вече къмъ разлагане, не представя опасность за насилствено затваряне пжтя и за увреждане чрезъ това търговията, военната и политическата сила на голѣмата славянска държава. Българското правителство знаело това и било уведомено да не иска достжпъ до Мраморно море, защото тая граница нѣмала да се одобри отъ силитѣ, па и Русия не би се съгласила, тъй като брѣгътъ, който се искалъ отъ България по стратегически, главно по търговски съображения, — билъ важенъ за сигурностьта на морския руски пжть по Мраморното море за Срѣдиземно.

Българското правителство, което било длъжно да туря въ хармония българската политика съ оная на Русия, знаело това условие. При все туй българската главна военна команда извършила нѣкои нѣща, които възбудили подозрения къмъ нейнитѣ крайни стремежи. Атакитѣ на Чаталджа и очевидното желание на българската главна квартира да се яви въ качество на победитель предъ Златния рогъ, както и искането ѝ да задържи линията Мидия—Родосто, не се погледнали добре отъ руското правителство. *Настжпило ново охлаждение между България и Русия*, горещо желано отъ нѣмцитѣ.

Знаемъ, че съюзътъ на България съ Сърбия и спогодбата ѝ съ Черна-Гора и Гърция станалъ не само съ знанието, но и съ високото покровителство на руския царь. За това въ началото на войната рускитѣ симпатии били всецѣло на българска страна. Руското правителство отпуснало на кредитъ, шинели, пушки, консерви, вжглища и други военни материяли. То дало заемъ около 27 милиона лева. Покрай правителството руското общество изпратило грамадни суми за „Червенъ кръстъ", много санитарни материяли и дрехи. Много руски общини на свои срѣдства организирали цѣли болници съ персонала и издръжката въ полза на българската войска. Такова било изцѣло настроението на Русия къмъ балканската освободителна война и лично къмъ българитѣ.

Обаче, щомъ българската главна квартира не спазила уговореното съ руското правителство, охлаждението настжпило. Свиканъ билъ презъ дек. отъ царя короненъ съветъ въ вагона на гара Каджкьой до Свиленградъ, на който присжтствували генералитѣ и министритѣ. Председателствувалъ главнокомандващиятъ царь Фердинандъ. Обсждилъ се въпроса за военното положение и за рускитѣ искания. Присжтствуващитѣ изказали мнение да се намѣри начинъ за изравнение на руското недоволство. За тази цель Фердинандъ изпратилъ въ Петроградъ най-популярния нашъ генералъ Радко Димитриевъ, а по-сетне отишълъ и председательтъ на народното събрание д-ръ Даневъ съ мисия да увѣрятъ руското правителство, че България нѣма намѣрение да иска Цариградъ, нито би настоявала за граничната линия Мидия—Родосто.

Ала негласнитѣ препирни между нашата главна квартира и руското правителство не останали тайна за

войската. Опозицията на правителството и разнитѣ русофоби у насъ устно и печатно разпространявали, че Русия пречела да иде българската войска въ Цариградъ, да забие готовия кръстъ вмѣсто полумесеца на църквата св. София и да короняса тамъ царь Фердинанда, а България да излѣзе на Мраморно море. Тя не била съгласна и Одринъ да се даде на България. Отъ това обстоятелство се възползували и австрийскитѣ вестници, които постоянно изтъквали, че България води русофилска политика, а пъкъ Русия отива противъ интереситѣ и правата на българския народъ като победитель. Цельта на австрийскитѣ вестници и агенти била да предизвикатъ недоволство у българската войска къмъ Русия и тѣ напълно сполучили.

Подновяване на военнитѣ действия. — Турцитѣ сѫщо поискали да използуватъ тия недоразумения и търкания. Но Русия и другитѣ велики сили ги посъветвали да отстѫпятъ. Великиятъ везиръ Кямилъ паша, като изпиталъ безуспѣшно всички срѣдства да спаси Одринъ, събралъ великъ диванъ при Високата порта. Този диванъ като зелъ предъ очи състоянието на войската, невъзможностьта да се помогне на обсадения градъ, финансовото положение, съвета на великитѣ сили, решилъ да отстѫпи Одринъ на България и да приеме границата Мидия—Еносъ. Въ това време (10-и януарий) султанскиятъ зетъ Енверъ-бей, германофилътъ Талаатъ бей и други събрали тълпа отъ 300 души ходжи, софти, молли и други младотурци, нападнали въ министерския съветъ върху министритѣ, Енверъ убива военния министъръ и главнокомандуещъ Назъмъ паша, принуждава Кямила да си даде оставката и прогласява за великъ везиръ младотурския водачъ Махмудъ Шевкетъ паша. Султанътъ одобрилъ тази промѣна. Новото турско правителство се опитало чрезъ Германия и други велики сили да отърве часть отъ Тракия и особено Одринъ. То направило нови предложения за миръ. Съюзницитѣ ги отхвърлили. Тогава преговоритѣ се прекѫснали и втората половина на войната се започнала на 21 януарий — следъ 72 дневно примирие.

Мнозина турски приятели очаквали, че презъ това дълго примирие Високата порта ще успѣе да прекара грамадни сили отъ Мала-Азия, ще преустрои дезорганизираната и разбита по-рано войска, ще стегне здраво флотата си и ще преодолѣе надъ съюзницитѣ. Тѣзи обаче надежди не се оправдали. Турция, наистина, прекарала нови войски и доброволци отъ Азия, но съ тѣхъ тя едвамъ попълнила загубитѣ си на бойното поле и грамадното количество заболѣли отъ холера войници.

За тази половина на войната България усилила и попълнила чаталджанската си армия съ нови дружини, пренесла по море седма рилска дивизия отъ Солунъ въ Деде-Агачъ. Тази дивизия, усилена съ отряда на генералъ Ковачева, образувала нова, IV армия, подъ началството на генералъ Ковачевъ и се изправила срещу Галиполския полуостровъ.

Обр. 31. Чаталджа и Булаиръ

И тъй, военнитѣ действия имало да се разиграятъ въ три пункта: 1-во около Одринъ, 2-ро на Чаталджа и 3-то — срещу Булаиръ. Цѣлиятъ брѣгъ на Мраморно море, отъ Шаркьой до Буюкъ-Чекмедже, билъ заетъ отъ българската войска.

Срещата на двамата неприятели този пѫть трѣбвало да бѫде страшна и решителна. И двѣтѣ страни се приготвили за великата нова драма. Българскитѣ войници, въпрѣки мѫчителното дълго бездействие, все още запазвали своя ентусиазъмъ и бодъръ духъ. Примирието дало време на нашитѣ войски предъ Чаталджа да си

изберать сгодни позиции и да се укрепять така, че да не е възможно никакво турско настжпление. За тая цель тѣ се дрѫпнали 8—10 километра назадъ отъ чаталджанската линия и построили лагера си около остатъцитѣ отъ Анастасиевата стена (вж. обр. 30).

Отъ своя страна и турцитѣ направили всичко, което се изисквало, да се явять този пжть срещу българитѣ съ готова войска, облѣчена, нахранена и въодушевена. Нѣколко стотини улеми и ходжи отъ цариградскитѣ текета, надарени съ най-голѣмо сладкоречие и пламечъ патриотизъмъ, били изпратени на Чаталджа и Булаиръ да насърдчатъ отпадналитѣ духомъ турски войници. Енверъ-бей застаналъ самъ на цѣлъ отрядъ войска, предназначена да направи десантъ на Шаркьой съ цель да удари въ тилъ било IV армия къмъ Булаиръ, било войскитѣ къмъ Чаталджа. Откъмъ Черно море сжщо билъ изпратенъ доброволчески отрядъ да плаши къмъ Мидия тила на българитѣ.

Военнитѣ операции по всички почти горни мѣста се извършили между 24 и 28 януарий. Навсѣкжде турцитѣ били отблъснати. Четвърта армия бодро и юнашки посрещнала бѣсната атака на турцитѣ, идещи откъмъ Галиполи и Булаиръ. Следъ едно ужасно сражение, въ което полето било послано съ турски трупове отоманцитѣ се оттеглили чакъ на позициитѣ си при гр. Булаиръ безъ да могатъ да приберать убититѣ и раненитѣ си. Десантътъ на Енверъ-бея при Шаркьой билъ осуетенъ. Скритата полска и горска артилерия по височинитѣ държала на почтенно разстояние турскитѣ кораби въ морето и посипвала съ убийственъ огънь лодкитѣ, що изкарвали турскитѣ войски на брѣга. Отблъснати и прогонени били и отрядитѣ, които помѣрили да излѣзатъ по брѣговетѣ на Черно море. Въ тѣзи мѣста билъ потопенъ и турския броненосецъ „Асаръ-и-Тевфикъ". И опититѣ за излазъ на обсадения турски гарнизонъ отъ Одринъ сжщо не сполучили.

Следователно, турскитѣ настжпи навсѣкжде били отблъснати. Отоманската войска била здраво стисната отъ българитѣ около Одринъ и запушена като въ две бутилки — Дарданелския и Цариградския полуострови.

Превземането на Одринъ. — Очитѣ не само на българитѣ, ами и на цѣлъ свѣтъ били обърнати къмъ този отъ вѣкове укрепяванъ центъръ. Бомбардировката вървѣла редовно и системно. Слуховетѣ, че крепостьта свършила храната си и че скоро щѣла да се предаде отъ изтощение, не излѣзли вѣрни. Не оставало друго, освенъ да се нападне града чрезъ пристжпъ. Следъ дълги колебания, дали да се атакува или не крепостьта — жалили се многобройнитѣ жертви — най-сетне главната квартира решила и дала заповѣдь да се извърши ата-

Обр. 32. Обсада на Одринъ. Участвуватъ три български дивизии и две сръбски, сиречъ 105 хиляди българи съ 240 полски орждия и 102 обсадни, и 35,000 сърби съ 60 полски и 38 обсадни орждия.

ката. Крепостьта била доста проучена и всички военни се съгласили, че фортоветѣ отъ североизточния секторъ могатъ по-лесно да се разрушатъ и превзематъ. Подиръ една основателна и сигурна подготовка на 11 мартъ презъ нощьта се започнала обща усилена артилерийска стрелба срешу цѣлия вѣнецъ укрепления. На 12 огъньтъ се сгъстява на северъ и презъ нощьта ураганътъ се пренася върху нѣколко избрани точки. (Айвазъ-Баба,

Каялъкъ, Кестанлъкъ), дето и българската пѣхота следъ като си отваря пѫть презъ бодливата телеча мрежа, подъ закрилата на артилерийския огънь, влиза тържествуеща въ разрушенитѣ укрепления. Следъ това огъньтъ се пренася на съседнитѣ фортове, които единъ подиръ другъ биватъ разрушени и превзети. Веднъжъ съборена цѣлата укрепена линия отъ североизтокъ, останалитѣ фортове били изложени на опустошителенъ вихъръ. Това като видѣлъ комендантътъ на града, Шукри паша, съборилъ безжичния си телеграфъ, дигналъ въ въздуха

Обр. 33. Генералъ Н. Ивановъ съ щаба си приема Шукри паша.

съ динамитъ складоветѣ съ военнитѣ припаси, желѣзния мостъ на Арда, и една отъ казармитѣ, па заповѣдалъ на съсипания си гарнизонъ да сложи орѫжието. Българската кавалерия и пехотнитѣ полкове бързо навлѣзли въ града, а сърбитѣ заели северозападнитѣ фортове.

И тъй, ужасната крепость била превзета отъ българската войска, подпомогната отъ сърбитѣ, на 13 мартъ, тъкмо следъ шестмесечна обсада.

Плененият Шукри паша предалъ сабятя си на генералъ Иванова. На другия день (14 мартъ) царьтъ

приелъ високиятъ пленикъ и му повърналъ сабята [1]). Въ пленъ паднали 14 паши, 1500 офицери, 40,000 войници и 650 разни орѫдия.

Превземането на Одринъ чрезъ пристѫпъ, съ открита сила, предизвикало радость и похвали за българитѣ по цѣлъ свѣтъ. Въ руската камара въ Петроградъ народнитѣ представители направили възторжени овации на българския посланикъ С. Бобчевъ, на д-ръ Данева и Радко Димитриевъ, които него време се намирали въ Петроградъ. Царьтъ билъ поздравенъ отъ всѣкжде и българската храбрость извоювала почетно мѣсто въ военната история. Отъ западна Европа веднага стигнали военни пратеници, специалисти по укрепленията на градоветѣ, и разни любопитни да разгледатъ надвитата и превзета крепость. Тѣзи изследвачи и любопитни мѫже останали поразени отъ разрушенията, които били направили българскитѣ артилеристи надъ страшната твърдина.

---

[1]) Сърбитѣ направили голѣмъ шумъ за това, че тѣ първи, а не българитѣ пленили Шукри паша. Запитанъ самъ пашата за случая, докато билъ въ София, съобщилъ: първи офицеръ, който се яви при менъ, бѣ български. Предъ цариградския младотурски в. „Тасфири Ефкяръ", когато Шукри паша се върналъ отъ пленъ въ Цариградъ, казалъ:

Въпросъ: Какви обстоятелства ви принудиха да предадете одринската крепость?

Шукри паша: Съестнитѣ ни припаси се свършиха и неприятельтъ зае най-силнитѣ укрепления на твърдинята. И падането на крепостьта стана неизбѣжно. Кръвопролитието отъ наша страна стана безцелно, тъй като по-нататъшното задържане крепостьта въ наши ржце стана невъзможно. И азъ решихъ да предамъ крепостьта.

Въпросъ: Тежката артилерия на българитѣ превъзходствуваше ли нашитѣ крепостни орждия?

Шукри паша: между тежкитѣ български орждия имаше и такива, които по далнобойность превъзходствуваха нашитѣ. Тѣ обстрѣлваха нашитѣ укрепления отъ такива пунктове, до които нашитѣ гранати не достигаха.

Въпросъ: Благоволете да опредѣлите числеността на войскитѣ, които защищаваха Одринъ, тъй като сведенията по това сж противоречиви.

— Шукри паша: Въ началото всичкитѣ войски бѣха 60,000 човѣка. Числото на долнитѣ чинове, които вземаха участие въ последнята защита на крепостьта възлизаше до 27 хиляди души.

Въпросъ: Както сърбитѣ, тъй и българитѣ претендиратъ, че първи сж ви пленили. На чия страна е истината?

Шукри паша: Сърбитѣ не сж прави. Въ форта Хадърлъкъ, кждето азъ се намирахъ въ деня на падането на Одринъ, пръвъ дойде българския полковникъ Мархолевъ. Сърбитѣ влѣзоха въ крепостьта по-късно".

Следъ превземането на Одринъ сръбскитѣ спомагателни дивизии били освободени.

Веднага подиръ това българската тежка артилерия се вдигнала отъ Одринъ и се пренесла на Чаталджа съ намѣрение да атакува турскитѣ фортове. Това, обаче, не станало по съвета на руситѣ. Едновременно съ атаката на Одринъ били произведени и на Чаталджа стремителни атаки върху турскитѣ предни редове, що били се приближили до българскитѣ позиции. Турцитѣ били отблъснати и принудени да се върнатъ на старитѣ си укрепени линии задъ Кара-су. Съ една дума, българскиятъ войникъ, въпрѣки неблагоприятното време, въпрѣки небивалитѣ виелици, прѣспи снѣгове и мразове, въпрѣки многобройнитѣ болести, оставалъ господарь на положението.

Турската флота излѣзла отъ Дарданелитѣ и се опитала да атакува гръцката, обаче не успѣла. Тя не посмѣяла да отиде по-далечъ отъ защитната сфера на брѣговата артилерия. Следъ едно не особено силно сражение, цариградскитѣ вестници писали, че тя „победоносно" се върнала, за да не излѣзе вече никога.

Дорде още се подготвѣлъ пристѫпа на Одринъ, гърцитѣ сполучили да накаратъ турския гарнизонъ въ Янина да сложи орѫжието (22 февруарий). Предаването станало чрезъ протоколъ, както и заемането на Солунъ, сир. безъ особени усилия и жертви. Държала се още шкодренската крепость, обсадена отъ черногорцитѣ. Последнитѣ при известни условия повикали на помощь сърби. Обаче, и тази крепость се превзела не чрезъ пристѫпъ, а по взаимно съгласие, чрезъ протоколъ (на 9 априлъ). И въ тритѣ предадени града (Солунъ, Янина и Шкодра) турцитѣ запазвали известни права и привилегии. Янинскиятъ и Солунскиятъ турски команданти били дадени сетне отъ турцитѣ подъ воененъ сѫдъ за подкупъ. Шкодренскиятъ гарнизонъ подъ командата на Есадъ паша напусналъ крепостьта съ орѫжието си (пушки, топове, снаряди и др.) и заминалъ за Албания. Отъ всички укрепени градове едничъкъ Одринъ билъ превзетъ съ открита сила, чрезъ пристѫпъ и безусловно.

Следъ превземането на Одринъ преговоритѣ за миръ отново се почнали въ Лондонъ, за дето пакъ заминали съюзнишкитѣ делегати.

Намѣсата на Европа. — Балканскиятъ съюзъ между България, Сърбия, Гърция и Черна-гора, чиято задача била да изтика отоманската държава отъ Европа въ Азия, за да не спира повече балканскитѣ народи къмъ култура по образеца на цивилизования свѣтъ, се посрещналъ съ симпатия отъ цѣлъ свѣтъ. Съчувственицитѣ на турцитѣ останали заглушени въ общата радость на просвѣтеното обществено мнение. Всички се радвали предъ надеждата, че най-сетне македонскиятъ въпросъ, който билъ опасенъ и плашило за европейския миръ, се разрешава на мѣстото отъ самитѣ заинтересувани народи, безъ съперническата намѣса на великитѣ сили. Наистина, мнозина знаели, че балканцитѣ, израстнали върху развалинитѣ на европейска Турция, нѣматъ строги прегради за етнографични разграничения; че сънародницитѣ имъ по известни краища сѫ твърде размѣсени; че всѣка отъ тия държави по политически и стопански съображения претендира на повече турска територия, отколкото могатъ да допуснатъ другитѣ. Тѣзи именно причини сѫ бивали винаги, и въ срѣднитѣ вѣкове, преди турското нашествие, и подъ турското владичество, и въ най-ново време извори на раздори, несъгласия и взаимно-кървави борби между тѣхъ. Да се спогодятъ сега, да спратъ вѣковната си завистъ, та съ съединени сили да се опълчатъ противъ общия врагъ, това било наистина велико историческо събитие, посрещнато съ въодушевление отъ прогресивнитѣ мѫже. То още изразявало силно възмѫжаване. Нѣкои дори го нарекли „чудото" на 1912 година.

Не така, обаче оценявали съюза нѣкои съседни държави, които узнали още презъ май 1912 г. тайнитѣ договори, за които ще говоримъ въ тази глава. Австрия и Ромъния, които се визирали въ съюзнитѣ задължения и които имали особени замисли къмъ Балканитѣ, се споразумѣли върху мѣркитѣ, които трѣбва да употрѣбятъ, за да се развали или унищожи сръбско-българския съюзъ.

Балканскиятъ съюзъ намѣрилъ голѣма симпатия и явна подръжка въ Тройното съглашение (Русия, Франция и Англия), а видима търпимость предъ Тройния съюзъ (Австрия, Германия и Италия). България, Сърбия и Черна гора, като славянски държави, се намирали подъ влиянието на Русия и имали нейната морална и

материална подкрепа. Гърция пъкъ подпадала подъ влиянието на Франция. Ето защо Балканскиятъ съюзъ се оценилъ отъ другитѣ като агентъ и помощникъ на Тройното съглашение. Този съюзъ се възвелъ въ факторъ. Нему се опредѣляла нова важна роля въ бждещата европейска политика, защото: първо той съ свои сили изпжжда турското управление отъ Европа; второ въдворява миръ, съгласие и хармония между народитѣ на Балканитѣ и трето издига се като силна преграда срещу нѣмското нахлуване къмъ изтокъ за Мала-Азия.

Споредъ тия гледища се опредѣляло поведението на двете европейски групировки къмъ съюзницитѣ.

Балканскиятъ съюзъ воювалъ съ турцитѣ да разреши поставенитѣ си задачи, а задъ неговия гърбъ се водѣла невидима жестока борба между двете европейски групировки. Австрия искала да отслаби руското влияние въ България, да скара тая последнята съ Русия и да възбуди непримирима вражда между сърби и българи. Русия, обратно, залѣгала да ограничава или оттиква австрийскитѣ стремежи и гледала да се запази съюза между Сърбия и България.

Дългото протакане на преговоритѣ за миръ и втората половина на войната се обуславяли между другото и отъ тия международни мжчнотии, сиречъ отъ тайната борба на голѣмитѣ европейски групировки. Това имало голѣмо влияние за отношенията между България и Ромъния, както и между сжщата и съюзницитѣ й.

Отначало Австрия и Русия се съгласили да не предприематъ отдѣлно нищо, докато предварително не се уговорятъ за общо действие. Първата грижа на всички била, щото войната да се ограничи само на Балканитѣ и да не се разпростре въ Европа. Появилитѣ се въпроси трѣбвало да се разрешаватъ по общо съгласие. Преговоритѣ между победителитѣ и Турция за миръ продължавали въ Лондонъ. На 19 ноемврий австрийскиятъ посланикъ въ Петроградъ съобщава на руския канцлеръ Сазоновъ, че града Шкодра не може да се даде на Черна-Гора, макаръ и да бжде превзетъ, защото тоя градъ билъ населенъ съ албанци католици. Съ това той подигналъ въпроса за Албания.

Презъ ноемврий Русия известила, че Атонъ не бива да пада въ никои ржце, понеже е центъръ на цѣлия православенъ свѣтъ и ще бжде устроенъ като духовна

република. Около това време и Ромъния се обадила. И тя искала да увеличи своята територия, ако съюзницитѣ увеличатъ тѣхната. Ромъния изпратила своя представитель въ Лондонъ да участвува въ преговоритѣ. Нѣкои отъ великитѣ сили възразили, че Ромъния, щомъ не воюва, нѣма право да заседава съ воюващитѣ. Нейнитѣ претенции да се разгледатъ отдѣлно. Австроунгария зела решително страната на Ромъния. Русия поискала по приятелски начинъ да въздържи ромънитѣ отъ намѣса. Царь Николай II пратилъ единъ отъ своитѣ генерали да иде въ Букурещъ, да занесе на краль Карола жезъла на *руски фелдмаршалъ* и да го помоли да не прави спънки, но да бжде отстжпчивъ.

Въ началото на дек. (8/21) рускиятъ министъръ предупреждава неотстжпчивитѣ турци да държатъ смѣтка за фактитѣ, че сж победени и че трѣбва да отстжпятъ Одринъ, като граничната линия мине южно отъ тоя градъ. Портата възразила, че може да допусне границата до Марица, но града Одринъ, дето се намирали гробницитѣ и светитѣ мѣста на турскитѣ заслужили мжже, не можела да отстжпи. На 2/15 януарий Сазоновъ предизвестилъ Портата, че ако се възобновятъ военнитѣ действия и Одринъ бжде превзетъ, тогава цѣлата отговорность за новитѣ искания на съюзницитѣ ще легне върху турцитѣ. Ако ли пъкъ турцитѣ добиятъ нѣкой частиченъ успѣхъ, нека бждатъ увѣрени, че Русия не може да остане равнодушна къмъ поражението на българитѣ. Следъ това всички велики сили съ колективна нота съветватъ Портата да не упорствува, а да сключи миръ, защото съ продължение на неопредѣленото положение може да излѣзе нѣкое усложнение, което да докара гибельта на цѣлата турска държава. Това заплашване подействувало. На 10/23 януарий 1913 г. Портата отговорила, че приема условията на мира. Обаче Енверъ и Талаатъ бей, германски възпитаници и приятели, направили преврата и продължили преговоритѣ. Новото правителство известило, че отстжпва гарата Кара-Агачъ, но не и Одринъ; то предоставя на великитѣ сили да решатъ сждбата на островитѣ. Въ замѣна на тия отстжпки турцитѣ искали разрешение да увеличатъ митнишкитѣ налози, а европейцитѣ да дигнатъ отъ Цариградъ своитѣ пощи, изобщо да се откажатъ отъ капитулацитѣ.

Българитѣ, уморени да чакатъ, въпрѣки съветитѣ на Русия, подкачили на 17/1 военнитѣ действия. Това

раздразнило рускитѣ политици, които на 18 януари даватъ следната телеграма до посланика си въ Цариградъ: „Очудени сме отъ поведението на българското правителство. Непрестанно се обрѫщатъ къмъ насъ за съвети и подкрепа, а въ сѫщото време показва невнимание къмъ нашитѣ настойчиви предупреждентя да не заема върху си инициативата за сключване съ Турция. Софийскиятъ кабинетъ трѣбва де си даде смѣтка, че ние съвсемъ не сме разположени да приемемъ за изпълнение на всички последици отъ неговитѣ решения и че подрържката и съдействието, що сме до днесъ правили, не бива да го въведатъ въ заблуждение, че винаги, въпрѣки всичко, ще го спасяваме отъ беди, щомъ не иска да слуша нашитѣ съвети [1])". При все това Сазоновъ пакъ поканва силитѣ къмъ обща постѫпка за прекратяване на войната при условие границата да бѫде Мидия—Еносъ. Българското правителство отговорило, че иска линията Мидия-Еркене-Еносъ.

Тъй се продължавали диплом. преговори, докато на 13 мартъ Гешовъ съобщилъ въ Петроградъ, че Одринъ е превзетъ.

Това събитие произвело силно впечатление въ Русия. Бълг. посланикъ Бобчевъ билъ диганъ на рѫце въ Думата. Политицитѣ и общественото мнение, което държало, Одринъ да остане заедно съ Цариградъ за Русия, се обърнали и казали: нека храбритѣ българи иматъ Одринъ! Сазоновъ веднага поздравилъ българското правителство и го посъветвалъ на отстѫпки. Той предложилъ за граница правата линия Мидия-Еносъ, а не Мидия-Еркене-Еносъ, България приела тая линия.

Посланицитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ изработили на 17/30 мартъ следнитѣ предварителни условия за миръ:

1) Границата на турската империя въ Европа ще минава по права линия отъ Мидия до Еносъ. Турция отстѫпва на съюзницитѣ цѣлата територия на западъ отъ тая линия съ изключение на Албания, чиито граници ще опредѣлятъ силитѣ. 2) Разрешението на въпроса за егейскитѣ острови се предоставя на великитѣ сили. 3) Турция е длъжна съвършено да се откаже отъ Критъ. 4) Силитѣ не могатъ да се изкажатъ за исканото отъ победителитѣ военно възнаграждение, но тѣ допускатъ тоя въпросъ да се обсѫжда отъ финансова комисия въ Парижъ съ участие на балканскитѣ съюзници. 5) Щомъ се приематъ тия условия за миръ, военнитѣ действия се прекратяватъ. На 19 сѫщия турското правителство отговорило, че приема горнитѣ условия и предоставя на великитѣ сили да се грижатъ за възстановяване на мира.

[1]) Руската оранжева книга, стр. 43 № 77.

На 22 мартъ великитѣ сили съобщили на българското правителство, че съюзницитѣ сѫ длъжни да приематъ правата линия Мидия-Еносъ и че разрешението на финансовитѣ въпроси ще се извърши отъ специална комисия въ Парижъ.

ГЛАВА IV.

България и нейнитѣ съюзници

България и Сърбия. — Знаемъ, че договорътъ за съюзъ между България и Сърбия следъ дълги и мѫчни преговори билъ сключенъ на 29 февруарий (13 мартъ) 1912 г., подписанъ отъ Ив. Евст. Гешовъ и М. Миловановичъ [1]).

Най-важнитѣ му положения били следнитѣ:

1. Царство България и кралство Сърбия си гарантиратъ една на друга политическата независимость и цѣлокупностьта на държавната територия, като се задължаватъ по единъ положителенъ начинъ и безъ ограничение да се притекатъ на помощь една на друга съ всичката си сила въ всѣки случай, когато една отъ двете държави бѫде нападната отъ една или повече държави.

2. Двете страни се сѫщо задължаватъ да си помагатъ съ всички сили въ случай че нѣкоя отъ великитѣ сили се опита да анексира или да окупира, или да вземе положение съ своитѣ войски, дори и временно, на коя и да било часть на Балканския полуостровъ подъ турско владичество, щомъ една отъ съюзнитѣ държави брои този фактъ за противенъ на нейнитѣ жизнени интереси и съставя cassus belli.

[1]) Вижъ: Ив. Евст. Гешовъ. Възгледи и дейность. Издание на Б. Ак. на наукитѣ 1926 г. — Балкански съюзъ.

3. Двѣтѣ договорни страни се задължаватъ да сключатъ миръ едновременно и при предварително съгласие.

4. и 5. Договорътъ се придружава съ военна конвенция, неразделна отъ него. Договорътъ и конвецията ще бждатъ въ сила отъ деня на подписването имъ до 31 декемврий 1920 година.

6. Договорътъ и военната конвенция сж задължителна тайна; тѣ не могатъ да бждатъ публикувани или съобщени на друга държава преди предварителното съгласие на двѣтѣ правителства.

Въ тайната прибавка се казва:

1. Въ случай че се появятъ вжтрешни смутове въ Турция, които биха турили въ опасность националнитѣ или държавни интереси на Сърбия и България или само една отъ тѣхъ, двѣтѣ страни се споразумѣватъ, и ако се съгласятъ за нѣкаква акция къмъ Турция, съобщаватъ това на Русия и ако тя не се възпротиви, акцията ще бжде предприета съгласно установеното съглашение и вдъхновявайки се отъ всички чувства на солидарность и общность по интереси. Ако двѣтѣ сили не дойдатъ до съгласие, ще апелиратъ къмъ мнението на Русия, което и ще бжде задължително за двѣтѣ страни.

2. Въ случай на сполучлива война превзетитѣ територии оставатъ подъ общо управление (condominium) на двѣтѣ съюзни държави. Подѣлбата имъ ще стане въ единъ срокъ отъ 3 месеца следъ подписването на мира.

Следва разграничението: България признава правото на Сърбия върху всички земи на северъ и западъ отъ Шаръ; а Сърбия признава това на България върху ония на изтокъ отъ Струма и Родопитѣ. **Земитѣ между Шаръ, Родопитѣ, Егейско море и Охридско езеро могатъ да образуватъ автономна областъ.** Но ако двѣтѣ страни се убедятъ, че такава автономия е невъзможна, тогава тѣ ще бждатъ раздѣлени така: Сърбия нѣма да предявява никакво искане върху земитѣ разположени задъ линията, теглена отъ върха „Голѣмъ“ при Крива-Паланка до мънастиря Джбовци на Охридско езеро. Въ тази зона къмъ Сърбия влизадъ градоветѣ: Куманово, Скопие, Тетово, Гостиваръ, Кичево, Дебъръ и Струга.

Земитѣ на югъ отъ тази линия оставатъ въ полза на България, която се задължава да приеме казаната

гранична линия, ако рускиятъ императоръ, който ще бжде най-висшия арбитъръ по този въпросъ, се произнесе въ полза на тая линия. И тутакси се прибавя: „Отъ само себе си се разбира, че двѣтѣ правителства се задължаватъ да приематъ като окончателна граница оная линия, която рускиятъ императоръ намѣри, че най-добре отговаря на правата и интереситѣ на двѣтѣ държави.

Обр. 34. Разграничение на Македония между България и Сърбия. Замрежената часть е спорна зона.

3. Копия отъ договора, отъ тайната прибавка и военна конвенция се изпращатъ на руското правителство съ молба, щото императорътъ да се отнесе благосклонно и да одобри лично клаузитѣ въ тѣзи актове.

4. Всѣки споръ, който би изникналъ относно обяснението и изпълнението на която и да било клауза отъ договора, отъ тайната прибавка и воената конвенция, ще бжде представенъ на окончателно разрешение отъ Русия, щомъ сами странитѣ не могатъ да се съгласятъ.

5. Тайната никому не може да се съобщи безъ съгласието на двѣтѣ правителства и безъ одобрението на Русия.

Тайна военна конвенция между Сърбия и България.

Подписана на 9 юний 1912 год. въ Варна отъ генералитѣ Путникъ и Фичевъ. Тя има следнитѣ важни точки:

Чл. 1. Въ случай на война, България дава на разположение най-малко 200,000, а Сърбия 150,000 човѣка, които ще воюватъ било на границата, било вънъ отъ собственитѣ си предѣли. Тѣ трѣбва да бждатъ въ боева готовность поне 21 день следъ обявяването на войната или следъ съобщението на съюзната държава, че casus foederis е настжпилъ. При това 7 дена следъ обявяването на войната или следъ съобщаването за настжпване на casus feoderis всички мобилизирани войски трѣбва да бждатъ изпратени на бойното поле.

Чл. 2. Ако Ромъния нападне България, Сърбия трѣбва незабавно да й обяви война и да изпрати противъ Ромъния поне 100,000 души било на Дунава, било въ Добруджа. Нападне ли Турция България, то Сърбия се задължава да нахлуе въ Турция, като изпрати на бойното поле въ Вардарската долина най-малко 100,000 души отъ мобилизиранитѣ си войски. Намирали се Сърбия сама или заедно съ България въ война съ трета държава, въ такъвъ случай туря на разположение всичкитѣ си войски, съ които разполага, срещу Ромъния или срещу Турция.

Чл. 3. Ако Австро-Унгария нападне Сърбия, то България трѣбва незабавно да й обяви война, като прати поне 200,000 човѣка въ Сърбия и да започне нападателна или отбранителна война заедно съ сръбскитѣ войски противъ Австро-Унгария. Съ сжщата задача се ангажира България спрямо Сърбия, ако Австро-Унгария подъ какъвто и да е протекстъ сама или заедно съ Турция отправи войскитѣ си къмъ новопазарския санджакъ и вследствие на на това Сърбия й обяви война или пъкъ Сърбия при защита на интереситѣ си изпрати войскитѣ си въ новопазарския санджакъ и съ това предизвика война съ Австро-Унгария. Въ случай че Турция нападне Сърбия, България се задължава да премине веднага турската граница и изпрати на Вардарската долина най-малко 100,000 човѣка. Нападне ли Ромъния Сърбия, то България трѣбва да нападне ромънскитѣ войски, щомъ като преминатъ Дунава и нахлуятъ въ сръбски области. Ако при единъ отъ тѣзи случаи България се намира въ война съ трета държава сама или наедно съ Сърбия, последната изпраща на помощь всичкитѣ си войски, които има още на разположение.

Чл. 4. Ако България и Сърбия следъ предварително споразумение обявятъ война на Турция, то всѣка отъ съединенитѣ държави трѣбва да изпрати по 100,000 човѣка на Вардаръ, ако не е разпоредено иначе отъ друго специално споразумение.

Въ чл. 5 се иска, щото, ако една отъ съюзницитѣ води война съ трета държава безъ споразумение съ другата съюзница, последната трѣбва да пази приятелски неутралитетъ и при това да мобилизира 50,000 души.

Чл. 6. Въ случай на война никоя отъ двѣтѣ страни не може да сключи примирие съ неприятеля за повече отъ 24 часа, безъ съгласието на другата страна. Преговори и договоръ за миръ могатъ да бждатъ подписани само съ съгласието на двѣтѣ страни.

Чл. 7 говори, че всѣка отъ двѣтѣ войски трѣбва да бжде водена отъ собственитѣ си началници. Въ случай на обща операция командува най-висшия по чинъ офицеръ.

Останалитѣ 7 члена уреждатъ командата, прехранѣта, представителството, кому принадлежатъ трофеитѣ и т. н.

Споразумение между българския и сръбския щабове въ случай на война между съюзницитѣ и Турция.

При предположение, че главната турска армия ще бжде съсрѣдоточена въ района: Скопие, Куманово, Кратово, Кочане, Велесъ, съюзнитѣ войски по Вардарския операционенъ театъръ ще бждатъ разпредѣлени така:

1. Една сръбска армия отъ 2 дивизии ще настжпи презъ Черногорието за Скопие — тя ще бжде дѣсно крило на съюзната армия

2. Една сръбска армия отъ 5 дивизии пехотни и една конна ще настжпи по линията на Моравица и Пчина за Куманово—Кратово — тя ще бжде центъръ на съюзната операц. сила.

3. Една българска армия отъ три дивизии ще образува лѣвото крило на съюзната армия съ задача да действува Кюстендилъ—Куманово и Царево село, Кочане.

4, 5 и 6 точка задължава главнитѣ щабове да изучатъ неприятелскитѣ сили и да осигурятъ добри пжтища.

Ако положението изисква да се усили българската войска на операционния театъръ по Марица и ако за действията на Вардарския не е нуждно да се държатъ всички гореуговорени войски, тогава потрѣбнитѣ войски се пренасятъ отъ Вардара въ Марица и обратно, ако положението изисква да се усилятъ съюзнитѣ войски на Вардарския операционенъ театъръ и ако за операцинитѣ по Марица не е нужно да се държатъ всички опредѣлени войски, тогава потрѣбнитѣ войски се пренасятъ отъ Марица на Вардаръ.

Варна, 19/VI 1912.

Подписали: { Генералъ *Никифоровъ*
{ Генералъ *Путникъ*

Споразумение между българския и сръбския генерални щабове:

Възъ основа първото споразумение двата главни щаба, като обсждиха проекта за една настжпателна война противъ Турция, по взаимно съгласие решиха:

1. Цѣлата сръбска армия ще действува на македонския воененъ театъръ като се задължава да осигури оперативната посока Игри-Паланка—Кюстендилъ.

2. Цѣлокупната българска армия ще действува въ долината на Марица, като на първо време остави една дивизия за линията Кюстендилъ—Дупница.

3. Една сръбска дивизия отъ първи призивъ ще бжде превозена въ Кюстендилъ по желѣзницата презъ София и съ българската дивизия ще съставятъ на първо време лѣвото крило на главната сръбска армия.

Ако сръбската главна армия отблъсне турцитѣ отъ линията Скопие—Велесъ—Щипъ и напредне на югъ, тогава българитѣ ще могатъ да си послужатъ съ своята дивизия, за да усилятъ войскитѣ по Марица, като оставятъ опълченска войска на македонската граница.

4. Организира превознитѣ срѣдства.

5. Прехраната на сръбската дивизия ще се осигури първоначално отъ българското военно министерство. Взетитѣ храни ще се върнатъ въ натура отъ сръбското военно министерство.

6. Споразумението отъ 19 юний 1912 г., подписано въ Варна, остава въ сила и при тая комбинация

15 септ. 1912 д.

Подписали: { Генералъ *Фичевъ*
{ Генералъ *Р. Путникъ*

Отъ тѣзи договори виждаме: а) България и Сърбия взаимно гарантиратъ своята цѣлость и независимость; б) разграничаватъ своитѣ обсеги въ Македония. Образува се „спорна зона", по която двѣтѣ съседки не могатъ да се съгласятъ; в) на рускиятъ царь се дава правото въ качеството на арбитъръ да се произнесе, кому да се даде спорната зона и въобще той ще разрешава всѣкакви спорове, които биха се появили при опредѣляне на границитѣ и по изпълнение на договора.

Договорътъ предвижда, какво Македония може да бжде издѣлена въ *автономна областъ*, ако съюзницитѣ се съгласятъ. Съгласие обаче не се постигнало и съюзницитѣ решили Македония да бжде подѣлена. Приложенитѣ военни споразумения сж твърде ясни и категорични въ своитѣ точки.

По-рано казахме, че договоритѣ били тайни и докато траяла войната народитѣ не знаели, какъ всичко ще се свърши. Всички запитвали за крайната цѣль на войната и гледали, що ще стане.

Договорната тайна обаче се разкрила публично още презъ първата половина на войната, най-първо, отъ сръбския професоръ Цвиичъ, който написалъ статия въ английскитѣ вестници, а сетне я издалъ на сръбски езикъ въ една брошура. Отъ тази именно брошура българското общество разумѣло, че Македония ще б ж д е р а з д ѣ л е н а м е ж д у Б ъ л г а р и я и С ъ р б и я по правата линия, теглена отъ голѣми Врѣхъ на Тломина планина до северния край на Охридско езеро. Българската дипломация вѣрвала, че може да откжсне нѣщо отъ тази зона по решението на руския царь, като арбитъръ. Сърбитѣ, наопаки вѣрвали, че тѣ вече притежаватъ „спорната" область и въ известни случаи могатъ да поискатъ часть отъ безспорната, която се заключавала между казаната горе линия, Егейско море и Струма. Това сърбитѣ вѣрвали да добиятъ възъ основа неясния членъ

въ договора, който дава право на руския царь не само да отсжди спорната зона, но и да тегли такава гранична линия, която той намѣри за добре, „споредъ интереситѣ на двѣтѣ страни".

България и Гърция — Д о г о в о р ъ т ъ м е ж д у Б ъ л г а р и я и Г ъ р ц и я билъ сключенъ на 16/29 май 1912 година, подписанъ отъ Ив. Евст. Гешовъ и Панасъ. Той има о т б р а н и т е л е н ъ х а р а к т е р ъ. Основнитѣ положения на договора сж следнитѣ:

1. Двѣтѣ съюзни правителства желаятъ запазването мира на Балканския полуостровъ.

Ще работятъ за мирно сжжителство и съгласие върху базата на истинско равенство и почитание на правата между различнитѣ националности въ турската империя, а особено на гърцитѣ и българитѣ, които и ще покровителствуватъ, като се грижатъ взаимно било предъ турското правителство, било предъ великитѣ сили, да имъ извоюватъ църковни и граждански права и свободи.

2. Ако въпрѣки желанието на договорнитѣ правителства, безъ нѣкоя провокация или при усложнения въ отоманската империя, едната държава бжде нападната отъ Турция, било прѣко върху територията й, или косвено чрезъ отнемане правата на нейнитѣ сънародници, другата държава е длъжна да й иде на помощь съ всичкитѣ си военни сили и сетне взаимно да сключатъ миръ.

Съюзътъ се свързва за три години [1]).

Прибавената военна конвенция къмъ договора въ сжщественитѣ си постановления гласи:

1. Въ случай че съгласно задълженията, произтичащи отъ отбранителния съюзенъ договоръ между България и Гърция, последнята се намѣси съ военна сила противъ Турция при една турско-българска война или обратно турско-гръцка война, двѣтѣ държави се ангажиратъ да извадятъ въ помощь една къмъ друга по единъ ефективъ най-малко отъ 100,000 войника. Ако Гърция бжде нападната отъ Турция, България се задължава да обяви война на последната и да се отправи противъ нея съ всичкитѣ си сили до единъ минимумъ ота 300,000 човѣка. Въ случай, че България бжде нападната отъ Турция, Гърция се задължава да обяви война и да се отправи съ минимумъ 120,000 души противъ нея. Главната задача на гръцката флота е да остане винаги господарка на Егейско море и да прекжсне съобщенията по този пжть между Мала-Азия и европейска Турция.

---

[1]) Вж. И в. Е с т. Г е ш о в ъ. Възгледи и дейность (изд. на Б. А. Наукитѣ) стр. 144.

2. Ако България и Гърция, възъ основа спец. съглашение, обявятъ война на Турция, тѣ се задължаватъ да си помагатъ съ уговоренитѣ войски до край.

3. Началницитѣ на генералнитѣ щабове трѣбва да си даватъ взаимно сведения и да съобщаватъ плановетѣ на своитѣ операции.

4. Никоя отъ съюзнитѣ държави не може безъ съгласието на другата да сключва примирие по-дълго отъ 24 часа. Миръ се свързва съ противника по взаимно съгласие на съюзницитѣ.

Отъ цитирания договоръ и конвенцията къмъ него четецътъ вижда, че нищо не се говори, какъ съюзницитѣ биха раздѣлили турската територия, която тѣ биха превзели въ случай на успѣхъ следъ една война. Защо е изпусната тази важна и толкова сждбоносна клауза въ договора? Сигурно не сж могли да се споразумѣятъ върху подѣлбата на земитѣ, особено за Солунъ. Между това, време за по-дълги преговори не оставало.

Българското правителство гледало да постигне съгласие съ Гърция за война, за подѣлбата сетне смѣтало съ Сърбия да подействуватъ върху атинското правителство. Устно било говорено, че следъ победата земитѣ въ Македония *ще се подѣлятъ: а) съразмѣрно по извадenитѣ войски на бойното поле, б) по достигнатитѣ успѣхи* и *в) по даденитѣ жертви въ хора и материали.*

Такива били спогодбитѣ и задълженията между България и Гърция.

България и Ромъния. — Ромъния се интересувала отъ вълненията въ Македония. Тя съчувствувала на борбитѣ, които християнитѣ водѣли за подобрение на несносното имъ положение. Ромънски шовинисти пишели, че въ Македония имало 400,000 куцовласи и че ромънското правителство трѣбвало да се грижи за тѣхъ. Часть отъ ромънското обществено мнение подкрепѣло идеята за автономна Македония, но изобщо ромънитѣ не искали да ставатъ териториялни промѣни, нито да се увеличава България безъ конпенсация на Ромъния. Докато въ Европа дипломатитѣ казвали, че нѣма да има териториялни промѣни на Балканитѣ, Ромънитѣ мирували. Но се забелязвало, че ромънскитѣ военни съчувствуватъ на турцитѣ. И тѣ вѣрвали, че последнитѣ ще биятъ съюзницитѣ. Ромънскиятъ воененъ аташе не можалъ да скрие неприятнитѣ си чувства, когато българитѣ го завели да види въ Лозенградъ изгубенитѣ отъ турцитѣ орждия и други военни материяли. А следъ Люлебургаскиятъ бой, когато се видѣло, че турската военна сила е сломена и че султанътъ нѣма да запази цѣлостьта на своитѣ европейски владѣния, Ромъния поискала здраво да се намѣси.

Знайно било, че Ромъния вървѣла съ тройния съюзъ (нѣмцитѣ) и насърдчавана отъ него, дигнала гласъ да иска наследство[1]). Тя настоявала България да ѝ отстжпи Силистра и ивица земя отъ Дунава до Черно море, за да заздравяла по-добре пристанището си Костанца (Кюстенджа). Българското правителство се възпротивило като казало, че това ромънско искане е несправедливо. Защото Ромъния не рачила да участвува въ войната, а нѣщо повече: съчувствувала на турцитѣ и пропускала презъ земята си военни материяли отъ Германия за Цариградъ презъ време на войната, когато тя се била обявила неутрална. Ромънското правителство обаче настоявало и дори замислило, докато българската войска е заета съ турцитѣ, то съ сила да земе онѣзи български земи, които искало презъ декемврий. Всички европейски вестници осждили ромънитѣ за това, а единъ хумористиченъ английски листъ далъ карикатура, въ която се осмивалъ ромънецътъ, който посѣга да забие ножа въ гърба на българина, когато последниятъ се бори рицарски съ турчина. Русия уведомила Ромъния, че рускиятъ народъ нѣма да допустне да бжде нападната България и обещала да се разгледа ромънското искане. По тази причина ромънскиятъ пълномощникъ Мишу отишълъ въ Лондонъ, дето искалъ да води преговори съ българскитѣ делегати, които обсждали съ турскитѣ въпроса за миръ.

На 10-и януарий българскиятъ министъръ председатель Гешовъ известилъ ромънския такъвъ Майореско въ Букурещъ, че България желае горещо да сключи съ Ромъния конвенция на най-широка основа, но я моли да почака малко, докле се сключи мира. Ромъния отговорила, че настоява още сега да се удовлетвори нейното искане, защото турцитѣ предлагали съюзъ на Ромъния съ голѣми обещания. Ромънскиятъ делегатъ въ Лондонъ Мишу получилъ заповѣдь да заяви на г. Данева, първия български делегатъ, че Ромъния нѣма да търпи

[1]) Парламентарна анкета Т. I. стр. 118.

по-дълго отлагане и че минималнитѣ ромънски искания сж: линията Силистра — Балчикъ безъ Добричъ, а максималнитѣ — Тутраканъ — Добричъ — Балчикъ[1]).

Българското правителство получило отъ Данева тѣзи ромънски искания, но ги намѣрило прекалени и не виждало, съ какво може да ги оправдае предъ победоносната българска войска, ако съ леко сърдце ги приеме. То застанало слисано предъ питанието, какво биха казали войницитѣ отъ силистренско и добришко, които толкова храбро се били съ турцитѣ и спечелили блѣскава слава за България. Можела ли сега сжщата България да подари земята имъ и да ги направи роби на чужда държава? Изправено предъ тия мжчнотии, българското правителство съобщило на руското въ Петроградъ горнитѣ искания на ромънитѣ. Рускиятъ министъръ на външнитѣ работи Сазоновъ повикалъ ромънския посланикъ въ Петроградъ и му съобщилъ, че тия ромънски искания сж голѣми и че ако при тия условия Ромъния нападне България, императорското руско правителство предвидъ на вълненията въ славянския свѣтъ, не би могло да остане господарь на положението. Рускиятъ министъръ изтъкналъ сериознитѣ прѣки последици отъ ромънското нападение върху България и поканилъ Ромъния още веднажъ да помисли върху исканията си. Когато минималнитѣ ромънски искания били съобщени на руския министъръ, той казалъ на ромънския пълномощникъ, че искането Балчикъ означавало война, тъй като българитѣ никога нѣмало да се откажатъ отъ него.

Докато Русия посрѣдничела по тоя начинъ предъ Ромъния да се задоволи съ по-малко, Австрия, обратно, я потиквала да иска максималното и я насърдчавала въ военнитѣ ѝ планове. Австрийскитѣ вестници писали, че Ромъния има право съ сила да засвои исканата българска територия и че ако нѣкоя сила се намѣси да ѝ попречи, тогава свѣтътъ ще узнае: „какво Ромъния не е сама". Поради намѣсата на Австрия и Русия въ спора се намѣсили и другитѣ велики сили. Въпросътъ се изострилъ и да не би да се обърне въ опасность за европейския миръ, всички се съгласили да се възложи на

[1]) Изъ ромънската зелена книга.

посланицитѣ отъ великитѣ сили въ Петроградъ да разрешатъ въпроса за територията, която България трѣбвало да даде на Ромъния.

Заграбване на българския дѣлъ. — Четецътъ вече знае, какви били съюзнитѣ права и задължения между България и Сърбия отъ една страна и България и Гърция отъ друга преди започването на военнитѣ действия противъ Турция. Обаче договоренитѣ съ България, Гърция и Сърбия, не останали доволни отъ проектираната подѣлба и когато се прекарвала втората половина на войната, тѣ вече живѣяли съ съвсемъ други настроения. Първата видима хармония между съюзницитѣ изчезнала. Единъ страхъ намѣрилъ мѣсто въ тѣхната душа. Може би допускали, че България, щомъ свърши войната си съ турцитѣ, ще обърне оржжието си срещу тѣхъ, за да ги изгони съвсемъ отъ Македония, или пъкъ бояли се отъ общественото мнение въ страната си, за дето не сж могли да грабнатъ повече отколкото имъ се пада по справедливость и даденитѣ жертви. Въ отсжтствието на нашитѣ войски, които се бияли съ общия врагъ и за всички съюзници, гърцитѣ съ помощьта на андартитѣ изпжждали отъ много пунктове около Солунъ българскитѣ власти и настанявали свое управление. Така тѣ постжпвали въ Гевгели, Лжгадина, Нигрита, Правище и много села около Солунъ. Освенъ туй тѣ постоянно намъквали войска чрезъ морето въ Кушница планина (Пангеонъ) и се доближавали до желѣзопжтната линия Дойранъ-Серъ-Зиляхово-Драма и Кавала, като оттиквали българскитѣ власти отъ всѣкжде. Виждало се, че тѣ имали намѣрение да заематъ цѣлата желѣзопжтна линия отъ Кавала до Солунъ и да откжснатъ нашата дружина, която отъ първата половина на войната останала да квартирува въ Солунъ, броенъ за общъ градъ. Тази дружина имала нѣколко важни служби, между които и да пази телеграфопощенската ни и парична служба, извършвана по находящата се въ български ржце желѣзница Драма—Серъ—Дойранъ—Кукушъ— Солунъ. Още отъ началото личело, че гърцитѣ не давали да става дума за чий да бжде Солунъ. Тѣ се настанили здраво въ него, наредили си пълно управление и поставили своя краль Георги да го пази. Наистина, нашиятъ престелонаследникъ сжщо отишълъ

тамъ, па сетне отишълъ и царь Фердинандъ, ала тѣ били приети отъ гръцкия краль като гости, макаръ царьтъ да направилъ всичко, което давало да се разбере, че той не идва въ чуждъ, а въ свой градъ или най-малко въ единъ общъ на съюзницитѣ градъ, който тепърва ще бѫде опредѣленъ, кому ще принадлежи.

Тъй стояла работата на югъ въ Македония. Не по-добре стояла тя и на северъ, дето били се разположили сърбитѣ. И тамъ съюзницитѣ отстранявали по селата българската власть и настанявали своя. Освенъ това тѣ почнали по важни стратегически мѣста да правятъ окопи и укрепления. Българитѣ не можели да се защищаватъ нито противъ гърцитѣ, нито противъ сърбитѣ, защото войската имъ била прикована на Чаталджа, Булаиръ и около Одринъ.

За гърцитѣ било обяснимо да искатъ да заграбятъ повече земя, защото въ съюзнишкия договоръ, както видѣхме, не се опредѣляли изрично никакви граници. Обаче защо сърбитѣ при наличностьта на ясно опредѣлена гранична линия нарушавали договора? Градоветѣ съ околиитѣ Егри-паланка, Кратово, Велесъ, Прилепъ, Битоля и Охридъ, споредъ договора, се падало да бѫдатъ български. И наистина, въ началото на войната много сръбски офицери, професори и чиновници искрено приемали казаната гранична линия. Въ нѣкои градове и села сърбитѣ били поставили български общински власти, като дори обявили, че тѣ временно заематъ тѣзи мѣста. Когато се свърже миръ, ще бѫдатъ дадени на България. Сръбскиятъ професоръ Цвиичъ писа това, а и гимназиални учители-депутати идвали въ София него време и поддържали сѫщото. Сръбското обаче правителство на Пашичъ, замѣстникъ починалия Миловановичъ, мислѣлъ друго. Пашичъ решилъ да не изпълни договора. Още на 15 септ. изпратилъ таенъ циркуляръ подъ № 5669 до своитѣ посланици въ странство да известятъ кабинетитѣ на великитѣ сили, че Сърбия претендира на Кратово, Велесъ, Прилепъ и че ако силитѣ решатъ да се даде автономия на Македония, Сърбия запазва тѣзи мѣста въ своя районъ. Този таенъ сръбски циркуляръ подписанъ отъ Пашича, билъ откритъ отъ руския историкъ и виденъ политикъ П. Милюковъ. Въ сѫщото време въ отговоръ на нападкитѣ на нѣкои сръбски шовинистични вестници противъ сръбското правителство, защо е приело

линията Тломино—Охридъ, бѣлградскиятъ официозъ „Самоуправа" написалъ дълга статия подъ заглавие „Сврачи умъ", въ която нескрито утѣшавалъ нетърпеливитѣ, и ги канѣлъ да почакатъ дорде се свърши войната. Тогава щѣло да дойде редъ да се дѣли турската територия и всѣки ще види, кое кому ще се падне. Презъ това време се извършило пълна еволюция въ всички сръбски умове — дори у най-искренитѣ и умѣренитѣ. Тѣ промѣнили своето мнение върху сръбско-българския договоръ. Заразилъ се отъ шовинизмъ и професоръ Цвиичъ. Той препечатилъ брошурата си, като я поправилъ съ това, че въ сръбската зона вписалъ градоветѣ Велесъ и Прилепъ. Въ сѫщото време той издалъ карта, по която въ всички македонски градове презъ особени бои поставилъ не българско население, каквото поставялъ въ поранишнитѣ си научни трудове, а нѣкакво неопредѣлено „словенско население" — ни сръбско, ни българско, върху което, споредъ него, всѣкиималъ право да претендира.

Малко по-сетне сърбитѣ отишли по-нататъкъ, тѣ просто обявили по вестницитѣ, че желаятъ да задържатъ за себе си Егри-Паланка, Кратово, Велесъ, Охридъ, Битоля и Прилепъ — съ една речь, цѣла западна Македония и северна до Злетовска рѣка и до рѣка Лѫкавица къмъ Вардаръ. За тази сръбска промѣна въ вреда на България повлияли много офицери, които съставяли сръбска патриотическа лига. Въ тѣхната срѣда се намиралъ и престолонаследника князъ Александъръ. Изпървенъ той казалъ на руския профосоръ П. Милюковъ, че сърбитѣ извънъ договора ще искатъ Егри-Паланка, Кратово, Велесъ и Прилепъ. Първитѣ три града (цѣло Овчо поле) по стратегически причини, а Прилепъ като центъръ на краль-Марковия епосъ, който тѣ броятъ за сръбска слава. По-сетне и князътъ, както и всички сърби напустнали договора и мисъльта за отстѫпки, па се спуснали въ цѣла Македония да посърбятъ българското население. Умѣренитѣ офицери — градски команданти и административни управители — били смѣнени съ шовинисти и ултра-патриоти. Тогава масово били подгонени българскитѣ свещеници, владици, учители; църквитѣ обърнали въ сръбски; българскитѣ надписи се унищожавали, училищата направили казарми, митрополиитѣ обърнали въ болници, и на всички българи било пред-

ложено да се наричатъ сърби и да се подписватъ съ окончание ичъ, вмѣсто съ овъ или евъ. Настжпила ужасна безправда въ страната. Всичко българско събудено и съзнателно било затворено, прогонено, бито, глобявано или просто избивано. Въ този новъ македонски адъ се разигравали сцени, които далечъ надминавали турскитѣ ужаси. Митрополититѣ, свещеницитѣ и много отъ учителитѣ били изпждени. Тѣ дошли въ България и донесли страшнитѣ известия за унищожаването на българския народъ въ Македония. Но мирътъ съ турцитѣ още не билъ сключенъ и българското правителство мълчало, като утешавало пострадалитѣ, че щомъ се свърши войната съ Турция, всичко ще се поправи, съгласно договора съ сърбитѣ.

Миръ въ Лондонъ. — Такова било настроението на съюзницитѣ, когато въ Лондонъ делегатитѣ преговаряли съ турцитѣ за миръ. Нашитѣ делегати като знаяли, какво става въ Македония, че тамъ българското население е подложено на ужасни мжки да се откаже отъ езика и народностьта си, че сърбитѣ усилено се укрепяватъ къмъ Еґри-Паланка, Кратово и Овче поле до Щипъ, че тѣ приготовляватъ и превозватъ по желѣзницата за Куманово и Скопие всичко потрѣбно за война, защото вече били решени съ сила да задържатъ Македония, — настоявали бързо да се сключи миръ съ Турция. Съюзницитѣ, обаче, по свои смѣтки отклонявали скорото подписване на мира и бързали да направятъ помежду си отбранителенъ и нападателенъ съюзъ противъ България. Турцитѣ вече заявили, че приематъ линията Мидия—Еносъ, протоколътъ билъ готовъ за подписване, ала бившитѣ ни съюзници подъ разни предлози цѣли седмици отказвали да го подпишатъ, та съ това изморявали българската войска още повече на Чаталджа и Булаиръ, въ която за жалость вече било проникввало недоволство, сѣяно отъ кжсогледи, неразумни агитатори.

Постояннитѣ отлагания за подписването на протокола отъ страна на сърби, гърци и черногорци при готовностьта на турци и българи всичко да се свърши часъ по-скоро, възмутили много отъ политическитѣ мжже. Самитѣ посланици не можали да се сърпятъ, та упълномощили английския министъръ на външнитѣ работи

съръ Едуардъ Грей да повика балканскитѣ делегати и да ги покани въ негово присжтствие да подпишатъ приготвения отъ него протоколъ. Грей повикалъ съюзнишкитѣ делегати и имъ опредѣлилъ день, въ който всичко да се свърши. „Ако не желаете да подпишете, казалъ той на сърбитѣ и на гърцитѣ, тогава вие нѣма какво да дирите въ Лондонъ и вашето присжтствие става тукъ излишно". Това решително заявление на съръ Едуардъ Грей засрамило българскитѣ противници и наистина на уречения день 17 май (1913) предъ очитѣ на английския министъръ тѣ подписали протокола за мира, а сжщо и важнитѣ договорни точки, а именно:

Обр. 35. Новата държава Албания и източната граница по Лондонския договоръ — Мидия—Еносъ.

1) Границата между България и Турция ще бжде линията, теглена отъ Мидия до Еносъ при устието на Марица.

2) Въпросътъ за егейскитѣ острови се предоставя да бжде разрешенъ отъ Лондонската конференция на великитѣ сили.

3) Въпросътъ за военнитѣ разноски, искани отъ победена Турция, както и оня за разпредѣление на турския дългъ върху победителитѣ, се предоставя на особена финансова комисия въ Парижъ.

Въ договора за мира не се предвидѣло и не се наложило нито демобилизация на турската войска, нито отстранението й въ Мала-Азия.

Това било втора грѣшка.

Около това време (26 май) се произнесла Петроградската конференция и се подписалъ протоколъ за спора между Ромъния и България. Конференцията осѫдила България да даде на Ромъния само града Силистра съ 3 километра земя околовръстъ. Ромънитѣ останали недоволни отъ това, но тѣ постѫпили умно. Упълномощили правителството си да приеме даденото, като заявили, че не сѫ благодарни, отъ което се разбирало, че при благоприятни обстоятелства ще искатъ още.

ГЛАВА V

1913. — Междусъюзническа война.

Сърбия иска ревизия на договора. — Борбата между съюзницитѣ до подписването на мира въ Лондонъ била скрита, неявна. Само официознитѣ вестници изпращали своитѣ гръмовни стрели едни къмъ други. Правителствата обаче търпѣли: тѣ се оплаквали едно на друго отъ разни насилия върху сънародницитѣ имъ, но се въздържали да излѣзатъ явно въ препирни. Щомъ се подписали книжата за миръ между съюзницитѣ и Турция, всички смѣтали вече освободителната война за свършена. Сега настѫпила голѣмата буря. Огъньтъ, който таялъ подъ покрива, пламналъ веднага въ буйна струя. Касаело се да се разпредѣли турската територия. Малко подѣлби въ свѣта ставатъ безъ карби и боеве. Съюзницитѣ не били дорасли да избѣгнатъ този противообщественъ законъ. По кой принципъ трѣбва да се подѣлятъ заетитѣ земи? За това имало три начала: 1) по договоритѣ; 2) по народноститѣ; 3) по съразмѣрностьта на даденитѣ жертви. Сърбитѣ и гърцитѣ изтъкнали друго начало: по „равновѣсието".

Идеята за освобождението на македонското население и за автономията на Македония се изоставила съвсемъ. Никой не пожелалъ да попита самото население, за да узнае неговата воля. Всички постѫпили съ това население така, както дипломатитѣ въ Виенския конгресъ на 1815 година постѫпили съ европейскитѣ народи (нѣмци, италиянци, белгийци), като ги подѣлили

и разпокѫсали, като стада безъ да ги питатъ, дали имъ сѫ угодни или неугодни новитѣ господари. Апетититѣ били голѣми и никакви народни желания не можали да спратъ зиналитѣ уста. Сръбскитѣ военни обявили на чужди кореспонденти, че сръбско-българскиятъ договоръ за тѣхъ не сѫществува вече. Правителственитѣ вестници, а следъ тѣхъ и министъръ Пашичъ въ скупщината заявилъ, че Сърбия иска ревизия на договора по точката, която визира подѣлбата на турската територия. Тогава се почнала една буря отъ препирни и ужасна полемика по разбирането на договора, по неговото нарушение или изпълнение. Сърбитѣ изтъкнали следнитѣ причини да искатъ ревизия на договора.

1. Сърбия била изгубила изхода си на Адриатическо море;

2. Обстоятелствата презъ войната се измѣнили и България измѣнила договора, защото: а) не подкрепила Сърбия противъ Австрия въ борбата й да излѣзе на Адриатическо море, б) не дала 100,000 души войска въ помощь на сърбитѣ въ Македония, а поискала сръбска войска и крепостна артилерия за Одринъ.

3) България се разширявала много въ Тракия, та не бивало да получи и Македония.

На тия искания българитѣ противопоставили следнитѣ възражения;

1-о. *За сръбския изходъ на Адриатическо море.* — Сърбитѣ, които били завладѣли северна Албания до морето съ крайбрѣжнитѣ градове Драчъ, Алесио, Санто-Жувани ди Медуа, мислѣли да задържатъ тѣзи мѣста съ 50 километра крайбрѣжна линия. Единъ отъ тѣзи градове тѣ смѣтали да обърнатъ въ главно общосръбско морско пристанище и да го съединятъ съ желѣзница до Сърбия. Отъ такова пристанище тѣ отдавна имали нужда. Отъ друга страна Гърция желаела да превземе южна Албания и да се допре до Сърбия съ границитѣ си. По този надинъ Албания се раздѣляла между Сърбия и Гърция. Тѣ доказвали справедливостьта на тѣзи свои стремежи съ това, че албанцитѣ се дѣлятъ на племена враждебни помежду си, че нѣматъ единъ говоримъ и писменъ езикъ, нѣматъ политически центъръ и обща култура, та не били способни да образуватъ самостоятелна държава и да се развиватъ като отдѣлна държава.

Австрия, обаче, решително се възпротивила на тѣзи сръбски и гръцки искания. Тя следъ анексията на Босна и Херцеговина се обявила за „Балканска държава", съ право да зима решително участие въ всички въпроси. Важни икономически и политически интереси я карали да има подъ свое влияние западната половина на Балканския полуостровъ, особено брѣговетѣ на Адриатическо море и линията Нови-Пазаръ — Митровица — Солунъ. Още въ началото на Балканската война тя искала да се намѣси. Другитѣ обаче Велики сили се възпротивили на това. Тѣ били наредили въ Лондонъ особена конференция отъ тѣхнитѣ посланици, която да се занимава и бързо разрешава, до като трае балканската война, всички изникнали препирни и недоразумения между великитѣ държави и балканския съюзъ, за да се избѣгне общоевропейската война. Предъ тая именно конференция Австрия заявила, че тя нѣма да позволи на Сърбия и Гърция да завладѣятъ Албания, нито да излѣзе Сърбия на брѣга на Адриатика, защото това било противъ нейнитѣ „жизнени интереси". Щомъ видѣли албанцитѣ, че Австрия се застжпва за тѣхната свобода, тѣ веднага образували временно правителство съ Исмаилъ Кемалъ бей начело и разпратили делегати по Европа и въ Лондонъ да искатъ отъ посланишката конференция, щото Албания да не се раздѣля между Сърбия и Гърция, ами да се формирува въ отдѣлна държава. На страната на Австрия по тоя въпросъ били Германия и Италия. Австрия заплашила, че ако сърбитѣ останатъ въ Албания, тя ще се намѣси съ оржжие Русия поддържала Сърбия и Черна-Гора, които искали да задържатъ морския брѣгъ съ нѣкое пристанище. Работата се изострила. Австрия мобилизирала честь отъ своитѣ войски и съобщила на посланишката конференция въ Лондонъ, че ако въ даденъ срокъ сърбитѣ не напуснатъ Албания, тя ще се намѣси. Като видѣла това, Русия задържала подъ знамената 400,000 войника, на които се падало да бждатъ уволнени. Двѣтѣ голѣми съседки почти се приготвили една противъ друга. За избѣгване на общата война, Русия, по искането на своитѣ съюзници, отстжпила; тя посъветвала сърбитѣ да се върнатъ, като имъ обещала чрезъ представителя си Хартвигъ въ Бѣлградъ. че ще имъ се даде свободенъ изходъ на море чрезъ една неотрализирана ивица. Франция и Англия

сжщо съветвали за отстжпки, като обещавали да построятъ презъ албанската територия една международна желѣзопжтна линия до нѣкое морско пристанище на Адриатика въ полза на сръбския износъ и вносъ.

Сърбитѣ отстжпили, но за конпенсация наблегнали вече здраво къмъ Македония, като вмѣсто плановетѣ си къмъ Адриатика скроили нови: да се спуснатъ по Вардара чакъ до гръцкитѣ нови граници съ намѣрение право или косвено да добиятъ пристанище на Егейско море.

Черногорцитѣ следъ капитулацията на Шкодра, искали да задържатъ тоя градъ за себе си. Австрия сжщо се възпротивила. Тя настоявала да се опредѣли северната граница на Албания, включвайки Шкодра. Напразно останали молбитѣ и усилията на краль Никита. Подъ заплахата на Австрия той склонилъ да извади войката си отъ града и да го предаде на комисията отъ международната флота, която дошла да предпази избухването на война между Австрия и Черна-Гора (респект. Русия). Отжснати по тоя начинъ отъ Шкодра и Адриатическитѣ брѣгове, двѣтѣ сръбски държави се съгласили да работятъ заедно противъ България, отъ която да отжснатъ повече територия. Въ такъвъ случай Сърбия щѣла да отстжпи въ Новопазарско по-много земи на Черна-Гора.

2-о. Защото България не покрепила Сърбия противъ Австрия. Сърбия ужъ била изгубила Адриатиката, защото България не я подкрепила съ 200,000 войника противъ Австрия.

Това обвинение не било справедливо, защото Сърбия въ препирнята съ Австрия не поискала защита отъ България; тя се съгласила да отстжпи отъ Албания по съвета на Русия и другитѣ велики сили дори безъ да съобщи за това на българското правителство. Па и договорътъ никжде не предвижда такава помощь за Албания. Българската войска всецѣло била заета срещу турската за обща смѣтка и очевидно не е могла да помогне.

3-о. България не дала 100,000 войника въ помощь на сърбитѣ въ Македония. И този аргументъ не билъ вѣренъ, защото по взаимно споразумение главнитѣ щабове на съюзнитѣ армии измѣнили това задължение. Понеже се видѣло, че главнитѣ тур-

ски сили сж въ Тракия, а не въ Македония, тѣ решили на 15 септемврий така: България вмѣсто 100,000 души ще изпрати само една дивизия по струмската долина въ подкрепа на сърбитѣ. Наопаки, сърбитѣ, следъ като отблъснатъ или надвиятъ съ българска помощь турскитѣ отряди къмъ Куманово — Скопие, ще пратятъ потрѣбнитѣ войски (две дивизии) на българитѣ въ Одринъ. (чл. 7). И това именно станало. Сетне сърбитѣ поискали да се ползуватъ отъ това измѣнение. Пашичъ казалъ, че главнитѣ щабове нѣмали право да правятъ подобно измѣнение и понеже то не фигурирало въ договора, ами сетне било прибавено, не можело да има за Сърбия задължителна сила. Тази помощь трѣбвало се брои извъндоговорна, и за нея Сърбия искала особено възнаграждение. Сърбитѣ биха имали право по тоя въпросъ, ако наистина главнитѣ турски сили се намирали въ Македония. Тогава България трѣбвало да изпрати тамъ не 100, но и повече хиляди войника. Очевидно е, че щабоветѣ сж действували разумно: дето сж турскитѣ сили, тамъ трѣбва да се изпрати повече войска. Сърбитѣ се повърнали отъ думата си и поддържали, въпрѣки очевидностьта и свидетелитѣ отъ цѣлъ свѣтъ, че главнитѣ турски сили не били въ Тракия, дето била сърѣдоточена 400—500 хиляди отоманска войска, ами около Куманово и Битоля, дето нѣмало повече отъ 20—30 хиляди такава.

Колкото се отнася до повече дадената сръбска обсадна артилерия за Одринъ, българското правителство предложило веднага да бжде всичко заплатено.

4-о. България ставала много голѣма. — Ала най-много сърбитѣ настоявали на това, че България земала много и плодородна земя въ Тракия, тя щѣла да стане твърде силна и опасна за другитѣ балкански държави. И тѣ засилили страха у гърци и ромъни, че България се стремѣла къмъ хегемония на Балканския полуостровъ. Този български стремежъ трѣбвало да се пресече, та да се възстановяло равновесие на Балканитѣ, а това именно равновесие щѣло да настжпи, когато турскитѣ земи се подѣлятъ горе долу по равно между съюзницитѣ.

Естествено, за България било мжчно да приеме тази подѣлба, защото цельта на войната не била да се

раздѣли равномѣрно турската територия, ами да се освободи Македония съ своето българско население и по новото разбиране на правителството да се присъедини къмъ царството, та да се достигне националното обединение веднажъ за винаги. За другитѣ държави исканитѣ земи имали изключително държавно-стопанско и търговско значение, когато за българитѣ тѣ имали главно национално значение. Въ България не можели да свикнатъ съ мисъльта, че трѣбва да се цепи, кжса и разхвърля едно население, което само се опредѣляло за българско [1]). Какво морално право би ималъ единъ българинъ да дѣли земи, недѣлими по народа, който ги заема?

Имало обаче и други съображения.

Съ това разширение България завършвала процеса на своето национално обединение. По-нататъкъ тя нѣмала вече какво да иска и на кжде да се разширява. Нейнитѣ, обаче, съюзници имали съвсемъ други изгледи предъ себе си. Така, Сърбия имала свои сънародници въ Херцеговина, Босна и южна Унгария. Следователно, обединението на всички тѣзи сърби съставяло бждеща дейность на кралството. Разширението на тази държава значи предстояло и занапредъ. Гърция също имала население по малоазийскитѣ острови и брѣгове. Идеалътъ й не можелъ да бжде другъ освенъ да обедини всички. Значи, процесътъ и на нейното разширение не билъ завършенъ. Едничка България завършвала своя процесъ на национално обединение и териториялно развитие. И споредъ това тя можела улеснена сега, да бжде искренна и постоянна съюзница, доброжелателка и помощница на своитѣ съседки въ тѣхнитѣ бждещи справедливи домогвания.

Ала всички тия доводи на България не убедили завистливитѣ съседи, които постоянно изтъквали това, че България мечтаяла да диктува на всички. За да изтъкнатъ този страхъ по-нагледно тѣ доказали, че ако България получи всички земи по договоритѣ, щѣла да представя следната сила насрещу другитѣ Балкански държави.

---

[1]) Къмъ българската войска се били присъединили повече отъ 15,000 души доброволци отъ Македония. Всички тия македонци храбро се сражавали съ турцитѣ на всѣкжде и никой не би се осмѣлилъ да отстжпва родната имъ земя на други народи.

Държави	Територия		Всичко кв. к.	Население
	Стара	Нова		
България . . .	96,345	70,000	166,345	6,500,000
Сърбия	48,400	26,000	74,400	4,100,000
Гърция съ остров.	65,000	27,000	92,000	3,500,000
Черна-Гора. . .	9,000	2,000	11,000	350,000

Споредъ тази нарочно издута смѣтка въ полза на България, тя се показала най-обширната държава по територия. Това усилва завистьта на всички. Ромънитѣ също не можли да претърпятъ да ги надрасте България. За това официалитѣ ромънски вестници явно пишели, че ако се започне война между България и бившитѣ съюзници, Ромъния нѣма да стои неутрална. А намѣсата й се е знаела, че ще стане въ вреда на България. Съ сжщата тенденциозна смѣтка сърбитѣ излѣзли предъ славянитѣ и особено въ Русия, дето изпратили нарочно свои агенти съ карти въ ржка да убеждаватъ руското общество и рускитѣ държавни мжже, че България зимала много, а за Сърбия оставало малко. Понеже сърбитѣ били току предъ устата на Австрия, били първи пионери и борци за славянската култура и единство, тѣ имали нужда да се засилятъ. Съ тия свои агитации сърбитѣ наистна, спечелили нѣколко влиятелни руски вестници, нѣкои князе въ императорския дворъ, нѣкои членове отъ руското общество и други мжже[1]). Тѣ спечелили за себе си и вестници изъ западния славянски свѣтъ, както и френски такива.

Въ телеграма отъ 3 май 1913 г. Сазоновъ казва: „На България може би е сждено да играе най-сериозната роля на Балканския полуостровъ. Но ако тя не разбере да обоснове положението си съ чувство на солидарность съ еднoплемени и еднородни държави, тя

[1]) Руският министъръ на външнитѣ работи Сазоновъ свикалъ въ кабинета си на чай и нѣколко важни политически лица. Той имъ съобщилъ, че сърбитѣ сж спечелили привърженици за своята кауза и доброволно нѣма да напуснатъ Македония въпрѣки договора имъ съ България.

рискува да продаде първенството си за една паница леща. На единъ пжть викатъ България лъжливитѣ й доброжелатели, а на другъ я кани Русия, като я предпазва отъ лъжливъ и гибеленъ изборъ . . . България има формални права, но Сърбия има нравствени основания, които не по-малко говорятъ на чувството и народната психика. България ще постжпи мждро, **ако сама предложи поправка на договорното разграничение и направи малки отстжпки.** България сама призна, че е получила артилерия и снаряди при Одринъ повече, отколкото предвижда договорътъ и затова тя предложи на Сърбия *парично*, а не териториално възнаграждение. Това предложение възмутило сръбскитѣ военни крѫгове, които се счели обидени, дето ги третиратъ, като „наемници“ (Руска оранжева книга, документъ № 169, стр. 89).

Отъ друга страна гърцитѣ пъкъ залегнали чрезъ френската преса да убедятъ Франция и Англия, че Солунъ и южна Македония сж тѣхни исторически и етнографически земи.

По този начинъ отъ всѣкжде се създало настроение, че България зима много, та би трѣбвало да отстжпи на своитѣ съюзници. И това да станѣло мирно и полюбовно. Особено френцитѣ и руситѣ искали да се запази Балканския съюзъ, да се подчинятъ България и Сърбия на руския арбитражъ по раздѣлбата на територията, съ огледъ къмъ сръбскитѣ интереси.

Сръбско-гръцки съюзъ противъ България. — Още докато траяли преговоритѣ съ Турция за миръ, Сърбия и Гърция се спогодили за съюзъ противъ България и на 19 май тѣ сключили следния *Сръбско-гръцки договоръ*:

1. Двѣтѣ договорни страни се обзалагатъ и взаимно гарантиратъ своитѣ владѣния и си даватъ помощь въ случай, че едната бжде нападната безъ предизвикателство отъ трета държава.

2. При дѣлежа на територията отъ Европейска Турция, следъ сключване на мира, двѣтѣ страни се задължаватъ да не влизатъ въ никакво частично разбирателство съ България, да си даватъ подкрепа и да вървятъ всѣкога заедно, като спогодятъ своитѣ териториялни искания по означенитѣ граници.

3. Двѣтѣ договорни страни приематъ, че е въ тѣхенъ интересъ да не се настани друга държава между тѣхъ западно отъ Вардара, следователно, че ще искатъ да иматъ обща граница. Тази граница почиваща на действителната окупация, тръгва отъ най-високия върхъ на планинската верига Камена, разграничаваща ба-

сейна на р. Горна Шкумба (въ Албания), заобикаля Охридското езеро, достига западния брѣгъ на Преспанско при село Конско, преминава близу до Рахманлий, следва вододѣлната линия между рѣка Черна и Мъгленица и достига Вардара на три километра южно подъ Гевгели.

4. Сръбско-българската и гръцко-българската граници ще бждатъ установени върху окупиранитѣ земи по принципа на равновесието както следва:

Източносръбската граница откъмъ България ще тръгва отъ Гевгелии, върви по Вардара до протока Божинъ дере, възлиза по тая рѣкичка, минава презъ коти (върхове) 120, 350, 754, — 495, 577, следва рѣкитѣ Крива Лжкавица, Брѣгалница и Злетовска, та излиза на една точка върху старата турско-българска граница на Осоговска планина, върхъ 2225.

Гръцко-българската граница почва отъ гръцко-сръбската на Вардара, минава на планината Бѣлица, после завива южно подъ

Обр. 36. — Границитѣ по сръбско-гръцкия договоръ.

Кукушъ, пресича рѣката Струма при Орлякъ, отправя се при езерото Тахино по рѣката Ангиста за морето, източно отъ залива Елефтери.

5. Ако произлѣзе несъгласие между насъ и България по тъй начертанитѣ граници, договорнитѣ страни се задължаватъ да искатъ разрешението на спора чрезъ арбитражъ, направенъ отъ Съглашението. Ако България не приеме арбитража или се опита съ сила да наложи своитѣ искания, ние се задължаваме да действуваме съ всичкитѣ си военни сили противъ нея и да сключимъ заедно миръ.

6. Въ единъ най-кжсъ срокъ сключваме военна конвенция за цельта.

7. Гърция се задължава въ единъ периодъ отъ 50 години да дава пълна свобода за сръбската търговия въ Солунското пристанище и по железопжтнитѣ линии Солунъ—Скопие и Солунъ — Битоля.

8. Двѣтѣ договорни страни се споразумяватъ върху успоредното увеличение на военитѣ си сили.

9. Следъ ликвидацията на войната тѣ обмислятъ проектъ за митническа конвенция за повдигане търговскитѣ и икономическитѣ сили на двѣтѣ страни.

10. Настоящия договоръ влиза въ сила веднага и трае 10 години.

11. Договора се пази въ тайна. Никому не може да бжде съобщенъ по части или изцѣло безъ съгласието на двѣтѣ страни.

Освенъ Гърция, сърбитѣ сполучили да привлѣкатъ Черна Гора къмъ себе си, като й обещали повече земи въ Новопазарско.

Сърбия правила опитъ да привлѣче и Ромъния. Още на 6 априлъ тя предложила на букурещкото правителство да влѣзе въ съюза противъ България. Ромъния обаче по свои съображения и по съвета на Австрия се въздържала. Отъ друга страна Гърция и Сърбия влѣзли въ споразумение съ турцитѣ, на които посочили пжтя за Одринъ и Тракия.

Подготовка и предвечерие на войната. — При това настроение въ чужбина и шовинистиченъ натискъ отъ вжтре, нашитѣ съюзници не губѣли време; тѣ взели всички мѣрки да си осигурятъ територията, която желаели. Ето защо тѣ натрупали въ Македония много по-голѣми войски, отколкото въ войната имъ съ турцитѣ. България трѣбвало да бжде изтласкана отъ онази земя, населена съ нейни сънародници, въ чието име народътъ се дигналъ, като единъ човѣкъ, за да й даде свобода и човѣшки животъ.

И суровата действителность наложила на България да защищава своето право.

Българската войска до 17 май не можела да мърда. Едвамъ следъ тази дата, тя почнала да напуска Чаталджа и Булаиръ, па да се насочва къмъ Македония. Едната половина заминала по желѣзницата Деде-Агачъ — Серъ или съ кораби по морето до Кавала; друга часть по желѣзницата София—Кюстендилъ и Царибродъ, а трета часть — отъ Мидия съ кораби по Черно море до Варна, и сетне по централната желѣзница до Бѣлоградчикъ. Образували се петь български армии: 1-ва Видинъ — Бѣлоградчикъ (генералъ Кутинчевъ); 2-ра къмъ Солунъ (генералъ Ивановъ); 3-та Царибродъ — Трънъ (генералъ Р. Петровъ); 4-та Вардаръ — Щипъ —

Кочане (генералъ Ковачевъ) и 5-та Кюстендилъ (генералъ Тошевъ).

Прекарването на войската отъ едната граница тъкмо на противоположната, разбира се, не било лесна работа. Между това трѣбвало да се бърза. Войницитѣ, напоени съ зловредния духъ на критиката, правена отъ опозиционната безогледна преса, която осъждала правителството въ протакане на войната, нетърпеливи поради наближаването на жътвата, неподготвени морално за дълга война и то на разни фронтове съ много неприятели, па и по други причини, отивали неохотно; искали отпуски и дори проявявали доста бурно недоволството си, като нѣкои забравили честьта на отечеството си, а други сами се отлъчвали отъ службата си. Войницитѣ криво мислѣли, че офицеритѣ желаятъ война съ съюзницитѣ, защото получавали двойна заплата. Нѣкои дори заявявали, че не желаятъ да се биятъ съ сърбитѣ, и че войната трѣбва да се прекрати на всѣка цена. Недоволството и разслабването се усилило отъ отстъпването на Силистра и отъ ужасното землетресение въ Търново, Г.-Орѣховица и Лѣсковецъ, отъ които мѣста войницитѣ добили скръбни известия за своитѣ домове.

При всичкитѣ тия отрицателни прояви дисциплината още не била окончателно разклатена и много полкове безукорно изпълнявали своя дългъ. Тѣ заслужаватъ признателностьта на потомството, защото дали примѣръ на безпримѣрно самопожертвувание.

Мнозина се питали, защо се тирнала българската войска по дългия фронтъ отъ Мидия—Деде-Агачъ до Видинъ? Била ли е решена България да воюва съ своитѣ съюзници? На тоя въпросъ ще отговоримъ по-късно. Нека сега разгледаме последнитѣ конвулсии на дипломатическитѣ борби.

Осигурени съ съюза си, укрепени добре по стратегическитѣ мѣста, концентрирани целесъобразно и о време, изпочиналитѣ сръбски и гръцки войски очаквали момента на войната напълно готови.

У сръбската главна команда всичко било решено. Сѫщата команда обявила на правителството въ Бѣлградъ, *че войската е решила безвъзвратно да задържи окупиранитѣ земи въ Македония и че за отстъпване нѣма да слуша никого.* За сръбското правителство не оставало, освенъ да дири дипломатическа подръжка. Заловени

били въ сръбски войници печатани прокламации за война противъ България съ подписъ на краль Петра, но безъ дата и номеръ. Тѣзи прокламации били отдавна готови въ войсковитѣ части, дето очаквали само телеграфическа заповѣдь, за да турятъ полковитѣ командири номеръ и дата, и да прочетатъ позива на войницитѣ. Сръбскитѣ вестници настоявали да се обяви по-рано война на България, преди още българската войска да бѫде пренесена на границата, или пъкъ да се анексиратъ къмъ Сърбия македонскитѣ земи. Обаче Бѣлградското правителство се въздържало още, боейки се да започне то война, защото не искало да изгуби предъ европейското обществено мнение, което било противъ войната. Рускиятъ посланикъ въ Бѣлградъ Хартвигъ съветвалъ Сърбия да чака готова, но тя да не почва първа. Въ особено писмо той съветва Пашича да съобщи на оперативния щабъ да се въздържа, докато българитѣ дадатъ поводъ за сблъскване.

Очаквало се България да земе своето решение. Тя имала да решава два въпроса: единъ отъ гърцитѣ, съ които нѣмала договоръ за подѣлбата на земитѣ, и другъ съ сърбитѣ, съ които имала ясенъ договоръ. Ето, че се явилъ вторъ случай, когато българската дипломация трѣбвало да прояви мѫдрость, талантъ и безусловна далновидность. Нуждата налагала безъ друго да се споразумѣе или съ гърцитѣ, или съ сърбитѣ, ако иска едната страна да бѫде принудена да отстѫпи. Гърцитѣ по-рано, преди още да били се споразумѣли и съюзили съ сърбитѣ, скланяли да преговарятъ съ българитѣ за подѣлбата на земитѣ. Понеже препирнята за Солунъ била мѫчно разрешима, предложили да се прибѣгне до чуждъ арбитражъ. Българското правителство намѣрило неприемливи исканията на гърцитѣ, та не приело гръцкото предложение за арбитражъ, но и не сумѣло да откѫсне Сърбия отъ Гърция или обратно. Преговоритѣ се прекратили. Идеята да се завладѣе Солунъ съ сила си пробила пѫть въ много умове. Въорѫженитѣ частични сблъсквания зачестили между двѣтѣ изправени една срещу друга гръцко-българска войски. Единъ доста силенъ отрядъ гръцка войска се опиталъ (на 4 май) при рѣка Ягиста да насили българския постъ и да се доближи до желѣзницата. Българската войска отъ Кавала, Драма и други пунктове настѫпила срещу гърцитѣ, разбила ги и ги

обърнала въ паническо бѣгство. Тази лесна победа насърдчила нашитѣ военни да мислятъ, че гръцката войска нѣма да издържи на българския напоръ, че тя нѣмала голѣма боева стойность и че превземането на Солунъ не е мжчна работа. Всичко това излѣзло голѣма заблуда.

Отнасяйки се съ пренебрежение къмъ гърцитѣ, нашитѣ военни и политици не отценили както трѣбвало и сръбскитѣ сили. Но съ Сърбия работата стояла другояче: съ нея имало договоръ, който предвиждалъ задължителенъ арбитражъ, ако прѣкото съглашение било невъзможно. Да се приеме ли арбитража и да се възложи на него спора, или да се игнонира той и спорътъ да се разреши съ оржжие? Българското правителство приело арбитража и известило за това Русия.

Миролюбиво и военолюбиво течение. — Българскитѣ военни и политици се раздѣлятъ на две течения: м и р о л ю б и в о и в о й н с т в е н о. Дейцитѣ отъ първото течение искали работата да се свърши безъ война. Тѣ държали на руския арбитражъ, като нѣщо лоялно, и се съобразявали съ общественото и политическо мнение въ Англия, Франция и Русия. Въ Англия сэръ Едуардъ Грей казалъ въ парламента, че „войната между съюзницитѣ ще бжде най-голѣмъ позоръ за човѣчеството. Съюзени балканскитѣ държави спечелиха всичко; разкжсани и сблъскани помежду си, ще изгубятъ всичко“. Въ Франция сжщо искали безусловно да се запази Балканския съюзъ, толкова за самитѣ балкани, колкото и за въ полза на Тройното съглашение, защото тоя съюзъ му давалъ една подкрепа отъ 7—800,000 войници въ случай на европейска война. Мѣродавния парижки вестникъ „Temps“ писалъ, че „ще се подпише смъртната присжда оня народъ, който пръвъ нападне бившитѣ си съюзници“.

Сазоновъ известилъ софийското правителство, че ако България първа почне войната, руското общество мнение ще се възмути и Русия не ще може да помогне, нито да спре Ромъния.

Предложило се да се съберать министъръ-председателитѣ на България, Сърбия, Гърция и Черна-Гора на общо заседание въ Солунъ, дето да се спогодятъ. Предложението било прието, но тръгването се отлагало, за-

щото не било ясно, какво тамъ ще се решава: по договора, или не, и по кой членъ ще се решава, защото бившитѣ ни съюзници, сега наши противници, не се намирали при еднакви условия съ насъ; освенъ това тѣ имали три гласа срещу единъ български. Рускиятъ императоръ не можалъ да се стърпи, та отправилъ обща телеграма (26 май) до царь Фердинанда и кралъ Петра съ следнитѣ думи:

Вестьта за проектираното свиждане въ Солунъ между министъръ-председателитѣ на четиритѣ съюзни страни, които биха могли отсетне да се срещнатъ въ Петроградъ, ми направи най-голѣмо удоволствие, понеже туй намѣрение изглежда да показва желанието у балканскитѣ държави за споразумение и заякчаване на съюза, който даде до сега най-блѣскави резултати.

Съ мжчително чувство се научавамъ, че туй решение не било изпълнено и че балканскитѣ държави, изглежда да се готвятъ за братоубийствена война, способна да зачерни славата, която си придобиха задружно.

Въ такъвъ сждбоносенъ моментъ апелирамъ направо къмъ Ваше Величество, както за това ме задължаватъ моето право и моятъ дългъ.

На Русия именно двата народа — български и сръбски — сж възложили, чрезъ тѣхниятъ съюзенъ актъ, разрешението на всички спорове отнясящи се до прилагането на договора и на относящи се къмъ него конвенции.

Искамъ, прочее, отъ Ваше Величество да остане вѣренъ на договорнитѣ си задължения и да се отнесе до Русия за разрешението на сегашния споръ между България и Сърбия.

Смѣтайки длъжноститѣ на арбитъръ не като една прерогатива, а като едно мжчително задължение, отъ което не бихъ могълъ да избѣгна, намирамъ за свой дългъ да предупредя Ваше Величество, че една война между съюзницитѣ не би ме оставила равнодушенъ.

Държа да установя, че държавата, която би започнала тази война, би била отговорна за нея предъ славянското дѣло и че азъ си запазвамъ всичката свобода, що се отнася до поведението, което ще възприеме Русия спрѣмо евентуалнитѣ резултати отъ една тъй престжпна борба.

Н и к о л а й

Военнолюбивото течение отъ българскитѣ военни и политици погледнало на всички тия предупреждения като празни заплашвания: то спирало правителството да не бърза съ арбитража на руския царь. Мнозина се бояли, че Русия, настроена зле вече противъ България, ще реши спора въ полза на Сърбия. Въ подкрепа на това течение се явили австрийскитѣ агенти и вестници. Тѣхнитѣ агитации по таенъ и явенъ начинъ прониквали и въ българското общество между интелигенцията, меж-

ду офицерството и войницитѣ, та настроявали всички противъ руския арбитражъ, който щѣлъ да бѫде пакостенъ за България. Психологическитѣ условия за подобни агитации били благоприятни. Старитѣ партийни омрези къмъ Русия сега намѣрили пакъ почва. Патриотизмътъ на българитѣ ги увлѣкълъ твърде много. Тѣ искали не само да се присъедини къмъ България земята на югъ отъ граничната линия по договора, наречена „безспорна", но и оная задъ тая линия чакъ до Шаръ. Който се осмѣлилъ да оспорва това, като невъзможно при сегашнитѣ условия, заклеймявали го съ думитѣ „страхливецъ", „народоотстѫпникъ", „предатель".

Австрийцитѣ засилвали това увлечение и насърдчавали българитѣ да се откажатъ отъ руския арбитражъ, па да заповѣдатъ на войската си да нападне на съюзницитѣ, които щѣли да бѫдатъ разбити и разпръснати въ нѣколко дена. И тогава цѣла Македония щѣла да бѫде българска за голѣма радость на Австрия, която не желаяла по никой начинъ да се усилва Сърбия. Въ плановетѣ на Австрия било непремѣнно де се развали балканския съюзъ, въ който тя съглеждала опасность за своитѣ южни аспирации.

Сега настѫпвалъ втория моментъ, когато трѣбвало окончателно да се разбие съюза. Австрискиятъ дипломатически агентъ всѣки день се срѣщалъ тайно или явно съ военни и политически мѫже. Той съветвалъ да се даде на Ромъния, щото тя иска, и да не се отстѫпва на бившитѣ съюзници. Въ Бѣлградъ австрийскитѣ вестници вършели обратното. Имало моментъ, когато Сърбия се показала разположена да отстѫпи. Веднага австрийскитѣ вестници писали: „българитѣ се тъкмятъ да засвоятъ цѣла Македония, но тѣ забравятъ жертвитѣ, които Сърбия даде при Куманово и Битоля". За Австрия било безразлично, кой ще надвие въ тая братоубийствена война. Всичко било да стане война. Какъвто, следователно, да бѫдѣше изхода отъ междусъюзнишката война, балканскиятъ съюзъ се унищожавалъ, което било главната цель на Австрия, а Ромъния, приятелка на Германия и Австрия, се увеличавала и засилвала[1]). Ней щѣла

[1]) Въ своя отчетъ за австрийската политика върху балканскитѣ събития, виенскиятъ официяленъ печатъ съ задоволство констатиралъ, че главната цель на Австрия — да развали по който и да било начинъ съюза между България и Сърбия — се достигнала.

да се падне хегемонията на балканитѣ, макаръ по земя и народъ тя да не е Балканска държава.

Увлеченитѣ въ патриотиченъ поривъ българи, както и онѣзи, които били заслѣпени отъ тракийскитѣ победи, повѣрвали, че Русия е противъ България, че Австрия е искренна наша приятелка и доброжелателка; че тя нѣма да ни остави; ще спре Ромъния, и може би, ще нападне Сърбия.

Опозиционнитѣ партии устно и чрезъ вестницитѣ изобличавали правителството въ малодушие, въ отстѫпчивость, слѣпо русофилство и непатриотичность. Тѣ не давали нито на Ромъния да се отстѫпи нѣщо, нито на съюзницитѣ. Бойки статии били написани следъ отстѫпването на Силистра за Петроградската конференция. Направили некрологъ въ вестницитѣ за Силистра и продължили така: „Днесъ се погребва най-важния нашъ градъ въ Добруджа — Силистра. Това е началото. Утре ще се погребе Солунъ, въ други день Куманово и Скопие, а на третия день цѣла Македония. Така постѫпва българското предателско правителство. Това, което храбрата българска войска спечели съ своята скѫпа кръвь, съ нечовѣшки усилия, мѫки, студове и лишения, — българската дипломация го харизва, подарява на нашитѣ врагове. Защо се бие тогава българскиятъ войникъ? Негодното правителство да си върви, а да остави храбрата ни войска свободно да завърши националното ни обединение". Този езикъ, толкова пакостенъ за дисциплината, не билъ само изразъ на бѣсната партизанщина, която цари въ България, но и на онова увлечение въ национални усещания, което заглушава мѫдросьта, разумътъ и предвидливостьта на решаващитѣ фактори. Чувствувала се болката отъ народното разкѫсване по арбитража, а се забравѣла опасностьта за цѣлото отечество при сложилитѣ се обстоятелства.

Но какво поведение държело въ това сѫдбоносно време правителството и какви решения земало то да изкара дѣлото до добъръ край?

Оставката на Гешовъ. — Министерство Даневъ. Правителството било съставено отъ две половини — една отстѫпчива и друга неотстѫпчива, особено къмъ гърцитѣ за Солунъ. Настроението да се защищава договора съ орѫжие си пробивало пѫть въ висшитѣ сфери.

Министъръ-председатель Ив. Гешовъ билъ решително за арбитража и противъ това течение. За това той се оттеглилъ и поднесълъ оставката си на царя (17 май), — сжщиятъ денъ, въ който се подписалъ мира въ Лондонъ, щомъ узналъ, че държавниятъ глава се съвещава тайно съ опозиционнитѣ шефове върху една по-друга политика, отколкото тая, която води правителството — разрешение на мжчнотиитѣ непремѣно по миренъ начинъ. Мотивътъ на Гешовата оставка билъ: войната съ Турция се свърши. За решение на спора съ съюзницитѣ да се привлекатъ всички партии".

Царьтъ следъ съвещание съ опозицията и правителството, ужъ решилъ да следва миролюбива политика и вмѣсто Гешова назначилъ за първъ министъръ председателя на народното събрание д-ръ Ст. Даневъ.

Д-ръ Даневъ се заелъ да разчисти пжтя за приемане на руския арбитражъ при най-износни за България условия. Задъ гърба обаче на правителството постоянно сновѣли особени патриотически групи и „национални съюзи", които искали да привлекатъ царя на своя страна въ полза на решителна военна акция. Тѣзи неотговорни лица настоявали да не се отстжпва отъ Македония нито педя земя. „Всичко или нищо" — била думата на тия екзалтирани патриоти. Царь Фердинандъ се намиралъ между двата течения: страхъ го било отъ Русия, но съчувствувалъ на военолюбивитѣ, които той по свое разбиране смѣталъ за по-добри патриоти отъ русофилитѣ[1]).

На 27 май Фердинандъ изпратилъ отговоръ на телеграмата на руския царь. Телеграмата гласи:

Получихъ депешата, съ която Ваше Величество, въ грижата си за мира и за славянското дѣло, апелира направо къмъ мене относно тежката криза, що търпятъ отношенията ни съ нашитѣ съюзници и която за нещастие биде възбудена отъ самитѣ тѣхъ.

---

[1]) Въ тоя сждбоносенъ моментъ, обаче, никой не се замислилъ или не предложилъ да се подири разрешение на настжпилитѣ мжчнотии по повръщането на становището: *автономия на Македония*. Предъ видъ на това, че всѣко решение за *подѣлба* щѣло безусловно да предизвика разпокжсване на народа и страната, която съставя едно географическо и стопанско цѣло отъ Качаникъ до Солунъ, българското правителство не съумѣло да застане твърдо и искрено на почвата: *Македония на македонцитѣ* и съ този лозунгъ да излѣзе предъ свѣта и да отиде въ Петроградъ. Тогава неговата позиция щѣла да бжде много силна.

Дълже на истината да припомня на Ваше Величество, че моето правителство, дълбоко проникнато отъ отговорностьта, която би поело, следвайки другъ пжть, е предварително отговорило на чувството на Ваше Величество.

Въ действителность още на 14 миналия априлъ, то се обърна къмъ г. Сазонова съ молба да направи той потрѣбното за прекратяването на раздразнението отъ двѣтѣ страни на границата, като покани двѣтѣ страни да се подчинятъ на арбитража, предвиденъ въ тѣхния съюзенъ договоръ.

Тази покана биде сторена.

Моето правителство я прие тутакси.

Колкото до сръбското, то продължаваше една политика, последно проявление на която, декларацията на г. Пашичъ предъ Скупщината, произведе въ моята страна едно вълнение толкозъ по-голѣмо, че тази декларация бѣше прочетена въ самия моментъ, когато се приготовляваше срѣщата между министъръ-председателитѣ. Ваше Величество не ще откаже, прочее, да признае, че България е била вѣрна на думата си; че тя чака постоянно, щото арбитражътъ да бжде възприетъ сжщо и по нейнъ примѣръ отъ Сърбия и че сръбското правителство е, което, избѣгвайки този арбитражъ и трупайки враждебни противъ България проявления, продължава да предизвиква опасности отъ братоубийствена борба.

За тази борба азъ и моето правителство бихме съжалявали повече отъ когото и да било; ние искаме искренно избѣгването ѝ, но не можемъ да вървимъ срещу единодушнитѣ чувства на възмущение, които предизвикватъ у цѣлия мой народъ, на утриньта подиръ нечувани усилия и славни победи, опитванията на нашитѣ съюзници, които презирайки правото и дадената си клетва, искатъ да му изтръгнатъ най-свещенитѣ плодове на тѣзи усилия и на тѣзи победи.

България нѣма само права надъ Македония; тя има неотклонни длъжности къмъ едно население, което винаги е било и иска на всѣка цена да остане българско; и Ваше Величество ще благоволи да си спомни, че презъ дълги години тѣзи длъжности бѣха признавани отъ самата Русия.

Фердинандъ.

Тази телеграма, въ която има много чувства, но не и политика, приета съ въсторгъ отъ софийскитѣ военолюбиви българи, охладила двата двора. При все това Русия желаела да се избѣгне войната. Сазоновъ поканилъ министъръ-председателитѣ отъ България, Сърбия, Гърция и Черна-Гора да идатъ въ Петроградъ, дето при благосклонното посрѣдничество на рускитѣ политици ще могатъ да се споразумѣятъ. Всички приели тази покана ала никой не тръгналъ. Българитѣ предварително искали да знаятъ, възъ каква основа ще се водятъ преговоритѣ въ Петроградъ. Отъ друга страна сърбитѣ и гърцитѣ се бояли, че Русия ще защищава главно българскитѣ интереси. Освенъ това министъръ-председателитѣ въ България и Сърбия вече се намирали подъ

влиянието и дори подъ натиска на общественото мнение и на военнитѣ щабове, та не били свободни въ своитѣ разсжждения и разговори.

Колебания на д-ръ Даневъ. — Д-ръ Даневъ, който ималъ за правило въ политическия си животъ „да не прави политика съ Русия", ами да има пълно довѣрие въ нея, този пжть усѣтилъ българското си сърдце да заговори силно и той отстжпилъ отъ своето правило. Той поискалъ предварително да бжде сигуренъ, *дали Сърбия е приела арбитража* или не и дали *арбитърътъ ще се движи въ рамкитѣ на договора, или извънъ тѣхъ*. Тѣзи две условия за Даневото отиване въ Петроградъ били Conditio sine qua non (непремѣнно условие). „Безъ тѣхъ, *идването ми*, казва той въ телеграмитѣ си до българския посланикъ въ Петроградъ, *е излишно и не е възможна никаква по-нататашна съюзна дейностьта*. Сжщото нѣщо Даневъ съобщилъ въ Петроградъ на 6 юний, сиречъ, че ако Сърбия не приеме уговорения арбитражъ и предлаганата демобилизация съ равномѣрно окупационни сръбско-български войски, ходенето въ Петроградъ е излишно.

На 7 юний Даневъ телеграфиралъ въ Петроградъ: „Министерскиятъ съветъ въ снощното си заседание като взе предъ видъ, че нашитѣ искания за демобилизация и арбитражъ сж основани на договора, че самото императорско правителство признава тѣхната справедливость, но Сърбия не приема нито едното, нито другото, че въ интереса на мирната развяска на висящитѣ спорове е необходимо да бждатъ тѣ удовлетворени предварително и безъ забава, реши да отклони срещата въ Петроградъ".

Очевидно българското правителство е стояло предъ следнитѣ сждбоносни задачи: 1) Българската войска не желае вече да стои подъ оржжие. 2) Сърбия не приема безусловно арбитража и ако го приеме, какъ би била изпждена сръбската войска отъ онѣзи мѣста, които арбитърътъ би призналъ за българитѣ и 3) дали Русия нѣма да отстжпи отъ договора въ полза на Сърбия, което е било най-вѣроятно, защото Сазоновъ съ телеграмитѣ си отъ 3 май давалъ да се разбере това.

На 9-и юни става съвещание въ двореца Врана до София подъ председателството на Фердинанда. Присжтствуватъ д-ръ Даневъ, министърътъ на финансиитѣ Т. Теодоровъ и генералъ М. Савовъ. Тѣ решаватъ: а) да се приеме арбитража, ако и Сърбия го приеме, като предварително се съгласи, щото всичко да се свърши въ кржга на договора; б) българското правителство да настоява, щото Русия да отдѣли препирнята съ гърцитѣ отъ оная съ сърбитѣ, понеже иматъ две различни основи; в) арбитражътъ да се извърши въ най-кжсъ срокъ (7 или 9 дни); г) да се намѣри гаранция, че сърбитѣ ще изпразднятъ заетата територия следъ решението на арбитъра. За всички тия решения се уведомява руския посланикъ въ София.

При все това работата пакъ оставала неясна. Отъ Сърбия имало предложение да се демобилизира (разпусне) съразмѣрна часть отъ двѣтѣ войски. На това България отговорила, че би била съгласна, но по-рано Сърбия да отстжпи да се окупиратъ всички земи въ Македония съ по еднакъвъ брой българска и сръбска войска, докле се разреши спора въ Петроградъ. Сърбитѣ отказали. Въ такъвъ случай да се демобилизира българската войска било очевидно опасно. Между това задържането й на военна нога за неопредѣлено време ставало вредно за дисциплината, тъй като войницитѣ искали да имъ се каже до 15 юни, ще се биятъ ли, или ще бждатъ разпуснати. Обаче, не можело да сеземе нито едното решение, нито другото, защото сръбското правителство още не се съгласявало да приеме безусловно арбитража на руския царь, като се бояло, че нѣма да му се даде всичко, което то искало.

Австрийскитѣ агенти виждали въ Даневото отиване въ Русия запазване на съюза, та турили въ действие цѣлия си остроуменъ и разрушителенъ апаратъ.

На 9 юни било свикано голѣмо гражданско събрание, председателствувано отъ д-ръ В. Радославовъ. То решило да поиска отъ царя да заповѣда на българската войска да навлѣзе въ Македония и съ оржжие да изгони сърбитѣ и гърцитѣ. Старата сръбска територия да не се напада.

На 12 юний българскиятъ посланикъ въ Петроградъ С. С. Бочевъ отива при Сазонова да се увѣри, дали Сърбия е приела безусловния арбитражъ. Сазоновъ казалъ, че нѣма още отговоръ отъ Бѣлградъ. Българскиятъ посланикъ добавилъ: „отлагането на тоя отгороръ изумява нашето правителство и азъ съмъ натоваренъ да ви известя за спирането на по-нататъшнитѣ преговори и за

отзованието на българския посланникъ Тошевъ отъ Бѣлградъ". Сазоновъ се сепва и отсича: „Това не ме очудва. За тая постжпка съмъ предизвестенъ преди нѣколко дни. *Вие тръгвате по съветитѣ на Австрия. Свободни сте.* Сега следъ вашето заявление азъ ви правя нашето: „Не очаквайте нищо отъ насъ и забравете, че сжществуватъ нѣкакви договорни длъжности отъ 1902 г." [1]).

При все това нашето правителство стояло на решението си да изпрати д-ръ Данева въ Петроградъ. Понеже мира можелъ да се забави, то препоржчало на генералъ Савова да се даватъ отпуски на войницитѣ и така да се подържа духа и търпението имъ. Повече отъ 60,000 души били разпуснати по домоветѣ имъ. Руското правителство още не губѣло търпение; то поканило сърбитѣ и българитѣ да изпратятъ писменно своитѣ искания. Българскиятъ мемоаръ се приготвилъ и подалъ на 14 юни на руския посланикъ въ София, който се готвѣлъ да замине заедно съ д-ръ Даневъ въ Петроградъ съ руски корабъ, що чакалъ въ Варна.

Съ решението си да иде въ Петроградъ правителството отблъснало ромънскитѣ искания, защото тѣ ставали безпредметни, щомъ нѣма да има война между България и бившитѣ ѝ съюзници.

Надмощие на военолюбцитѣ. — Като научили военолюбивитѣ крайни националисти, че д-ръ Даневъ скоро тръгва, раздвижили се буйно изъ София. Споредъ тѣхъ правителството вече било продало Македония и сега отива въ Петроградъ да подпише акта на нейното погребение. Това трѣбвало да се осуети. Даневъ не бивало да се пусне да излѣзе отъ София [2]).

Наистина, това било единъ моментъ на висшъ трагизъмъ. Отиването на Данева въ Петроградъ изглеждало да означава разпокжсване на Македония — толкова

[1]) Вж. Докладъ Парламентарната Изпитателна Ком. Т. I. стр. 779 (301).

[2]) Настроението въ столицата станало много напрегнато. Гражданитѣ обаче не знаяли сжщинското положение на работитѣ. Народниятъ поетъ Ив. Вазовъ написалъ огнено стихотворение, въ което казвалъ: „Проклета да бжде ржката, която подпише предаването на Македония". Тайни комитети и екзалтирани лица пишели анонимни писма д-ру Даневу, че ще бжде убитъ, ако тръгне за Русия. Заплашвания имало къмъ Фердинанда и къмъ всички, които се смѣтали за миролюбиви.

мила за всѣко българско сърдце, толкова света въ политическитѣ ни борби, толкова възбуждаща народния ентусиазъмъ, героизъмъ и самоотрицание, — подбуди, които дали тракийскитѣ победи, а неотиването означавало война между довчерашнитѣ съюзници и България, чийто гръбъ откъмъ Ромъния и Турция не билъ осигуренъ.

Кое да се предпочете? Военолюбивитѣ викали: може ли, патриотично ли е да се отсжпватъ кжсове отъ българското народно тѣло мълкомъ, безъ съпротива, безъ бой? Какво ще кажатъ продаденитѣ ни братя, възлагащи скжпи надежди на насъ? Какво ще каже потомството? Какво ще кажатъ вѣрнитѣ победоносни полкове, които иматъ въ актива си само слава, като почнатъ да се връщатъ презъ София? Какво ще рече македонското опълчение отъ 15,000 души?

Тогава? Не е ли по-предпочитително да се рискува? А рискътъ е благородно дѣло.

Всички вестници, освенъ радикалнитѣ и социалистичнитѣ, пишели въ полза на войната. А правителственитѣ полагали дилемата: „или — или, или изпълнение на договоритѣ, или война". Политици, публицисти, обществени дейци, писатели и поети се надварвали да възпѣватъ несъкрушимото могжщество на победоносната армия. Обща хипноза обхванала голѣмата часть военни, политици и нѣкои отъ министритѣ. Безусловна самоувѣреность въ собственитѣ сили. Генералниятъ щабъ и всички вѣрвали, че задачата имъ съ опърничавитѣ съюзници е много лека — въ нѣколко схватки противницитѣ ще бждатъ разсени и пръснати. Тази самовнушена вѣра ги направила неспособни да виждатъ и оценяватъ опасноститѣ, които идѣли въ гърба. На заявлението, че ако избухне война между България и съюзницитѣ, ромънската войска ще нахлуе въ нашата земя, генералитѣ и екзалтиранитѣ политици погледнали като детинска заплаха, блъфъ. Или още по-точно, решили въпроса така: докато Ромъния мобилизира и съсрѣдоточи, ние вече сме унищожили противницитѣ и владѣемъ Солунъ, Битоля и Скопие [1]).

[1]) Запитани били дивизионнитѣ началници и тѣхнитѣ щабове, дали духътъ на войницитѣ позволява една смѣла акция и дали могатъ да се усвоятъ неприятелскитѣ линии съ успѣхъ. Почти всички отговорили, че духътъ е бодъръ, войницитѣ сами желаяли да се свърши по-скоро работата. Задачата на атаката била лесна. До колко нѣкои военни отъ щабоветѣ на армиитѣ не сж искали

16 юни. — Атаката. — Дошълъ 15 юни. Българскиятъ делегатъ се гласѣлъ да замине за Петроградъ. Войницитѣ очаквали указъ за разпущане или манифестъ за война съ съюзницитѣ. Отъ Бѣлградъ се получило известие, че скупщината щѣла да реши на 17 юни, съ какви инструкции ще замине Пашичъ за Петроградъ.

За да въздействува върху сръбската неотстжпчивость главнокомандуващиятъ на българскитѣ войски царь Фердинандъ решилъ да направи единъ смѣлъ жестъ. Той повикалъ тайно своя помощникъ генералъ Савовъ и му заповѣдалъ да телеграфира до началницитѣ на II-та армия предъ Солунъ и IV-та предъ Щипъ да атакуватъ стремително презъ нощьта на 16 срещу 17 юни гръцкитѣ и сръбскитѣ позиции. Генералъ Савовъ славолюбивъ човѣкъ, лекомислено изпълнилъ заповѣдьта на Фердинанда. Тая заповѣдь до II и IV армия е мотивирана съ четири главни съображения:

1) да се съживи и засили духа на българската армия;
2) предъ опасностьта отъ война между съюзницитѣ да се принуди Русия да побърза съ своето решение;
3) съ силенъ ударъ да се принудятъ противницитѣ да направятъ по-голѣми отстжпки;
4) да се изтласкатъ бившитѣ съюзници отъ заетитѣ важни позиции и мѣста, дорде европейскитѣ сили се намѣсятъ и спратъ военната акция.

Тази акция споредъ сжщото разяснение не означава война и такава нѣмало да се обявява, а било само инцидентенъ ударъ, полезенъ за българскитѣ интереси.

Действително, на 16 юний презъ нощьта заповѣдьта се изпълнила. Атаката по цѣлата линия отъ Кавала до връхъ Руенъ на Осогова планина се извършила успѣшно. На 17 операциитѣ се продължили цѣлъ день. Първитѣ възложени задачи били разрешени. На 18 правителството се сепнало. Повикало генералъ Савова и му заповѣдало писмено да спре военнитѣ действия. Савовъ изпълнилъ това. Нашитѣ войски прекратили огъня и пратили преговорници до сърбитѣ за спиране на боевѣтѣ. Сърбитѣ, изненадани отъ атаката, съзнавайки своето стратегическо превъзходство и целесъобразна концентрация на войскитѣ си, задържали изпратенитѣ офицери, а нѣкои убили като „разбойници" и заповѣдали общо настжпление противъ българската войска. Въ тази схватка нѣкои български полкове били обхванати и разбити. Части отъ 7-ма Рилска девизия при Дренъкъ, по горното течение на Злетовска рѣка, били разсипани и заробени отъ сърбитѣ. Наопаки, българитѣ имали голѣми успѣхи на Вардара при Криволакъ, дето били заобиколили и пленили или почти унищожили сръбската тимошка дивизия. Успѣхътъ билъ голѣмъ и къмъ гърцитѣ.

да знаятъ за никакво правителствено решение и държавна политика, се вижда отъ следнето: началникъ щаба на II армия пита съ телеграма началникъ щаба на III армия въ Божурище, защо още чакатъ? Офицери и войници се вълнували отъ желание да се биятъ. Началника отъ Божурище му отговаря (15 юни): „Успокой се! Утре започваме"!

Правителството обаче поискало решително спиране на военнитѣ действия, защото знаяло, че България ще бжде нападната отъ Ромъния и Турция. Обаче неприятелитѣ счели положението удобно за себе си, та не се съгласили да спратъ започнатитѣ отъ българитѣ мълкомъ военни действия. Тѣ развили всичкитѣ си приготвени и отморени войски, заповѣдали общо настжпление, а правителствата имъ чрезъ прокламации обявили (Гърция на 21, а Сърбия на 25) формално война на България. Българската дружина въ Солунъ била заобиколена, обезоржжена и откарана въ Гърция.

Българската войска на бойното поле се намѣрила въ неудобно положение. Заповѣдали ѝ да нападне и тъкмо когато тя правѣла успѣхи и си подсигурявала важни позиции, заповѣдали ѝ да спре и отстжпи. Духътъ и полетътъ ѝ се парализиралъ.

Царьтъ се ядосалъ на Савовъ, защо е спрѣлъ военнитѣ действия на 18, та го уволнилъ отъ длъжностьта помощникъ-главнокомандуващъ, като вмѣсто него назначилъ генералъ Радко Димитриевъ.

На границата вече се развили дълги и ожесточени сражения. Ромъния обявила мобилизация на войскитѣ си. Турция сжщо се раздвижила.

На 20 юний царьтъ свикалъ въ София коронenъ съветъ, въ който присжтствували и шефоветѣ на всички политически партии. Констатирало се, че военнитѣ действия не могатъ да се спратъ. Тогава била дадена заповѣдь за действие и на другитѣ три армии. Предложенитѣ отъ опозиционнитѣ шефове мѣрки царьтъ не одобрилъ, а настоялъ: правителството да моли Русия да застави сърби и гърци да прекратятъ кръвопролитието,

а отъ Ромъния и Турция да поиска спазване на неутралитетъ. Това се направило, ала никой не послушалъ Русия.

Правителството си дало оставката.

Царьтъ не я приелъ. Тогава то се обърнало съ молба къмъ руското правителство да посрѣдничи предъ сърбитѣ и гърцитѣ да спралъ военнитѣ действия; но тѣ не послушали Русия и продължили отчаяни атаки срещу българитѣ.

Ромъния прибързала да мобилизира, на 27 навлѣзла въ българска Добруджа, а на 28 сѫщия построила мостъ на Дунава при Корабия, па почнала да прехвърля войскитѣ си къмъ Орѣхово по посока Вратца—Мездра—София, като скѫсала телеграфитѣ, спрѣла влаковетѣ и откѫснала Северна България отъ София. Очевидно станало, че тя имала споразумение съ Сърбия и Гърция. Официално Ромъния обявила на свѣта и на България, че тя обявява война да земе искания отъ нея кѫсъ Тутраканъ—Балчикъ и второ да спре братоубийствената война. Българското правителство решило да не се противи на ромънската войска и се обърнало къмъ руското да преговаря вмѣсто него и да отстѫпи на Ромъния територията, която тя иска. Сѫщо така да свърже отъ името на България миръ съ Сърбия и Гърция.

На бойното поле станали нѣкои промѣни въ вреда на България. Втората армия, опредѣлена да оперира къмъ Солунъ, съставена отъ турски дружини, отъ новобранци изъ Тракия, отъ опълчение и други несигурни войски, въ размѣръ на 30 хиляди съ 140 орѫдия, протегната на дългъ фронтъ отъ Кавала до Гевгелии, представяла слаба и тънка боева линия. Отъ многобройнитѣ си шпиони гърцитѣ се научили за това и, съсрѣдоточени въ размѣръ на повече отъ 100,000 съ 360 орѫдия на кѫсъ фронтъ, който имъ позволявалъ лесно да маневриратъ, въорѫжени съ отлична скорострѣлна артилерия, групирана на отдѣлни пунктове въ голѣми маси, лично командувани и насърдчавани отъ краль Константинъ [1]), нападнали на 21 юний съ ураганенъ огънь нашата бригада при Лахна и я разбили. Друго генерално сражение се произвело при Кукушъ и Дойранъ, сѫщо безъ успѣхъ за българитѣ.

[1]) Презъ зимата, на 5 мартъ, единъ гъркъ убилъ краль Георгя въ Солунъ. Замѣстилъ го синъ му Константинъ, който се показалъ голѣмъ българоедецъ.

Въпрѣки отличното държане на нашитѣ части при Кукушъ, дето по свидетелството на самитѣ гърци паднали не по-малко отъ 10,000 елини, нашитѣ войски се видѣли принудени да отстѫпятъ, защото лѣвото имъ крило следъ поражението при Лахна било заплашено. Обезсърдченитѣ войници по цѣлата линия тръгватъ въ неправилно отстѫпление по долината на Струма и къмъ Родопитѣ. Отстѫплението на втората армия изложило лѣвото крило на четвъртата, та и тя се принудила да отстѫпи постепенно задъ Кочане до полето на с. Калиманци. Тукъ тя се укрепила и решила да не отстѫпва нито крачка вече назадъ.

Първата армия получила заповѣдь отъ 20 юний да мине границата при Бѣлоградчикъ. Тя разбила сръбскитѣ войски, превзела Княжевацъ и се насочила къмъ Нишъ съ цель де отреже сръбската войска отъ Бѣлградъ. Щомъ обаче ромънитѣ минали Дунава, тя получила заповѣдь да се върне веднага, защото ромънитѣ можели да отрежатъ обоза ѝ и я нападнатъ въ тилъ. Правителството обяснило, че армията се връща „по висши политически причини". Това повръщане много разстроило тая армия и нѣкои нейни части въ яда си забравили своя отечественъ дългъ и честьта си, па се предали на ромънитѣ, заедно съ артилерията. Третата армия минала границата при Царибродъ и се изправила предъ Пиротъ. Петата атакувала силно укрепенитѣ върхове Китка и Султанъ-тепе въ Осогово. Македонското опълчение защищавало Повиенъ съ ярость. Изобщо всички намѣрили, че българската войска е пръсната тънко по дългата линия отъ Деде-Агачъ до Видинъ и поради това тя нѣмала внушителна сила никѫде да нанесе на неприятеля тежъкъ и сѫдбоносенъ ударъ. Да се незабравя, че презъ това време около 50—60,000 души се намирали въ отпускъ.

Многобройнитѣ атаки отъ сърби и черногорци [1]) на Калиманското поле били успѣшно отблъснати. Сърбитѣ тукъ дали голѣми жертви. Но гърцитѣ, непосрещани вече отъ сериозна съпротива, наближавали Горна-Джумая. Обаче, часть отъ първата армия стигнала, сполучила да предвари ромънитѣ и отишла срещу гърцитѣ. Ромънитѣ, необезпокоявани отъ никого, достиг-

[1]) Десеть хиляди черногорци помагали на сърбитѣ.

нали Балкана и го прехвърлили презъ проходитѣ Етрополе и Араба-Конакъ. Направали последенъ напънъ сърбитѣ — дано пробиятъ при Калиманци, па тогава тѣ, гърцитѣ и ромънитѣ, както, види се, били се уговорили, да пристигнатъ едновременно въ София. Турцитѣ сжщо потеглили къмъ Люле-бургасъ, Лозенградъ и Одринъ. Понеже тамъ не били оставени добри войски, а малко опълченци, — на турцитѣ било лесно да отнематъ отъ българитѣ всички превзети земи до българската граница съ Лозенградъ, Одринъ и Димотика до устието на Марица. Башибозуци нападнали и въ Родопитѣ, та изпждили българскитѣ власти чакъ до Чепеларската долина и Тамръша.

Така България изгубила всички спечелени земи въ Тракия и Македония. Ромънитѣ вече чакали на 10 километра отъ София. Единъ тѣхенъ аеропланъ прелетѣлъ надъ столицата и пусналъ ромънско знаме съ надписъ: „поздравъ отъ ромънскитѣ войници на софийскитѣ граждани".

*

Оставката на д-ръ Даневъ. — Правителството отъ либералитѣ. България се намѣрила въ крайно критическо положение, особенно отъ ромънитѣ. Правителството на Данева сега настояло силно и оставката му се приела. Въ двореца билъ поканенъ А. Малиновъ. Царя го натоварилъ да състави кабинетъ, Той обаче искалъ кабинета да бжде широкоскоалиционенъ отъ всички политически лица, които съ общи усилия да се справятъ съ настжпилото зло. И въ тоя върховенъ трагически часъ партийниятъ егоизъмъ зелъ връхъ надъ народнитѣ интереси. Партийнитѣ шефове не се съгласили да съставятъ общъ кабинетъ. Малиновъ се намѣрилъ въ безизходъ и сложилъ мандатътъ. Тогава царьтъ се обърналъ само къмъ либералитѣ. Тѣ образували концентрация и поставили Радославова начело. Трима та либерални шефове (Радославовъ, Генадиевъ и Тончевъ) още порано (23 юни) съ особено писмо до двореца препоржчвали на държавния глава да смѣни правителството Даневъ, да промѣни русофилската политика и да се сближи съ Австрия, отъ която тѣ очаквали подкрепа противъ Сърбия и спиране на Ромъния. На 2 юлий докле се състави новиятъ кабинетъ, царь Фердинандъ телеграфиралъ на краль Карола, че отстжпва исканата територия

и го молилъ да спре войскитѣ си. На 4 юлий постжпило новото правителство, което обявило, че спира военнитѣ действия. Русия го поканила да изпрати делегати въ Нишъ да преговарятъ за миръ. Неговитѣ делегати отишли тамъ, но никой не се явилъ, а Ромъния заявила, че желае преговоритѣ за миръ да станатъ въ Букурещъ. Върнали се българскитѣ делегати отъ Нишъ и заминали право за Букурещъ. Въ това време на 12—16 юлий нашитѣ войски по долината на Струма, засилени съ части отъ първа армия, сполучили не само да спратъ атакитѣ на гърцитѣ до Горна-Джумая, но да отхжснатъ последнитѣ отъ сърбитѣ и да ги притиснатъ отъ двета крила —отъ Пиринъ и Пехчево—въ Струмската долина. Трѣбвало още малко трудъ да се приключи обрача около тѣхъ и цѣлата славна елинска армия да бжде пленена. Но два български полка отказали да настжпатъ и съ това дали възможность на гърцитѣ да се измъкнатъ. Гръцкиятъ делегатъ Венизелосъ, който по-рано се бавѣлъ по пжтя, като вѣрвалъ, че въ единъ два дни сърби и гърци разбиватъ българитѣ и влизатъ съ ромънитѣ въ София, известенъ за критическото положение на гръцката армия, бързо пристигналъ въ Букурещъ и още сжщия день (17 юни) предложилъ моментално да се спратъ военнитѣ действия. Съюзницитѣ му, сърби, черногорци и ромъни, го подкрепили, и така се дала бърза заповѣдь да се спратъ всички воени действия. Премирието започнало отъ 1 часа подиръ обѣдъ, а гръцкитѣ офицери още въ 7 часа сутринта го поискали. Съ болка на сърдце българитѣ гледали отъ върховетѣ Илинъ (въ Пиринъ) и Гарванъ (при Берово), какъ гръцката войска въ страшно безредие изоставяла обоза си и бързо бѣгала по долината на долу.

Оценка на акцията отъ 16-и юни. — Налага ни се да направимъ оценка на заповѣдьта, издадена до 2-ра и 4-та армия на 16 юни. Видѣхме, че акцията на този день се предхожда отъ редъ събития и промѣни, които настроили факторитѣ да създадатъ фатално тази дата. Допускаме, че е имало благородство въ мотивитѣ, които продиктували самата акция, но отричаме нейната разумность и целесъобразность. Реалниятъ политикъ и полководецъ не могатъ и не бива да слушатъ неотговорни лица и тълпитѣ, нито да се ржководятъ само отъ

известни благородни, дори идеални побуждения, когато даватъ заповѣдь за една атака. Формулата „да победимъ или да умремъ“ е рицарска сама по себе си, но тя не бива да се туря въ конфликтъ съ принципа за народното самосъхранение. Който забравя този принципъ въ началото на действието, дири го въ края. Както отдѣлниятъ индивидъ, така и цѣлъ народъ върши онова отъ идеалното, отъ благородното, което е възможно, което не убива, а осигурява и повдига живота му. Вънъ отъ живота нѣма благородство и идеали. Следователно, за една акция не трѣбва само да се пита, дали тя е благородна, дали отговаря на народнитѣ идеални схващания, но и дали е тя възможна, дали е реализуема именно днесъ, въ тая минута.

Въ мотивитѣ на телеграмата до II и IV армии видѣхме, че съ акцията на 16 юни не се е искало непремѣнно да се отвори война на съюзницитѣ, защото ако било другояче, налагало се: 1) да се уволни нерешителното правителство и да се повика друго съ противна политика; 2) да се осигури безусловно съ отстжпки гърба; 3) да се издаде по решението на правителството (съгласно чл. 18 отъ констинтуцията) държавенъ актъ за война и 4) да се заповѣда не само на двѣтѣ, ами на петьтѣ армии целесъобразни действия.

Щомъ липсватъ всички тия предпоставки, очевидно е, че тука имаме работа съ една проста измама, или съ дадено, но не изпълнено обещание отъ нѣкоя велика сила (Австрия), или съ единъ зле скроенъ воененъ инцидентъ — авантюра, която, построена върху невѣрни предпоставки, не сполучила. Авторътъ на казаната акция е мислилъ съ решителенъ ударъ инцидентно да разбие гръцката войска и нашитѣ войски да се изправятъ предъ портитѣ на Солунъ или дори да влѣзатъ въ града. Отъ друга страна съ сжщо такъмъ решителенъ ударъ да отблъснатъ сърбитѣ къмъ Скопие, па да заематъ Велесъ и желѣзопжтната линия по Вардаръ до Солунъ. Тогава пжтищата за западна Македония сж отворени. Отблъснатитѣ сърби и разбититѣ гърци изгубватъ опорнитѣ си позиции, та ще склонятъ за преговори съ по-голѣма отстжпчивость.

Споредъ този планъ, щомъ се реши задачата, нашитѣ войски спиратъ по-нататъшнитѣ си действия и мирътъ се свързва веднага безъ унизителенъ за България арбитражъ или пъкъ, при друга възможность, нашитѣ делегати стигатъ въ Петроградъ при промѣнено положение, — България господарка на своя дѣлъ по договора.

Акцията не успѣла. Втората армия, малка на брой, зле съставена и зле подготвена, не издържала. Поискали да спратъ военнитѣ действия, както планирали, ала противницитѣ не спиратъ. Планътъ е разкритъ. Тилътъ е отворенъ. Бъгария изгубила. Отъ каква стойность сж тогава благороднитѣ мотиви, че нѣма да се допусне разкжсване и гаврило надъ българското македонско население при една победоносна българска армия срещу турцитѣ?

И тъй, отъ която страна и да се погледне на акцията отъ 16 юни, заключението е нерадостно. Отъ гледище на конституцията тя е престжпна и авторътъ ѝ носи отговорность предъ историята и предъ поколенията.

Правителството Даневъ, макаръ да било за арбитража, сжщо носи отговорность, защото: а) държало колебливо поведение и не се опълчило твърдо и решително противъ онѣзи, които явно или тайно подравѣли политиката му, б) не се показало своевременно предвидливо по изпълнението на договора, в) държало видимо войствено поведение и съ това изострило непримиримитѣ искания, г) не водило прѣко, открито и искрено преговори съ Ромъния, ами правило това чрезъ посрѣдничество на Русия, което особено оскърбявало ромънското честолюбие и д) сключило миръ съ турцитѣ на 17 май безъ да изиска демобилизацията на турската войска.

Но лекомислената акция имала и други важни последици. Тя убила хубавото българско име въ Европа. Ореолътъ, създаденъ около България за нейнитѣ усилия и победи, изчезналъ. Цѣлиятъ свѣтъ рекълъ: българитѣ отказватъ приетия отъ тѣхъ арбитражъ, нападатъ ненадейно вчерашнитѣ си съюзници и проливатъ братска кръвь, когато всичкитѣ имъ доброжелатели ги съветваха да изравнятъ препирнитѣ си съ съседитѣ миролюбиво. Тъй говорѣли не само политицитѣ, които иматъ своитѣ не винаги чисти смѣтки, но и много учени, българофили, професори. Българитѣ били изоставени отъ всички, макаръ да не вѣрвали на гръцкитѣ и сърбскитѣ клевети за български жестокости. Сжщата тази грѣшка

улеснила ромънското нашествие. Възмущението, което по-рано имали срещу ромънитѣ, когато искали да ни нападнатъ въ гърба още при войната съ турцитѣ, сега изчезнало. Мнозина казали: „нека Ромъния навлѣзе въ България да спре военитѣ действия". А защо само въ България да навлѣзе? защо да не влѣзе и въ Сърбия, щомъ зема ролята на смирителка? За това никой не я осждилъ. Казали: да смири България, която напада.

Тъкмо това показа великата сила на западното европейско обществено мнение, което може и да бжде заблудено, но за което винаги трѣбва да се държи смѣтка. Нашитѣ дейци се опитали да го игнорираме, както игнориратъ безопасно българското още незаздравено обществено мнение, но за това го намѣрили противъ себе си.

Букурешки миръ. — Първенство на Ромъния. — Букурешкиятъ миръ билъ тържество на Ромъния върху Балканския полуостровъ. Отдавна тя имала тази съкровена мисъль. Истина е, че Ромъния не винаги се брояла за Балканска държава. Ползувайки се отъ обстоятелството, че по-голѣмата й часть стои вънъ отъ полуострова, тя играяла завидната роля на неуязвима държава. Когато европейската дипломация имала да чете нѣкакъвъ си моралъ на Балканскитѣ държави, или когато сама Австрия въ делегациитѣ правѣла наставнически прегледъ къмъ Балканитѣ, както направила и Италия при започването на триполитанската война, като поискала отъ Балканскитѣ държави да стоятъ мирни и се държатъ коректни къмъ Турция, тогава Ромъния се обаждала и казвала: урокитѣ, съветитѣ, предупрежденията и поканитѣ не се отнасятъ до мене; тѣ иматъ значение само за Балканскитѣ държавици. Въ тѣзи случаи Ромъния се препоржчвала за срѣдно-европейска държава, — стабилна, мждра, културна и богата, та нѣмала нужда отъ никакви наставления. Въ случаитѣ обаче, когато се заговорѣло за изпжждането на Турция отъ полуострова и подѣлбата на отоманскитѣ земи, тогава Ромъния не била вече срѣдноевропейска, а Балканска държава съ „безпорно право" да участвува въ печалбитѣ.

Безъ съмнение, Ромъния има жизненъ интересъ да има свободенъ пжть до Черно море и презъ проливитѣ, ала тя не спирала до тука, а искала и териториална придобивка. Жертвата й, разбира се, не можела да бжде друга освенъ България и то въ момента, когато последната из-

вела всичкитѣ си войници на противоположния край и ги била впрегнала въ разрешение на трудна задача.

По всичко личало, че заддунавската ни съседка дебнѣла момента, за да достигне две нѣща: а) безъ кръвопролитие да завоюва потрѣбната й територия; б) да не допусне България, като славянска държава, да стане по-голѣма отъ нея, и в) да се наложи като разпоредителка на балканскитѣ събития. Благодарение на българското кжсогледство тя сполучила въ едното, въ другото и въ третото. Фердинандъ съ особена телеграма отъ 2 юлий известилъ на Карола, че слага сждбинитѣ на България въ неговитѣ ржце.

Ромъния гордо поискала делегатитѣ за миръ да идатъ въ Букурещъ, дето здраво, справедливо и трайно щѣли да се разрешатъ балканскитѣ проблеми. Единъ новъ Балкански ареопагъ се родилъ. Ромъния предварително споразумѣна съ сърби и гърци, идѣла да заеме председателския столъ и да опредѣли мѣстото на България. Напразни били усилията на българското правителство. То подъ влиянието на Австрия съветвало царя да извести въ Букурещъ, че България е готова напълно да задоволи Ромъния. И това се правило съ наивната вѣра, че Ромъния, веднажъ задоволена, ще бжде справедлива, ще земе българска страна и не ще позволи на гърба на България да се усилятъ прекомѣрно Сърбия и Гърция. У насъ имало погрѣшно убеждение, че щомъ Австрия не желае да има за съседка велика Сърбия, то нейната приятелка Ромъния нѣма да подкрепи сърбитѣ въ тѣхнитѣ извънмѣрни искания. Споредъ туй нашитѣ делегати въ Букурещъ Д. Тончевъ, С. Иванчевъ и генералъ Фичевъ получили широки пълномощия веднага да дадатъ на Ромъния онова, що тя поиска, да подпишатъ отдѣлно съ нея изработената отъ Букурещкия генераленъ щабъ карта за границата, и протоколитѣ, та въ другитѣ заседания, когато щѣли да се обсждятъ условията за миръ между България и бившитѣ й съюзници, Ромъния благосклонно да земе страната на България. Тѣзи обаче надежди не се оправдали. Ромъния получила своето, заповѣдала примирието да се продължи съ цель да се избави гръцката войска отъ критическото положение, въ което се намирала, и следъ като поканила „странитѣ" да се съгласятъ, което не станало, тя чрезъ ржката на своя генералъ начертала границитѣ между България, Сърбия и Гърция възъ основа принципа на „равновесието". Ко-

гато българскитѣ делегати съ свито сърдце и набърчкано чело възразявали, че такива граници не отговарятъ нито на търговскитѣ, нито на съобщителнитѣ, нито на военнитѣ нужди, нито на даденитѣ жертви, нито на националнитѣ потрѣби, нито на стопанскитѣ интереси на България, ромънскиятъ министъръ ги поканилъ да побързатъ да подпишатъ мира, защото иначе ромънскитѣ войски ще влѣзнатъ въ София. За улеснение бързото свързване на мира намѣсили се Австрия и Русия, като посъветвали България да приеме тежкитѣ условия и

Обр. 37. Южнитѣ граници на България по Букурещкия миръ (28. VI) 1913 г, Печалби на всѣка държава.

подпише мира, защото тѣ си запазвали правото да поискатъ съ другитѣ велики сили ревизия на Букурещкия миръ съ цель да се поправи нанесената на България страшна несправедливость. Австрия заявила, че си запазва правото на ревизия върху цѣлия миренъ договоръ, а Русия казала, че иска ревизия само по въпроса, кому да се даде града Кавала съ неговата околность[1]). Българскитѣ делегати, облегнати на тѣзи австрийски и руски декларации, заявили, че приематъ договора условно, като вѣрватъ, че въ близко бждеще неправдата ще се поправи чрезъ обещаната ревизия. Българитѣ подписали мирния договоръ и при предположението, че граничната линия въ Тракия ще бжде Мидия—Еносъ, защото се вѣрвало, че великитѣ сили нѣма да допуснатъ на турцитѣ да нарушатъ лондонския миръ, подписанъ на 17 май. Ала какво станало съ обещанията на Австрия и Русия за ревизията? Австрия се отказала по искането на Германия, а Русия по искането на Франция, която дори заплашила съ скжсване на руско-френския съюзъ, ако Русия настоява да се даде Кавала на България.

[1]) Краль Каролъ казалъ на бълг. пълномощникъ С. Радева: „Кавала не се даде на България, защото германскиятъ императоръ не се съгласи. Съ мжка ви спечелихъ Порто-Лагосъ. Не безъ мжка сърбитѣ отстжпиха Струмица. Пашичъ бѣ съгласенъ, но се боеше отъ военнитѣ.
(Дипл. документи, т. 1, стр. 51).

На 28 юлий букурещкитѣ топове известили на свѣта, че се туря край на съюзнишката война. Мирътъ вече билъ свършенъ фактъ. По този миръ българитѣ били задължени веднага да демобилизиратъ войскитѣ си и то така, че нито една войскова часть да се не яви съ оржжието си въ градове и мѣста, дето имало ромънска войска. Указъ за разпущането на войницитѣ се издалъ на 29 сжщия.

Ромънската войска напуснала България подиръ 15 дни, когато вече българската била напълно демобилизирана.

По този трагически начинъ се завършилъ периода на славната епопея за освобождението на Македония. Храбритѣ български синове, които съ небивало въодушевление заминали на границата срещу вѣковния неприятель преди десеть месеца, които високо издигнали честьта на българското оржжие и името на народа, свили знамето почти мълкомъ, „за да дочакатъ друго по-добро време", както ги утешавалъ тѣхниятъ вождъ въ прокламацията си.

Тройниятъ съюзъ, както и тройното съглашение поздравили краля Карола като заслужилъ на цивилизацията и на европейския миръ*). Сърби и гърци изразили своята гореща благодарность за великолепнитѣ услуги, що съумѣла Ромъния да имъ направи безъ да гръмне

*) Въ отговора си на поздрава до германския императоръ краль Каролъ казалъ: „*благодарение на тебе* Ромъния сполучи да изиграе тъй блѣскаво ролята си на помиритель". Това даде поводъ на мнозина да прочетатъ въ горния изразъ ефикасна защита отъ Германия къмъ Ромъния противъ Русия.

пушка и безъ да жертвува въ бой нито единъ свой войникъ.

И България въ лицето на своя царь поблагодарила съ една смирена телеграма на краль Карола за умната му политика!

Загуба на Македония. — По Букурещкия договоръ България изгубила Македония, която се подѣлила между Сърбия и Гърция. Тази многострадална земя съ своето българско население е прекарала разни перипетии въ своя исторически животъ и сждбата е била винаги мащеха към нея, защото отъ всички балкански страни тя се е ползувала най-малко съ спокойствие и свобода. Завладѣна отъ турцитѣ между 1371—1380 г. Македония се освобождавала по Санстефанския договоръ (1878 г.), както и България, отъ турското иго. Берлинскиятъ договоръ я повърналъ на турцитѣ. Презъ 1912 г. Македония била отново освободена отъ Балканскитѣ съюзници и тъкмо, когато тя съ радостни сълзи поискала да нареди своята сждба, въ Букурещъ тя отново била разпъната на кръстъ. Никой не пожелалъ да попита, що иска македонскиятъ народъ и къмъ що се стреми неговото сърдце. А въ гърдитѣ на македонеца не било празно пространство, въ сърдцето и душата му пламтѣли съкровенни чувства и копнежи. Той билъ изнесълъ вече стогодишна борба за своето право и своята свобода противъ гърци и противъ турци. Сега не другъ, а съседитѣ му християни налегнали да изтръгнатъ неговия духъ, що билъ откърмилъ въ гърди съ вѣра и надежда. Тѣ посегнали да спратъ оня величественъ процесъ на народното възраждане, самосъзнание и възмжжаване, който се билъ отчерталъ тъй внушително презъ последнитѣ години на турското владичество (1903—1912 г.). Но, ако сждимъ по миналото на тая страна, трѣбва да вѣрваме въ нейната издържливость и нейното крайно тържество.

Македония има около 50,000 кв. километра. Сърбитѣ обсебили 30,000, а гърцитѣ — 20,000 км. Споредъ изследванията на руския историкъ и политически мжжъ Павелъ Милюковъ подъ братскитѣ грижи на Сърбия въ Македония минавали 617,077 българи екзархисти при 50,000 сърбомани, и подъ гърцитѣ 183,530 българи екзархисти при около 100,000 патриаршисти, въобще кржгло

единъ милионъ българско население въ Македония било потиснато въ ново робство.

Това българско население живѣе въ 2069 селища и, ржководено, защищавано и улжтвано отъ Екзархията въ Цариградъ, било си извоювало и създало до 1912 год.:

а) митрополити 7 (въ Скопие, Велесъ, Дебъръ, Охридъ, Битоля, Струмица и Неврокопъ);
б) Свещеници . . . . 1,310 д.
в) Църкви 1,625
г) Мънастири 72
д) Училища по статистиката отъ 1911—1912 г.

№ по редъ	Видъ	Брой	Ученици	Учители
1	Мжжки гимназии	2	503	28
2	Педагог. училища { мжжки . . . / девич. . . .	5	832	64
3	Търговска гимназия	1	104	10
4	Семинария	1	150	14
5	Свещ. училища	3	160	14
6	Първоначални	1273	72,454	} 2,118
7	Класни	88	4,410	
	Всичко . .	1373	78,322	2,248

Този културенъ успѣхъ на българитѣ се увеличавалъ отъ година на година. Отъ когато се обявилъ хуриета въ Македония, българското население се почувствувало поне църковно по-добре и всѣка година училищата и ученицитѣ значително пораствали. Това свидетелствува, че българското просвѣтително съзнание се намирало тъкмо въ периода на своето силно пробуждане. Въ градоветѣ се отваряли читалища, четѣли се сказки и беседи, основали се женски благотворителни дружества, а въ Солунъ имало 2 бълг. печатници, въ които се печатали много български книги.

Цариградски миръ — 16 септ. Загуба и значение на Одринъ. — Следъ сключването на лондонския и букурещкия миръ станало нужда да се свързва миръ и въ Цариградъ. Който не върже здраво еднажъ,

такъвъ билъ момента подиръ Люлебургаския бой — принуденъ бива да върже три пжти. Когато се определяла границата между Сърбия, Гърция и България, станало дума за източна Тракия, въ която се били настанили отново турцитѣ. Запитани по тоя въпросъ, великитѣ сили отговорили, че тѣ съгласно лондонския протоколъ броятъ, какво граница между България и Турция е линията Мидия — Еносъ. При тази предпоставка Букурещкитѣ дипломати смѣтали, че България не се ощетява толкова много, защото и ней ще се падне отъ турската територия единъ кжсъ отъ около 30,000 кв. километра. При това въ нейно владѣние влизалъ единъ голѣмъ градъ (Одринъ) и долината на Марица заедно съ желѣзопжтната линия до Егейско море.

Така се предполагало въ Букурещъ. На дѣло обаче не излѣзло тъй. Турцитѣ намѣрили благоприятно време, както видѣхме на друго мѣсто, заели цѣлия одрински вилаетъ съ крепостнитѣ градове и почнали да прескачатъ старата граница. България, принудена по силата на букурещкия договоръ да демобилизира войскитѣ си, нѣмала възможность да се пази. Обратно, турцитѣ, снабдени съ голѣми военни сили, заплашвали, че ще навлѣзатъ въ България, ако тя не имъ отстжпи източна Тракия, ако не освободи плѣнницитѣ и ако скоро не свърже новъ износенъ за тѣхъ миръ. България, оставена сама, по-рано победителка, сега безсилна, тръгнала да се моли на великитѣ сили да заповѣдатъ на турцитѣ да зачетатъ лондонския миръ, сиречъ да напуснатъ Тракия и да се оттеглятъ на линията Мидия — Еносъ, толкова повече, че била определена европейска комисия, която отивала да прокара точно тая гранична линия. Силитѣ обещали помощь и поканили Портата да заповѣда на войскитѣ си да се съобразятъ съ условията на лондонския миръ. Турското правителство отговорило, че по много причини не му е възможно да напусне Тракия и че то предлага за гранична линия Марица. Обаче, въпрѣки лондонския договоръ, отоманскитѣ войски били отишли далечъ по-на западъ отъ Марица. Явно станало, че доброволно турцитѣ нѣма да излѣзатъ отъ земитѣ, определени за България. Трѣбвало да се употрѣби срещу тѣхъ сила. Ала кой да извърши това? Русия най-първо се показвала наклонна да прати войска и, както увѣряватъ очевидци, руската флота на Черно

море била готова за пжть. Германия обаче възразила, че е неудобно само една сила да се намѣси военно въ тоя въпросъ, защото съ това се развалялъ европейския концертъ. Нѣкои предложили въ изпжждането на турцитѣ отъ Одринъ да участвува и Австрия, която заедно съ Русия, като заинтересувани държави, да възстановятъ авторитета на лондонската посланишка конференция, която по-рано била решила, щото Одринъ да остане за България. Австрийскитѣ военни обявили, че Австрия не може да участвува въ проектираната демонстрация, защото пренасянето на войскитѣ по море до Деде-Агачъ било свързано съ голѣми технически мжчнотии. Тогава изникналъ другъ въпросъ: вмѣсто воененъ, силитѣ да се съгласятъ да направятъ върху Турция паричenъ натискъ, сир. да не отпускатъ на турското правителство никакъвъ заемъ, докато то не извади войскитѣ си до граничната линия. Това пъкъ предложение не приела Франция като най-силно заинтересована финансово въ Турция.

Оставало пакъ на Русия да земе нѣкоя ефикасна мѣрка. Обаче, тя, недоволна отъ новия курсъ на българската политика, обърната къмъ Австрия, се замълчала и не отговорила на народнитѣ очаквания.

Понеже българското правителство постоянно наблѣгало на обещанието за намѣса, силитѣ го посъветвали да се обърне направо къмъ Портата за споразумение. При невъзможностьта да направи друго, то признало Одринъ за Турция и изпратило победительтъ на турцитѣ генералъ Савовъ да имъ се моли и преговаря за миръ. Следъ дълги преговори най-сетне мирътъ се сключилъ на 16 септемврий. Голѣмо влияние упражнила Германия надъ Портата да бжде отстжпчиза къмъ България. Германия имала предъ видъ да сближи и съюзи Турция съ България за своя полза въ бждещата война. Затова тя накарала турцитѣ да приематъ Марица за граница. По Цариградския миръ България добила малко брѣгъ на Черно-море и града Малко-Търново, вдаденото парче при Сакаръ-Балканъ и Свиленградъ.

Когато царь Фердинандъ решилъ на 16 юний да нападне бившитѣ ни съюзници, той не е смѣталъ, че въ случай на неуспѣхъ, па може и при успѣхъ, да изгуби важния градъ Одринъ съ цѣлото долно течение на Марица.

ГЛАВА VI.

България подиръ Балканскитѣ войни.

Балканитѣ следъ войната. — Ето какво положение се създало за Балканскитѣ държави следъ мира въ *Букурещъ* (28 юлий) и *Цариградъ* (16 септ.): числата зимаме кржгло, но сж приблизително вѣрни.

	Държави	Преди войната		Следъ войната		
					всичко	
		простр.	насел.	добивка килом.	простр.	населен.
1	Ромъния съ Добруджа. . . .	131,000	7,100,000	8,000	139,000	7,400,000
2	България . . .	96,345	4,330,000	15,700	112,000	4,700,000
3	Гърция съ островитѣ.	65,100	2,650,000	20,000	85,100	4,500,000
4	Сърбия	48,300	2,960,000	35,000	83,300	4,400,000
5	Черна-гора . .	9,000	275,000	2,000	11,000	300,000
6	Албания. . . .	—	—	32,000	32,000	800,000
7	Турция съ Цариградъ	170,000	6,125,000	загуба 157,000	23,000	1,800,000

Тази таблица ни показва две главни нѣща: 1) Ромъния запазила първо мѣсто по територия и по население; 2) между България, Гърция и Сърбия се възстановило насилствено „равновесие", за което толкова държали сърбитѣ въ агитациитѣ си противъ България предъ цѣла Европа. И тритѣ държави биватъ горе-долу еднакъвъ брой население — около $4^1/_2$ милиона и сжщо така приблизително еднакви територии.

При подѣлбата на територията обаче нашитѣ съседи обърнали особено внимание, щото да не се дадатъ на България нито стратегически граници, нито търговски пжтища. Къмъ Ромъния, България се задължила да развали старитѣ крепости въ Русе, Шуменъ и Варна, па и да не строи такива никжде на едно разстояние

отъ 20 километра къмъ ромънската граница въ Добруджа. Къмъ Македония срещу сърбитѣ, ней се дало течението на Струма, а не и господствуващитѣ върхове; къмъ Гърция границата затваряла струмския изходъ надъ Рупелъ и се издигала на такива чуки и върхове по Пиринъ и южнитѣ Родопи, дето не е възможно нито пжтища да се прокаратъ, нито стратегически мѣста за българскитѣ програнични войски да се намѣрятъ.

Пита се, по естественъ пжть ли се разширили нашитѣ съседи? Естествено и справедливо е онова разширение на дадена държава, което има въ основата си идея за обединение на народа. На която страна се намира голѣмата часть отъ народа, изостаналъ подъ чужда власть, въ сжщата посока и развитието на държавата трѣбва да върви съ задача да прибере всички сънародници подъ една културна и държавно-творческа организация[1]). Всѣки народъ, както и отдѣлниятъ индивидъ, се стреми по единъ върховенъ еволюциоменъ законъ да прояви себе си, да развие физическитѣ, нравственитѣ и духовнитѣ си способности чрезъ редъ инициативи, дейности и производства. Благоденствието на народа морално и материално се засилва и издига, когато нѣма да болѣе нѣкоя негова часть, когато всичкитѣ му части, събрани въ едно цѣло, се ползуватъ отъ естественитѣ права и свободи, които човѣчеството чрезъ колосални борби и страдания е извоювало и приело за сжществени и неотнемни. Стремежътъ на всѣки народъ къмъ достигане единство и цѣлость за увеличение благата на човѣчеството чрезъ културни успѣхи, като всѣки внася плодове въ общото съкровище, е едничкия оправдателенъ мотивъ за разширение на една държава.

Отъ горeизложеното става ясно, че на Балканитѣ се е извършило неестествено и несправедливо раздѣление на териториитѣ, защото Ромъния навлѣзла въ българска земя и присвоила 300,000 чуждо население; Сърбия навлѣзла въ Македония и се увеличила съ 800,000 население българи, турци и куцовласи Гърция сжщо прибавила 500,000 хиляди чуждо население: — българи, турци, евреи. По този начинъ вмѣсто да се засилятъ,

[1]) Въ крайнини, дето населението на народноститѣ е размѣсено, между държавитѣ се правятъ взаимни отстжпки съ огледъ къмъ географическитѣ и търговски изгоди на съответнитѣ държави.

победителитѣ се отслабили *национално*, културно и финансово. Днесъ Ромъния постоянно се тревожи за Добруджа, Сърбия — трепери за Македония, и Гърция не се брои сигурна въ новитѣ си владѣния.

Сетнини отъ междусъюзнишката война. — Благодарение на неспособностьта си да добие здрави съюзници, България въ прекаранитѣ две войни изгубила много. Вънъ отъ моралнитѣ загуби, вънъ отъ името на кредита, който имала въ Европа, България изгубила и материално сѫществени нѣща. Тя изгубила въ двете войни 72,716 войници и офицери убити, загинали и изчезнали. Общитѣ разноски за двете войни се пресмѣтать на около 700 милиона зл. лева. България добила нова територия 15,700 кв. км. Следователно, единъ километъръ ѝ струвалъ 50,000 зл. лева и 5 души загинали войници.

Не по-малка загуба се причинила и съ това, че България изпуснала изъ рѫцетѣ си цѣлостьта на двете съобщителни долини — Струмската и Мариценската. Изправете се предъ картата и гледайте, какво ви показва географическото разположение на страната. Нашата държава и народность, търговски и икономически се развива съ тяжесть и по посока къмъ югъ. Естествениятъ изходъ на това развитие е Бѣло-море. Центърътъ на държавата пада на Порто-Лагосъ (вж. образъ 37). Следователно, долинитѣ, които служатъ за артерии до това море трѣбвало да се засигурятъ.

Въ войнитѣ, които България прекарала презъ 1912—1913 г. тя поискала изведнъжъ да разреши два въпроса: *националенъ* (обединение на цѣлокупния български народъ) и *териториално-стопански*. Разрешението на първия въпросъ се заплело още въ началото, когато българската политика изоставила *автономията* на Македония и прегърнала *анексията* (присъединението). Вториятъ обаче въпросъ териториално-стопанскиятъ билъ правилно разрешенъ по Лондонския миръ, понеже пограничната линия Мидия—Еносъ давала въ рѫцетѣ на България брѣга на Бѣло море отъ устието на Марица до Кавала и долинитѣ на Струма, Места и Марица. Стопанскиятъ, индустриялниятъ и търговскиятъ животъ на България се насочва отъ самото естество въ тия долини. Отъ северозападна България и София най-кѫсия

пѫть за Бѣло море е по Струмската долина. Отъ Северна и Южна България най-кѫси сѫ пѫтищата по Места и Марица.

Загуба на екзархията и българската опора въ Цариградъ. — Най-голѣмата последица отъ 16 юни била изпѫждането на българитѣ отъ турскитѣ земи и премѣстването на екзарха отъ Цариградъ въ София. Подъ предлогъ за настаняване на своитѣ сънародници бѣжанци отъ Македония и Тракия турцитѣ предложили на българитѣ да напуснатъ турскитѣ земи и да заминатъ за България. Българскитѣ села въ Мала Азия до Мраморно море, отъ Цариградския полуостровъ, Чорлу, Кешанъ, Малгара и Одринско немилостиво били потиснати отъ турски бѣжанци, та трѣбвало да напуснатъ домъ и имотъ и да се изселятъ. Повечето отъ тия българи насила били грабнати отъ турската власть и прехвърлени презъ границата, а стоката имъ била дадена на турцитѣ. Следъ дълги преговори Портата едва се съгласила да остави малко българи само въ градоветѣ Одринъ и Лозенградъ. По този начинъ били изпѫдени българитѣ отъ 108 села, броящи 10,934 кѫщи съ 51,127 дуци. Българското правителство наредило да се приематъ отъ комисии прокуденитѣ българи и да се настанятъ предимно около Бѣломорския брѣгъ отъ Деде-Агачъ до устието на р. Места, вмѣсто избѣгалитѣ турци и гърци.

Въ Цариградъ оставалъ още българския екзархъ Иосифъ I. Но той вече нѣмалъ пасоми. Македония била откѫсната. Неговата по-раншна духовна власть надъ българитѣ въ тая злочаста страна била унищожена отъ сърби и гърци. При така стеклитѣ се обстоятелства, па и по болезнени причини, екзархъ Иосифъ I намѣрилъ, че стоянето му въ Цариградъ е безцелно. Той оставилъ свой замѣстникъ и премѣстилъ седалището си въ София на 27 ноемврий.

Това било печаленъ край на едно грандиозно дѣло учредено съ султански ферманъ на 28 февр. 1870 г., следъ 40 годишни самотвержени борби на нашитѣ дѣди черковници отъ преди освобождението. До Балканската война българскиятъ народъ билъ поне църковно единенъ, групиранъ около Екзархията въ Цариградъ. Следъ Букурещкия миръ народътъ църковно билъ подѣленъ и разпокѫсанъ подъ ромъни, сърби и гърци.

Успокояване и нови стопански изгледи. — Следъ злополучниятъ край на Балканската война, въоржениятъ български народъ, дигнатъ преди година съ небивалъ ентусиазмъ и горещъ възторгъ на народенъ идеалъ, свилъ знамето „за по-добро време", сложилъ оржжието си, па тихо и мирно се разотишълъ по сгнищата си. Свило своето тжжно знаме и македонското опълчение. Народното огорчение било голѣмо, ала смущения никжде не станали. Естествено, всѣки се мжчелъ да узнае истинскитѣ причини за несполуката. Виновници се дирѣли, ала обвиненията били неопредѣлени: всѣки чувствувалъ въ сърдцето си малко или много вина, та не смѣялъ да бжде непримиримъ, защото скоро можелъ да получи справедливъ укоръ: вина имали нѣкои войници съ своята нетърпеливость, и офицери съ своята непримиримость, интелигенция и политици съ своята безогледна критика, министри съ своята нерешителность и държавенъ глава съ своето самомнение.

Но душевното вълнение постепено се уталожвало въ страната, тъй като липсвали икономически фактори за неговото възбуждание. Войната не докарала голѣма стопанска криза. Годината 1913 била плодородна, та спокойствието се запазило. Примиряването съ злополуката направило впечатление у чуждитѣ наблюдатели, които отбележили въ своитѣ съчинения, че българскиятъ народъ притежава качеството *резигнация*, примиряване, самообладание, въ скръбни часове.

Въ столицата вълнението на духоветѣ се продължило повече. Нѣколко личности се възползували отъ наболялата народна душа, свикали събрания, съставяли патриотически дружества, комитети, съюзи, да издирватъ виновницитѣ и да обмислятъ срѣдства за бждещи борби. Идеята за народно обединение, покрусена у едни, разпалила у други своеобразенъ патриотически пламъкъ за отмъщение на враговетѣ. Въ своитѣ увлечения, лекомислени оратори въ публични събрания предлагали българскиятъ народъ да се откаже отъ своята самостоятелна църква и да пригърне *унията* съ папата, за „да скжсала веднъжъ за винаги съ православна Русия". Католишкиятъ архиепископъ Минини се възползувалъ отъ това настроение и предложилъ своето посрѣдничество. Самъ Фердинандъ се показвалъ съ дълбоко наранено сърдце и неизпускалъ случаитѣ при срѣща съ политически мжже отъ русофилския лагеръ да не натъртва: „видѣхте ли, какво ни направи Русия?" Обаче, униятскитѣ агитации не проникнали дълбоко. Тѣ се посрещнали отъ здравия разумъ на българитѣ и въздействието на екзарха, който издалъ специално послание противъ усилията на униятитѣ.

Ала най-главната причина за успокояването на духоветѣ било благоприятното икономическо положение на България. Стопанскиятъ животъ презъ едногодишната война не се разтроилъ. Не се чувтствувала липса отъ нищо. Запаситѣ отъ по-рано били толкова голѣми, щото почти никой не усетилъ недостигъ отъ нѣщо*). Хората тжжели за изгубенитѣ работни синове, но отъ икономически стеснения не се оплаквали. За сирацитѣ скоро се открили приюти, събрали за децата постепенно и се ограждали съ грижа за отхрана, възпитание и образование. Женитѣ вдовици по селата за кжсо време се омжжили и животътъ се уравновесилъ въ своето общо течение. На работнитѣ поля пакъ застанали завърналитѣ се отъ войната мжже; работилницитѣ и индустриалнитѣ заведения прибрали мжжката си работна сила. Много граждани: търговци, индустриалци, запасни офицери, намѣрили ново поприще за своя трудъ. Стопански и икономически стѣснения отъ войната настжпили само за два главни града: Русе и Варна. Тия градове едва току що били отворили своя цвѣтущъ периодъ. Преди войната и Русе, и Варна се разширявали, изправяли и постилали улици, отваряли площади, прокарвали канали, водопроводи, електрическо освѣтление, издигали грамадни и красиви постройки; по пазаритѣ и пристанищата кипѣлъ животъ и търговия. Градоветѣ изгубили ориенталския си видъ и добивали блѣскава външность при електрическото освѣление. Подиръ войната този буренъ животъ спрѣлъ, търговията спаднала, животътъ замрѣлъ. Всичко това дошло отъ загубата на околиитѣ Тутраканъ, Силистра, Добричъ и Балчикъ. Търговскитѣ сфери на централнитѣ градове се стѣснили, особено за Варна. Най-богатата околия на зърнени произведения, Добричъ, се откжсналъ, приноса въ града

*) Общинскиятъ съветъ въ София опредѣлилъ презъ ноемврий цената на хлѣба така: I-во качество — 30 ст.; II-ро кач. 28 ст. и III-то кач. 25 ст.

присекналъ и това се почувсвувало въ всичкитѣ клонове на народния поминъкъ и въ търговскитѣ операции. Бѣжанцитѣ отъ Каварненско, Добричко и т. н. съ тжжния си погледъ навѣвали меланхолия на всѣки пжтникъ, който познавалъ живота въ тия мѣста преди ромънската окупация. И отъ тогава тия два града залѣняватъ икономически.

Въ замѣна, обаче на тази загуба отворили се нови извори за дейность на работливитѣ българи. Новитѣ земи въ южна Тракия (Деде-Агачъ, Гюмурджина, Ксанти и др.) открили широки поприща за предприятия. Търговцитѣ извили погледи отъ северъ на югъ за доброкачествени тютюни, за производство морска соль, използуване маслиневитѣ гори, риболовството. Новото пристанище Деде-Агачъ закипѣло въ нова дейность. Силна преселническа българска вълна облѣла цѣлото пространство покрай бѣломорския брѣгъ. Надеждитѣ, че този пжть българинътъ на здраво ще се закрепи на брѣга, за да го направи опорна точка и прѣкъ изходъ на българската стока, да го осигури като национално придобитие, били широко разрасли. Наистина, въ Добруджа България губѣла *въ храна*, но за туй пъкъ въ Тракия печелѣла отъ маслодайни растения, тютюни, грозде, пашкули, овощия, добитъкъ, двигателна сила, подземно богатство изъ Родопитѣ. Тѣзи придобивки влияели върху общото народно благоденствие и отваряли поприще за всички, които искали да приложатъ своитѣ усилия и своето умение по нѣкое предприятие въ новитѣ земи. Държавата оценявала значението на бѣломорския изходъ, та приготвила планове за съоржжения въ Порто-Лагосъ и за използуване всички негови богатства. Проектирало се една прѣка линия отъ Хасково презъ Гюмурджина за Порто-Лагосъ, чието пристанище се тъкмѣло да се построи на сгодно мѣсто за да се обърне въ главно образцово стоварище на българската търговия по Бѣло море съ западния свѣтъ.

Първитѣ задачи на либералното правителство. — Либералното правителство се помжчило да продизвиква ревизия на Букурещкия миръ по отношение на Гърция за Кавала и на Сърбия за басейна на р. Брѣгалница съ градоветѣ Кочане, Щипъ и Радовишъ, обаче, всичко било напусто. Великитѣ сили следъ

дълги разговори не можали да се съгласятъ помежду си, та една подиръ друга се отказали отъ обещанията си къмъ България и въпросътъ най-сетне заглъхналъ.

Относно Ромъния българското правителство не правило постжпки за повръщане поне часть отъ Добруджа, понеже то доброволно се съгласило да удовлетвори нейното искане съ надежда, че тя сетне ще се държи благоразположено къмъ България.

На българското правителство се наложили важни и тежки задачи: а) да уреди, подобри отношенията съ Сърбия, Ромъния и Гърция; б) да осигури границата и превоза по желѣзницата презъ Одринъ за Деде-Агачъ, защото турски чети и башибозуци минавали по долното течение на Марица, нападали българскитѣ селища, откарвали добитъкъ и извършвали убийства; в) да успокои българското население, що останало подъ Ромъния въ Добруджа, население, навикнало на свобода и политически права, сега стѣснено стопански отъ новата граница, обезправдано училищно и църковно, то постояно се вълнувало и не искало да се помири съ несносното положение на робъ; г) да въздействува по дипломатически пжть, особено чрезъ Русия, щото положението на македонскитѣ българи да бжде подобрено, защото сръбското правителство изработило за управата на Македония специални наредби, несправедливи и жестоки — въвеждалъ се изключителенъ режимъ. Народътъ трѣбвало да се посърби: българско училище, църква, българска книга и думата българинъ били строго забранени. Фамилнитѣ имена се измѣнивали съ окончание и ч, правописътъ и подписа трѣбвало да бждатъ сръбски. Не се одобрили и кръщелнитѣ имена на хората. Сръбското духовенство изработило дълъгъ списъкъ на собствени сръбски имена, па го разпратило по всички църкви въ Македония съ заповѣдь новороденитѣ деца да се кръщаватъ не по името на рода, а по тия натрапени чужди имена. На отстжпницитѣ или неизпълнителитѣ горнитѣ забрани налагали голѣми и тежки наказания. Народното недоволство и роптание било силно. То прехвърлѣло границата, и както и въ турско време, вълнувало духоветѣ на македонскитѣ емигранти, които намирали, че турскиятъ режимъ не билъ толкова пакостенъ за тѣхнитѣ братя и сграждани, колкото сръбския. Обнародванитѣ въ вестницитѣ факти за насилия и по-

боища създавали нови тревоги въ страната. За успокояване развалнуванитѣ духове, за намаление на болката и преглътване горчивината трѣбвало да се приеме планомѣрно една политика на миролюбие и коректность съ съседитѣ, лоялна съ великитѣ сили при правилна и спокойна преценка на сторенитѣ грѣшки, а такива безспорно имало, та да се създаде вѣрно мѣрило за бждещето държавно поведение.

Характеристика на либералното правителство. — Развитието на бждещитѣ вжтрешни и външни събития зависѣло твърде много отъ характера и политиката на правителството. Колкото да е право, че икономическитѣ интереси, двигателнитѣ сили на националнитѣ идеи и народното настроение сж мощни фактори за опредѣляне политиката на всѣки народъ, не по-малко право е, че и правителството отъ своя страна силно влияе върху народния животъ и народната дейность. То има въ ржката си законодателството, правосждието, съобщителнитѣ срѣдства, действува чрезъ администрацията, влияе върху търговцитѣ, върху вестницитѣ, върху църквата, върху публичния животъ съ празници, народни организации, а чрезъ училищата изобщо върху народния духъ, като създава ново настроение. То може да знае по-добре и по-точно тенденциитѣ въ политиката на съседитѣ и великитѣ държави, да измѣрва съотношенията на силитѣ имъ, та споредъ това и да насочва чрезъ официалнитѣ вестници и по другъ начинъ обществената мисъль, като създава копнежи хармонично съ истинската народна сигурность и съ държавнитѣ интереси. Ето защо, освенъ въ изключителни минути, въ време на революции и силни народни възбуждения, правителството може и трѣбва да бжде целесъобразенъ регулаторъ на обществения, икономическия и държавния животъ, като насочва обществениитѣ стремежи по спасителенъ пжть къмъ сигурна сполука.

Отъ това гледище важно е да разяснимъ, отъ какви елементи било съставено на 4 юли българското правителство, което трѣбвало да оздрави народа отъ първата злополука, както и политиката, която то възприемало за бжднитѣ години.

Правителството състояло само отъ либерали, които били дълго време разединени, но сега отново се сближили, обединили, коалирали се, та образували министерство, което сами нарекли „либерална концентрация" (сърѣдоточване). На чело за министъръ-председатель застаналъ д-ръ *В. Радославовъ* отъ северна България (Ловечъ), шефъ на либералната група. До него, министъръ на финанситѣ, стжпилъ *Дим. Тончевъ* отъ южна България (Карлово), шефъ на *младолибералитѣ*. Трето мѣсто, като министъръ на вънншитѣ работи, заелъ *д-ръ Н. Генадиевъ* отъ Македония, шефъ на *народолибералитѣ*. И тримата тия либерални водачи иматъ юридическо образование, а по професия били адвокати; д-ръ Радославовъ слабо си служелъ съ адвокатството и никога не е могълъ да се прехранва отъ него. Имало време, когато той живѣелъ оскждно. При едно нещастие, счупване на кракъ, съпартизанитѣ му подарили файтонъ съ конетѣ. Д-ръ Радославовъ е участвувалъ като министъръ и въ други кабинети, но е управлявалъ винаги партизански по свои схващания, при голѣма фаворизация на близкитѣ си. Една голѣма часть либерали не одобрявали неговата тѣсногърда политика, та се отцепила въ особена група наречени *младолиберали*. Последнитѣ имали за шефъ Дим. Тончевъ; тѣ оспорвали политическитѣ и държавнитѣ способности на д-ръ Радославова и атакували неговото шефство на партията. Д. Тончевъ се славѣлъ като юристъ теоретикъ и тълкуватель на законитѣ за наследството, за което е написалъ и обемисти съчинения. Радославовъ и Тончевъ били стари либерали; тѣ били сждени и осждени отъ първия държавенъ сждъ за нарушение на законитѣ въ битностьта имъ министри презъ 1899—1901 г. И двамата били убедени германофили-австрофили и последователни противници на руското влияние въ България. Д-ръ Н. Генадиевъ, избранъ следъ убийството на Д. Петковъ за шефъ на народно-либералната партия, се отличавалъ съ остъръ, гъвкавъ умъ; той билъ способенъ и красноречивъ адвокатъ, темпераментенъ политикъ, ала не безгрѣшенъ публицистъ. Като участникъ въ кабинета на либералитѣ презъ 1903—1907 г., той билъ подведенъ подъ II държавенъ сждъ. Като министъръ на външнитѣ работи, той допринесълъ твърде много за спирането на ромънитѣ предъ София и за сключване сравнително по-благоприятенъ миръ съ младотурцитѣ. Неговото обаче шефство на Стамболовата

партия се оспорвало отъ *Добри Петковъ*, строгъ и ревностенъ последователь на Стамболова. Къмъ крилото

Шефове на либералната концентрация.

Обр. 38. Д-ръ В. Радославовъ.

Обр. 39. Д. Тончевъ.

Обр. 40. Д-ръ Н. Генадиевъ

на Стамболовата партия се числили и виднитѣ македонски дейци Д. Ризовъ, Н. Апостоловъ, Симеонъ Радевъ и други, които силно влияли върху хода на българската политика.

И тритѣ казани либерални групи се надварвали въ ревность и стремежъ да оправятъ България отъ ударитѣ и да насочатъ по своето разбиране народнитѣ сили къмъ достигане обединението на българското племе. Презъ Балканската война тѣ недовѣрявали на русофилското народопрогресивно правителство Гешовъ — Даневъ, което обвинявали устно и чрезъ печата въ недостатъченъ патриотизъмъ и угодничество къмъ Русия.

Външната политика на либералитѣ. — Либералитѣ вѣрвали, че тѣхната историческа мисия е да сбѫднатъ народното единство. Но тѣ имали надъ главитѣ си царь Фердинанда, който макаръ че дълго недовѣрявалъ на Радославова, защото го броялъ за посрѣдственъ и краенъ човѣкъ, все пакъ приемалъ, че либералитѣ сѫ по-добри патриоти, нежели русофилитѣ. Презъ Балканската и междусъюзнишката война царь Фердинандъ не одобрявалъ и едва търпѣлъ русофилската политика на Гешовъ — Даневъ. Несполуката той отдавалъ на тромавата и колеблива тѣхна политика, въ чийто сърдца горѣлъ повече русофилски, отколкото патриотически огънь. Като повикалъ новото правителство отъ либералитѣ, царь Фердинандъ се похвалилъ предъ едно политическо лице, че самъ поема браздитѣ на българската политика въ рѫцетѣ си и за органъ избира д-ръ Радославова. По този начинъ отново се въдворилъ личния режимъ. Фердинандъ и Радославовъ се сближили по това, че и двамата безусловно вѣрвали въ всемогѫществото на Германия. Министерскиятъ съветъ по свидетелството на министра на просвѣщението Пешевъ и военния министъръ генералъ Фичевъ, не билъ осведомяванъ по повечето сѫдбоносни политически въпроси.

И тъй, новата вѫншна политика на либералното правителство не можела да бѫде друга, освенъ тая, която шефоветѣ му били изложили до царь Фердинанда на 23 юни, политика, която царь Фердинандъ винаги е лилѣелъ въ сърдцето си, а именно: сближение съ централнитѣ (нѣмскитѣ) държави. Приемало се, че Русия и Съглашението сѫ напакостили на България. Катастрофата се отдавала на тѣхната неприязнена политика и царь Фердинандъ се чувствувалъ дълбоко оскърбенъ и унизенъ. Съюзътъ между България и Сърбия, сключенъ на 29 февруари 1912 г., се обявилъ като погрѣшно,

пакостно дѣло за българското единство. Царътъ явно говорѣлъ, че Русия е виновница за българскитѣ нещастия, а относно Сърбия той се смѣталъ не надвидъ, ами измаменъ отъ краль Петъръ, та сѐ сложила въ главата му фаталната мисъль да му отмъсти.

Дипломатическитѣ отношения съ Ромъния и Турция се възобновили веднага подиръ сключването на мирнитѣ договори. Ония съ Сърбия и Гърция се бавѣли неопредѣлено. Ромънскиятъ краль Каролъ ималъ съюзъ съ Австроунгария и държалъ съ Германия, обаче ромънскитѣ общественици, въпрѣки станалото, допускали, че България ще се върне къмъ Русия и Съглашението. Ромънскитѣ министри и политици при разни случаи давали да се разбере, че Ромъния въ предстоящитѣ велики събития ще отиде безусловно съ Русия и Съглашението. Тѣ искали първо България да се опредѣли на тая страна искренно и решително, тогава, думали тѣ, ще се види, какъ може да се поправи нѣщо отъ неправдата на Букурещкия договоръ. Ромънскитѣ политици предлагали прѣко да се разбератъ съ България. Тѣ вѣрвали, че могатъ да въздействуватъ върху сърби и гърци за доброволно отстжпване по известна териториална часть. Ромънскиятъ краль казалъ на българския пълномощникъ Симеонъ Радевъ, че се надѣва да убеди сърбитѣ да отстжпятъ до Вардара. Обаче българското правителство отказвало да разговаря на тази тема. То предпочело да води преговори за уреждане желѣзопжтнитѣ и дунавскитѣ съобщения и за постройка на проектирания мостъ на Дунава. Последното се приело и отъ двете правителства. Оставало да се опредѣли на кое мѣсто да се построи моста, при Никополъ или при Свищовъ.

Отъ по-живъ интересъ за България били други въпроси. Министритѣ д-ръ Генадиевъ на външнитѣ работи и Д. Тончевъ на финанситѣ заминали за Европа. Първиятъ отпжтувалъ направо за Франция да види, може ли България да поправи своето унизено положение, създадено отъ Букурещкия миръ, а вториятъ отишълъ въ Австрия и Германия да дири заемъ, отъ какъвто страната се нуждаела. Генадиевъ въ Парижъ се срещналъ съ френскитѣ министри и съ разни политически лица. Всички съжалявали за станалото, вѣрвали въ кредитоспособностьта на българския народъ, обещавали кредитъ и поправки на сторенитѣ неправди, обаче желаели здраво да знаятъ, ще застане ли България на тѣхна страна въ наближаващитѣ велики събития или не?*) Д. Тончевъ, който обиколилъ банкитѣ въ Виена и Берлинъ, пристигналъ при Генадиевъ въ Парижъ. Въ Виена му казали, че съчувствуватъ на България, но сега за сега не разполагали съ пари, защото и тѣ имали нужда, ала обещали да ходатайствуватъ предъ съюзницитѣ си въ Берлинъ да улеснятъ България съ заемъ. Въ Берлинъ политическитѣ и финансови срѣди обещали да дадатъ заемъ, но желаяли България предварително да се опредѣли, ще иде ли съ централнитѣ сили или не. Д. Тончевъ, не можалъ да реши този въпросъ, та отишълъ при Генадиева въ Парижъ. Тука двамата министри разбрали, че заемъ България може да направи само при условие да опредѣли своето поведение. Тѣ се върнали въ София и докладвали на Радославова и царя наученото отъ тѣхъ.

Правителството, като ги изслушало, решило да отложи въпроса и да чака резултата отъ изборитѣ за народното събрание. Презъ октомврий царь Фердинандъ отишълъ да направи визита на императора Францъ Иосифа. Естествено, той разговарялъ и съ политически лица въ Виена. Въ Русия това веднага се почувтвувало. Рускитѣ кржгове поискали да узнаятъ, дали Фердинандъ не води преговори съ цель да сключи нѣкое съглашение съ Австрия. Общественото руско мнение се възбудило противъ България, недовѣрието се засилило въ руската Дума и обвиненията въ неблагодарность и измѣна започнали още по-силно.

Вжтрешната опора на либералното правителство — Върху кои сили вжтре въ страната Радославовъ се гъкмѣлъ да опре своята външна политика? Огорчението на народа отъ несполукитѣ на бившето правителство било голѣмо. Либералното правителство заявило, че то ще се погрижи да излѣкува ранитѣ и България отново да заеме своето мѣсто чрезъ една по-друга политика, отколкото оная на д-ръ Даневъ, който самъ обявилъ своята за „фалирала". Ето защо д-ръ Радославовъ поискалъ да намѣри подрържка у народа и

*) Вж. Документи I, стр 73 № 133, 134.

неговата интелигенция. Царь Фердинандъ по силата на личния режимъ му осигурилъ първата възможность. Радославовъ заварилъ XV обикн. народно събрание, избрано презъ 1911 г. при други обстоятелства, съ болшинство отъ народняци и прогресисти. То не било годно за новата политика, която либералитѣ тъкмѣли да поведатъ. Това събрание било разпуснато и изборитѣ за XVI-то събрание се извършили на 24 ноемврий. Въпрѣки влиянието на администрацията, изборитѣ не дали нужното мнозинство на Радославовия кабинетъ и не изразявали насока за нѣмска ориентация на българската политика. Отъ 204 народни представители за правителството били 94, а останалитѣ 110 души били негови противници*). Настроението на гласоподавателитѣ било въ сжщата посока. Правителственитѣ представители получили 202,363 гласа, когато опозиционнитѣ получили 329,320 гласа.

Горнитѣ резултати отъ изборитѣ показвали състоянието на духоветѣ следъ нещастията. На първо мѣсто личи факта, че народняцитѣ и прогресиститѣ, които управлявали презъ войнитѣ съ 180—190 депутати, пропадатъ въ изборитѣ. Тѣ получаватъ всичко 6 мандата (5 народняци и 1 прогресистъ — лично д-ръ Даневъ). Народътъ тѣхъ винѣлъ за злополуката. Демократитѣ, които иматъ яки връзки въ устойчивата народна маса, имали въ XV н. с. 4 депутата, а сега 14. Между това неуправлявалитѣ партии, земледѣлци (48) и социалисти (37), нарастватъ като никога по-рано. Това сведочело,

*) При старата територия и броя на населението се избирали 223 народни представители. Откжсването на Добруджа и въвеждането на пропорционалната изборна система повлѣкла намаление 19 души народни представители. Новитѣ земи, Струмишко и Гюмурджинско, не били преброени, та не избирали народни представители.

Новоизбраното по пропорционалната система XVI об. нар. събрание имало следния съставъ:

Правителствени:		*Опозиция:*	
Радослависти	58	Земледѣлци	48
Стамболовисти	28	Шир. социалисти	19
Тончевисти	8	Тѣсни „	18
		Демократи	14
		Народняци	5
		Радикали	5
		Прогресисти	1
Всичко . . .	94		110

че селската маса и работничеството осжждатъ безусловно войнствената политика и изтъквало, че националниятъ въпросъ трѣбвало да се решава по миролюбивъ начинъ.

И тъй, либералното правителство не добило болшинство въ камарата. Що да се прави? Въ другитѣ конституционни страни такова правителство се оттегля. Въ България сега се представяло новъ случай да се види, кой принципъ управлява, какъ се схваща идеята за парламентаризмъ и коалиционно управление въ такива сждбоносни времена. Едно принципно гледище е, че свободнитѣ народи чрезъ парламентарнитѣ избори *изказватъ волята си* за начина, по който трѣбва да се реди управлението и каква да бжде външната политика на държавата. Всѣко правителство въ предизборнитѣ агитации и борби излага своята програма и съобщава на народа, въ името на каква вжтрешна и външна политика иска неговия гласъ. Ако народътъ не даде довѣрието си на правителственитѣ кандидати, явно е, че препоржчваната политика не се одобрява отъ мнозинството, или поне идеитѣ за такава политика не сж достатъчно проникнали въ широкитѣ маси. Въ такъвъ случай управлението зиматъ ония парламентарни групи, които сж изразъ на народното мнозинство, защото само тѣ могатъ да управляватъ безъ *насилие* и съгласно настроението на мнозинството.

Какъ д-ръ Радославовъ и Фердинандъ постжпили въ случая?

Тѣ се заели да извършатъ две нѣща: 1) да създадатъ мнозинство за правителството като привлѣкатъ нѣкоя силна парламентарна група и 2) да обезсилятъ или сломятъ русофилскитѣ тежнения у народа. За да се изпълни първото, имало едно срѣдство — да се привлѣче най-силната група, земледѣлцитѣ, като имъ се даде едно министерско мѣсто и да се отстрани д-ръ Генадиевъ, за когото царьтъ билъ дочулъ отъ своитѣ хора, че когато билъ въ странство, въ срѣщитѣ си съ френски държавни мжже, се поколебалъ въ сполуката на Радославовата и Фердинандовата политика и тайно почналъ да клони къмъ Съглашението. Когато имало да се маха нѣкой неугоденъ министъръ, Фердинандъ билъ изобретателенъ. Той подшушналъ и Радославовъ приелъ, министърътъ на правосждието да даде ходъ на останалия отъ преди войната обвин. актъ противъ ми-

нистритѣ Рачо Петровъ, генералъ Савовъ, П. Гудевъ, д-ръ Генадиевъ, Халачевъ и др., които били изправени предъ втория държавенъ съдъ за управлението си презъ 1903—1908 г. Щомъ касационниятъ съдъ вржчилъ обвинителния актъ на д-ръ Генадиевъ, подигналъ се въпроса, може ли той да стои вече министъръ. Законътъ за съденето на министритѣ не позволява това. Но д-ръ Генадиевъ водѣлъ 28 души народни представители, които можали да се отцепятъ отъ правителството, та Радославовъ да остане съ още по-малко подръжници. По тази причина Радославовъ не бързалъ съ уволнението на Генедиева, а го съветвалъ да пише дълго оправдание противъ обвинителния актъ. Въ сжщото време той подпомагалъ на Добри Петкова да отнеме шефството отъ Генадиева надъ стамболиститѣ, или ако това не може да стане, ако стамболиститѣ държатъ за Генадиева, тогава земледѣлцитѣ да замѣстятъ стамболиститѣ и по този начинъ да се добие мнозинство. Обаче земледѣлскитѣ водачи А. Стамболийски, Д. Драгиевъ и М. Турлаковъ поискали не само да се махне Генадиевъ отъ кабинета, но и да се обуздае личния режимъ на Фердинанда, както и да се ревизира външната и вжтрешната политика на правителството, тъй като между програмата на земледѣлцитѣ и оная на Радославова имало голѣма разлика. Д-ръ Радославовъ приелъ първото и обещалъ второто. Той предложилъ на д-ръ Генадиевъ да напусне министерския постъ (15 дек.), въпрѣки волята на неговитѣ подръжници. Колкото за ограничаване волята на Фердинанда и ревизия на политиката, Радославовъ обещалъ това да стане, когато се образува ново правителство съ участие на земледѣлцитѣ.

Свикване и разтуряне XVI об. Н. събрание. — При горното политическо положение д-ръ Радославовъ свикалъ XVI-то об. Народно събрание на 19 декемврий за първа сесия. Понеже Радославовъ нѣмалъ мнозинство да прокара свое бюро въ Събранието, той постигналъ следното съглашение съ земледѣлцитѣ: при гласуване за бюрото тѣ да пуснатъ бѣли бюлетини. Като се намалятъ по този начинъ опозиционнитѣ гласове съ 48, правителството ще може да избере свое бюро. Срещу тая отстжпка на земледѣлцитѣ било обещано, че щомъ се избере бюрото, Радославовъ ще по-

даде оставката на кабинета съ цель да се образува новъ широко-коалиционенъ кабинетъ споредъ състава на народното представителство. Тъй нагласена работата, само съ правителственитѣ гласове билъ избранъ д-ръ К. Вачевъ за председатель, д-ръ Момчиловъ и д-ръ С. Иванчевъ за подпредседатели. Следъ избора Радославовъ подалъ оставка. Работата била скроена. Царь Фердинандъ повикалъ председателя на Народното събрание д-ръ Вачева, който препоржчалъ на държавния глава да повика Радославова. Последниятъ — привидно се съвещавалъ съ опозицията и обявилъ, че съгласие не може да се постигне, та той образувалъ кабинетъ съ сжщитѣ хора безъ Генадиева. Въ тоя моментъ сждбата на Събранието била решена, но правителството правѣло още усилия да се гласува поне 2/12 отъ бюджета за 1914 г. Опозицията заедно съ земледѣлцитѣ намирала, че това е игра и че правителството е непарламентарно, защото нѣма мнозинство на Камарата. Опозицията искала да се образува коалиционенъ кабиненъ отъ повечето партийни групи съразмѣрно съ броя на тѣхнитѣ представители. Д-ръ Радославовъ, който не искалъ да отстжпи отъ своето политическо становище, решилъ другояче въпроса. На 31 декемврий срещу нова година въ найголѣмия разгаръ на препирнитѣ въ събранието, той престаналъ отъ министерски столъ, извадилъ отъ пазвата си царски указъ, съ който се снабдилъ предварително, и разпусналъ XVI-то об. Н. събрание като „нежизнеспособно".

Съ този актъ се свършила парламентарната криза, но се открила държавната.

РЕЗЮМЕ (изводъ). Войната на Балканския полуостровъ за освобождение на християнитѣ отъ турското иго била вече узрѣла презъ 1912 г. Тя не можела да се избѣгне, както не могла да се избѣгне и общата война презъ 1914 година. Албанцитѣ, въпрѣки голѣмитѣ предимства, които имали въ султановата държава, се бунтували и се прогласили въ Митровица и Косово за автономни. Македонскитѣ революционери постоянно засилвали атентатитѣ; —това разярявало турската власть до бѣсно гонение върху българитѣ. Младотурцитѣ готвѣли своята армия въ Одринъ. Неспокойниятъ животъ на населението, ограбването на имота му, раздаване земята му на турски преселници отъ Босна, причинявали масово пжтуващи бѣжанци, които за спасение навлизали въ България и създавали условия за спиране на нормалния животъ. Българскиятъ народъ съчувствувалъ живо на страдалцитѣ и бурно изказвалъ желанието си да имъ помогне.

Правителствата въ България, Сърбия, Черна-Гора и Гърция, като не можали да спратъ освободителното движение, нито да го-

отложатъ, съгласно сключения помежду си съюзъ, решили да турятъ край на турската власть въ полуострова съ въоржжена сила. Тѣ мобилизирали силитѣ си и поискали отъ Турция да въведе автономия подъ тѣхенъ и европейски контролъ. Портата отказала. Войната пламнала на 5 (18 октомври). Съюзницитѣ настжпили отъ четиритѣхъ страни въ турската територия. Въ Тракия главнитѣ турски сили били разбити отъ българитѣ между Бунаръ-Хисаръ и Баба Ески и отхвърлени на Чаталджа. Одринъ билъ обсаденъ. Въ Македония сърбитѣ разбили турскитѣ отряди при Куманово и Битоля. Черна-Гора обсадила Шкодра, а Гърция —. Янина. За 35 дни Македония и Тракия били освободени. Високата порта поискала миръ. Фердинандъ пропусналъ сгодния моментъ да сключи такъвъ. Положението се усложнило съ намѣсата на Ромъния, на Русия и Австрия въ преговоритѣ и разпредѣлението на територията. Турцитѣ се възползували отъ безуспѣшната атака на Чаталджа и отъ разногласието между великитѣ сили, та упорствували да сключатъ миръ. За да ги принудятъ къмъ това, българитѣ атакували на 12—13 мартъ и превзели крепостьта Одринъ. Мирътъ се подписалъ въ Лондонъ на 17 (30) май. По него били опредѣлени *границитѣ на Албания* и се теглила източната граница между България и Турция отъ *Мидия до Еносъ*. Останалата освободена територия трѣбвало да се подѣли по договоритѣ между съюзницитѣ.

Съюзенитѣ четири държави на Балканитѣ се разправили лесно съ Турция. Единъ турски паша, делегатъ за мира въ Лондонъ, следъ подписването на договора, казалъ: „до сега бѣше по-лесно, мжчнотиитѣ почватъ отъ сега“. Турчинътъ познавалъ психологията на християнскитѣ народи и кръстосанитѣ стремежи на великитѣ сили, та думитѣ му били прави. Съюзницитѣ отстжпили отъ своитѣ договори и всѣки поискалъ за себе си повече отъ онова, което му се падало. Подъ формата „ревизия“ на договора отъ 20 февр. 1912 г. Сърбия искала да добие отъ българския дѣлъ цѣла западна Македония и да граничи съ Гърция до Гевгели, по Кожухъ планина, Добро поле, Преспа. За България тя отдѣлила източна Македония отъ Злетовска рѣка, отъ Щипъ по рѣка Лукавица до планина Бѣласица. Гърция приела този сръбски проектъ и отъ своя страна тя опредѣлила границитѣ си съ България отъ Кукушъ до Орлякъ на ез. Тахино и залива Елефтеро западно отъ Кавала. Възъ тая основа тѣ сключили съюзъ противъ България. Къмъ себе си привлѣкли и Черна Гора.

Това не можли да приематъ победителитѣ въ Тракия и Одринъ. Възбудата се изострила, та самообладанието и търпението изчезнали. Междусъюзната война избухнала. Намѣсили се Ромъния и Турция. България била заобиколена отъ 5 врагове, та сложила оржжието. Новитѣ граници на България се опредѣлили на 28 юли въ Букурещъ къмъ Македония и Добруджа, а въ Цариградъ на 16 септемврий къмъ Тракия.

Библиография: Ив. Евст. Гешовъ: Балкански съюзъ; Българска Академия на наукитѣ: Ив. Евст. Гешовъ — възгледи и дейность. — „Престжпно безумие“. — Докладъ на парламентарната изпитателна комисия отъ XII об. н. събрание. Т. I, II и III съ приложения. — Руската Оранжева книга. Балканска война и Фонъ Махъ: Централнитѣ сили и България; Изъ българскитѣ бурни времена.

ДѢЛЪ II

ВЕЛИКА СВѢТОВНА ВОЙНА.

ГЛАВА VII

1914. — Събитията до свѣтовната война.

Възстановяване дипломатическитѣ сношения съ съседитѣ. — Пашичъ и Венизелосъ въ Русия и Румъния. — Настжпила новата 1914 година. Тя заварила България безъ народно събрание. Дипломатическитѣ сношения съ Сърбия и Гърция още не били възстановени. Натегнатитѣ односи продължавали. Въ началото на годината двамата съюзни министри Венизелосъ и Пашичъ заедно съ сръбския престолонаследникъ Александръ отишли въ Петроградъ да благодарятъ на руския царь и да му съобщатъ, че тѣ сж съ Русия и Съглашението. Обрекли се да не се отнасятъ лошо съ изоставена България, ако тя не отива въ съюзъ съ Турция и съ нѣмцитѣ. На връщане тѣ се отбили въ Букурещъ, дето изразили благодарностьта си на краль Карола и заякчили още по-добре своя съюзъ и съгласие относно балканскитѣ въпроси.

Българскиятъ пълномощенъ министъръ въ Петроградъ генералъ Радко Димитриевъ се явилъ предъ Сазонова да разбере, какво кроятъ противъ България нейнитѣ съседи, които дружно посещаватъ Петроградъ и Букурещъ. Сазоновъ увѣрилъ Димитриева, че противъ България никакво особено решение не се е зело и нѣма да се земе, но като знаяли, че между Турция и България се водѣли нѣкакви преговори, Сърбия и Гърция рекли да изявятъ на Русия, какво държатъ на Букурещкия договоръ, че иматъ споразумение помежду си. Но, ако България желае да се повърне къмъ Балканския съюзъ и скжса всѣкакви военни и политически разговори съ Турция и Австрия, тѣ ще я приематъ и ще й дадатъ по-раншното мѣсто.

Русия настоявала, щото сношенията между Сърбия и България да се подновятъ часъ по-скоро. Ала Радославовъ отказалъ на поканата да изпрати български пълномощникъ въ Бѣлградъ съ думитѣ: „докато сръб-

ското правителство не измѣни безчовѣчния си режимъ въ Македония, България нѣма възможность да се сношава съ бѣлградския кабинетъ". Най-сетне въ края на февруарий българския пълномощенъ министъръ заминалъ въ Бѣлградъ и сръбскиятъ пристигналъ въ София. Двамата посланици били приети въ Бѣлградъ и въ София отъ държавнитѣ глави въ единъ и сжщи день и часъ, и чрезъ това еднакво зачитание се възстановили нормалнитѣ дипломатически връзки между двѣтѣ страни.

Презъ мартъ се възобновили дипломат. сношения между България и Гърция. На приема Венизелосъ казалъ на българския пълномощенъ министъръ въ Атина, че много съжелява за станалото, че той не се гордѣелъ съ междусъюзнишката война, че желае да тури було на миналото, да се достигне до взаимно разбирателство и да се възстанови пакъ Балканския съюзъ, който обезпечавалъ независимостьта на Балканитѣ.

Рускиятъ царь въ Ромъния и болката на България. — Френскитѣ и рускитѣ дипломати посъветвали царь Николая да посети Ромъния и чрезъ това да действува на краль Карола да се откаже отъ Австрия и Германия и решително да се сближи съ Съглашението. Въ Букурещъ двѣтѣ течения (нѣмското и съглашенското) засилили взаимната си и непримирима борба. Царь Николай се качилъ на военень параходъ въ Севастополъ и пристигналъ въ Кюстенджа (презъ май). Ромънитѣ направили всичко да му се покажатъ вѣрни и приятни. Краль Каролъ въ моментъ на голѣмо въодушевление предложилъ на Николая да приеме да бжде шефъ на 6-и рошиорски полкъ, което царьтъ приелъ съ удоволствие. Този фактъ се почувствувалъ болезнено въ България, защото тоя полкъ пръвъ нападналъ родината ни и навлѣзълъ въ Силистра. Болката не можела да се скрие. Вестницитѣ изтъкнали тази постжпка като силно нараняване, направено отъ братска Русия за угода на Ромъния. Ефектътъ отъ огорчението билъ изразенъ чакъ въ Петроградъ, дето сетне рускитѣ министри обяснявали случката като неволна, понеже Николай не билъ предупреденъ и не зналъ, че именно тоя полкъ пръвъ е навлѣзълъ въ България и че той квартирувалъ въ Добричъ.

Срещата на Каролъ и Николая била сърдечна, но не и политически искрена. Каролъ билъ въ съюзъ съ

нѣмцитѣ и държалъ на своята дума. Рускиятъ царь го поканилъ да мине на страната на Русия и Съглашението. Каролъ премълчалъ. Министритѣ имъ обаче, като допускали възможностьта за скорошна война, говорили за възможнитѣ комбинации, които биха осуетили съюзитѣ между Турция, България и Австрия, както и за подѣлбата на австроунгарскитѣ земи.

Преговори между Турция и България. — Между това Турция не била още сключила миръ съ Гърция поради несъгласието имъ за островитѣ Митилинъ и Хиосъ. Портата ги искала като необходими за отбрана брѣговетѣ на Мала-Азия. Липсата на обща граница по сухо между Гърция и Турция пречели да се продължава войната: турцитѣ били силни по суша, но трѣбвало да минатъ презъ българска територия отъ Марица до Места. На това България не се съгласявала. По море била силна гръцката флота, която държала турската затворена въ Дарданелитѣ. По този начинъ войната между двѣтѣ неприятелки била невъзможна. Това положение, както и бждещитѣ планове на младотурцитѣ да участвуватъ въ великата война на германска страна заставило Високата Порта още презъ есеньта 1913 да предложи на България отбранителенъ и нападателенъ съюзъ съ условие българското правителство да пусне презъ земята си турска войска, която чакала около Одринъ, да мине покрай бѣломорския брѣгъ по желѣзницата и да срази Гърция. Българското правителство се въздържало. Младотурскитѣ пълномощници Талаатъ бей и Халилъ бей посетили София и дълго разговаряли съ Радославова. Изработилъ се дори проектодоговоръ за миръ и приятелство между България и Турция, но не се подписалъ, понеже се намѣрило, че безъ Ромъния този съюзъ ще бжде опасенъ за България. Отъ София турскитѣ делегати отишли въ Ромъния съ намѣрение да свържатъ подобенъ договоръ и съ нея, а следъ това тритѣ държави (Турция, България и Ромъния) да образуватъ отбранителенъ и нападателенъ съюзъ. Ромънското правителство не приело турското предложение. Ромъния се стремѣла, освенъ Добруджа, да добие Бесарабия и Трансилвания. Бесарабскиятъ въпросъ тя отлагала, замълчала го временно, а насочвала всичкото си изкуство да разреши Трансилванския. Общественото мнение искало безусловно това.

Изборитѣ за XVII об. н. събрание и осигуряване правителствено мнозинство. — Съ настжпване на новата година правителството открило полето за политическитѣ борби и агитации. Сега трѣбвало да се изпълни втората точка отъ Радославово-Фердинандовата програма да се сломи или обезсили русофилското настроение у народа. Трѣбвало да се създаде ново гледище, което да улеснява правителствената политика. Радославовъ не излѣзълъ ясно и откровено да каже на народа, че иска неговото довѣрие за една ясна политика, която да бжде усвоена отъ народа. А тъкмо тая политика била сждбоносна, защото чрезъ нея имало да се реши бждащето на българския народъ. Виждайки народното настроение, д-ръ Радославовъ обявилъ, че България има нужда отъ миръ. И въ името на тоя миръ той поискалъ народнитѣ гласове.

Въ старитѣ предѣли на царството д-ръ Радославовъ не можалъ да добие мнозинство, та решилъ да приложи избирателния законъ и въ новопридобититѣ окржзи Струмишки и Гюмюрджински, като увеличи броя на народнитѣ представители отъ 204 на 245. Населението въ новитѣ земи, едва освободено, въ по-голѣмата си часть преселнишко и турско, нѣмало опитность въ изборитѣ и за това било много лесно да му се влияе отъ правителственитѣ органи. Д-ръ Радославовъ отишълъ въ новитѣ земи и лично наредилъ, правителственитѣ кандидати да работятъ въ споразумение съ турскитѣ бегове въ Гюмюрджинско. Въ тия краища турското население още не било приело българското поданство, защото по Цариградския договоръ нему се давало срокъ 4 години да се произнесе, какъвъ поданикъ желае да бжде: турски или български. Гюмюрджинскитѣ турски първенци имали политическа организация и се намирали подъ заповѣдьта на Цариградския младотурски комитетъ. И отъ него тѣ получавали нареждания да гласуватъ за кандидатитѣ турци, които ще поддържатъ въ Софийското Народно събрание д-ръ Радославова, защото той водѣлъ приятелска и полезна за Турция политика. По тоя случай било издадено особно възвание къмъ мюсюлманитѣ, подписано отъ първитѣ ходжи и свѣтски лица, бивши турски офицери[1]).

[1]) Въ това възвание има следнитѣ любопитни изрази:

„Ваше джемийско настоятелство и бившитѣ ви командири ви съветватъ: не земайте пари отъ никого, защото тѣхъ ги праща

Изборитѣ станали на 23 февруарий. На урнитѣ се явили 764,286 избиратели, отъ които за правителството и стамболиститѣ гласували 345,730 и избрали 126 представители, а за опозицията гласували 418,058 и избрали 119 представители (землedѣлци 51, демократи 32, народняци 9, радикали 5, прогресисти 3, тѣсни социалисти 11 и широки 8). Следователно, правителството имало мнозинство отъ 7 гласа.

XVII об. Н. събрание било свикано на 20 мартъ. Една неправилность въ избора на Софийския окржгъ дала поводъ да се касиратъ 3 опозиционни мандати и да се замѣстятъ съ правителствени, та се добили: 129 правителствени и 116 опозиционни. Надмощието на Радославова поддържали избранитѣ въ България и въ Гюмюрджинско 13 души турци, несигурни български поданици, членове на младотурския комитетъ въ Цариградъ. Съ тия тринадесеть гласа трѣбвало да се наложи на българския народъ сждбоносната политика. Бюрото на разтуреното XVI събрание било преизбрано. Събранието било свикано да гласува бюджета, но то приело и законъ за амнистия на войници и подофицери, осждени по разни дисциплинарни дѣла или други престжпления презъ войната, а най-главно събранието обсждило въпроса за причинитѣ на злополуката отъ войнитѣ презъ 1912—1913 г. Следъ обвинителнитѣ речи на д-ръ Генадиевъ и други, и оправдателнитѣ на тогавашнитѣ министри Гешовъ, Даневъ, Тодоровъ, съгласили се всички да се избере *парламентарна изпитателна комисия*, на която се възложило да издири причинитѣ на народното злощастие и изобщо да анкетира дѣлата на кабинетитѣ Гешовъ—Даневъ по цѣлото имъ управление, включително подготовката и воденето на войната[1]).

московецътъ противъ исляма; не продавайте вѣрата си; ако нѣкой отъ васъ се отцепи и не иска да подаде гласа си за нашитѣ хора, нека знае тоя мюсюлманинъ, че пжтя за спасение на оня свѣтъ е затворенъ за него. Който ви казва да гласувате за неправителствени хора, бройте го за измѣникъ на вѣрата и предатель. Внимавайте: цвѣтътъ на бюлетината е зеленъ, какъвто е и светия цвѣтъ на нашето народно мюсюлманско знаме. Това възвание да се прочете въ джамиитѣ и да се закълнатъ правовѣрнитѣ".

[1]) Комисията напечатала своитѣ издирвания въ три тома подъ заглавие: „*Докладъ* на парламентарната комисия за анкетиране кабинетитѣ Гешовъ—Даневъ". 1919 г.

Успоредно съ Народното събрание въ „Славянска беседа“ заседавалъ втория Държавенъ сѫдъ, който разглеждалъ обвиненията противъ бившитѣ либерални министри (Рачо Петровъ, П. Гудевъ, д-ръ Генадиевъ, генералъ Савовъ и Ив. Халачовъ) за престѫпления — закононарушения по търгове, за доставки, присвояване на държавни суми отъ безотчетнитѣ фондове, произволно спиране на държавни постройки и т. н., извършени презъ 1903—1908 г.

Така вървѣли работитѣ до юний, когато настѫпила великата европейска война.

ГЛАВА VIII

Начало на великата Европейска война.

Причини на войната. — Очакваната общоевропейска война, за която всички се готвѣли отъ дълго време, дошла. Това било колосално, небивало сблъскване между два съюза отъ най-могѫщитѣ държави въ Европа. Отъ Наполеоново време такова нещастие не било настѫпвало. Нѣмската раса изцѣло се хвърлила въ борба съ славянския миръ, съ романскитѣ и англосаксонски народи.

Великата война имала далечни и близки причини. Далечни причини били онѣзи, които имали произхода си още презъ миналитѣ столѣтия, преди повече отъ сто години, а близки причини били тия, що изникнали презъ последнитѣ десетилѣтия. Ще посочимъ най-важнитѣ.

1. *Колониални и стопански причини.* Презъ миналото столѣтие имало голѣмо надпреварване на западноевропейскитѣ държави да завладяватъ земи въ Африка, Азия, Америка и островитѣ, дето бързали да настанятъ свои контори и стоварища. Тѣ лакомо заграбвали отъ невъоржженитѣ туземци земитѣ и ги обръщали въ свои колонии. Начело на това колониално движение стояла Англия, като най-силна морска държава. Чрезъ многобройнитѣ си колонии по цѣлото земно кълбо, Англия си осигурила обширни пазари за предметитѣ на своитѣ индустрии, както и грамадни естествени богатства за своя сложенъ и скѫпъ държавенъ и фабриченъ животъ. Тя владѣяла вече океанитѣ и пространствата, и макаръ да е тѣсна страна и островъ,

не сѫ бояла нито отъ гладъ, нито отъ опасность за задушаване, защото имала кѫде да изнася както излишното си население, така и излишнитѣ си стоки.

Франция, която загубила много въ Наполеоново време, презъ XIX-то столѣтие завладѣла много обширни земи на островъ Мадагаскаръ, центр. Африка, въ Алжиръ, Индокитай и по-сетне въ Мароко. Съ тия земи и съ старитѣ запазени колонии тя сѫщо осигурявала своето икономическо и индустриално бѫдеще.

За да се види, какъ станало разграбването на колонии презъ последнитѣ сто години, даваме следната таблица:

1800 г. колонии въ □ к. м.		**1900 г.** колонии въ □ к. м.	
Испания	8,937,000	Англия	26,724,000
Англия	3,558,000	Франция	10,904,000
Португалия	3,427,000	Германия	2,576,000
Франция	1,683,000	Белгия	2,340,000
Холандия	796,000	Португалия	2,093,000
		Холандия	1,988.000
		Испания	194,000

Тази табличка нагледно показва, какъвъ превратъ ставалъ въ придобивката на колониялни земи. Испания изгубила почти всичкитѣ си колонии въ полза на Англия и Франция.

Германия, като нова държава, едничка нѣмала достатъчно колонии. Изпървенъ тя задоволявала своитѣ нужди съ присъединяване на околни земи: Шлезвигъ—Холщения, Силезия, часть отъ Полша, рейнскитѣ германски държави и т. н. Когато закрѫглила по този начинъ своитѣ владѣния съ съседни земи, тогава и тя обърнала очитѣ си къмъ извъневропейскитѣ, останали още незаети земи, и бързо се впуснала въ широка колониялна политика. Тукъ тя се срещнала съ Англия и и Франция. Кѫдето германскитѣ кораби се опитвали да се запратъ и забиятъ колъ по брѣговетѣ, англичанитѣ и френцитѣ набръчквали чело и казвали: стой — тѣзи брѣгове влизатъ въ нашия запазенъ периметъръ. При всичко това, Германия сполучила да обсеби въ Африка, Азия и другаде около $2^1/_2$ кв. м. земи, които станали основа на нейнитѣ колониялни домогвания.

Въ своя устремъ по тази посока Германия вървѣла брутално и рисковано. Тя влѣзла въ конфликтъ

съ Франция за Мароко и безъ малко още въ 1906 г. щѣла да избухне война, ако европейскиятъ ареопагъ въ испанския градъ Алжезирасъ не рѣшилъ въпроса въ полза на Франция, която възнаградила пъкъ Германия отъ своитѣ колонии въ срѣдна Африка. Отъ друга страна английскитѣ търговци и индустриалци постоянно се оплаквали, че отъ день на день германската стока и германското насилие изблъскватъ или поне чувствително вече стѣсняватъ британскитѣ стоки и пазарища.

Какви размѣри земала германската търговия се вижда отъ следнитѣ цифри:

Години	Вносъ	Износъ	Всичко въ милиарди
1852	—	—	1,300
1875	—	—	6,000
1880	5,786	4,158	9,844
1903	7,955	6,598	14,453
1910	10,000	12,000	22,000

За тая грамадна търговия и за нейното прогресивно растене трѣбвали пазари и купувачи. Единъ английски консулъ съобщава отъ Азия: „за десеть месеца презъ моя районъ преминаватъ 29 германски агенти, срещу четири английски представители. Въ Китай всѣка германска търговска кжща има най-малко единъ агентъ, който говори китайски, а безброй германски агенти сноватъ по цѣлата страна да изучватъ законитѣ, вкусътъ, нравитѣ на жителитѣ; подкопаватъ правата на нашитѣ пазари и измѣстятъ нашитѣ произведения. Още малко и ние ще изгубимъ цѣлата си клиентела по тѣзи страни".

По този колониаленъ пжть се затегнали отношенията между Германия отъ една страна и Англия и Франция отъ друга. Това водѣло отъ редъ години къмъ неминуеми конфликтъ. За своя защита и сигурность Англия и Франция предъ общата опасность се сближили помежду си, направили си голѣми колониялни отстжпки въ Египетъ и Мароко и се споразумѣли да се борятъ задружно противъ германския натискъ.

Предвижданата борба накарала противницитѣ силно да се въоржжатъ. Германия, така се напрегнала въ

своитѣ въоржжения, че по сухо надмина всички европейски държави. Тя надминала Франция по море, па се впуснала, ако не да надмине, поне да настигне и Англия. Това още повече стреснало последнята. Затуй тя решила да построява срещу всѣки новъ воененъ германски корабъ два такива английски. Въоржжението се отразило върху държавния и икономически животъ на народитѣ. Русия предложила да се спре разорителното за държавитѣ въоржжаване, съставилъ се божемъ и международенъ сждъ въ Хага. Германия не приела главнитѣ увразн и всичко останало, както и по-рано; нищо не спрѣло поройната стремителность къмъ военно надмощие. Парламентитѣ въ Германия и Англия почнали да се противятъ на грамаднитѣ разноски и не искали да отпускатъ лесно милиарди. Англия заявила, че каквито и да бждатъ разноскитѣ, тя нѣмала да допусне на Германия да я догони по море, защото въ такъвъ случай не само колониитѣ й, а и самата митрополия, била застрашена въ своя животъ. Англия предложила така: би се съгласила да намали строенето на дреднаути и други военни параходи, ако Германия приеме, щото на 10 нови английски параходи, да се построяватъ 6 германски, сиречъ, отношението на флотата по брой на параходитѣ да бжде 10 къмъ 6.

Германия не приела това и трѣскавото строене продължило. Споредъ изработенитѣ военни програми, Германия завършвала своитѣ главни морски и сухоземни въоржжения презъ 1915 год., когато Англия, Франция и Русия трѣбвало да продължатъ до 1917 год.

Германия бързала да надмине всички, защото тя имала да разрешава въ най-близко бждеще единъ голѣмъ въпросъ, а именно да си осигури турската область Месопотамия, която мислѣла да колонизира за лишното си население.

Германия имала голѣмо влияние въ Цариградъ. Самъ германскиятъ императоръ Вилхелмъ ходилъ въ Цариградъ за преустройството на турската войска.

Германия можела да отиде въ Азиятска Турция по два пжтя: първиятъ билъ по море — презъ Атлантически океанъ и Срѣдиземно море; вториятъ — по сухо: съ помощьта на Австрия презъ Балканския полуостровъ до Цариградъ и отъ тамъ въ Мала-Азия.

Кой отъ тѣзи два пжтя билъ по-лесенъ, по-безопасенъ? По първия пжть Германия среща грознитѣ флоти на Англия и Франция. По втория пжть — презъ Балканския полуостровъ — тя срѣща Русия, която се движи за Цариградъ и Дарданелитѣ.

За останалитѣ държави нѣма особно какво да говоримъ. Италия нѣмала колонии. Опитала се въ Абисиния, но била бита отъ абисинцитѣ. Презъ 1911 г. тя обсебила Триполитания, островъ Родосъ и малкитѣ около него (12 на брой — додеканеза) и турила око на Адалия въ Мала-Азия. Едничка Австро-Унгария не се стремила къмъ колонии. Тя гледала да простре стопанската си мощь надъ Балканския полуостровъ, следъ което за дълго още нѣмала да има нужда отъ колонии. Русия сжщо нѣмала нужда отъ колонии, понеже предостатъчно се била ширнала въ Азия (Сибиръ, Туркестанъ, Бухара, Хива, Кавказъ и т. н.).

2. *Международни причини.* Къмъ тия причини се отнасятъ отношенията между държавитѣ въ континента. Познато е, че между Германия и Франция имало смъртна вражда отъ 1871 год., когато Германия отнела отъ Франция областитѣ Елзасъ и Лотарингия. Отъ тогава френцитѣ бленували за отмъщение, да си повърнатъ изгубенитѣ провинции и да взематъ пакъ първенство въ Европа по своята култура. По сжщата причина не били добри отношенията между Германия, Дания и Белгия, които съчувствували на Франция.

3. *Расови причини.* Въ началото на миналото столѣтие въ борбата срещу Наполеона се събудило националното чувство на германцитѣ. *Нѣмцитѣ* искали да се сберать въ една голѣма нѣмска държава съ единъ господарь. *Италиянцитѣ* копнѣяли за сжщото. Следъ дългъ периодъ на агитации и проповѣди най-сетне тѣзи народи прибѣгнали до бунтове, до революции, защото само чрезъ тѣзи срѣдства тѣ можали да достигнатъ своитѣ национални стремежи. *Славянитѣ*, като видѣли, какъ нѣмци и италиянци искатъ и се биятъ за национално единство, какъ възпѣватъ добродетелитѣ и славното минало на своитѣ народи, сжщо така, издигнали гласъ за народна свобода и народно единство.

Изобщо въ цѣла Европа бумтѣло общото искане на всички народи за свобода и народно единство.

Кратко казано:

Англия не се борѣла за народно единство, защото нѣма на земното кълбо англичанинъ, който да е подчиненъ на друга държава. Англия се стреми за материални интереси, за морското надмощие, за индустриални пазари и за цивилизация.

Франция се борѣла да си вземе отъ Германия Елзасъ и Лотарингия, съ които достигала националното си единство.

Германия искала да свърже всички нѣмци, дето и да живѣятъ (въ Австрия, Дания, Холандия, Русия), въ едно и да образува единъ якъ и непобедимъ конфедеративенъ нѣмски съюзъ (пангерманизмъ) съ единъ кракъ въ Хамбургъ, съ другъ Триестъ.

Австрия се борѣла да задържи подчиненитѣ си народи и да се преустрои въ федеративна държава съ силенъ славянски елеменъ. При това тя се движела къмъ Солунъ.

Италия искала да присъедини италиянцитѣ отъ Трентино, Триестъ, Истрия и Далмация.

Ромъния искала своитѣ бесарабски ромънци отъ Русия, трансилванскитѣ отъ Унгария и буковинци отъ Австрия.

България искала македонскитѣ българи, за които дала толкова жертви въ войната съ Турция.

Сърбия, следъ Македония, искала да присъедини сърбитѣ въ Войводино, Банатъ, Босна, Херцеговина и Далмация; тя се борѣла да добие първенство надъ хърватитѣ и словенцитѣ.

Гърция — жадувала да събере всички гърци въ едно елинско царство съ столица Цариградъ.

Русия насърдчавала славянитѣ (чехоморавци, словаци, хървати и сърби) въ борбата имъ срѣщу Австрия, а България подрепѣла въ борбата ѝ съ Турция. Русия желаела, щото Австрия да се разкапи, да се разложи и тогава всички славянски народи, които били подъ австрийска власть, да минатъ подъ руска хегемония.

Изложената картина на държавитѣ и народитѣ въ Европа дава всѣкиму да разбере, че положението било несигурно. Европа клокочела отъ недоволство, къмъ което се прибавяла и непримиримата борба между труда и капитала, между пролетарията и спекулантитѣ.

Безсилие на миролюбието. — Такова било отношението на държавитѣ и настроението на народитѣ въ надвечерието на войната. Тази война се предвиждала и отдавна се очаквала. Съюзитѣ трѣскаво се готвѣли за нея. Правили се опити да се разбератъ. Единъ богаташъ американецъ, на име Карнеги, далъ 3 милиона златни франка да построи **двоцецъ на Мира** въ Хага. Въ тоя дворецъ дипломатитѣ се събирали на съветъ два пѫти и се мѫчили да избѣгнатъ войната, като разрешаватъ споровете съ миръ. Тамъ участвувала и България чрезъ своя първи делегатъ д-ръ Даневъ, а сѣтне д-ръ Станчевъ.

Въ редицата на далечни и мирови причини, които водѣли къмъ конфликти и спорове въ срѣдна Европа, всичко се развивало, така се слагало, щото непремѣнно трѣбвало да се достигне до кърваво сблъскване. Умнитѣ хора отколе предвиждали кървавия потопъ, въ който имало да се удави човѣчеството. Образували се редъ дружества, съставили се особни миролюбиви организации, които имали за цель да предпазятъ народитѣ отъ грозящата ги опасность. Не била работата сега ни за австралийски или африкански диваци, нито за негри и червенокожи, ни за Авганистанъ и Персия, ни за Китай и Япония. Кървавиятъ Марсъ искалъ главитѣ на най-просвѣтенитѣ, най-напреднали и най-богати европейски народи. Мигаръ тия народи, които иматъ толкова философи, толкова политици, толкова поети и гениални артисти; които побеждаватъ съ техника воднитѣ стихии и небеснитѣ висоти, които пробиватъ планинитѣ; които изпращатъ мислитѣ и чувствата си не вече по поща, телефонъ и телеграфъ, а направо съ електрични вълни презъ небеснитѣ пространства, — ще трѣбва да се хванатъ съ желѣзнитѣ си рѫце гуша за гуша, за да утолятъ своята алчность, своитѣ апетити, своитѣ честолюбия? Не можеше ли да се намѣри човѣшко, културно срѣдство, съ което да се разрешаватъ всички възникнали помежду имъ спорове, искания и нужди на еволюцията съ взаимни отстѫпки, взаимни спогодби и съгласия? Но, народитѣ не били дорастнали до тая висота. Палатътъ на мира, построенъ отъ Карнеги въ Хага, печално стърча, обливанъ отъ морскитѣ вълни. Всевъзможнитѣ пасифистични мѫжки и дамски общества, цѣлата социалъ-демократическа организация съ милионитѣ работници, които отричали войната, не като филонтропи, а като пролетарии и братя, не се дигнали, не събрали работницитѣ ни въ една държава, ни въ единъ градъ да направятъ митингъ, да изяватъ протестъ противъ войната. Всичко: проповѣди и благи желания на пасифиститѣ (миротворцитѣ) замлъкнали като съ ножъ прерѣзани. Нѣщо повече. Социалисти-водачи съ гордость постѫпили доброволци въ войската да се биятъ за своето отечество. Въ Франция социалиститѣ пратили двама министри въ кабинета, за да изразятъ чрезъ това своята подрѫжка. А видни нѣмски философи, професори, писатели и поети въ колективно изложение „до всички цивилизовани народи“ подържали, че Германия не предизвикала войната, но воювала за нѣмската култура и че войната не познавала милость“. Въ отговоръ на това изложение професоритѣ въ Франция и Англия издали апелъ, въ който нарекли германския милитаризъмъ „врагъ на цивилизацията“, защото следвалъ груба империалистическа политика, сиречъ потъпквалъ правата на другитѣ народи. „Въ името на свободата и независимостьта на всички малки народи, въ името на цивилизацията този врагъ трѣбвало да бѫде унищоженъ“.

Близкитѣ и непосрѣдни причини на войната. — *Убийството на ерхерцогъ Фердинандъ.* — Какъ се запалила искрата на свѣтовния пожаръ? Този пожаръ можелъ да избухне още презъ 1912 или 1913 година, докато траяла балканската война (за Албания, за Шкодра, презъ междусъюз. война), ала известни велики сили се въздържали и така се отложило кръвополитието за една година.

Но най-сетне ножътъ допрѣлъ до кокала. Сърбитѣ разширени, задоволени отъ лесното грабване на Македония и разгромяването на България, се опиянили безгранично. Народното имъ самочувство се издигнало до високъ градусъ. Тѣ си въозмечтали, че сѫ непобедими и че следъ съсипването на България тѣ могатъ да съсипятъ и Австрия. И чиновници, и офицери, и народъ, и политици били обзети отъ една пламенна идея: разгромяване на Австроунгария и присъединение всички сърбо-хървати (отъ Банатъ, Босна, Херцеговина, Далмация и Хърватско) къмъ тѣхната държава. Предъ тѣхнитѣ

соколови очи блѣснала сръбска велика държава отъ 12—15 милиона население! Такова високо повишение на народно самомнение разпалва мозъцитѣ на всички велики и малки патриоти. Екцентричнитѣ и екзалтиранитѣ индивиди при такава народна психика винаги изпъкватъ. Тѣ даватъ поводъ на събитията и изигравать ролята на малкото камъче подъ препълнената кола.

Обр. 41. Убийството на Фр. Фердинандъ въ Сараево 15 (28) юний.

Презъ лѣтото 1914 г. Австроунгария правѣла въ Босна военни маневри, между другото и за да покаже на сърбитѣ, че е готова за всѣки случай. За тия маневри билъ пристигналъ престонаследникътъ Францъ Фердинандъ.

За да ускорятъ сбждването на така мечтаната отъ всѣки сърбинъ велика държава, двама нетърпеливи младежи, родомъ отъ Босна, Принчипъ и Габриновичъ, разпалени отъ сръбскитѣ въ Бѣлградъ патриотически лиги и съюзи, снабдени отъ военни съ бомби и револвери, се промъкнали въ Сараево и когато престолонаследникътъ Францъ Фердинандъ пжтувалъ съ автомобилъ по улицата, тѣ го преварили и стрѣляли върху него (28 юний). Резултатъ: падатъ убити престолонаследника и съпругата му! Австрия била ударена въ сърдцето. Хванати и разследвани, убийцитѣ признали, че тѣ, въодушевени отъ Бѣлградъ, убиватъ Францъ Фердинанда, за да изпълнятъ своя патриотически дългъ, защото вѣрвали, че следъ това Австрия ще отслабне,

ще се разчлени и идеалитѣ на сърбитѣ ще се сбжднатъ! А Фердинандъ ималъ особени планове за реформиране Австрия и ако той билъ ги реализиралъ, идеалътъ на сърбитѣ, може би, щѣлъ да се подкопае.

И тъй, сръбскиятъ народъ въ своето патриотично-шовинистично опиянение, чрезъ Принчипъ и Габриновичъ поднесе и хвърли бомбитѣ и куршумитѣ срещу Австрия. Такива примѣри въ историята има много. Когато единъ народъ е високо настроенъ отъ нѣкаква съблазнителна идея, двигателность за изпълнение на последнята добиватъ първо неврастеницитѣ, ексцентрицитѣ, дори неуравновесенитѣ индивиди. Подиръ тѣхнитѣ инцидентни постжпки тръгватъ вече сериознитѣ умове и масата.

Австрия не могла да преглътне този сръбски ударъ. Следъ погребението на ерхерцога и ерхерцогинята, славянка по народность, Австрия подала до Сърбия на 10/23 юлий нота-ултиматумъ за 48 часа съ следнитѣ главни искания: 1) Сърбия да се откаже отъ всѣка мисъль за агитация и присъединение на австро-унгарски земи. Това да се обяви на офицери и всички чиновници чрезъ особено окржжно, написано отъ самата Австрия, и напечатано въ сръбския държавенъ вестникъ; 2) да се уволнятъ и дадатъ подъ сждъ офицеритѣ и чиновницитѣ, които сж улеснявали и подклаждали убийцитѣ; 3) да се унищожатъ всички учебници, въ които се пишело, че въ Австро-Унгария има сръбски земи, които трѣбвало да се освободятъ; 4) да се възбуди следствие противъ всички посочени сърби по убийството и при изследването да присжтствуватъ австрийски следователи и 5) да се допускатъ винаги австрийски войски въ Сърбия, когато има нѣщо заплашително за съседната монархия.

Тѣзи австрийски искания Сърбия не приела, защото накърнявали нейния суверенитетъ. Князъ Александъръ телеграфиралъ на руския царь, че Сърбия загинва, ако Русия не помогне. Насърдчена и подкрепена отъ Русия, Сърбия не удовлетворила Австрия. На 12 юлий по 6 часа австрийскиятъ дипломатически агентъ напусналъ Бѣлградъ и на 14 сжщия Австрия обявила война на Сърбия.

Русия, като видѣла това, почнала тайно да мобилизира войскитѣ си и поискала отъ Германия да спре Австрия да не воюва срещу Сърбия. Германия обещала да бжде посрѣдница. Англия и Франция се обадили, дано

конфликта се изравни безъ война. Готовата за война Германия, разчитайки на по-слабата подготовка на своитѣ противници, отлагала посрѣдничеството си и като се научила, че Русия негласно мобилизира, предложила ѝ въ 12 часа да спре мобилизацията си, и понеже рускитѣ генерали отказали, Германия веднага — (*на 19 юли 1 августъ*) обявила война — въ защита на съюзницата си Австрия. Така избухнала ужасната война между Германия и Русия. Русия дигнала оржжието си да спаси Сърбия, а Германия да спаси Австрия.

Намѣса на другитѣ държави. Започването на военни действия между Германия и Русия означавало общоевропейска война, защото както казахме, голѣмитѣ държави въ Европа се дѣляли на два противни съюза, създадени да пазятъ ужъ *мира* въ Европа и да държатъ *равновесие*. Франция, като съюзница на Русия, обявила война на Германия. Малко по-сетне Австрия обявила война на Русия. Оставали Англия и Италия. Въ борбата си съ Франция, Германия поискала отъ Белгия да прекара войски презъ територията ѝ съ условие, че ще запази нейната независимость и ще заплати всички вреди, каквито би имало отъ прекарването. Белгия отказала, защото била въ съюзъ и се намирала подъ гаранцията и защитата на Франция и Англия. Тогава Германия решила съ сила да мине презъ Белгия и нарушила нейния неутралитетъ. Англия зела поводъ отъ това, че се нарушаватъ договоритѣ и обявила война на Германия. Англия обявила предъ цѣлъ свѣтъ, че дига оржжието *за защита на малкитѣ народи*. По тоя начинъ *отъ западъ* срещу Германия се наредили Франция, Англия и Белгия. Сетне войната се обявила взаимно и между Англия и Австрия и между Франция и Австрия. Черна-Гора се солидализирала съ Сърбия, та обявила и тя война на Австрия. Така че и *отъ изтокъ* срещу Германия и Австрия се наредили три славянски държави: Русия, Сърбия и Черна-Гора. Останалитѣ държави въ Европа, както и Италия, обявили неутралитетъ. Италия не отишла да помага на своитѣ съюзници, като се основавала на това, че съюзътъ билъ *отбранителенъ*, а не нападателенъ и въ почнатата война Германия и Австрия обявяватъ войната, а не обратно. На Балканския полуостровъ обявили неутралитетъ България, Ро-

мъния, Гърция и Турция. Тѣзи държави били принудени да криятъ своитѣ чувства и да се преструватъ на мирни, когато всѣка отъ тѣхъ клокочела отъ недоволство и би желала винаги да се намѣси, ако това не било опасно за нея.

ГЛАВА IX

1914 — България неутрална.

Охладняване къмъ Русия и засилване на германофилството. — При избухването на войната между Австро-Унгария и Сърбия д-ръ Радославовъ обявилъ, че България ще пази лояленъ и строгъ неутралитетъ (нѣма да се мѣси на никоя страна).

Българитѣ така или иначе били скарани съ освободителката си Русия или най-малко охладнили отношенията си до търпимость. Това се изразявало не само въ официалнитѣ сухи и безсъдржателни поздрави между държавнитѣ глави, но въ многобройнитѣ статии изъ вестницитѣ. Въ рускитѣ срѣди и обществени прояви се четѣло явна досада отъ поведението на българското правителство. Отъ друга страна нѣкои Радославови партизани пишели и пръскали брошури, въ които по единъ тендициозенъ начинъ отричали, че Русия е освободила България съ добри намѣрения. Тѣ се силѣли да докажатъ, като повтаряли нѣмскитѣ доводи, че презъ 1877—1878 г. Русия не е искала да освободи България, а да завладѣе Балканския полуостровъ заедно съ Цариградъ и Дарданелитѣ. Обаче тя не сполучила въ това, защото се възпротивили нѣмцитѣ, които по Берлинския договоръ я принудили да се върне и да остави България свободна. Тия брошури достигнали до руското общество и вълнували руския народъ. Мнозина руски писатели и поети, незапознати съ взаимнитѣ отношения на балканскитѣ народи, взели тия тенденциозни и необосновани партизански гласове за изразъ на общественото мнение въ България и почнали да сипятъ укори по нейнъ адресъ, като я обвинявали въ заблуда и неблагодарность.

Въ сжщность народнитѣ чувства не били противоруски. Наистина, пропълзявало едно тжжно вѣяние, че руското правителство не защитило България, както народътъ очаквалъ, презъ 1913 г. (Вж. Очеркъ на диплом. история, д-ръ Даневъ, стр. 110—111), че тя не се поставила бързо и енергично между Сърбия и България въ

качеството си на арбитъръ и веднага не дала разрешение на споровет̀. Руската *бавность*, длъжима на недостатъцит̀ на стария режимъ, и на външни, дипломатически причини, станала причина, щото недоразуменията, споровет̀ между българи и сърби постепенно да се обърнатъ въ омраза и гнѣвъ, които най-сетне се изразили въ братоубийствена война.

Ала въпрѣки болката, народната маса не хранѣла омраза къмъ Русия, особено къмъ широкия руски народъ. Но въ България се зараждала една млада струя — малка часть отъ интелигенцията, що била свършила наукитѣ си на западъ, предимно въ Германия, патриотично настроена, разсѣвала идеята на новото германофилство. Германия се изобразявала като образцово устроена страна, дисциплинирана, сржчна, точна, работоспособна, богата, умна, чистоплътна, производителна, високо културна, съ просвѣтенъ и силенъ духъ и съ непобедима армия. Тази идеализация действувала върху въображението на младитѣ и крехки глави на младежьта, която се увличала въ симпатии и подражание къмъ германската култура. Въ срѣдата на тази германофилска младежь полека лека навлизало и младото офицерство, настроено високопатриотично, но покрусено отъ несполукитѣ. Неговото горещо желание било да се омие петното, лепнато на армията презъ 1913 г.

Всички се питали: България ще стои ли мирна? Ако стои, ще получи ли нѣщо, когато другитѣ могатъ да излѣзатъ велики отъ войната? Народниятъ идеалъ за обединение ще бжде ли изоставенъ, или ако ли не, по кой начинъ ще се сбждне?

Ако ли България напусне неутралитета си, съ кого трѣбва да иде? Тия въпроси се налагали неволно, автоматично, за обсжждане отъ старо и младо, отъ умно и глупаво, учено и просто въ цѣлата страна, въ всички народни слоеве. Близу до истината е да се каже, че цѣла България разсжждавала и се двоумѣла.

Австроунгарскитѣ войски почнали да навлизатъ въ Сърбия. Сръбското правителство заедно съ дипломатическото тѣло напуснало Бѣлградъ и се пренесло въ Нишъ. Сърбитѣ на границата се защищавали и очаквали помощь отъ Русия. Но тя такава не можела да имъ прати, защото сама имала нужда отъ всичкитѣ си сили противъ Германия и Австрия и защото не можела

да прекара войска презъ Ромъния и България, понеже тѣ били се обявили неутрални. Русия пращала по Дунава съ параходи и шлепове за Сърбия оржжие, муниции, храна, дрехи и т. н. Но австрийскитѣ монитори ги посрещали и потопявали. Въ Нишъ се почувствувало нужда отъ хранителни продукти.

Покана за намѣса. — *Изборъ.* — Руското правителство не се сдържало. То се обърнало къмъ българското и го поканило въ името на интереситѣ на българския народъ да се намѣси въ войната и да даде своята подкрепа на Сърбия. Затова то обещавало на България да получи териториялно възнаграждение. На тая покана д-ръ Радославовъ студено отговорилъ, че България ще пази неутралитетъ. Сърбитѣ били доволни и отъ неутралитета, който за тѣхъ билъ сѐ по-полезенъ, защото сръбскитѣ търговци доставяли за Нишъ брашно отъ софийскитѣ мелници.

Отъ друга страна Австрия, Турция и Германия сжщо поканили България да се опредѣли на тѣхна стрна.

Нутралитетътъ не билъ съкровената политика на либералното правителство. По разбиране, душа и сърдце правителството съчувствувало на централнитѣ държави, защото вѣрвало, че само тѣ могатъ да осигурятъ Велика България. Фердинандъ, Радославовъ и Тончевъ имали своето решение, но тѣ били принудени да го криятъ както отъ чужденцитѣ, така и отъ своя народъ. Горчивитѣ хапове отъ 1913 г. ги карали да бждатъ предпазливи. А имало отъ що да се боятъ: Ромъния и Гърция заявили, че ако България нападне Сърбия, тѣ въ силата на своя съюзъ ще нападнатъ България. Къмъ тѣхъ ще се присъедини и Русия. Освенъ това правителството не било увѣрено, че народътъ ще го последва.

Фердинандъ и Радославовъ поискали да се сближатъ тѣсно съ Берлинското правителство. Това тѣ направили по нѣколко причини, защото Австроунгария се брояла по-слаба и неустойчива държава, защото нѣмала пари да направи искания заемъ на България и защото Австроунгария била неприятна на младотурцитѣ поради анексията на Босна и Херцеговина, защото тя вкарала България въ междусъюзническата война съ обещание да помага, а не сторила това.

Тъй либералитѣ се сближили съ малко познатата на българския народъ германска империя. Народътъ

по-скоро знаелъ, че въ Берлинъ е извършена пакость на България, защото нейниятъ канцлеръ Бисмаръ развалилъ санстефанския договоръ и разкъсалъ българския народъ на части. Ето защо народътъ недовърявалъ и не се възхищавалъ отъ богатата и „желѣзна" Германия.

Насочване на българския народъ къмъ нѣмския съюзъ. — Чрезъ неутралитетъ къмъ подготовка за намѣса въ войната — това била основната политика на либералното правителство. Но за туй трѣбвало да се преобърне народния духъ, неговия вѣковенъ мирогледъ. Либералитѣ създали особено учение (идеалогия) за руската политика. Млади и стари журналисти и публицисти развивали чрезъ правителственитѣ вестници и списания мисъльта, че Русия не е длъжна да се грижи за интереситѣ на българския народъ. Погрѣшни и неоснователни били надеждитѣ, които нѣкои българи възлагали на руското правителство да покровителствува и защищава историческитѣ идеали на България. Че защо? Руското правителство може и е длъжно да защищава рускитѣ интереси, а българскиятъ народъ билъ длъженъ да защищава своитѣ. Трѣбва ли да се сърдимъ на Русия, питатъ тѣ, че не ни подкрепила противъ сърби, ромъни, турци? че не ни дава това, което искаме? Не, отговарятъ либералитѣ. Руската дипломация върши това, което иска руският народъ, което иска Думата (парламента) и царьтъ. Иначе тя ще бѫде противонародна. Рускиятъ народъ има интересъ да превземе Цариградъ съ проливитѣ. Това ще бѫде ли полезно за България? Не, отговарятъ либералитѣ. Русия ще дойде до Одринъ, ще откѫсне Цариградъ и Анадола отъ нашия пазарь и ще притисне икономически и политически България. И народното развитие, както и политическата независимость сѫ заплашени. Съ турцитѣ се́ можемъ да се разправяме, а какво би било, ако единъ руски князъ стѫпи въ Цариградъ? Отъ друга страна руското правителство подкрепя Сърбия и Ромъния. На първата обещава Босна, Херцеговина, Далмация, Хърватско, Банатъ; на втората — Трансилвания и Буковина. Какво ще стане тогава съ малка България? За общославянски интереси, за федерация на славянитѣ и славянска култура либералитѣ не искали и да слушатъ.

На руското искание България да се намѣси и подкрепи Сърбия, либералитѣ чрезъ своитѣ вестници възразявали: може ли това да стане? Българскиятъ народъ ще даде ли синоветѣ си да гинатъ за Сърбия? Не е ли тя, която измѣни договора за Македония, не обсеби ли тя насилствено тая многострадална страна? Не изгони ли българскитѣ владици, свещеници и учители, не затвори ли народнитѣ училища и църкви? Не измѣни ли имената на хората, не забрани ли българската книга и народно писмо?

Като изтъквало тия съображения, като създавало ново настроение въ интелигенцията, либералното правителство бързало да извърши всичко, което може да увлѣче и напѫти българитѣ къмъ новата политическа цель — съюзъ съ нѣмскитѣ народи.

За това то употрѣбило нѣколко срѣдства.

1. *Сключило държавенъ заемъ въ Берлинъ.* Първата стѫпка била да се сключи заемъ, за да си осигури страната съ срѣдства. Този заемъ билъ отъ голѣмо значение и затова ще се спремъ върху него. Презъ Балканската война държавното съкровище натрупало краткосрочни заеми отъ френски и руски банки, за да посреща военнитѣ нужди. Една голѣма сума била заета и отъ Бълг. народна банка. Настанала нужда да се направи голѣмъ заемъ, за да се покриятъ краткосрочнитѣ чужди заеми, да се върнатъ паритѣ на народната банка, а остатъкътъ да се употрѣби за желѣзопѫтни постройки и за подготовка на армията. Финансовия министъръ Д. Тончевъ сондиралъ банкитѣ въ Берлинъ и Парижъ, както видѣхме, още презъ есеньта 1913 г.

Правителството се показвало като да избира: дали да сключи заемъ отъ Франция, съюзницата на Русия и Англия, дето до сега бивали сключвани всички голѣми заеми за България, или да сключи такъвъ отъ Германия, дето до тогава не билъ пласиранъ нито единъ български заемъ и дето сѫществувало систематическо въздържане къмъ българскитѣ ценни книжа. Отъ Австрия, както на друго мѣсто казахме, не можело да се направи такъвъ голѣмъ заемъ, защото тя се въоръжавала и нѣмала пари. Но и въ Парижъ, и въ Берлинъ полагали условието: първо България да каже, съ коя групировка ще иде. Министърътъ на финанситѣ Д. Тончевъ, едничкиятъ следъ Радославова посветенъ въ тайнитѣ на Фердинандовата външна политика, давалъ опредѣлени обещания въ Берлинъ, а въ Парижъ съ неясни думи

разясняваль е, че въ сдѣлката не трѣбва да има политически елементъ и че България за сега имала нужда отъ миръ да цѣри ранитѣ си, причинени отъ нелоялни съюзници. Заемътъ се отлагалъ, защото френското тържище едва що било отпуснало заемъ на Сърбия, Ромъния и Турция. Презъ мартъ 1914 год. Тончевъ пакъ отишълъ въ странство и повелъ отново преговори съ банкитѣ въ Берлинъ и Парижъ. Въ София правителствени хора говорѣли, че въ Парижъ не ще може да се сключи заемъ, защото френскитѣ банки предлагали тежки условия и настоявали за руска гаранция. Обратно, въ Берлинъ предлагали заемъ безъ никакъвъ ужъ политически увръзъ. Като се научило за тия софийски слухове, френското правителство направило постжпки предъ парижкитѣ банки, подпомогнати отъ английскитѣ и съ руско съгласие, да предложатъ въ София заемъ при по-благоприятни условия отъ онѣзи, които предлагали германскитѣ банки, сир. безъ концесии и безъ реални гаранции. Българското правителство отговорило, че вече е късно, защото заемътъ билъ сключенъ въ Берлинъ. И наистина, всичко било свършено много порано (презъ май), но се държало въ тайна по политически причини. Обявено било за сключването на заема едва въ края на юний.

Заемътъ отъ 500 мил. се отпускалъ на части. Срещу тоя заемъ банката Дисконто Гезелшафтъ добивала право да построи линията Хасково—Портолагосъ и пристанището, да експлоатира съвмѣстно съ българско дружество каменовжгленитѣ мини Перникъ и Бобовъ-долъ и да получи за смѣтка на германската, австрийската и унгарската индустрия поржчка отъ България за 100 милиона зл. лева.

Френското и руското правителства много се ядосали отъ сключването на заема. Тѣ съобщили на соф. си посланици да влѣзатъ въ споразумение съ опозицията, щото въ Народното събрание да се провали тоя заемъ като пакостенъ, и ако е възможно, да се събори правителството.

Заемътъ се внесълъ въ Народното събрание на 2 юлий. Опозицията изцѣло и решително се противопоставила на заема и придружаващитѣ го договори, като позорни за България и гибелни за нейното стопанство, защото:

а) въ финансово отношение той билъ най-лошия заемъ въ България; ще се отпуснатъ само 390 милиона срещу 500 и ще се плащатъ голѣми лихви;

б) заемътъ билъ съ опции, които могатъ да се дадатъ или не, по волята на банкитѣ;

в) отъ заема щѣла да постжпи твърде малка часть, около 60 мил., въ България, а другото щѣло да отиде за постройки, за поржчки въ Германия, и т. н. За изплащане реквизицията нѣмало да остане нито стотинка, както и за връщане сумата на Б. Н. Банка;

г) съ отстжпване експлоатацията на минитѣ Перникъ и Бобовъ-долъ, както и съ постройката на Портолагоската линия и пристанище ще се нанесе ударъ на българската индустрия, на народното стопанство, на родното архитектно и инженерно дѣло, защото чужденцитѣ ще изблъскатъ нашитѣ техници. Чрезъ тия икономически концесии и привилегии ще се създаде прецедентъ за нашитѣ бждещи заеми въ странство, та ще се спъва здравото финансово и икономическо развитие на страната, защото всѣки заемодавецъ ще иска изключителни блага, както става въ Турция.

Такова било убеждението и на мнозина банкери и български финансисти. Но правителството, вѣрно на своитѣ преднамѣрени кроежи, настоявало на своето и безъ да допусне пълно и всестранно обсжждане на договоритѣ, накарало председателствуующия да обяви въ най-голѣмата буря на протести, че договоритѣ сж приети отъ събранието.

Понеже се появилъ споръ за гласоветѣ, 119 народни представители отъ мнозинството писмено съобщили на председателя, че тѣ приематъ заема и договоритѣ. Между правителственитѣ фигуриратъ 13 турски подписа, които собствено давали болшинството.

Протестътъ на опозиционнитѣ парламентарни групи се поделъ и разнесълъ по цѣлата страна. Въ всички поважни центрове се устроили събрания, осждили се договоритѣ, като вредни за народа, и се протестирало противъ тѣхното приемане. Не се минало безъ улични боеве, шайки и буйни препирни. Опозицията казвала на правителството, че то постжпва противонародно, като вкарва България въ нѣмския съюзъ, а правителственитѣ хора отвръщали съ думитѣ: предатели и руски орждия.

Правителството, обаче, отишло по своя пжть. То поднесло приетитѣ договори на царя, който силно се зарадвалъ и веднага ги утвърдилъ. Радославовъ побързалъ да съобщи на берлинскитѣ дипломати радостната новина.

Щомъ се приелъ заема, за който гласувалъ Генадиевъ съ хората си, Радославовъ по едно по-раншно споразумение, поискалъ да му се отплати. Той предложилъ и Народното събрание решило да се отмени решението на XIV Народно събрание за сждането на стамболиститѣ министри отъ 1907 г. като неправилно заведено. И държавниятъ сждъ билъ разтуренъ.

2. Военно положение и цензура. — За да се отстрани обществената критика, да се прекратятъ тълкуванията по целитѣ на заема и правителственитѣ мѣроприятия, на 25 юлий либералното правителство прибѣгнало до *обявяване страната въ военно положение и въвело цензурата.* Мотивитѣ за предложение въ Н. събрание на тия две мѣрки били: „развиващитѣ се въ Европа и съседнитѣ държави събития налагатъ на българското правителство даземе известни мѣрки за спокойствието и безопасностьта на страната. За това стана необходимо да се обяви царството въ военно положение и да се въведе цензурата съ цель да се спратъ вреднитѣ агитации отъ необуздани крайни елементи".

3. Устни агитации. Като се наложили чрезъ тия две мѣрки ограничения на свободната обществена мисъль, правителството само̀ наредило свои агитаторски апарати. Най-първо царь Фердинандъ се обърналъ къмъ офицерството. Той приближилъ голѣма часть отъ способнитѣ млади офицери, насочилъ ги противъ старитѣ генерали, които сторили „грѣшки" презъ балканската война и създалъ отъ тѣхъ новъ подемъ за патриотическа пропаганда. Действително, младото офицерство било идеалистично, препълнено съ въодушевление да се бори и да умре за народнитѣ идеали. Неговитѣ копнежи били чисти, вѣрата му възвишена и стремежитѣ му вънъ отъ всѣко користолюбие. Наредено било да се устройватъ въ клубоветѣ на офицеритѣ беседи, съ които посветенитѣ доказвали, че само чрезъ Германия ще се постигне българския идеалъ. Съ систематична такава

проповѣдь и по силата на дисциплината офицерството въ цѣлата страна се обхванало отъ високо чувство на уважение и почитание къмъ дисциплината, техниката и патриотизма на германския войникъ и офицеръ.

Въ обществото сжщо така се подържали избрани оратори. Една учителка, която минавала между другаритѣ си за неврастеничка, била получила разрешение да пжтува по цѣла България, като светица и апостолица, да проповѣдва на народа екзалтиранъ патриотизмъ и слѣпа омраза къмъ народнитѣ врагове. — Нѣколко въодушевени желѣзничари образували комитетъ, който си поставилъ патриотична задача чрезъ всенародни доброволни приношения да построи воененъ крайцеръ „От. Паисий" и да го постави на стража на Бѣло море въ новото военно пристанище Порто-Лагосъ за борба съ гърцитѣ. Лекомислието на това предприятие било очевидно, но правителството, ползувайки се отъ патриотическия екстазъ, насърдчавало инициаторитѣ и съдружницитѣ имъ да „подигатъ духа на народа".

На много мѣста умнитѣ хора се опитали да обяснятъ, че този начинъ на действие не е разуменъ, че необмисленитѣ проповѣди противъ съседитѣ могатъ да бждатъ пакостни, обаче военното положение, цензурата и правителственитѣ агенти запушвали устата на разсждливитѣ граждани.

4. Свикване на запаснитѣ за тринедѣлно обучение. За да подготви дисциплинарно войската и да извика духъ за нови подвизи, правителството свикало почти всички набори на групи за тринедѣлно обучение презъ октомврий, ноемврий и декемврий. Това се извършило по единъ методиченъ начинъ. Провѣрено било всичко. На войницитѣ били четени уроци за длъжноститѣ къмъ отечеството, за необходимостьта отъ дисциплина и за готовностьта да мратъ за обединението на българския народъ. Освенъ това посочени имъ били строгоститѣ на законитѣ за всѣко нарушение презъ време на войната. Съответнитѣ статии отъ военнонаказателния законъ били четени въ ротитѣ и тълкувани предъ всички войници. Въ края на курса се извиквало у запаснитѣ желание да омиятъ петното, което волно или неволно се лепна на България презъ 1913 г.

ГЛАВА X.

1914. — Развитие на военнитѣ действия въ Европа.

Съотношение на силитѣ. — Войната между Германия и Русия била обявена отъ 19 юли (1 августъ). Предстояло да се сблъскатъ най-великитѣ и културни нации на свѣта. Русия, Франция и Англия заедно съ колониитѣ имъ представяли една сила отъ 627 милиона население при 58,851,500 кв. километра територия, а нѣмскиятъ съюзъ, Германия и Австроунгария разполагали съ 120 милиона население при 1,216,000 кв. клм. пространство. Това били съвсемъ неравни величини. Съглашението било 5 пѫти по-голѣмо отъ Съюза. Абсолютната жива сила била на страната на Съглашението. На неговата страна било и богатството. Тия два елементи (паритѣ и хората) сѫ имали всѣкога решаваще значение. Съглашението държало моретата и океанитѣ, брѣговетѣ и пѫтищата по цѣлото земно кълбо. То разполагало съ пространството, търговията, съ материалитѣ и хранитѣ отъ всички материци. Противникътъ му — нѣмскиятъ съюзъ — билъ заключенъ въ едно пространство отъ 1,216,000 кв. километра, наистина уредено, укрепено, но тѣсно и безвъздушно за колосалната работа, която предстояла да се развие. Нѣмцитѣ знаели това, но тѣ се облѣгали на еднородната си и добре уредена войска и на бързината, съ която ще нанесатъ съкрушителни удари на противницитѣ. Понеже заематъ централно мѣсто, при гѫсти и целесъобразни желѣзници, тѣ смѣтали бързо да се движатъ, сполучливо да маневриратъ и планомѣрно да пренасятъ войски отъ една точка на друга, отъ единъ фронтъ на другъ. Противницитѣ имъ нѣмали тия предимства. Тѣ били раздѣлени. Русия не можела да се съобщава съ Франция и Англия, ни съ Сърбия и Черна-Гора. Войски и муниции не можели да си заематъ. Русия имала голѣми пространства, но слаби превозни срѣдства. Англия тепърва трѣбвало да въвежда задължителна военна служба и да формира своята армия. Колониялнитѣ войски, които

щѣли да докаратъ Англия и Франция, не вдъхвали голѣмо довѣрие[1]).

И тъй, Съглашението разполагало съ пространство, количество и богатство, а Съюзътъ се опрѣлъ на качеството и бързината, Германия знаяла, че ако войната продължи, тя ще бѫде тежка и гибелна за нея. За това кайзеръ Вилхелмъ въ позива къмъ войницитѣ казалъ: „ще победите и ще се завърнете дома преди да окапятъ листята отъ дърветата“.

Германско настѫпване презъ Белгия за Парижъ (августъ). — Германия имала два военни плана: единиятъ билъ да се смаже първо Франция, па тогава Русия; вториятъ — обратно. Германскиятъ генераленъ щабъ приложилъ първия планъ: съ бързъ и силенъ ударъ най-първо да се повали Франция, преди да сѫ пристигнали на помощь главнитѣ сухопѫтни сили отъ Англия и преди руската войска въ голѣмъ брой да бѫде докарана къмъ Прусия и Галиция. За да извършатъ това, германцитѣ решили да минатъ презъ Белгия, която била неутрална, понеже френскитѣ граници къмъ Елзасъ и Лотарингия били укрепени съ чудовищни твърдини. Германия предложила на Белгийското правителство да допусне преноса на войската ѝ по линията Лиежъ—Намюръ—Шарлероа, като обещавала да заплати щедро както за превоза, така и всички щети, що биха се направили по пѫтя било на белгийскитѣ поданици, било на държавата. Белгийското правителство, стояще на неутралитета, не се съгласило. Тогава Германия решила да мине презъ Белгия съ сила[2]). Но тя срещнала отъ страна на белгийската войска решителна съпротива. Голѣмитѣ белгийски крепостни градове Лиежъ, Намюръ, Брюкселъ и Анверсъ се държали упорито. За тѣхното превземане германцитѣ трѣбвало да закаратъ силни бойни срѣдства (42 с. м. орѫдия), да

[1]) Франция докарала презъ войната туземци отъ Алжиръ, Мароко, Синегалъ, Мадагаскаръ, Тонкинъ и т. н., а Англия — колониялни войски отъ Индия, Африка, Канада, Австралия и т. н.

[2]) Белгия била призната отъ великитѣ сили още презъ 1839 г. за *неутрална*, сиречь, че тя не може да бѫде нито нападана, нито насилвана. Германия, както и другитѣ, е подписала договора за неутралностьта. Когато запитали Германия, защо нарушава неутралитета, канцлерътъ отговорилъ, че предъ държавната нужда „договоротъ е *кѫсъ хартия*“.

дадатъ много жертви и да изгубятъ 20 дни, време достатъчно да може френската войска да се концентрира по-добре, а и английската — да пристигне въ Белгия и Франция въ по-голѣмъ брой. Но германската войска добре подготвена, успѣла да пробие презъ Белгия и нахлула съ голѣмъ устремъ въ Франция. Крепоститѣ падали една подиръ друга. Германскиятъ авангардъ достигналъ чакъ до гр. *Мо* — 50 километра отъ Парижъ.

Обр. 42. Германската окопна линия отъ Швейцария до Северно море.

Френското правителство било принудено да напусне Парижъ и да се премѣсти въ Бордо. Ала въ началото на септемврий (6—13) 6 армии френски и английски войски, командувани отъ Фошъ, Франше Депере, Сарай, Френчъ и др., посрѣщнали на р. Марна германскитѣ войски отъ 5 армии, водени отъ Клукъ, Бюловъ, Хаузенъ, Вюртенберг. дукъ и Кронпринца и ги отхвърлили чака задъ Соасанъ и Реймсъ. Поражението било толкова чувствително, че германската главна команда не можела да

поправи работата, та победоносния германски походъ къмъ Парижъ се спрѣлъ. Германскиятъ фронтъ се повърналъ около 100 километра. Започнали се страшни боеве по рѣкитѣ Ена, Оаза, Мйоза, но съ слаби резултати. Германия трѣбвало да докара нови сили, но тя вече била заплашена отъ изтокъ.

„Рускиятъ валякъ“. — На германското настжпление въ Франция отговорило руското въ Прусия. Въпрѣки очакванията на Германия, главнитѣ руски сили пристигнали на границата много по-рано, отколкото се мислѣло. Когато кайзерътъ обявилъ войната, руската войска въ голѣмъ брой била вече мобилизирана и веднага притеглена на границата. За главнокомандующъ билъ назначенъ великия князъ *Николай Николаевичъ*, който презъ 1902 г. посетилъ България. Боеветѣ въ Източна Прусия започнали и веднага станало явно, че руската войска имала надмощие. Русия бързала да спаси Франция. Австрия издѣлила малко войска за Сърбия, а главнитѣ сили хвърлила къмъ Русия; първитѣ руски линии се вгънали, та австрийцитѣ навлѣзли въ Руска Полша чакъ до Люблинъ. Скоро, обаче, довтасали казацитѣ и налегнали съ всичката си тяжесть въ Галиция и Полша срещу австрийското настжпление. Следъ нѣколко страшни боеве, въ които цѣли чехски полкове отъ австрийската войска минали къмъ руситѣ, австрийското настжпление спрѣло и се почнало отстжпление. Това отстжпление принудило Германия да прати подкрепа на австроунгарцитѣ въ Полша. На северъ, обаче, руската войска минала границата и настжпила въ Източна Прусия. И така по цѣлата боева линия отъ Балтийско море до Карпатитѣ рускитѣ сили безспирно настжпвали.

Френскитѣ публицисти въ остроумието си помѣстили въ вестницитѣ образъ на единъ огроменъ валякъ, който чрезъ обръщанието си натжпквалъ въ дънъ-земя ужаситѣ австрийци и германци, и изравнява крепоститѣ и бърдата като равно поле. Нарекли го *„руски валякъ“*. Градоветѣ въ Прусия: Мемелъ, Тилзитъ, Фридландъ, Койнисбергъ, Таненбергъ . . . , падали единъ подиръ другъ и рускитѣ сили наближавали долна Висла. За Германия това било голѣмъ ударъ. Кайзерътъ не можалъ да понесе, щото родовата му земя Прусия да бжде опустошена отъ неприятеля. Той заповѣдалъ да

се спре настжплението въ Франция, да се земе войска отъ западния фронтъ и да се прехвърли на източния, за да се изгонятъ рускитѣ войски отъ Прусия. Началникъ на щаба му генералъ Молтке се възпротивилъ и допускалъ, рускитѣ войски да дойдатъ дори до Берлинъ, но Франция трѣбвало първо да се извади отъ строя. Тогава навлѣзлата руска войска лесно щѣла да се разбие и върне въ Русия. Кайзерътъ, обаче, не се съгласилъ. Молтке си подалъ оставката. Вилхелмъ повикалъ генерала отъ запаса *Хинденбургъ*, който до тогава билъ сърдитъ за нѣщо, държалъ се на страни, и не зималъ участие въ войната, та го натоварилъ да прогонируситѣ отъ Прусия. Хинденбургъ приелъ задачата; извикалъ една часть отъ войскитѣ изъ Франция, събралъ и много новобранци, и потеглилъ съ внушителна сила за Висла. Отслабената войска въ Франция получила заповѣдь да се окопае и да води *позиционна* или *окопна* война. Така главнитѣ военни действия се пренесли на изтокъ съ намѣрение да се смаже Русия, че тогава да се мисли за Франция и Англия.

Съ това настжпило приложението на втория планъ. Презъ августъ руското настжпление въ Галиция вървѣло бърже. Пада Лвовъ, обсажда се страшната крепость Пршемисълъ. Преднитѣ руски части въ първата половина на септемврий достигатъ и минаватъ въ нѣколко прохода Карпатитѣ. Унгария е въ опасность. Въ Будапеща паника.

Австрийско настжпление въ Сърбия. — *1-во нахлуване.* — Австрийската войска настжпила въ Сърбия отъ нѣколко мѣста презъ Босна къмъ Шабацъ — Валево. Въпрѣки отчаяната защита на сърбитѣ, австрийцитѣ превзели на 16 юлий Бѣлградъ и потеглили на вжтре[1]). Обаче, руското нашествие къмъ Галиция ги принудило да намалятъ силитѣ си въ Сърбия. Отъ това изкусно се възползувала сръбската главна команда. Тя съсрѣдоточила достатъчни сили по р. Дрина и на 6 августъ била австрийскитѣ войски, па ги изгонила изъ Сърбия. Бѣлградъ билъ освободенъ. Сърбитѣ почнали да минаватъ границата въ Босна и навлизатъ въ австрийската провинция. Австрийската главна квартира не можела да претърпи тоя срамъ. Престижътъ на империята се подронвалъ предъ малката Сърбия. Наредила се втора противосрѣбска армия, която имала за задача да свърше съ виновника на европейското смущение.

[1]) Гърция по договора била задължена да помага на Сърбия. Това искалъ и Венизелосъ, но краль Константинъ и генералния му щабъ били германофили, та отказали.

2-о нахлуване. — Презъ ноемврий австрийцитѣ направили второ настжпление въ Сърбия. На 19 ноемврий началника на австрийската експедиционна армия превзелъ отново Бѣлградъ и съ една поздравителна телеграма го поднесли въ даръ на Францъ Иосифа, който празднувалъ 66-годишнината на своето царуване. Радостьта на виенчени била безкрайна, но не продължила много.

Сърбитѣ не се отчаяли. Съ единъ устремъ на екзалтирани патриоти, при всенародната подрѫжка и високо самопожертвуване, и при известието, че между австрийската войска има дружини и полкове славяни, които не желаятъ да се биятъ, сърбитѣ направили противонастжпление (21 ноемврий). Сръбската армия при гр. Ужица нанесла поражение на австрийското крило. Другъ ударъ билъ нанесенъ въ центъра. Сполуката била голѣма. Неприятелската линия се разкжсала, частитѣ се объркали, започнало се отстжпление, което скоро се обърнало въ бѣгство. Цѣли славянски полкове съ обоза, офицеритѣ и музикитѣ си се предавали на сърбитѣ. Многобройни кола, орждия, муниции, добитъкъ станали плячка на победителя. Разгромътъ билъ пъленъ. На 25 ноемврий сърбитѣ втори пжть освободили своята столица Бѣлградъ.

Новата година (1915) заварила Сърбия победителка. Тя държала въ ржцетѣ си повече отъ 50,000 души австрийски пленици съ много офицери и орждия.

Намѣсата на Турция. — 16 окт. — Щомъ се започнала войната въ централна Европа, Турция мобилизирала и почнала да съсрѣдоточава часть отъ войскитѣ си въ Тракия. Младотурцитѣ имали договоръ съ Германия да се намѣсятъ въ войната. Тѣ поискали веднага да увлекатъ и България като своя съюзница. Радославовъ се въздържалъ още предъ видъ опасностьта отъ Ромъния и Русия съ десантъ по Черно море. Не липсвала опасность и отъ Гърция, макаръ младотурцитѣ да увѣрявали, че иматъ въ Цариградъ 300 хилядна войска,

готова да мине презъ българската територия въ южна Тракия и да иде срещу гърцитѣ въ Драма, Кавала, Серъ и Солунъ, па и срещу сърбитѣ въ Македония. Ала тази „приятелска“ помощь изглеждала подозрителна.

Австрийскиятъ цариградски посланикъ се помжчилъ да създаде блокъ отъ Турция, България и Ромъния. Усилията на Радославова сжщо били да откжсне Ромъния отъ Русия и заедно съ България и Турция да застане срещу Съглашението[1]).

Обаче, германцитѣ не искали да чакатъ. Тѣ настояли предъ турцитѣ да нападнатъ Русия къмъ Кавказъ, за да задържатъ покрай Черно море и отлекатъ часть отъ рускитѣ войски, готови да заминатъ за Прусия и Австроунгария. Докато Турция се държала ужъ неутрална, два германски бързоходни крайцери („Гйобенъ“ и „Бреслау“) подъ видъ, че бѣгатъ отъ английската флота въ Срѣдиземно море, навлѣзли за спасение въ Дарданелитѣ. Вмѣсто да ги обезоржжатъ, турцитѣ обявили, че ги купуватъ за 80 милиона лева. Съ тѣхъ тѣ усилили своята флота. Но Турция имала нужда отъ много техници да подготвятъ отбраната на протоцитѣ, та поискала такива отъ Германия. 600 германски моряци и много технически войници, офицери, специалисти (инженери) по минно и морското дѣло, минали презъ Ромъния и България, та отишли въ Цариградъ да поематъ отбраната и въоржжението.

Когато по тоя начинъ турцитѣ се засилили, тѣ почнали да дразнятъ Русия. Затворили протоцитѣ, обискирали рускитѣ търговски параходи и реквизирали стокитѣ имъ, унищожили капитулациитѣ и т. н. Но Русия била заета силно на западната си граница, та не издирвала толкова турскитѣ закачки. Макаръ всички мѣродавни турски кржгове да не желаяли войната, германцитѣ ведно съ младотурцитѣ поели командата на турската флота, на чело на която стояли тѣхнитѣ кораби Гйобенъ и Бреслау, та презъ нощьта на 16 октомврий ненадейно нападнали рускитѣ пристанища, бомбардирали ги и потопили нѣколко руски кораби. Съ туй предизвикателство германцитѣ гонѣли цельта да принудятъ Русия да обяви война на Турция. Това и станало.

[1]) Документи, т. I, стр. 150 и последващитѣ.

Русия не претърпѣла нападението и обявила на султана война (19 октомврий). Въ издадения по тоя случай манифестъ се казвало:

„Русия посреща съ вѣра и спокойствие новото нападение на стария изтребитель на християнската вѣра и на всички балкански народи. Не за пръвъ пжть рускитѣ войски сж наказвали турцитѣ“. Манифеста завършва съ непоколебимата надежда, „че намѣсата на Турция само ще ускори фаталната за нея развръзка и *ще отвори за Русия пжтя къмъ разрешение на историческитѣ задачи, свързани съ Черно-морскитѣ брѣгове — задачи, завещани отъ рускитѣ прадѣди*“. До това време Англия се противѣла на туй руско искание. Сега, когато тя имала нужда да се смаже германския милитаризмъ и да се спре германското нашествие къмъ Багдадъ и Персийски заливъ, се съгласила съ свито сърдце и подписала въ Петроградъ за това протоколъ. Англия и Франция мислѣли, че Германия е една непревзимаема крепость. За да се победи тази крепость, тѣ трѣбвало да я заобиколятъ отъ всѣкжде, да я откжснатъ отъ околния свѣтъ, да я обсадятъ и да я огладятъ. Завземането на Цариградъ откжсвало Балканитѣ отъ Азия, отваряло пжтя презъ протоцитѣ и сключвало вѣнеца на нѣмската обсада. Тъй съюзницитѣ си подавали ржка отъ всѣкжде.

Поведението на България. — Презъ България въ туй време минали за Русия руски дипломати и князе. Царь Фердинандъ заповѣдалъ да бждатъ приемани отъ официалнитѣ власти най-внимателно и услужливо. Минали и нѣколко френски военни лица за Русия и Ромъния, минали и писатели; всички съветвали: българскиятъ народъ да не се дѣли отъ Русия и да тръгне съ Съглашението. Въ сжщия духъ направили позивъ къмъ българитѣ рускитѣ живи шипченски герои. Въ Бъгария дошли и познатитѣ българофили отъ Лондонъ братя Ноель и Чарлсъ Бъкстонъ. Тѣ нѣмали официална мисия, но, като носители на Британския Балкански Комитетъ за свободата и напредъка на Балканскитѣ народи, желаяли да въздействуватъ на политическитѣ срѣди и върху правителството да не сторятъ непоправимата грѣшка съ намѣсата си въ полза на централнитѣ сили, защото ще погребатъ законнитѣ интереси и права на България. Тѣхенъ помощникъ билъ кореспондентътъ на „Таймсъ“

Баучеръ, великъ и неизмѣненъ български защитникъ въ всички времена и по всички земи. Опозицията приела тѣхнитѣ аргументи, но царь Фердинандъ, предъ когото се явили, както и д-ръ Радославовъ, останали на своето: *„България ще пази строгъ и лоялень неутралитетъ; тя нѣма възможность да воюва"*.

Отъ София братя Бъкстонъ отишли въ Букурещъ да се срещнатъ и съ тамошнитѣ политици. Ала тамъ на 2 окт. единъ младотурчинъ, ужъ кореспондентъ на нѣкакъвъ вестникъ, стрелялъ върху Чарлсъ Бъкстонъ, за да го убие. Нападнатиятъ билъ нараненъ и нападательтъ хванатъ. Фанатикътъ турчинъ смѣталъ, че съ убийството на Бъкстоновци ще премахне двама отъ заклетитѣ врагове на Турция, които подържали, че отоманитѣ нѣматъ вече работа въ Европа. Убиецътъ следилъ жертвитѣ си още въ София, но се въздържалъ да изпълни намѣрението си въ тоя градъ, защото не му се падналъ удобенъ случай. Раненията Бъкстонъ оздравѣлъ и двамата братя се върнали въ София, обсипани съ хиляди симпатии и искренна любовь за самопожертвувателната имъ служба.

Опозиционнитѣ представители и цѣлото общество, незастрастени въ омраза, или необладани отъ превзети решения, искали отъ правителството да не свързва България съ нѣмскитѣ държави, както и подозирали, а всички да преценятъ отново, какво поведение трѣбва да държи страната. Направило се запитване и въ Народното събрание. Радославовъ отговорилъ: *България не е ангажирана съ никого* и не бива да се ангажира, защото съ това ще изгуби. *Правителството пази строгъ и лояленъ неутралитетъ*[1]*)*.

Съ тази декларация Радославовъ обезсилвалъ противницитѣ си, които искали *короненъ съветъ, преоценка на политиката и коалиционно правителство*. Нежелающитѣ въ България война, особено социалиститѣ, земледѣлцитѣ и радикалитѣ, се задоволявали отъ отговора

[1]) Това заявление на Радославова не било искренно, защото германскиятъ пълномощникъ въ София Михаелесъ още на 2 августъ съобщава въ Берлинъ, че д-ръ Радославовъ и царь Фердинандъ ще присъединятъ България къмъ нѣмския съюзъ малко по-късно, когато се разрешатъ нѣкои мжчнотии. Отъ друга страна д-ръ Радославовъ пускалъ презъ България германски технически войски и муниции за Турция, а отказвалъ на Русия да изпрати такива презъ България въ Сърбия.

на Радославова, понеже тѣ искренно и здраво стояли за неутралитетъ. Другитѣ обаче партийни групи (народняци, демократи и прогресисти) подържали да се обсжди въпроса, да ли не е дошълъ момента да се намѣси България на страната на Съглашението. Тѣ не вѣрвали на Радославовитѣ декларации, че България ще остане неутрална. Поискало се коалиционно правителство отъ цѣлата парламентарна опозиция. Билъ изданенъ за това къмъ народа манифестъ, подписанъ отъ 47 земледѣлци, 31 демократи, 10 широки социалисти, 10 народняци, 5 радикали и 2 прогресисти — 105 народни представители.

Въ началото на ноемврий, когато се тъкмѣла австрийската офанзива срещу Сърбия, английскиятъ посланикъ поканилъ правителството да помогне на съседката си, за което България ще получи Одринско до линията Мидия—Еносъ, Македония до Вардара, Кукушъ, езеро Тахино до заливъ Елефтерсъ и парична подкрепа. Д-ръ Радославовъ отказалъ. Въ края на сжщия месецъ Пашичъ поискалъ чрезъ българския пълномощникъ въ Нишъ, Чапрашиковъ, да се срещне съ Радославовъ, но последния отговорилъ: „въ България сега не може да се намѣри министъръ, който би могълъ да преговаря съ Пашича".

Новиятъ руски пълномощенъ министъръ въ Нишъ, Трубецкой, се опиталъ да възобнови Балканския съюзъ — България да получи безспорната зона въ Македония срещу 200,000 души войници противъ Австрия, обаче сърбитѣ не се съгласявали, па и българското правителство още явно и официално не се опредѣляло[1]). Въ това време презъ София миналъ за Цариградъ прочутия германски генералъ фонъ-деръ-Голцъ паша, организаторъ на турската армия. Той ржководѣлъ защитата на протоцитѣ; сетне изпратилъ една турска армия въ Кавказъ, втора въ Египетъ, а съ третя той отишълъ въ Месопотамия срещу англичанитѣ, които настжпвали откъмъ Персийския заливъ. Въ София той билъ приетъ отъ Радославова и Фердинанда. Голцъ казалъ на военния министъръ генералъ Фичевъ, че е настжпилъ момента

[1]) Подпредседательтъ на Нар. Събрание д-ръ Момчиловъ пращалъ статии въ виенскитѣ вестници, въ които разкривалъ, че България ще иде съ нѣмския съюзъ.

България да мобилизира. Фичевъ му обяснилъ, че България не е готова, па и войната не е популярна. Фонъ-деръ-Голцъ се навжсилъ и добавилъ: „при все това ще бжде".

ГЛАВА XI.

1915. — Събитията презъ зимата и пролѣтьта.

Апелъ отъ писателитѣ. — Настжпила 1915 г., която носѣла всичкитѣ белези да бжде пребогата съ голѣми събития, както по бойнитѣ полета въ чужбина, така и въ България.

Либералното правителство се тъкмѣло да използува събитията за своята съкровена политика, която то още не обаждало на народа, но която прозирала въ всичкитѣ му действия. Тревогата отъ намѣсата на България обхващала все повече и повече обществото. По инициатива на 40 души писатели, общественици и професори, начело съ народния поетъ Ив. Вазовъ, се написалъ единъ апелъ къмъ царь Фердинанда, комуто се обръщало вниманието, че правителството води страната въ единъ пжть, противенъ на народнитѣ традиции, на българскитѣ чувства и на държавнитѣ интереси. „Положението е извънредно важно и сждбоносно, та се налага на всички българи спокойно и здраво да обмислятъ поведението, което трѣбва да държи България въ общоевропейскитѣ кървави събития".

Въ подкрепа на апела, който изразявалъ устойчивата и здрава мисъль на българския народъ, въ лицето на неговитѣ духовни водачи, действувала и опозицията въ Народното събрание, ала за съжаление тая опозиция, въпрѣки многобройностьта си, била слаба, защото ѝ липсвала душа, сплотеность и единство.

Парвусъ въ София. — По това време въ София дошълъ познатиятъ секретарь на международниятъ социалистически съюзъ *Парвусъ* и поискалъ да примири двѣтѣ крила на българскитѣ социалисти, очевидно съ огледъ къмъ поведението на България. Широкитѣ социалисти не одобрявали агитацията му да вкара България въ войната на нѣмска страна, а тѣснитѣ му устроили публична сказка и беседи, въ които той доказвалъ, че германскитѣ социалисти се борятъ противъ *руския царизмъ*, тъй омразенъ на българскитѣ младежи. Съединение между двѣтѣ социалистични крила Парвусъ не достигналъ, обаче неговитѣ аргументи въ полза на германската кауза направили впечатление. Той представялъ борбата повече като политическа, социална и икономическа, отколкото като расова и национална. Събарянето на руския царизмъ въ неговитѣ очи било велика задача, защото тоя царизмъ чрезъ страшния милитаризмъ билъ главната причина за европейското безсилие и неуспѣха на социализма. Щомъ се съборѣлъ царизма въ Русия чрезъ войната, въ Германия социализмътъ щѣлъ да земе връхъ и, съединенъ съ руското работничество, щѣлъ да унищожи европейския милитаризмъ, ще освободи работницитѣ, които ще зематъ капиталитѣ и властьта въ ржцетѣ си.

Либералното правителство допускало тия проповѣди, въпрѣки цензурата надъ българската свободна мисъль, защото му били приятни агитациитѣ предъ българскитѣ социалисти срещу руската царска политика. Благосклонностьта къмъ Парвуса се изразила и въ това, че той билъ приетъ на ауденция отъ царь Фердинанда, съ когото размѣнилъ мисли, каква печалба би имала България отъ победата надъ руския царизъмъ, а царь Фердинандъ, автократъ по възпитание и убеждения, въ този случай изказвалъ съгласието си за свалянето на омразното за него руско-царско управление, макаръ и да се страхувалъ отъ тържеството на социализма.

Атентатъ въ градското казино. — Въ края на януарий въ София станала случка, която силно развълнувала общественитѣ срѣди. Нѣколко екзалтирани младежи, членове на македонскитѣ революционни организации, бързали да увлѣкатъ България въ войната и да навлѣзатъ въ Македония. Тѣ се гнѣвѣли отъ всѣко миролюбиво действие на софийци и негодували противъ общественитѣ забави въ това време, когато Македония гори въ огънь и тъне въ кърви. Настроени така, тѣ вcovematъ едно страшно решение. На 31 януарий, карнавалната (месната) седмица, софийскитѣ голѣмци и богаташи били устроили голѣмъ балъ съ маски въ градското казино. Тъкмо когато публиката била събрана и забавата почнала, казанитѣ лица поднасятъ презъ прозореца една бомба и я оставятъ на стоящата до сте-

ната маса. Бомбата избухнала съ адски грѣмъ, убила 4 души и наранила повече отъ 20. Между убититѣ били сина на началника на главния щабъ генералъ Бояджиевъ и дъщерята на военния министъръ генералъ Фичевъ. Тази ужасна постѫпка докарала въ сътресение цѣлата страна. Полицията сполучила да открие атентаторитѣ. Главниятъ виновникъ се оказалъ Викенти Атанасовъ, познайникъ на д-ръ Генадиевъ. Това обстоятелство разтревожило царь Фердинанда, който още повече се усъмнилъ въ поведението на Генадиева.

Рускиятъ разгромъ въ Прусия. — Победата на Хинденбурга при Мазурскитѣ езера. — Ние оставихме победоносната руска войска въ Източна Прусия. Руската главна команда била решила да изложи въ опасность дѣсното си крило, да пожертвува много хора, но да спаси своята съюзница Франция, която изнемогвала подъ германскитѣ удари около Парижъ. Срещу руското настѫпление, както поменахме по-рано, билъ пратенъ Хинденбургъ. Той събралъ достатъчни сили и ги съсрѣдоточилъ около Таненбергъ. Тукъ той посрещналъ настѫпващата руска войска. Знаещъ добре положението на мѣстата, Хинденбургъ сполучилъ да увлече две руски армии въ едно негодно мѣсто на Мазурскитѣ езера, обхваналъ ги съ превъзходящитѣ си сили и ги принудилъ да капитулиратъ на 3 февруарий следъ ужасно кръвопролитие. 160,000 руси били пленени, а почти цѣлата руска артилерия била натикана въ езерата и блатата. Отворилъ се пробивъ, презъ който германцитѣ навлѣзли съ всички сили и отново си възвръщали единъ по единъ градоветѣ. Цѣла Германия възликувала и Хинденбургъ билъ обявенъ за непобедимъ полководецъ.

Това събитие направило въ България огромно впечатление. Правителството се радвало, а първиятъ подпредседатель на Народ. събрание д-ръ Момчиловъ изпратилъ поздравителна телеграма направо до императора Вилхелма, който лично му отговорилъ и тоя отговоръ съ едри букви билъ напечатанъ въ правителственитѣ вестници, за да въздействува благоприятно върху настроението на народа.

Акцията на Дарданелитѣ. — Рускиятъ разгромъ на северъ накаралъ Съглашението да засили войната

съ Турция къмъ Дарданелитѣ и Босфора. Следъ дълга подготовка на 6-и февруари англо-френскитѣ броненосци започнали бомбардировката на външнитѣ фор-

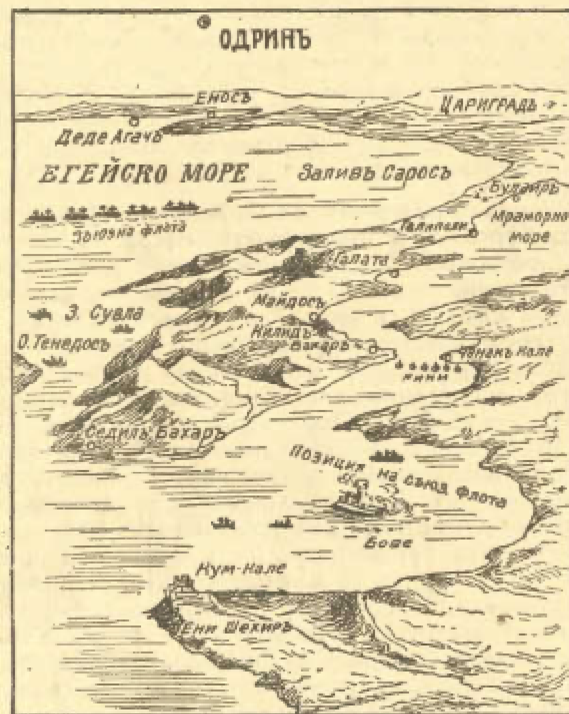

Обр. 43. Дарданелскиятъ протокъ, потъването на бронен. „Бове".

тове (Седилъ-Бахаръ и Кумъ-Кале), които пазели устието на Дарданелския протокъ. Следъ 10 дневна бомбардировка укрепленията били разрушени и съглашенската флота се вмъкнала въ протока. Тука обаче тя била посрещната съ отчаянъ фортовъ огънь. Френскиятъ броненосецъ „Бове", който стоялъ напредъ и стремглаво налиталъ, билъ ударенъ отъ мина или торпеда и за три минути съ 800 моряка потъналъ. Германската рѫка вѣрно управлявала защитния огънь на турскитѣ крепости. И други военни кораби били силно повредени.

Това стреснало нападателитѣ, които решили да излѣзатъ пакъ на открито море. Турцитѣ подъ германска команда поправили разрушенитѣ крепости и довлѣкли нови батареи. Съглашенцитѣ сполучили на нѣколко мѣста предъ устията да извадятъ на суша войници, да ги укрепятъ подъ прикритието на морската артилерия и крайцеритѣ, ала тѣзи войскови части не били достатъчна сила да тръгнатъ напредъ по сухо къмъ укрепленията.

Натискъ на България въ първата половина на 1915 г. — Въ Европа събитията бързо се нижели. Въ Прусия и Северна Полша руската войска била разсипана и силно отстжпвала. Обратно, въ Галиция австрийцитѣ били бити и бързо отстжпвали въ Карпатскитѣ проходи. Въ Буда-пеща настжпило голѣмо безпокойство. Надалъ се силенъ викъ къмъ Германия за помощь. Положението на Австроунгария можело да се поправи, ако се облекчало откъмъ Сърбия. Затова нѣмцитѣ поканили България да се намѣси. Венизелосъ отъ Атина се обадилъ, че ако България тръгне противъ Сърбия, Гърция ще я нападне, съгласно договора. Ала една заплашителна телеграма отъ кайзера до краль Константина го принудила да уволни Венизелоса и да повика германофила Заимисъ.

Дарданелскитѣ боеве не дали резултати и нѣмцитѣ обявили, „че протоцитѣ сж непревзимаеми". Въ края на февруарий руската черноморска флота била вече готова за бой. Тя бомбардирала Босфора, но безрезултатно. Русия поискала нейната флота да застоява 24 часа въ Бургасъ за малки поправки и вжглища. Радославовъ не позволилъ.

Презъ София миналъ генералъ *Педжетъ*, личенъ адютантъ на английския краль. Той отивалъ въ Русия. Поискалъ аудиенция отъ Фердинанда и се срещналъ съ министритѣ. Убеждавалъ ги, че нѣма никаква опасность за България отъ Русия, ако отиде съ Съглашението. Той, както и генералъ По, и други политически лица, агитирали между шефоветѣ на опозицията да възбудятъ народа, за да принуди правителството да се намѣси на съглашенска страна или да се оттегли и стори мѣсто на друго правителство. Военни и политици били разбрали, че безъ България Дарданелитѣ и Цариградъ не могатъ да бждатъ превзети.

На 11 мартъ рускитѣ войски превзели Пшемисълъ, най-страшната австрийска крепость въ Галиция. Пленени били 117,000 австроунгарци, 2,500 офицери, 9 генерали и повече отъ 1200 разни орждия. Това направило въ България голѣмо впечатление. Сто и петдесеть хилядна руска войска се освобождавала отъ капитулиралия градъ и отивала да засили фронта. Очаквало се бързо и сждбоносно нахлуване къмъ Буда-Пеща и Виена. Руситѣ тържествували и правѣли новъ апелъ къмъ България да тръгва съ тѣхъ. 65 души български народни представители отъ опозицията поздравяватъ руската Дума съ победата. Председателя ѝ Родзянко отговаря съ горещо благопожелание за общо сътрудничество въ името на Славянството. Петроградския български пълномощенъ министъръ М. Маджаровъ, съ дългъ рапортъ убеждава българското правителство да потегли съ войскитѣ си противъ Цариградъ. Фердинандъ и Радославовъ четатъ съ досада тоя рапортъ и правятъ ядни бележки по него. Българскитѣ пълномощници въ Лондонъ и Парижъ сжщо съветвали България да иде съ Съглашението.

При това положение 111 души първенци написали и подали (на 16 мартъ) до царя ново писмо, въ което му казватъ:

„Свидетели на бедитѣ презъ 1913 и обезпокоени отъ нови още по-страшни, които могатъ да постигнатъ България, ние се отнасяме съ истинска откровеность до Васъ. Българскиятъ народъ подиръ една война, която го покри съ слава, днесъ е най-злочестъ на Балканитѣ. Неговата злочестина иде не отъ тържеството на вражеското оржжие, а отъ непредвидливость, несговоръ и некоректность на тия, що водятъ сждбинитѣ му... Победитѣ, спечелени съ толкова скжпи жертви, останаха безплодни, неизползувани за достигане крайния народенъ идеалъ — обединението на нацията. Сега положението се измѣни въ полза на България да спечели изгубеното. Но съветницитѣ на короната водятъ народа къмъ злочестини, както презъ 1913 год.

„Ние се боимъ за България, за нейната независимость, дори за нейното сжществуване. Българя е най-великото благо. Тя трѣбва да стои надъ всичко. Свещенъ дългъ е на държавния глава да сплоти народнитѣ сили. Обединени царь и народъ ще тръгнатъ изъ традиционния пжть близо до братска Русия... Сждбинитѣ на

България въ тоя часъ сж въ Ваши ржце. Обединете народнитѣ сили и ги поведете съ самоотверженость рамо до рамо съ потомцитѣ на царя Освободителя — за достигане поставения отъ него заветъ. Всѣкакви други пжтища водятъ къмъ катастрофи, еднакво страшни за народа и короната".

Правителственитѣ вестници веднага осмѣли тая постжпка на 111 столични граждани начело съ Ив. Вазовъ и д-ръ Стамболски, като нарекли писмото „махзаръ" *за война* въ полза на Русия. — „България *не иска война* за чужди интереси, *а миръ*", добавяли тѣ.

Случката въ Валандово. — На сръбско-българската граница ставатъ нѣколко случки, които съдействуватъ на германската политика. Особено силенъ билъ инцидента при *с. Валандово* (Струмишко). Чети отъ мѣстни турци и българи революционери образуватъ една внушителна сила, нападатъ (3 мартъ) сръбската войска въ трижгълника Валандово—Удово—Мелетково, въ редъ сражения убиватъ около 50—60 сърби, отнематъ имъ орждията, завладяватъ мѣстото и прекжсватъ желѣзопжтната линия за Солунъ. Това се почувствувало като опасенъ ударъ за Сърбия, която имала едничекъ изходъ и съобщения съ съюзницитѣ си презъ Солунъ, отъ кждето получавала оржжия, храна, муниции. Сръбското правителство съгледало въ тая случка пръста на българското правителство, протестирало и пратило силна войска, която възстановила реда. Следъ тая случка сърбитѣ станали още по-неотстжпчиви.

Въ Дарданелитѣ англофренцитѣ сполучили на 15 априлий да извадятъ войска на суша чрезъ залива Сулва, закрепили се и почнали да се разширяватъ и напредватъ по посока къмъ тѣснината при Майдосъ (гледай обр. 43). Турцитѣ се изплашили. Фети бей пристигналъ бързо въ София и настоявалъ България да нападне Сърбия съ цель да се отвори пжть за Германия, защото муницитѣ били на свършване.

Пробивъ на руския фронтъ на р. Дунаецъ. — Германия решила да направи нѣщо, което да произведъ силно въздействие върху Балканскитѣ народи. Германската главна команда възложила на фелдмаршала Макензенъ да поеме командата надъ австрийскитѣ

и германски войски въ Галиция и да победи напредващата руска войска. Макензенъ изпълнилъ възложената му задача. На 19 априлъ той обхваналъ съ грамадна артилерия рускитѣ позиции и пробилъ фронта

Обр. 44. Руския фронтъ къмъ Галиция и Прусия.

между гр. Тарновъ и Карпатския проходъ Дукла въ долината на р. Дунаецъ. Използвайки бързо пробива, той се явилъ въ гърба на руситѣ, които заемали гребена на Карпатитѣ. Третата руска армия командувана отъ Лозенградския полководецъ българинътъ

Радко Димитриевъ, била разбита и почти пленена[1]). Пробивътъ не можалъ да се запуши, та се започнало съкрушително руско отстжпление, което унищожило рускитѣ успѣхи въ Галиция така, както били унищожени отъ Хинденбурга ония въ Прусия. Гордиятъ кайзеръ Вилхелмъ веднага изпратилъ презъ Букурещъ открита телеграма до сестра си кралица София въ Атина: „рускитѣ войски на Карпатитѣ сж смазани, около 400,000 пленени. Грозно ще си изпати оня, който се обяви противъ мене". Това били недвусмислени заплахи противъ Ромъния и Гърция, които пречели на България да се намѣси.

И тъй, най-важниятъ членъ отъ Съглашението вече се изгубилъ. Русия изнемогвала по цѣлата линия, лишена отъ орждия и муниции.

Нова покана за намѣса. — При това положение, загрижени отъ руското поражение, съглашенцитѣ решително се обърнали къмъ Италия, Ромъния и България да се намѣсятъ въ тѣхна полза. Предъ настжпващата победоносна германоавстрийска войска въ Галиция, Ромъния се потаила и излеко водѣла преговори за територии, а не за бърза намѣса.

Върху българското правителство били направени нови устни постжпки. Новото положение на фронтоветѣ внушило смѣлость на Радославова да каже на англичанитѣ: „България нѣма да се откаже отъ своитѣ етнографически и исторически права. Тя не може безъ Македония, за която е проливала толкова кръвь. България иска цѣла Македония, Кавала, Серъ, Драма, Добруджа и линията Мидия-Еносъ. България ще бжде съ оногова, който гарантира тия нейни права".

Понеже нито Сърбия, нито Гърция отстжпвали доброволно нѣщо, появила се идеята, не е ли целесъобразно Англия да окупира съ свои войски Македония и да я предаде на България следъ мира? Въпросътъ се пренесълъ въ дипломатическитѣ канцеларии, но съгласие не се постигнало. Англия и Франция се заели да убедятъ Гърция за отстжпка, а на Русия предоставяли да направи сжщото съ Сърбия. Обаче, въ Петро-

[1]) Радко Димитриевъ билъ назначенъ за пълномощенъ министъръ въ Русия. Когато се почнала голѣмата война, той билъ уволненъ, та постжпилъ доброволецъ въ руската войска.

градъ сръбското влияние било силно, царь Николай и Сазоновъ мѣнили нѣколко пжти своето становище.

При тия условия Съглашението се обърнало пакъ решително къмъ Италия и Ромъния. Сега сериозно се започватъ пазарлъцитѣ. Ромъния иска Буковина, Бесарабия, Трансилвания съ Банатъ, почти до р. Тиса; Италия иска безусловно всички споменати по-рано земи (Трентино, Каринтия, Истрия и Далмация). Сърбия, която сжщо искала много, се вижда съвсемъ урѣзана. Тя претендира за Банатъ, исканъ отъ Ромъния; тя иска за новата югославянска държава освенъ Босна и Херцеговина, още Хърватско, Далмация съ цѣлия брѣгъ и островитѣ, пристанището Фиуме, Словения и Истрия. Споровете се изострили. Въ Нишъ, дето се намирали, било като пленници, било като бѣжанци и преселници много хървати, далматинци и словенци, се събралъ голѣмъ и буренъ *митингъ* противъ решението на Съглашението да даде на Италия исканитѣ земи съ Далмация и пристанищата. Италия не желаяла югославянитѣ да иматъ голѣмо морско пристанище въ Адриатика. Препирнитѣ се продължили, времето течало, а германцитѣ и австрийцитѣ напредвали къмъ Русия. Въ Петроградъ най-сетне обещали, че на Бесарабия ще се даде известна автономия, на Ромъния се отстжпва южна Буковина и Трансилвания, обаче безъ Банатъ, чието положение сетне щѣло да се опредѣли.

Българското правителство следѣло препирнитѣ за чужди земи въ съседитѣ и, да си даде известна тяжесть, то свикало данъчнитѣ войници на обучение.

Намѣса на Италия (май). — Следъ дълги и мжчителни преговори най-сетне по настояването на Англия се подписалъ въ Лондонъ договоръ, по който на Италия се признавали и гарантирали отъ Съглашението всички искани земи, освенъ Далмация, чието положение сетне щѣло да бжде опредѣлено чрезъ достигане споразумение между Италия и Сърбия, като представителка на югославянитѣ.

Този договоръ, сключенъ на 5 май, явно отивалъ противъ прогласения отъ Съглашението принципъ, че се бие за свободата и законнитѣ интереси на малкитѣ народи. Тревогата между южнитѣ славяни се повишила твърде много, когато узнали, че вмѣсто сравнителната

свобода, която до тогава имъ давала Австрия, съ близки и свободни пристанища, за напредъ голѣма часть отъ тѣхъ ще бжде откжсната отъ братята си и дадена на Италия.

На 11/24 май Италия известила Австрия, че понеже последнята не се съгласява да й отстжпи миролюбиво исканитѣ земи, то тя (Италия) скжсва досегашния си съюзъ съ нея и й обявява война[1]).

Италия съсрѣдоточила мобилизираната си войска по-рано и нападнала върху границитѣ на Австрия. Последнята изпаднала въ критическо положение. Нейнитѣ войски били съ германскитѣ къмъ Русия; държала нѣ-

Обр. 45. Италиянски фронтъ.

колко корпуса за всѣки случай противъ Ромъния и Сърбия и сега трѣбвало да приготви защита срещу новъ неприятель и то велика сила отъ 34 милиона население!

[1]) Общото положение на воюващитѣ държави въ момента на италиянската намѣса (31. V. 1915) било такова:

Централнитѣ сили били завладѣли:

а)	Цѣла Белгия	29,000 к. кл.
б)	Отъ Франция	22,600 „ „
в)	„ Русия . .	64,400 „ „
	Всичко . .	116,000 к. кл.

Съглашението било завладѣло:

а)	Отъ Германия (въ Елзасъ)	900 к. к.
б)	Отъ Ав.-Унгария	48,000 „ „
	Всичко . .	48,900 к. к.

Но Италия искала отъ Австрия почти изключително славянски земи, та австрийскитѣ славяни, които неохотно се били срещу Русия, поискали да отидатъ противъ Италия, за да бранятъ земята си. Споредъ това на Руската граница останали само маджари и австрийци, а славянитѣ заедно съ тиролцитѣ образували нова група съ нова команда, па се наредили по границата да посрещнатъ новия врагъ. Тука словенци и хървати вече не се бияли за Австрия, а за собствената си свобода и за това показали голѣма храбрость и издържливость.

Италиянскитѣ войски съ голѣми жертви едва достигнали до р. Изонцо и тамъ замръзнали. Малки успѣхи имали тѣ и въ Трентино.

ГЛАВА XII.

Успоредни преговори за съюзъ.

Първо предложение на Съглашението. — Подиръ намѣсата на Италия, българското правителство станало много безпокойно. Наближавалъ часа и за неговата намѣса. Ала то решило най-първо да добие малко българска земя отъ Турция. За това то усилило преговоритѣ въ Цариградъ. На 7 май Радославовъ поискалъ отъ турското правителство да повърне 605 заграбени вагони по линията Деде-Агачъ — Свиленградъ съ българска стока, за да се успокояло общественото мнение, та да се отворѣлъ пжть за съюзни преговори. Българскиятъ пълномощникъ предявилъ исканията на България къмъ Високата Порта. Това не могло да се скрие отъруситѣ и Сазоновъ въ Петроградъ (12 май) дава следната преценка за България: „не може да не се констатира, че родствената намъ България се колебае и се намира на кръстопжть. Ние, обаче, не можемъ да си представимъ такова политическо положение, при което българскиятъ народъ би тръгналъ противъ насъ. Въпрѣки всички перипетии, ние сме дълбоко убедени въ дружбата на българския народъ и сами хранимъ къмъ него такава. Нищо не може да го откжсно отъ насъ. Русия не преследва на Балканитѣ никакви користни цели. Едничката й задача е да сближи православнитѣ балкански народи. Щастливъ день ще бжде онзи, въ който сърби и българи се помирятъ и си дадатъ ржка за съюзъ“.

Съглашението не губѣло надежда да спечели България. На 16 май то направило *своето първо официално и писмено предложение*. Правителствата на четиритѣ съюзни сили предлагатъ на българското правителство да влѣзе въ действия противъ Турция при следнитѣ условия:

1) България незабавно да заеме, като свое владѣние Тракия до линията Мидия—Еносъ.

2) Съюзнитѣ сили гарантиратъ на България въ края на войната:

а) *Македония* до линиита Крива-Паланка Сопотъ на Вардара до Охридското езеро съ градоветѣ Крива-Паланка, Велесъ, Охридъ и Битоля.

3) На югъ България ще има сегашната сръбско-гръцка граница. Тѣзи отстѫпки зависятъ отъ справедливото възнаграждение, което ще се даде на Сърбия въ Босна, Херцеговина и по Адриатическия брѣгъ. До сключването на мира България нѣма да окупирва никаква часть отъ сръбска Македония.

4) Съглашението ще употрѣби своитѣ усилия предъ гръцкото правителство да отстѫпи на България Кавала, а въ замѣна на това Гърция да получи възнаграждение въ Мала-Азия.

5) Съглашението ще благоприятствува преговоритѣ между България и Ромъния за отстѫпки въ Добруджа.

6) Съглашението ще снабди България съ финансови срѣдства.

Министра-председателя Радославовъ получилъ това предложение, но не го съобщилъ веднага на своитѣ другари министри, ами го крилъ нѣколко дни. Презъ това време той отново съ дълга телеграма до цариградскитѣ български делегати Колушевъ и полковникъ Жековъ съветва да настояватъ предъ Портата да отстѫпи границата Мидия—Еносъ, като доказва, че само чрезъ тая отстѫпка България може да сключи съюзъ съ Турция. Царь Фердинандъ прочита тая Радославова телеграма и поставя резолюция: „очистителното е много силно“. Ала младотурцитѣ не искатъ и да чуятъ за такава граница. Тѣ се оплакватъ на германцитѣ отъ Радославова. Великиятъ везиръ съобщава на българския пълномощникъ, че такава отстѫпка е невъзможна. Младотурцитѣ не биха останали нито минута живи въ Цариградъ, ако населението би узнало, че тѣ ще отстѫпятъ Едрене и приематъ граница 50 километра до столицата. Работата се забавя. Чакъ тогава Радославовъ съобщава въ министерския съветъ съглашенскитѣ предложения, които опозицията чрезъ съглашенскитѣ дипломати въ София вече знаяла. Радославовъ настоялъ да се почакатъ преговоритѣ съ Турция, защото той се надѣвалъ да получи безъ война линията Мидия—Еносъ (за неутралитета си). На опозиционнитѣ викове и на своитѣ поддържници Радославовъ отговорилъ, че той ще направи такава умна политика, щото България *безъ война* ще добие землитѣ си, защото както нѣмскиятъ съюзъ, тъй и Съглашението, по официаленъ начинъ признаватъ българскитѣ права. Съ тая политика той се отбранявалъ срещу часть отъ опозицията, която искала да се почне войната на страната на Съглашението.

Тая „миролюбива“ Радославова политика, разбира се, не успѣла, защото не била приета нито отъ Турция и централнитѣ сили, нито отъ Съглашението. А сърбитѣ, щомъ се научили за предложението на съглашенцитѣ, дигнали страшна тревога и надали голѣми викове. Сръбскиятъ печатъ отворилъ война на България и не давалъ дума да се издума за нѣкакви отстѫпки.

Смъртьта на екзархъ Иосифъ I. — Въ тия времена на тревога и възбуждане относно начинитѣ за достигане народното единство, се поминалъ на 20 юний Негово Блаженство екзархъ Иосифъ I, представительтъ на цѣлокупния български народъ. Изчезването му добило значение на събитие отъ първостепенна важность при господствуващето настроение. Българскиятъ екзархъ въ Цариградъ олицетворявалъ духовната свобода на българитѣ въ Балканския полуостровъ и извънъ него. Политическитѣ схващания лично на Иосифа били: България да не се дѣли отъ Русия, защото съ нея е едновѣрна, едноплеменна и свързана съ незиблеми основи на миналото. По тази причина царь Фердинандъ и Радославовъ не благоволѣли къмъ него. Въ минути на народна тревога, множество видни граждани се събирали около екзарха и му предлагали да застане на чело на едно народно движение, което би имало за цель по-тѣсно духовно единение между славянитѣ и беззавѣтна вѣрность къмъ православния руски народъ. Понеже това можело да се изтълкува като политическа акция отъ

страма на либералното правителство, екзархътъ отказалъ отъ една подобна демонстрация, като несъвмѣстима съ истинското му назначение на църковенъ служитель на българския народъ.

Следъ смъртьта му народътъ устроилъ тържествено погребение на своя пастиръ, като духовенъ глава на българитѣ. 64 депутации отъ разни градове се събрали въ София да му дадатъ последнята почеть. На погребението присжтствувало дипломатическото тѣло въ форма и всички видни политически българи, освенъ царь Фердинандъ. Въ кортежа зела участие при погребението и една дружина отъ македонския легионъ доброволци отъ последнитѣ войни. Всички македонски дружества съ знамена, обвити въ черно, символизирали различнитѣ градове отъ Македония, заграбени отъ сърби и гърци, следвали погребалната колесница и наклонили знамената си надъ гроба на своя архиерей. Въ мисъльта на организаторитѣ на този националенъ тжженъ праздникъ това било зовъ къмъ възжделена Македония.

Народната тжга най-добре била изразена въ некролога на македонскитѣ братства, дето се казвало:

„Човѣкътъ, който половинъ вѣкъ работи безспирно и безъ умора за духовното единство на българския народъ, си отива вече. Иосифъ I склопи очи за винаги. Историята на неговия животъ е история на две поколѣния отъ Шаръ-планина до Черно море и отъ Дунава до Бѣло море. Две поколѣния, които на два пжти — въ 1878 год. и въ 1912 год. имаха щастието да се пригърнатъ при мисъльта за пълно изпълнение на тѣхния народенъ блѣнъ. Въ минутата, когато свободна България се прекланя предъ смъртнитѣ останки на върховния духовенъ началникъ на нацията, повече отъ милионъ българи, паднали подъ чуждо иго, не ще чуятъ тжжния звънъ на плачущитѣ камбани. Ние поднасяме отъ името на тоя измжченъ народъ последното *сбогомъ* отъ Скопие, дето българитѣ първи извоюваха право да се молятъ и обучаватъ на матерния си езикъ; отъ Охридъ, люлката на древната българска цивилизация; отъ Кукушъ, отъ Велесъ, отъ Струга, отечеството на братя Миладинови, отъ Дебъръ, люлка на българското художество; отъ Солунъ — отечеството на Св. Кирилъ и Методи; отъ Атонъ — дето Паисий пръвъ извика: „Българския родъ има история и става народъ" — и

отъ всички други градове на злочеста Македония. Сбогомъ, нашъ духовенъ владико, и следи отъ небеснитѣ висини, до колко ние достойно ще се боримъ за сбждване народния идеалъ" (подписали 28 братства).

Второ предложение отъ Съглашението. — Българското правителство усилено водѣло преговори съ турцитѣ, които се съгласявали да отстжпятъ до Марица, безъ Одринъ. Радославовъ силно настоявалъ по получи Лозенградъ, но турцитѣ упорствували.

Въ това време Съглашението поискало отговоръ на първото си предложение. За да прикрие преговоритѣ съ турцитѣ, Радославовъ запиталъ Съглашението: 1) колко ще се увеличатъ Сърбия и Гърция, 2) последнитѣ съгласяватъ ли се доброволно да отстжпятъ обещанитѣ земи. Тия въпроси се задавали на Съглашението да се печели време, докле българскитѣ делегати въ Цариградъ (Колушевъ, полковникъ Жековъ, д-ръ Точковъ) привършатъ преговоритѣ.

Съглашението запитало сърбитѣ, ще ли отстжпятъ въпроснитѣ земи? Сръбското правителство се бавило да отговори. Съглашението не дочакало отговора и направило на България следното предложение: „Четиритѣ сили (Англия, Франция, Русия и Италия) сж готови да обезпечатъ на България непосрѣдствено следъ войната оная часть отъ Македония, която по договора отъ 1912 год. съставяла тъй наречената безспорна зона. Гаранцията за тия земи се обвързва съ задължението на България да обяви, че сключва военна спогодба съ Съглашението, за да влезе въ война съ Турция въ единъ близъкъ срокъ. Ако такава декларация България не направи, горното предложение пада".

Радославовъ по обичая си и това предложение не съобщава въ Министерския съветъ. „Народни права" загатватъ за него въ общи думи, а министритѣ нищо не знаятъ. Министъръ Пешевъ, второто лице подиръ Радославовъ, запитва на саме последния и той едва подиръ 5 дни му дава да прочете частно предложението.

Презъ това време преговоритѣ съ турцитѣ усилено се водятъ. Чакъ на 30 юлий, Радославовъ инцидентно съобщава въ Министерския съветъ, че Съглашението прави второ предложение, но то било еднакво съ първото. Никакви разсжждения не станали въ съвета по

това предложение. Ала опозицията се научила отъ съглашенскитѣ представители и шефоветѣ се явяватъ предъ Радославова да искатъ освѣтление по новата съглашенска постжпка. Опозицията настоява за свикване на Камарата, да се събере короненъ съветъ и предупреждава Радославова да се пази отъ всѣка авантюра.

Но въ Полша рускитѣ работи отивали все по-зле. Австрийцитѣ зематъ обратно Пшемисълъ и Лвовъ. На 25 юлий германски и австрийски войски превзели столицата на Полша, *Варшава*, и всички укрепени градове около нея. Австрийцитѣ вcase Люблинъ и навлизатъ въ Русия. Австрийскитѣ успѣхи възпламеняватъ много българи. Всѣки виждалъ, че Русия е бита, че италиянцитѣ стоятъ на Изонцо и не могатъ да направятъ стжпка напредъ, а Дарданелитѣ се намиратъ още въ турски ржце, въпрѣки грамаднитѣ военни сили на Англия и Франция. Значи, Съглашението е бито. Тази мисъль се загнѣздила въ българския мозъкъ. Въ това време германофилитѣ засилвали агитацията си и правителството добивало куражъ. Препирнитѣ между старитѣ и младитѣ се усилватъ. Бащитѣ, свидетели на освобождението на България и знаещи неизчерпаемитѣ сили на Англия, Франция и Русия, стояли на своето становище, че въпрѣки временнитѣ неуспѣхи, Съглашението въ края на краищата ще възтържествува. Обратно, синоветѣ, младежьта отъ двата пола и всички благодушни хора, които искали да видятъ България велика, подържали, че Германия безусловно е по-добре подготвена военно и че тя смазва Съглашението, щомъ Русия се извади отъ строя на борцитѣ.

Въ този смисълъ написалъ до царя и генералъ М. Савовъ единъ рапортъ.

ГЛАВА XIII

Сждбоносниятъ августъ. — Формално обвързване на България.

Стълкновение на чувства и интереси. — Турцитѣ отлагали съгласието си относно двата брѣга на Марица и не давали нито дума за Лозенградъ. Радославовъ повикалъ българскитѣ делегати Жековъ и д-ръ Точковъ. Работата сѣкашъ се запрѣла. Но изеднажъ на сцената излиза князъ *Хохенлое*, който отивалъ отъ Берлинъ въ Цариградъ да замѣсти временно стария Вангенхаймъ. Князъ Хохенлое ималъ за първа задача на пжть за Цариградъ да мине презъ Ромъния и България, които да свърже здраво съ Германия. Въ Ромъния той не успѣлъ и тръгналъ за България. Въ София билъ приетъ отъ Радославова и веднага се явилъ въ двореца, дето предалъ на Фердинанда саморжчно писмо отъ кайзеръ Вилхелма. Хохенлое се срещналъ съ подпредседателя на Нар. събрание д-ръ Момчиловъ, най-върлиятъ германофилъ, та му казалъ: Дойдохъ да се запозная съ България и се считамъ щастливъ да констатирамъ, че не съмъ излъганъ въ чувствата, които съмъ хранилъ къмъ нея. Въ Германия познаватъ високитѣ качества на българската раса. Въ бждещитѣ комбинации, които смѣтатъ въ Берлинъ, влиза грижата да се даде на България мѣстото, което заслужава българската раса на Балканитѣ. Руската войска вече окончателно е извадена отъ строя". Тѣзи ласкателни и обещаващи думи, обнародвани съ едри букви въ всѣкидневнитѣ вестници, направили силно впечатление. За благото на България сега говорилъ не другъ, а желѣзна и победоносна Германия — тъй говорѣли хората, които образували пропагандаторска мрежа на нѣмската политика.

Отъ София Хохенлое заминалъ за Цариградъ. Тамъ той убедилъ младотурцитѣ да отстжпятъ двата брѣга на Марица, гарата Кара-Агачъ при Одринъ, цѣлата желѣзница и да пратятъ въ София делегатъ да подпише договора за съюзъ.

Опозиционнитѣ водачи вече виждали, че България въ скоро време, особено като се прибрала жътвата, ще бжде увлечена въ война на страна на Германия. Нѣкои отъ тѣхъ обиколили много градове, говорили за опасностьта отъ Радославовата политика, призовали народа къмъ съпротива и вѣрность въ Русия, ала тѣхниятъ гласъ не можелъ да развълнува масата, защото думитѣ имъ блѣднѣяли предъ следнитѣ силни факти: 1) руската войска е разнебитена и се оттегля задъ Брестъ-Литовскъ, изоставяйки Ковно, Гродно, Бѣлостокъ; 2) Дарданелитѣ не падатъ, и 3) италиянската войска не може да мине Изонцо.

Водачътъ на демократическата партия Ал. Малиновъ изказалъ следното характерно за момента мнение

предъ единъ френски кореспондентъ въ София: „Признавамъ, че симпатиитѣ на демократическата партия сж изцѣло къмъ нашитѣ братя руси и Съглашението; но все пакъ само интереса на България води нашата политика. За насъ е ясно, че въ края на краищата Съглашението ще диктува мира .... Азъ не ви говоря съ езика на чувствата. Нашиятъ интересъ ни кара да тръгнемъ, но съ условие да получимъ Македония. Съглашението ни обещава безспорната зона по договора отъ 1912 г., но Сърбия заявява, че не дава нищо. Нейнитѣ вестници ни нападатъ всѣки день до ожесточение. Близкото минало ни учи да бждемъ предпазливи и недовѣрчиви. Ако не позволявате да окупираме Македония, окупирайте я вие. Времето минава. Преговоритѣ съ Турция продължаватъ подъ председателството на Германия. Ако турцитѣ отстжпятъ, това значи, че минаваме на страната на централнитѣ сили. А то ще бжде нещастие за България. Съглашението казва: решете се! Ние отговаряме: решете се по-рано вие. Каквото давате, дайте го още сега, та да се подкопае правителствената германофилска политика"[1]).

Още по-категорично се изказва А. Ляпчевъ, родомъ отъ Македония. „Трѣбва да се биемъ. Но съ кого? Ето трагичния въпросъ! Какво иска България? Да се поправи неправдата на Букурещкия договоръ. Безъ съмнение България направи презъ 1913 год. грѣшки. Но дали сега нѣма да направи още по-голѣми, ако тръгне безъ нѣщо сигурно? Народътъ ще се бие, ами ако бжде сетне излъганъ въ надеждитѣ си, какво ще стане? Трѣбва да му се даде нѣщо сигурно и да му се каже: бий се за това. Или трѣбва да се спогодимъ съ сърбитѣ или съ турцитѣ. Намѣсата на България ще ускори свършека на войната, защото щомъ се превзематъ Дарданелитѣ и Цариградъ, Русия ще бжде подкрепена. Сегашното правителство води нѣмска политика, като мисли съ нея да спаси страната, но то се лъже. Политиката трѣбва да се промѣни. Съглашението трѣбва да даде гаранции на измамения по-рано народъ. Сърбитѣ сж непримирими. Нещастието е, че не сръбското правителство, не народа, а войската — тайната организация „Черна ржка", главния щабъ, води

[1]) Марсель Дюнанъ. *Българското лѣто* стр. 91—98.

сръбската политика. Щомъ това е така, можемъ ли да питаме единъ воененъ сърбинъ, какво отстжпва на България? Ножътъ не се дава на болния да си прави самъ операция". Въ сжщия духъ сж говорили Ив. Евст. Гешовъ, Т. Теодоровъ, д-ръ Генадиевъ и др. Тѣ подържали, че България трѣбва да тръгне съ Съглашението, но искатъ реална гаранция — предварителна окупация.

Отъ друга страна, България икономически и търговски била затворена. Турцитѣ задържали българскитѣ стоки, що идѣли отъ Деде-Агачъ; Ромъния задържала ония, що идѣли отъ Унгария и Русия презъ нейнитѣ земи. Дунавътъ и притоцитѣ били затворени. Реколтата била превъзходна, ала износъ не можелъ да се прави[1]). Ажиото достигнало 14%. Паричната мжчнотия вжтре била голѣма. Трѣбвало да се намѣри изходъ.

Но Съглашението още не се отчайвало. То предложило на сърбитѣ да отстжпятъ безспорната зона. Скупщината (1—10 августъ) поискала да узнае, кои земи Сърбия ще получи вмѣсто Македония. Съглашението бавило отговора си. Скупщината заседавала бурно. Пашичъ запиталъ Венизелоса въ Атина, понеже той билъ спечелилъ изборитѣ и отново заелъ властьта, съгласенъ ли е българитѣ да минатъ оттатъкъ Вардара? Венизелосъ отговорилъ, че е съгласенъ, но съ условие къмъ Охридъ да има обща граница между Гърция и Сърбия. Отъ своя страна Венизелосъ обещавалъ да отстжпи на България Кавала съ 2000 кв. километра землище. Щомъ чулъ това, кральъ Константинъ и военнитѣ германофили се обявили решително противъ тия отстжпки. Константинъ заявилъ, че ако България действува заедно съ Австрия и Германия противъ Сърбия, договорътъ между Гърция и Сърбия за помощь е незадължителенъ.

Съглашението се отчаяло и назначило френския генералъ Сарай да иде съ войска въ Солунъ съ задача да обуздае Константина и да окупира Македония.

[1]) Френскиятъ поданикъ Деклозиеръ въ съгласие съ френски банки започналъ да закупва жита въ България само да не паднатъ въ ржцетѣ на германцитѣ, които чувствували оскждность отъ хлѣбъ. За тази цель той привлѣкълъ д-ръ Генадиева и чрезъ него раздалъ на партизанитѣ му капаро около 15—20 милиона франка за покупка на жито. Привлѣчени били и земледѣлци депутати, та и тѣ получили голѣми суми капаро. Правителството усѣтило работата и запрѣло износа.

Борба между опозицията и правителството. — Германцитѣ отпуснали авансъ срещу заема отъ 500 милиона и уговарятъ условията за постройката на линията Хасково—Портолагосъ, пристанището и експлоатацията на мината Перникъ. Сетне специалисти почнали да посещаватъ министерствата на постройкитѣ, търговията, земледѣлието, и да разговарятъ за предприятия като въ собствената си страна. А лошото положение на Русия още повече ги улеснявало. Рускиятъ воененъ органъ „Руски инвалидъ" обнародвалъ една горчива и обвинителна статия противъ англичани и френци, които предпочитали да водятъ само подземна, окопна война, като къртици, а не рискували да помогнатъ и спасятъ Русия съ сѫщото самопожертвувание, съ което Русия спасила Парижъ, като закарала корпуситѣ си въ Мазурскитѣ блата. „Всички се питатъ, пише вестникътъ, възможно ли е Германия да отслаби цѣлия западенъ фронтъ и да хвърли войскитѣ си само срещу Русия, безъ да се бои, че въ това време англофренцитѣ ще излѣзатъ отъ окопитѣ си и ще пробиятъ тънкия германски фронтъ? Веднага се скроила интрига, че рускитѣ съюзници пазятъ своитѣ сили, и допуснали Русия да бѫде бита и повалена, та въ бѫдащитѣ събития да иматъ свободни рѫце въ Цариградъ. Въ България настѫпило особено двоумение: Ако Англия и Франция допускатъ да бѫде бита Русия, най-якиятъ гръбнакъ на Съглашението, то какви сили биха жертвували тѣ, ако нѣмцитѣ и турцитѣ нападнѣха България?

Това питане идѣло много въ полза на либералското правителство. Опозиционнитѣ шефове настояватъ предъ Радославова: 1) да се свика камарата, 2) да се събере короненъ съветъ, 3) да се образува коалиционенъ кабинетъ отъ всички партии и тогава да се прецени, какво трѣбва да прави България. Правителственитѣ вестници, обратно, доказватъ, че всичко това е безполезно, дори опасно. Коалиционно правителство, каквото предлага опозицията, било недееспособно. Отдѣлнитѣ усилия щѣли да се парализиратъ, защото липсвало едномислие въ рѫководнитѣ лица. България трѣбвало да избере най-лесниятъ пѫть за защита на народнитѣ интереси. Тѣ посочвали настойчиво, че ако българската войска тръгне противъ Турция и стигне до Цариградъ, България щѣла да бѫде окупирана отъ германска войска.

Радославовъ продължавалъ още да крие второто предложение на Съглашението, а съ Турция вече завършвалъ преговоритѣ. За всичко той се съветвалъ само съ германския посланикъ Михаелесъ и съ австрийския Тарновски. Министерскиятъ съветъ билъ еднопартиенъ, ала не еднодушенъ: военниятъ министъръ генералъ Фичевъ билъ за Съглашението или за неутралитетъ до край, Апостоловъ, министъръ на желѣзницитѣ, приятель на Генадиева, нѣмалъ довѣрието на Радославова, Пешевъ — министъръ на просвѣщението, е бивалъ редовно игнориранъ. Едничъкъ Тончевъ знаялъ всички тайни работи и то повече чрезъ германския и австрийския пълномощници. Военниятъ министъръ Фичевъ, отдавна чувствувалъ недовѣрието на царя и Радославова; той виждалъ, че задъ него се кроятъ военни договори, та си подалъ оставката на 4 августъ. Полковникъ Жековъ, който се билъ завърналъ отъ Цариградъ, дето ходилъ по царска заповѣдь да прави военни спогодби, билъ повиканъ отъ царя и назначенъ за воененъ министъръ. Проличало, че въ рѫководството на войската се създава подмладяване. По-старитѣ генерали и полковници били изоставени. Приближавали се по-млади сили, които вѣрвали, че Германия е непобедима. Жековъ знаелъ съ кого ще иде България, та заедно съ близкитѣ си сътрудници се заелъ да подготви потрѣбния духъ въ армията.

Тая група млади офицѣри, свързани и съ приятелски връзки, въодушавени съ високъ патриотизъмъ, на 10 августъ дали своето заключеиие, че българската армия е способна и готова да пристѫпи къмъ действия.

Опозицията не желае да приклони глава. Свикватъ се на важно съвещание по трима представители отъ всѣка партия и то най-първитѣ хора[1]).

Следъ нѣколко срещи опозицията решила да издаде позивъ къмъ народа. Въ тоя позивъ се казва: „Днешното сѫдбоносно време налага, представителитѣ на опозицията и правителството задружно да обмис-

[1]) Отъ *демократич.* партия Малиновъ, Ляпчевъ, Мушановъ; отъ народната — Гешовъ, Теодоровъ, Буровъ; отъ прогресивната Даневъ, Люцкановъ, Сарафовъ; отъ радикалната — Костурковъ, Георговъ, д-ръ Фаденхехтъ; отъ земледѣлцитѣ — Стамболийски, Димитровъ, Турлаковъ; отъ социалдемокр. — Сакъзовъ, Пастуховъ, Джидровъ.

лятъ поведението, което се налага на България. Въ всички държави, голѣми и малки, централната власть се съветва съ народнитѣ представители, които трѣбва да бждатъ осветлени върху положението, та да действуватъ за успокоение на населението, чието довѣрие е необходимо, за да се осигури единодушието, потрѣбно за народната акция. Радославовъ подъ разни предлози отказва да преговаря съ народа за своята политика. Той се бои, че ако се свика камарата, възможно е правителството да бжде бламирано, и въ такъвъ случай трѣбвало да се разтури камарата и да прави нови избори, което щѣло да забави решението на България. Тази правителствена политика разрушава, а не създава, раздѣля, а не съединява народа; сжщата политика бѣ неодобряряна на два пжти отъ болшинството на народа при изборитѣ, днесъ е осждена отъ общественото мнение като пагубна, защото нѣма истинска подръжка на народното събрание. Тази политика е противна на интереситѣ на народа и държавата, когато се налага съ сила, въпрѣки чувствата и волята на народа".

Опозицията протестира и кани народа да поиска „незабавното свикване народното събрание на извънредна сесия".

Позивътъ билъ придруженъ съ следнитѣ разяснения отъ опозиционнитѣ вестници: „Днесъ цѣла България има само една цель — да излѣзе отъ кризата обединена, но безъ авантюри. Върху тая точка тя е единодушна и желае да бжде послушана отъ правителството. Днесъ, когато цѣлъ народъ е въодушевенъ отъ едно и сжщо желание, не може да става дума за партийни амбиции, коя партия какво иска, а трѣбва да господствува единъ общонароденъ възгледъ. Правителството води България къмъ централнитѣ сили и вѣрва, че съ тѣхна помощь ще достигне народния идеалъ. Опозицията мисли обратно — че съ помощьта на Съглашението България е по-сигурна за своето обединение. Какво се иска въ такъвъ случай? Двете гледища да се съберать, да се разберать и да достигнатъ едно решение. А това решение ще изпълни единъ коалиционенъ кабинетъ".

Официалнитѣ вестници, отговарятъ съ ярость на опозицията и подържатъ, че опозицията не е единодушна, че въ нейнитѣ редове има голѣми различия и разни схващания и мнения, че при такива условия,

единъ коалиционенъ кабинетъ не ще може да земе никакво здраво решение, каквото времето иска. Радославовъ заявява, че само сегашното правителство има право да избере срѣдствата за освобождение на Македония. Той твърди, че нѣма да прави авантюра и обвинява противницитѣ си, че тѣ искатъ властьта съ цель да хвърлятъ страната въ една война, която чужденцитѣ искали за своитѣ интереси.

Кинематографътъ на помощь. — Освенъ че правителственитѣ вестници се нахвърлили върху опозиционнитѣ шефове, които нарекли борци за чужди интереси, предатели, кжсогледи и пр., но се употрѣбило и друго най-действуваще срѣдство върху въображението на тълпата. Въ София и изъ цѣла България били пренесени отъ фронтоветѣ филми, които веднага се поставяли въ кинематографитѣ. Чрезъ тия филми се представяло, какъ германцитѣ поразяватъ руската войска, какъ бѣгатъ казацитѣ; какъ затъва руската артилерия изъ блатата; какъ се разрушаватъ рускитѣ крепости, запалватъ се и се превзематъ градоветѣ; какъ се посрещатъ победителитѣ германци и австромаджари; какъ германскитѣ бързи крайцери присрещатъ и потопяватъ неприятелскитѣ кораби изъ океанитѣ и т. н. Публиката се трупала до задушаване, гледала съ захласъ боеветѣ и излизала съ впечатлението, че Русия е смазана, а Германия — непобедима.

По този начинъ се създало особено настроение, преплели се амбиции и чувства отъ притриотически копнежи, страхъ, дългъ и отмъщение. Градската интелигенция, що се държала по-далечъ отъ партизанския бѣсъ, се видѣла поставена въ омагьосанъ кржгъ. Новинитѣ отъ руския фронъ идѣли всѣки день и тѣ носѣли все по-съкрушителни известия за Съглашението.

И България станала арена на спекулантски и неприятелски състезания, ужъ съ търговски предприятия, въ които участвували и народни представители. Цѣла мрежа германски агенти, подъ формата на търговци, обикаляли страната, непазена отъ никого, и закупвали отъ градоветѣ, селата и най-затънтенитѣ колиби главнитѣ предмети: жито, вълна, бакъръ и кожи. Тия нѣща се купували безъ пазарлъкъ, съ наддаване, събирали се веднага и се складирали по гаритѣ. Цената се повишила много и скжпотията веднага настжпила.

Събранитѣ отъ германцитѣ товари трѣбвало да се изнесатъ отъ България и закаратъ въ Германия, но за това трѣбвало да се отвори свободенъ пжть.

Сключване на договоритѣ съ Турция и Германия. — Германската политика така нагласила работата, щото договоритѣ между България, централнитѣ сили и В. Порта да се сключатъ едновременно. На 14 августъ Радославовъ съобщава тая новина само на нѣколко министри, най-близкитѣ. Започватъ да редятъ параграфитѣ въ договора за приятелски съюзъ и военни спогодби едновременно съ Турция и Германия. Обаче, нѣкои параграфи, поставени отъ централнитѣ сили, възбуждатъ недоумения. За да се изглади всичко, въ София пристига специаленъ пратеникъ на кайзера, Мекленбургския херцогъ Албертъ. Царьтъ го приема, като желанъ и искренъ гостъ въ двореца си. Въ това време (17 августъ) за първъ пжть Радославовъ съобщава въ Министерския съветъ общи мисли за спогодбитѣ съ Турция и Германия. За да въздействува върху всички министри, Радославовъ добавя, че се научилъ отъ вѣрно мѣсто, какво Русия и Сърбия сключили съюзъ да раздѣлатъ България[1]). Между Мекленбургския херцогъ, царя, Радославовъ и военния министъръ, генералъ Жековъ се водятъ тайни разговори, безъ известие на началника на щаба. Уговорено било България да участва само съ 4 дивизии срещу Сърбия и съ една въ Македония. България се задължава да се бие само срещу малки държави, а ако тя бжде нападната отъ велики сили, срещу тѣхъ ще да се биятъ войскитѣ на Германия и Австрия.

Присжтствиието на херцога Мекленбургъ дава единъ видъ тържественость за сключване договоритѣ. Царьтъ завелъ херцога въ Рилския монастиръ. Тамъ чакали 400 души юнкери за производство въ първия офицерски чинъ. Царьтъ въ присжтсвието на херцога извършва церемонията и съветва въодушевенитѣ младежи да чакатъ бодри за близкитѣ действия.

Мекленбургскиятъ херцогъ на заминаване направилъ следнитѣ изявления, които, напечатани съ едри букви, направиха огромно впечатление: „Очарованъ съмъ отъ България. Чудна природа и способенъ народъ.

---

[1]) „Обвинителенъ актъ" — Дневникъ Пешевъ, стр. 476, 17. VIII. 1915 г.

Въ кжсо време вие сте направили напредъкъ, който ви издига като най-могжщата държава на Балканитѣ. Въ Рилския монастиръ видѣхъ вашитѣ юнкери. Вие може да се гордѣете съ тѣхъ, както ние се гордѣемъ съ нашитѣ . . . . Вашиятъ царь е извънредно уменъ и предпазливъ държавенъ глава. Неговото правителство държи добра външна политика. Време е вече да свържете съюзъ съ Германия. Никаква опасность нѣма за България отъ нейната спогодба съ централнитѣ сили. Германия и съюзницата ѝ Австро-Унгария нанесоха толкова славни победи и скоро ще диктуватъ европейския миръ. Подобна спогодба ще ви осигури блѣскаво бждеще и спокойно развитие на Балканитѣ".

И тая спогодба, наистина, дошла. Военниятъ аташе въ Берлинъ, полковникъ Ганчевъ, билъ пратенъ отъ царя въ Плесъ (Германия) да се срещне съ началникъ-щаба Фалкенхайма и да подпишатъ уговореното.

Спогодбата между Турция и България се подписала на 21 августъ. Министерскиятъ съветъ не знаелъ сжщностьта ѝ и всѣки се догаждалъ и тълкувалъ по своето схващане. Единъ отъ министритѣ, вториятъ подиръ Радославова (Пешевъ), недоумява и самъ се съмнява въ добрия край на това, що готви Радославовъ („Дневникъ" стр. 477).

На 24 августъ се подписватъ въ единъ день и часъ следнитѣ договори:

I. Договоръ за приятелство и съюзъ между България и Германия.

1. Договорнитѣ страни си обещаватъ миръ и приятелство, не ще влизатъ въ никакъвъ съюзъ или спогодба, насочена противъ една отъ тѣхъ, ще следватъ еднаква политика и ще си даватъ помощь въ границитѣ на тѣхнитѣ интереси.
2. Германия гарантира независимостьта и териториялната цѣлость на България. Ако България бжде нападната, Германия ще я брани съ войскитѣ си, и обратно, ако Германия безъ предизвикателно бжде нападната, България отива на помомощь съ войскитѣ си.
3. Договорътъ се сключва за 5 години, до 31 XII 1920 год.
4. Договорътъ се пази въ тайна по взаимно споразумение.
5. Ратификацията на договора ще стане въ София.

Подписали: Радославовъ, Михаелесъ.

II. Тайна спогодба между България и Германия.

България и Германия предприематъ задружна военна акция противъ Сърбия и се съгласяватъ:

1) Германия гарантира на България: а) цѣла днешна сръбска Македония (до Шаръ), б) земитѣ по Морава, съ гранична линия, която иде отъ Дунава, минава лѣво отъ устието на Морава, слѣдва вододѣла между българска и сръбска Морава, върви по гребена Черногорията, обгръща Качаникъ и поема линията по Шаръ споредъ Санъ-Стефанския договоръ до Охридското езеро и завива по сегашната гръцко-сръбска граница.

2) Ако Ромъния се намѣси на противната страна въ войната, България ще получи Добруджа до границата, теглена по Берлинския договоръ съ поправка.

3) Ако Гърция направи сжщото, България ще получи земитѣ, дадени ней по Букурещкия договоръ 1913 г.

4) Договорнитѣ страни сключватъ миръ по взаимно съгласие.

5) Германия, съвмѣстно съ Австро-Унгария, се задължава да отпусне на българското правителство воененъ заемъ отъ 200 милиона лева, които ще бждатъ турени на разположението му на четири пжти: 50 милнона въ деня на мобилизацията, 50 милиона следъ единъ месецъ, 50 милиона следъ два месеца, и 50 милиона следъ три месеца.

Ако войната продължи повече отъ 4 месеца, Германия и Австро-Унгария ще отпуснатъ новъ заемъ, ако отъ такъвъ има нужда.

6. Тази спогодба влиза въ сила едновременно съ военната конвенция.

Подписали: д-ръ В. Радославовъ, Г. Михаелесъ.

III. Тайна спогодба между България, Австро-Унгария и Германия.

1) Главнитѣ команди на Германия, Австро-Унгария и България се съгласяватъ за общо действие противъ Сърбия. Първитѣ две почватъ въ срокъ 30 дни, а България въ срокъ 35 дни. Германия и Австро-Унгария иматъ най-малко 6 пехотни дивизии, а България — 4 дивизии.

2) Общата команда на съединенитѣ така сили ще бжде повѣрена на германския фелдмаршалъ Макензенъ, чиято задача е да бие сръбската армия, дето и да я намѣри.

3) Заповѣдитѣ на фелдмаршалъ Макензенъ сж безусловно мѣродавни за съюзнитѣ войски.

4) Щомъ се отвори пжтя презъ България, Германия изпраща смѣсена пехотна бригада въ Варна и Бургасъ за служба и управление на подводницитѣ и защита на брѣговетѣ.

5) Германия дава на България военна помощь отъ 200 милиона франка и военен материалъ споредъ нуждата.

6) Турция дава военна помощь било къмъ Деде-Адачъ, било другаде; нейнитѣ войски ще се биятъ подъ българска команда.

7) България запазва неутралитетъ къмъ Ромъния и Гърция, ако тѣ стоятъ мирни.

8) България се задължава най-късно до 15 дни отъ тоя договоръ да мобилизира 4 дивизии и да ги отправи въ опредѣленото мѣсто, та на 35-ия день да бждатъ готови на сръбската граница. Освенъ тѣхъ България да мобилизира най-малко една дивизия, която ще премине сръбската граница и ще окупира Македония.

9) България се задължава да пропуска свободно всички материяли и войскови части за Цариградъ.

Подписали: за Германия фонъ *Фалкенхаймъ*, за Австроунгария — *Конрадъ*, за България полковникъ *Ганчевъ*.

Спогодба съ Турция. — Българското правителство не сключило таенъ договоръ и военна конвенция съ В. Порта. То приело и подписало една обикновена спогодба за поправка на границата безъ всѣкакви други увръзи.

Спогодбата гласи, че за да се запази приятелство и миръ между България и отоманската империя, В. Порта, зачитайки търговскитѣ интереси на България, се съгласява да опредѣли границата отъ Тунджа до Бѣло море, така че като остави гарата Караагачъ на България, граничната линия минава въ лѣвата страна на Марица и върви на два километра разстояние успоредно съ рѣката чакъ до Бѣло море.

Отстжпената земя, около 2,000 километра, ще получи България, когато мобилизира, съсрѣдоточи войскитѣ си и влѣзе въ война съ Сърбия, за да отвори необходимия за Турция пжть Виена—Цариградъ. Освенъ това България се задължавала да дава храна и вжглища на турцитѣ.

Де, кога и какви войски ще праща Турция на бойното поле, това било уговорено направо съ Германия. По тоя въпросъ България нѣмала никакви задължения.

Едновременно съ тия договори германскиятъ пълномощенъ министъръ въ София подава на Радославова нота, съ която иска, щото, за да се спечели неутралитета на Гърция презъ войната, България трѣбвало да обещае, че като навлѣзе българската войска въ Македония, тя нѣма да окупира двата окржга: Гевгилийски и Дойрански, а обратно, съгласява се тия два окржга да се присъединятъ къмъ гръцката територия при сключване на мира.

Върху тази нота Фердинандъ съ удоволствие бележи: „много добре, съгласенъ съмъ". Радославовъ приема сжщо предложението и телеграфира за това на атинското правителство.

ГЛАВА XIV

Въ надвечерието на войната.

Граждански позивъ. — Подписанитѣ договори се държали въ тайна. Обаче опозицията успѣла да се научи за тѣхъ. Шефоветѣ се събиратъ на съвещание и поискватъ ауденция отъ царя. Нѣкои предлагали да се прибѣгне до по-революционни мѣрки, ала върху това не се достигнало съгласие.

Въ сѫщото време група граждани, военни, търговци, писатели, професори, на чело съ народния поетъ Ив. Вазовъ, издаватъ следния позивъ:

„Граждани, една ужасна опасность виси надъ България. Тикатъ я въ лагера на вѣковнитѣ ѝ неприятели, въ вреда на интереситѣ ѝ, на традицiитѣ ѝ, на длъжностьта ѝ. Нека разберемъ явната гибель, която ни застрашава и да се проникнемъ отъ върховнитѣ задължения къмъ отечеството.

Всички — хора на науката, писатели, търговци, земледѣлци, занаятчии, работници, вие всички граждани безъ разлика на партии, живущи въ села и градове, забравете вашитѣ политически ежби и си подайте рѫка да спасимъ България. Правителството е сключило договоръ съ Турция и чака удобния моментъ да хвърли страната въ война за интереса и по волята на Германия. То спъва свободата на печата, забранява публичнитѣ събрания, не свиква Народното събрание, покровителствува и окуражава продажната преса, за да задуши чувствата на народа съ цель да хвърли синоветѣ му въ страшната война, която ще убие надеждитѣ на България!

Нека станемъ като единъ човѣкъ и да не позволимъ да се извърши това лудешко дѣло.

Нека подкрепимъ народнитѣ представители отъ опозиционнитѣ партии въ тѣхната борба. Стига раздори и равнодушие. Отъ нашата солидарность зависятъ сѫдбинитѣ на отечеството.

Да не допуснемъ да се повтори 16 юний!

Да не позволимъ да сполети България по-ужасенъ погромъ!

Нека искаме да се свика Камарата и да се чуе народния гласъ. . ."

И този позивъ, както и другитѣ, билъ конфискуванъ, злъчно нападнатъ отъ правителственитѣ органи и представенъ като дѣло на непатриоти българи.

Трето предложение на Съглашението. — На 1-и септемврий съглашенскитѣ пълномощници по отдѣлно подаватъ нота до българското правителство, че България ще получи безспорната зона отъ Македония следъ мира, но сега тя трѣбва да се намѣси противъ Турция. Рускиятъ пълномощенъ министъръ Савински устно явилъ на правителството, че Съглашението не зема сега принудителни мѣрки противъ Сърбия, защото може да отслаби съпротивителния ѝ духъ противъ Австрия, но ако България желае, Съглашението ще окупира предварително обещаната зона, за да я предаде сетне на България.

Опозиционнитѣ вестници и обществото започнали трѣскаво да обсѫждатъ новото положение. Тѣ още не знаяли, че формални договори съ Германия и Австро-Унгария сѫ сключени. Мислѣло се, че Радославовъ е още свободенъ, въпрѣки наклонностьта му къмъ Германия. Трѣбва ли да се иска предварителна окупация на Македония? Две мнения за това нѣмало. На Сърбия никой не вѣрвалъ.

Съглашенското предложение се обезсилвало отъ официалнитѣ вестници, които изтъквали, че правителството спечели отъ Турция Одринъ, Димотика, Марица и желѣзницата *безъ война*, като справедлива конпенсация за българския неутралитетъ. По сѫщия сигуренъ начинъ то щѣло да спечели и Македония. Радославовъ често повтарялъ: България ще спечели безъ авантюра.

Духътъ на войната вече витаелъ надъ цѣлата страна. Военнитѣ въ всички гарнизони знаяли, че въ скоро време ще си осмъстятъ за унижението и оскърблението, което имъ се нанесло презъ 1913 г. Чрезъ офицеритѣ настроението се предавало на публиката. Военнитѣ музики скоро се снабдили съ новия маршъ „Съюзници разбойници". Неговото гръмко изпълнение на всѣкжде, въ бирарии, градски градини, въ походъ, възбуждали наранената българска душа за отплата.

Македонска дивизия. — Македонскитѣ организации въ София знаели договоритѣ. Тѣ разпоредили да се свикатъ изъ цѣлата страна въ София всички бивши

опълченци и македонски бѣжанци, годни за орѫжие. Образувала се цѣла македонска дивизия отъ около 30,000 души, която си имала своитѣ офицери, родомъ изъ Македония, своитѣ войводи, своитѣ командири и домакини. Започнало се нейното обмундирование и военно обучение. На нея се възлагало задачата да окупира Македония, като свой роденъ край.

Опозиционнитѣ шефове предъ царя (4-и септ.). — Опозиционнитѣ водачи най-сетне получили исканата ауденция отъ царя. Присѫствували Гешовъ, Малиновъ, Даневъ, Найчо Цановъ и Стамболийски. Социалдемократитѣ отказали да пратятъ при царя Сакѫзова. Тѣснитѣ социалисти не зимали никакво участие въ съвещанията на опозицията, та и въ тоя случай тѣ стояли на страна.

Опозицията се съгласила да избере Малинова като нейнъ водачъ, но тя не се съгласила Малиновъ да произнесе обща речь и отъ името на всички да предяви общоприето искане. Приело се той да говори отъ името на своята партия.

Малиновъ произнесълъ предъ царь Фердинанда речь, въ която казалъ: „Сегашното правителство е решено на авантюри, които ще докаратъ само катастрофи за България. Видимо говори за неутралитетъ, а тайно готви съюзъ съ Германия. Въ първия случай България ще стане като Белгия — бойно поле между нахлуващитѣ въ Сърбия германци и стоваренитѣ въ Солунъ англофренци. Въ втория случай ние ще имаме като неприятели три балкански държави (Сърбия, Гърция и Ромъния) и четири велики. Това ще бѫде края на България. Положението е тежко. За да излѣземъ отъ него, трѣбва да се свика Народното събрание и да се състави правителство, въ което да участвуватъ всички партии".

Отъ името на своитѣ партии Гешовъ и Даневъ превели нови аргументи за подкрепа на Малиновото мнение. Нека забележимъ, че въ тая ауденция Найчо Цановъ отъ радикалната партия и Ал. Стамболийски отъ земледѣлческия съюзъ за пръвъ пѫть се явили предъ държавния глава, защото по тѣхнитѣ убеждения царьтъ само трѣбвало да царува, но не и да управлява. Личниятъ режимъ на царь Фердинанда билъ отблъсналъ тия партии, както и социалиститѣ, далечъ отъ двореца и ги правѣлъ наклонни повече за републиканска форма на управление.

Стамболийски: Ваше Величество, когато за пръвъ пѫть се явява предъ васъ представитель на земледѣлческа България, той е длъженъ да ви каже високо и смѣло истината, особено въ единъ такъвъ сѫдбоносенъ моментъ, въ който България преживява най-тежкитѣ си дни. Тая истина е: всѣка акция, която ще предприемете съ днешното правителство, предварително е осѫдена въ съвестьта на българския народъ, защото той е изгубилъ вѣра лично въ Васъ и ви е развѣнчалъ въ душата си отъ реномето на тънкъ дипломатъ следъ катастрофата отъ 16 юний 1913 год. Ние ви предупреждаваме: 1) да не предприемате никаква авантюра, и 2) да запазите неутралитета. Свикайте парламента, който да преоцени всичко, да образува общонароденъ кабинетъ отъ всички течения въ обществото, та той единичекъ да обедини раздвоената народна душа.

Найчо Цанковъ — безспорно най-искрениятъ български политикъ, казва: „Днешната среща на представителитѣ на опозицията съ държавния глава има голѣмо историческо значение. Язъ се решихъ да влѣза въ двореца въпрѣки личнитѣ ми и ония на партията убеждения само при мисъльта, че надъ моята родина виси ужасна опасность. Вие тласкате България къмъ централнитѣ сили, на който давате военна помощь противъ нашата освободителка. Това е противно на цѣлата наша вѣковна история, то е противно и на истинскитѣ интереси на България. Следъ грозния погромъ презъ 1913 г., плодъ на едно лудо престѫпление, нима ние трѣбва да дочакаме окончателното погубване на Родината? Казахъ, че до днесъ не съмъ стѫпвалъ въ двореца. И сега не щѣхъ да дойда. Но почувствувахъ, че има нѣщо по-горе отъ моята воля. Дойдохъ да се увѣря, истина ли ще поведете народа противъ неговата история, противъ неговитѣ интереси и чувства?

Обр. 46. Найчо Цановъ.

Н. Цановъ сѫщо искалъ свикването на Народното събрание и съставяне общонароденъ кабинетъ. По тоя въпросъ всички опоз. шефове били съгласни.

Царьтъ поелъ написанитѣ речи отъ всѣки представитель и отговорилъ, че правителството води държавната политика, като се основава на народното довѣрие, изразено чрезъ мнозинството на Народното събрание. Въ дадения случай царьтъ, като конституционенъ глава, не можалъ да се мѣси. Препоръчва на шефоветѣ да се споразумѣятъ съ Радославова, на когото той щѣлъ да представи тѣхнитѣ желания. На излизане Стамболийски заплашилъ царя съ остри думи.

Царь Фердинандъ толкова се ядосалъ отъ заплашителнитѣ думи на опозиционитѣ шефове, щото самъ веднага отишълъ въ министерския съветъ, дето се оплакалъ, че следъ единъ подобенъ разговоръ той не се чувствува като държавенъ глава.

Правителственитѣ вестници веднага грънмали да умаловажатъ постѫпката на петтѣ партии. Радославовъ обявилъ, че опозиционитѣ шефове сѫ русофили и действуватъ подъ чуждъ натискъ. Д. Тончевъ не дава значение на тая ауденция, защото опозицията противно на народнитѣ интереси искала да спаси Сърбия. Царьтъ билъ мѫдъръ и нѣмало да се поддаде на нейнитѣ съвети. И самата опозиция не била сплотена помежду си.

Това било печална българска действителность. Българската опозиция и въ най-сѫдбоносния моментъ за отечеството не се обединила здраво, да съгласи мненията си върху *една едничка обща политика.* За това тя не могла да увлече народа, Опозицията очаквала, че царь Фердинандъ ще се уплаши отъ нея, ще се поколебае за дѣлото си и ще смѣни правителството на либералитѣ, а заедно съ него и политиката на България.

Вмѣсто това царь Фердинандъ се озлобилъ противъ опозицията и яростно се хвърлялъ върху нея въ разговоритѣ си съ разни военни и политически лица.

Презъ тия времена на борби неизмѣннитѣ и искренни приятели на България професоръ *Павелъ Милюковъ* отъ Русия и *Дж. Баучеръ,* кореспондента на „Таимсъ", намѣрили за нужно отново да издигнатъ гласа си и поканятъ българитѣ да обмислятъ по-дълбоко поведението си, защото този пѫть грѣшката може да бѫде много по-сѫдбоносна, отколкото презъ 1913 г. Въ своята привързаность къмъ България, тѣ били готови да обвиняватъ своитѣ правителства, че чрезъ хлабавитѣ си и колебливи постѫпки оставили българското правителство да увлече добрия народъ въ лагера на противницитѣ.

Баучеръ разправя по следния начинъ своитѣ постѫпки: „Настоявахъ предъ съглашенскитѣ дипломати още когато руситѣ бѣха на Карпатитѣ, да направятъ опредѣлени предложения на България, като ѝ дадатъ нужднитѣ гаранции за отстѫпенитѣ земи. Ала не ме послушаха. Руситѣ, които се ползуваха съ първенство на Балканитѣ, намѣсто да привлекатъ българския народъ, гледаха да задоволятъ Ромъния и на нея правѣха голѣми отстѫпки. Въ Петроградъ иматъ необяснимата слабость да мислятъ, че по-важно мѣсто срещу нѣмцитѣ заематъ Сърбия и Ромъния. И щомъ деветѣ бѫдатъ задоволени отъ Русия, България не може да върви по другъ пѫть. Руситѣ не виждатъ, или недаватъ значение на това, че България е препълнена съ нѣмски агитатори, които правятъ голѣми обещания на добродушнитѣ българи. Азъ бѣхъ този, който убеди Венизелоса презъ 1912 г. да свърже съюзъ съ България. Азъ настоявахъ предъ него презъ 1914 год. да отстѫпи Кавала, за което той бѣ се съгласилъ. Сѫщо така ходихъ въ Букурещъ три пѫти и Таки Ионеску възприе идеята за отстѫпка въ Добруджа. За жалость, като имахъ успѣхъ между министритѣ и държавнитѣ мѫже, азъ виждахъ, че Константинъ и Фердинандъ теглятъ къмъ Германия. Царь Фердинандъ бѣше се зклелъ да унищожи Букурещкия догодоръ. Това можеше да стане по предложения отъ мене планъ и чрезъ Съглашението, но въ Лондонъ не одобриха моитѣ планове, а германскитѣ дипломати умѣятъ да хранятъ болната амбиция на Фердинанда по-майсторски отъ своитѣ съперници. Тѣ възбуждаха голѣми, неизпълними желания у българитѣ и даваха, дето имъ прилегне, пари на влиятелни вестникари и германофили. България щѣше да бѫде спечелена при една по-подвижна съглашенска дипломация".

День на съединението (6 (19) септ.). — Радославовъ пожелалъ да извърши и широка агитация, за да популяризира идеята за война съ Сърбия. За това той наредилъ, щото въ цѣла България да се отпразднува по небивалъ начинъ *30-годишнината отъ съединението на Източна Румелия съ България.* По тоя случай въ София били свикани на съборъ кметоветѣ отъ всички

градове въ страната. Освенъ това Радославовъ, вмѣсто да свика цѣлото народно събрание, събралъ само своитѣ подръжници — всички народни представители отъ тритѣ либерални групи.

Деньтъ на съединението билъ недѣленъ. Особени комисии наредили праздника да бжде много тържественъ. Съставили се дълги програми съ участие на ученици, дружества, войски и всички граждани. Въпрѣки загриженостьта на мнозина отъ бждещитѣ страшни и опасни събития, праздикътъ добилъ характеръ на истински патриотиченъ день. Българитѣ се радвать на сполукитѣ по съединението и обичать славата.

Вечерьта въ градското казино на кметоветѣ се далъ банкетъ. Държали се отъ министритѣ и други оратори речи за достигане на народния идеалъ по Санъ-Стефанския договоръ, ала никой не казалъ, че има за това вече сключени договори и военень съюзъ съ Германия и Авсро-Унгария.

Радославовата парламентарна група. — Народнитѣ представители отъ мнозинството чакали отъ Радославова да ги освѣтли по положението на страната. Следъ едно съвещание съ най-близкитѣ си приятели, Радославовъ се явилъ (8—9 септ.) предъ събранитѣ либерали негови подръжници въ залата на народното събрание, но не имъ казалъ нищо сжществено за договоритѣ съ Германия, а се спрѣлъ върху турко-българската спогодба, която възвеличавалъ като голѣма народна сполука. Тази спогодба щѣла да започне да се изпълнява отъ 8 септ. Д-ръ Генадиевъ, макаръ да билъ говорилъ вече противъ Радославовата политика, явилъ се съ хората си въ Народното събрание при Радославова и деклариралъ, че ще подържа правителството.

Партизанитѣ на Радославова правятъ последна преценка, и намиратъ, че *ако България иде съ Германия*, ще получи всичкитѣ си земи, изгубени по Берлинския договоръ, ще стане велика и нѣма да се бои отъ съседитѣ си.

И либералната група, отъ около 80 души представители, намѣрила, че германската опасность е по-малка отъ руско-сръбската, та гласувала довѣрие на своя пръвъ министъръ и одобрила извършеното отъ него. Само единъ народенъ представитель либералъ не одобрилъ полити-

ката на Радославова. Той билъ вториятъ подпредседатель въ Народното събрание, д-ръ Сава Иванчевъ, отъ групата на Тончевъ. Той си далъ оставката и се оттеглилъ.

Новината за свързване на България съ централнитѣ сили почнала да става достояние на широката публика. Младежитѣ, които се опивали отъ ентусиязъмъ за възвръщане народната честь, измиване петното, лепнато на България въ Букурещъ, явно повлекли къмъ Германия, която идеализирали като непобедима, дисциплинирана, гениална организаторка . . .

Така жребиятъ билъ хвърленъ.

ДѢЛЪ III
БЪЛГАРИЯ ВЪ ОБЩАТА ВОЙНА.

ГЛАВА XV

1915. — Въоржженъ неутралитетъ.

Общо настроение. — До септемврий опозицията противъ намѣсата въ войната била много силна. Народътъ не желаелъ войната, особено не мислѣлъ да иде противъ Русия. Единъ германски публицистъ, фонъ Махъ, билъ писалъ въ вестницитѣ, че българска пушка противъ Русия не гърми. Царь Фердинандъ и Радославовъ имали предъ очи това нѣщо, та залегнали да преобърнатъ народната душа, да създадатъ особенъ редъ на мисли и чувства, които допущатъ нарушението на това вѣрване. Съ методически срѣдства въ растояние на две години, както видѣхме, тѣ подготвяли душата на младитѣ поколѣния, чрезъ обучението въ училищата, въ казармитѣ и въ военнитѣ школи. Лозунгътъ билъ: *най-първо да бждемъ българи!*

Въ началото на септемврий почвата за всѣване на германофилски идеи била вече много приготвена. Единъ младъ адвокатъ отъ виденъ български родъ, френски възпитаникъ, беззаветенъ русофилъ и франкофилъ, написалъ въ в. „Миръ" статия, която изразявала неговото гледище, но въ която вѣелъ новиятъ духъ на патриотически настроената интелигенция.

„Въ водовъртежа на политическитѣ борби ние взаимно си оспорваме правото да мислимъ и действу-

ваме честно и полезно. Това не е ли едно увлечение? Не е ли по-добре да допускаме, че и нашитѣ противници сж също тъй добросъвестни и патриоти? Има въ живота на една държава моменти, когато трѣбва да престанатъ критикитѣ и борбитѣ. Тия моменти сж настжпили за нашата страна. Надѣвамъ се, че политическитѣ борби не ще попречатъ на България да се представи съединена и дисциплинирана въ решителния часъ.

Политическитѣ борби могатъ да продължаватъ дотогава, докогато сж възможни свободнитѣ обсжждания и борби между две политики; но щомъ веднажъ спорниятъ въпросъ бжде разрешенъ, щомъ се чуе звука на барабана, всички тия, които искрено сж служили на отечеството, ще си подадатъ ржка, за да извадятъ България на добрия пжть. Народитѣ загиватъ, когато сж лишени отъ национална дисциплина въ важнитѣ минути, а българиятъ народъ не трѣбва да загине. Въ деня, когато ще се развѣе знамето на България и на армията й, ние трѣбва да свиемъ партийнитѣ знамена"[1]).

Мобилизация. — На 10 септ. (23) съ царски указъ била обявена *обща мобилизация* на българската войска. Запаснитѣ се прибрали въ своитѣ центрове съ подчинение, но безъ въодушевление. Радославовъ обявилъ, че България нѣма нападателни намѣрения къмъ никого, но обстоятелствата й налагали да мобилизира и да пази *въоржженъ неутралитетъ*. Ето защо безъ да знаятъ целитѣ на въоржжението, войницитѣ мирно, но безъ ентусиазъмъ отивали въ частитѣ си. Група софийски селяни, като отминавали покрай Народното събрание при паметника, викали „да живѣе руския царь". Тая мобилизация съвсемъ не била по духъ такава, каквато

[1]) Единъ френски кореспондентъ билъ поканенъ на гости въ едно българско семейство, чийто синъ билъ френски възпитаникъ и поклоникъ на френската цивилизация, съкровищница на свободата, грацията и елегантностьта. Кореспондентътъ се помжчилъ да убеждава младитѣ събеседници българи, че отечеството имъ твърде много ще изгуби, като тръгва въ братоубийствена война на страната на турци и нѣмци. Младиятъ българинъ отговорилъ: „Ако България мобилизира, ние всички на тая вечеринка сме запасни офицери и ще идемъ подъ знамената. Ние не можемъ освенъ да се подчинимъ и да дадемъ живота си. Но ако се случи, щото въ Македония азъ да бжда ударенъ отъ френски куршумъ, падайки ще извикамъ: да живѣе Франция!

била мобилизацията презъ 1912 година противъ турцитѣ. Обаче този пжть военното министерство било приготвило всичко: достатъченъ брой нови дрехи, обуща и снаряжение. Довчерашнитѣ голи селяни се видѣли съвсемъ премѣнени и напето стегнати. Това ги ободрило. Оржжие имъ се дало ново и здраво. Въ първитѣ дни на мобилизацията почти никжде не се случили непокорства. Когато запаснитѣ се облѣкли и позачули, че ще заминаватъ противъ Сърбия, тогава се появили на 3—4 мѣста непокорства, които били веднага потушени. Военнитѣ сждилища почнали бързо да функциониратъ.

Ал. Стамболийски издалъ брошура противъ войната и я пръсналъ между селянитѣ. Нѣколко екземпляри отъ тази брошура паднали въ ржцетѣ на властьта и въ една отъ тѣхъ се намѣрилъ единъ позивъ къмъ войницитѣ да обърнатъ пушкитѣ противъ офицеритѣ. Стамболийски билъ арестуванъ и даденъ на военenъ сждъ, който го осждилъ на вѣченъ затворъ.

Не 4 дивизии, както било предвидено въ спогодбата, а цѣли 10 български дивизии и една македонска били мобилизирани.

Мобилизираната войска била раздѣлена на три действуващи армии: *Първа* подъ началството на генералъ Бояджиевъ (родомъ отъ Охридъ), съсрѣдоточена въ Кула и Бѣлоградчикъ, заела линията отъ Дунава до Трънъ. *Втора* армия подъ командата на генералъ Тодоровъ съ насока къмъ Македония заела линията отъ Трънъ до устието на Марица. *Трета* армия подъ командата на генералъ Тошевъ заела Добруджанската граница.

Радославовъ заедно съ съобщението за мобилизация билъ съобщилъ въ чужбина, особено на Ромъния и Гърция, че България запазва къмъ тѣхъ своето добро съседство и че тѣ отъ нищо не бива да се боятъ. Сърбитѣ разбрали, че българската войска се мобилизира срещу тѣхъ и поискали отъ Съглашението, щото сръбската войска, която била готова срещу Австрия и отчасти пренесена на българската граница, веднага и ненадейно да нападне България, докато още не била пълно мобилизирана и съсрѣдоточена нейната войска, да превземе София, като важенъ стратегически и икономически центъръ и чрезъ това да побърка мобилизацията, да улесни бунтоветѣ въ недоволнитѣ полкове. Това сръбско искане, обаче, не било прието отъ Съглашението.

Мобилизацията и съсрѣдоточаването на българската войска противъ Сърбия възбудила съглашенскитѣ дипломати въ София. Тѣ все още не искали да вѣрватъ на очитѣ си и допускали, че българското правителство прави това не сѫ сериозно намѣрение, а съ цель за натискъ, да получи по-голѣми отстжпки. Скоро обаче тѣ разбрали, че тѣхната мудность и недовѣрие между тѣхнитѣ правителства улесняватъ Фердинанда и Радославова.

Съ мобилизацията на България, Гърция веднага мобилизирала часть отъ войската си. Венизелость, който въ изборитѣ спечелилъ и пакъ заелъ властьта, билъ решилъ да иде въ помощь на Сърбия, съгласно съюза имъ.

Въ София настжпили между българскитѣ министри разногласия и криза, но съ посрѣдничеството на австрийския и германския посланици, тѣ се уравняватъ.

Обр. 47. Ген. Жековъ.

Обр. 48. Ген. Жостовъ.

Предъ министерския съветъ излиза нова мжчнотия. Царьтъ иска да назначи за главнокомандващъ на армията генералъ Жекова. Тончевъ го подържа, а другитѣ министри намиратъ, че този генералъ е младъ и че по-добре ще бжде да се земе пакъ генералъ М. Савовъ, човѣкъ опитенъ, още повече, че той е изказалъ готовность да поеме тежката задача. Фердинандъ високомѣрно заявилъ, че правото да назначава главнокомандващъ е изключително негово и че министерскиятъ съвѣтъ въ тази работа не може да му се бърка[1]). Борбата

[1]) Когато генералъ Жековъ убеждавалъ царя да назначи, съгласно желанието на министритѣ, генералъ М. Савовъ, той категорично отказалъ. На думитѣ на Жекова: тогава нека Ваше Величество бжде главнокомандващъ — царьтъ отговорилъ; „азъ съмъ скжсалъ съ армия и народъ".

около това назначение се продължила чакъ до 23 септемврий, когато при посрѣдството на Хохенлое, който се връщалъ отъ Цариградъ, царьтъ съ *рескриптъ* назначилъ генерала Жекова за главнокомандващъ, а за началникъ на щаба генералъ Жостовъ. Министритѣ се замълчали. Това окуражило Фердинанда, който ведно съ Жекова наредилъ началници на армиитѣ, дивизиитѣ и другитѣ висши военни длъжности. Редъ заслужили презъ първата война генерали били игнорирани. На нѣкои отъ тѣхъ не се дала служба презъ всичкото време на войната.

И тъй, младитѣ генерали се турили на чело на българското воинство, въодушевени да резрешатъ съ военни срѣдства народния идеалъ. Жековъ и Жостовъ били убедени, че Германия е непобедима и че тя ще осигури народния идеалъ.

Ултиматумъ отъ Русия и Съглашението до България. — На 21 септ. (2 окт.) Радославовъ получилъ ултиматумъ отъ представителитѣ на Русия, Англия и Франция всѣки по отдѣлно. Руският посланикъ казва: „Събитията, които ставатъ сега въ България, свидетелствуватъ за окончателното решение на правителството на царь Фердинанда да предаде сждбата на страната въ ржцетѣ на Германия. Присжтствието на германски и австро-унгарски офицери въ военното министерство и генералния щабъ, съсрѣдоточаването на мобилизиранитѣ войски на сръбската граница и финансовата подкрепа отъ Берлинъ не оставятъ никакво съмнение, какво ще прави българското правителство. Държавитѣ отъ Съглашението, имайки присърдце тежненията на българския народъ, не единъ пжть сж предупреждавали, че всѣко нападение противъ Сърбия е нападение и противъ насъ. Упълномощенъ съмъ да заявя, че Русия, която е освободила България отъ турското иго, не може да гледа хладнокръвно на братоубийствената война и ако българското правителство въ 24 часа не скжса сношенията си съ държавитѣ, които сж наши неприятели и не отстрани отъ войската си германскитѣ и австроунгарски офицери, азъ ще напусна България съ цѣлия персоналъ на легацията и консулството". Френскиятъ представитель иска сжщото, както и рускиятъ посланикъ, съ добавка, че ако на Балканския полуостровъ избухне война, за нея ще

бжде отговорна България. Направенитѣ до сега отстжпки се унищожаватъ. Английскиятъ посланикъ прибавилъ ако България нападне Сърбия, ще срещне и алглийскитѣ войски, които отиватъ да окупиратъ Македония.

Щомъ получилъ тоя ултиматумъ, Радославовъ на другия день 22 сеп. (5 окт.) отговорилъ самонадѣяно:

„Българското правителство протестира противъ твърдението на руския посланикъ, че то е предало сждбата на България въ ржцетѣ на германцитѣ; то отрича, че има назначени въ българската войска германски и австрийски офицери, както и присжтствието имъ въ военното министерство и щабовитѣ на армиитѣ. Но и да би постжпили такива на българска служба, това не е забранено отъ никой договоръ. Правителството не желае да скжса сношенията си съ никоя отъ воюващитѣ, защото съ такова действие не би измѣнило решението на Русия, и най-сетне то съжалява, че Русия зема подобно крайно решение, противно на желанията на българското правителство и желанието на българския народъ".

Очевидно е, че въ този отговоръ на Радославова имало невѣрни и неточни твърдения. Четецътъ знае сключенитѣ договори и цѣлата Радославова политика. България фактически не била вече неутрална. Мобилизацията станала съ цель да се воюва. Въ София били нахлули въ униформа и преоблѣчени много германски и австроунгарски офицери, авиатори, техници, пощенски и телеграфни части.

Отъ друга страна българското правителство съ безспокойствие узнало, че въ Солунъ вече почнали да пристигатъ англофренски войски. Знаемъ, че Венизелосъ билъ мобилизиралъ часть отъ гръцкитѣ войски и заявилъ въ парламента, че по силата на съюза, Гърция е длъжна да помогне на Сърбия, ако бжде нападната отъ България. Парламентътъ далъ своето съгласие. Но Венизелосъ се спиралъ отъ Кралъ Константина, та за това чакалъ да пристигне генералъ Сарай поне съ 150,000 англофренци. Краль Константинъ, вѣренъ на кайзера, уволнилъ Венизелоса и повикалъ на власть Гунарисъ, който веднага известилъ въ София, че Гъцция ще остане и занапредъ неутрална. Новото гръцко правителство не можало да спре десанта на англофренцитѣ въ Солунъ и протестирало, че Съглашението нарушава гръцкия неутралитетъ.

Генералъ Сарай идѣлъ съ първоначална мисия да подкрепи Венизелоса въ борбата му срещу Константина, да земе подъ своя команда гръцката войска и да навлѣзе въ Македония.

Съглашенскитѣ посланици напускатъ България. — На 23 септемврий посланицитѣ поискали паспортитѣ си и на 24-и отпжтували отъ България. Само рускиятъ пълномощенъ министъръ по причина на болесть не можалъ да замине сжщия день и останалъ нѣколко дни до своето оздравяване. Царьтъ го посетилъ на леглото и му изказалъ съжалението си за станалото.

При заминаване на посланицитѣ не се случила никаква неприятность. Правителството, по искането на Фердинанда, направило всички улеснения за пжтуването. Фердинандъ пожелалъ да се сбогува съ френския посланикъ Панафио. Въ този случай той пророчески казалъ: „вие сте последния французинъ, когото виждамъ, драги министре. Въ моитѣ жили тече френска кръвь и много съжалявамъ, че работитѣ се развиха така". Понеже царь Фердинандъ почналъ да съжалява Франция, която по твърдото му убеждение щѣла да бжде смазана отъ Германия, френскиятъ посланикъ възразилъ, че времето и колосалната морална и материална сила сж на страната на Съглашението. Победата рано или късно ще дойде. Фердинандъ пожелалъ добъръ пжть и се оттеглилъ.

Съглашенскитѣ дипломати тръгнали по желѣзницата Одринъ—Деде-Агачъ и излѣзли на корабитѣ въ Бѣло море. При напускане на страната тѣ телеграфически благодарили на царя за внимателното имъ изпращане.

Германизация на София. — Следъ заминаванието на англо-френскитѣ дипломати заедно съ персонала си и всички тѣхни поданици, френскиятъ езикъ въ София изчезналъ. Тука пристигналъ австрийския принцъ Виндешгрецъ да окуражава правителството. Изведнажъ, като изъ земята, плувнала изъ града голѣма вълна отъ блѣскаво облѣчени германски и австро-унгарски офицери. Високитѣ позлатени каски съ остритѣ върхове, едритѣ

и стройни фигури, гордото съзнание, твърдата крачка по улицитѣ — всичко това имало за цель да внуши, че победителитѣ идатъ да поведатъ единъ народъ, който се колебае въ своитѣ стъпки. Нѣмскиятъ езикъ гръмналъ шумно по улицитѣ. София сѣкашъ въ 2—3 дни се преобърнала въ нѣмски градъ: по витринитѣ се изсипватъ нѣмски книги, вестници, илюстрации, военни играчки за деца, униформи, ноти, разни предмети за украшения и домакинство, портрети на Вилхелма, Францъ Иосифа, генералитѣ победители и т. н. Германскитѣ и австроунгарскитѣ офицери въ парадни дрехи съперничатъ да импониратъ на публиката: докато германцитѣ крачатъ горди, низко острижени, съ високо вирната глава, австрийцитѣ, съ внимателно сресани коси, облѣчени повече въ ясно пепеляви широки панталони и обути въ лачени чепици, нѣкакъ нѣжно, деликатно и усмихнато се покланятъ на всички страни. Българската младежь, влачена отъ народната слабость къмъ външностьта и силата, тичала подиръ германцитѣ, които идеализирала като образецъ на организатори, на дисциплина и техника. Германецътъ се издигалъ въ свръхчовѣкъ. Неговиятъ австрийски събратъ се вижда нѣкакъ засѣнченъ. Това предизвиква нѣкои австрийци да кажатъ на българитѣ: „вие се възхищавате отъ германцитѣ. Сега това е потрѣбно. Сетне обаче ще разберете, че германецътъ е толкова добъръ потисникъ, горделивецъ и експлоататоръ, колкото и добъръ организаторъ".

ГЛАВА XVI

Намѣса на България.

България обявява война на Сърбия. — На 1/14 октомврий се ризлепва по улицитѣ царски манифестъ къмъ народа. Въ тоя манифестъ Фердинанъ казва: „Българи, вие всички сте свидетели на неимовѣрнитѣ усилия, които положихъ презъ течение на цѣла година, откато трае европейската война, за запазване мира на Балканитѣ и спокойствието на страната. Азъ и правителството ми се страхуваме при следвания до сега неутралитетъ, че не ще постигнемъ идеалитѣ на българския народъ. Двете воюващи групировки отъ велики сили признаватъ голѣмата неправда, която ни се нанесе съ подѣлбата на Македония. И двете воюващи групировки сѫ

съгласни, че тя въ по-голѣмата си часть трѣбва да принадлежи на България. Само нашата съседка Сърбия остана непреклонна предъ съветитѣ на своитѣ приятели и съюзници. Скѫпи народни идеали ме заставиха презъ 1912 год. да призова народното войнство на борба, въ която самоотвержено разви знамената на свободата и скѫса веригитѣ на робството. Нашитѣ съюзници сърбитѣ тогава бѣха главната причина да загуби България. Изтощени и изморени, но не и победени, ние трѣбваше да свиемъ знамената за по-добри дни. Добритѣ дни настанаха много скоро. Европейската война клони на привършване. Победоноснитѣ армии на централнитѣ сили сѫ въ Сърбия и бързо напредватъ. Призовавамъ българския въоръженъ народъ къмъ защита на родния край, поруганъ отъ вѣроломенъ съседъ и къмъ освобождение на поробенитѣ наши братя подъ сръбско иго. Ние ще воюваме противъ сърбитѣ заедно съ храбритѣ войски на централнитѣ империи . . . Нашето дѣло е свето и право. Богъ да благослови нашето орѫжие".

Съ тоя манифестъ се опредѣлятъ задачитѣ на войната.

Съглашението обявява война на България. — Следъ издаването на царския манифестъ за война съ Сърбия, съглашенцитѣ веднага се спразумѣли за общи действия противъ България. Англия и Франция обявили формално война на България на 3-и (16) окт. и стоварената тѣхна войска въ Солунъ получила заповѣдь да настѫпи въ Македония къмъ Струмица и по Вардара за Скопие въ помощь на сърбитѣ. Италия обявила война на България на 6-и. При сбогуване итал. министръ на външнитѣ дѣла Сонино казалъ на българския пълномощникъ, че войната между Италия и България ще бѫде „безъ гнѣвъ и омраза". Русия обявила война на 7 октомври, на който день и 12 англофрески военни парахода бомбандирали Порто-Лагосъ, Марония, Макри и Деде-Агачъ.

Въ манифеста, издаденъ отъ царя Николая по този случай, било напомнено всичко, що била направила Русия за българския народъ, за неговото просвѣщение и освобождение. Изтъквало се, че за голѣмитѣ добрини къмъ България руското правителство е очаквало въ тежки за Русия дни облагодетелствувания народъ да ѝ

иде на помощь и да бжде нейнъ подръжникъ било отъ благодарность, било съ огледъ на интереситѣ на общото славянство, въ чиито интереси се съдържатъ и българскитѣ. Вмѣсто това, българското правителство води славянския народъ противъ рода си съ нѣмцитѣ, които сж исконни врагове на славянското обединение и славянския напредъкъ".

Настжпване въ Сърбия. — Двата фронта. — Българската главна квартира се настанила въ *Кюстендилъ*, Съгласно договора и военната конвенция, генералъ Макензенъ трѣбвало да настжпи съ австро-германски войски въ Сърбия петь дена по-рано отъ България. Така и станало. На 25 септ. нѣмскитѣ войски, подъ командата на фелдмаршала, настжпили срещу Сърбия презъ 6 пункта: германски девизии презъ Дунава за Градище и срещу Бѣлградъ; австрийски девизии презъ рѣка Дрина отъ Босна къмъ Валево и отъ Вишеградъ къмъ Ужица; отъ Увацъ къмъ Нови-Пазаръ и една крайна колона противъ Черна-Гора. За началници на своитѣ колони Макензенъ довелъ най-добритѣ си генерали отъ руския фронтъ (Галвицъ и Кловесъ). Дунава билъ минатъ на 25, а на 26 билъ превзетъ Бѣлградъ — вече трети пжть презъ тая война. На 27 бива превзетъ града Смедерово и на 30 — Пожаровацъ. Върху Дунава се построили нѣколко моста на разни мѣста. На западъ австрийскитѣ войски минали Сава и превзели Шабацъ и Лозница. Сърбитѣ показали голѣма съпротива по височинитѣ южно отъ Бѣлградъ, и следъ като били отхвърлени, чрезъ ариергардна отбрана започнали методично да отстжпватъ презъ тритѣ главни проходни пжтища по посока къмъ Нови-Пазаръ и Косово.

Отсжплението си сърбитѣ гледали да бавятъ, понеже се надѣвали, че англо-френскитѣ войски отъ Солунъ скоро ще пристигнатъ на помощь.

Какъвъ е билъ стратегическия планъ на Макензена по превземането на Сърбия, това за балгаритѣ остава тайна. Изглежда, че Макензенъ, като главнокомандващъ надъ всички войски срещу Сърбия, ималъ за задача повече да отвори цариградския пжть, като щади силитѣ си, нежели да обгради и принуди неприятеля да капитулира. Тая обаче стратегия струва на България три

години работа на южния фронтъ при 120,000 сръбски войници отъ победена Сърбия, която съ кралъ, правителство и камара живѣела въ чужбина.

На 1 (14) окт. българската първа армия настжпила откъмъ изтокъ срещу Сърбия. Генералъ Бояджиевъ пусналъ въ действие повѣренитѣ му 4 дивизии (I, VI, VIII и IX) около 100,000 човѣка въ три главни колони: отъ Кула презъ проходитѣ Връшка-Чука и Кадж-боазъ, къмъ Зайчеръ, Неготинъ, Болевацъ-Кюприя; втора колона отъ Бѣлоградчикъ презъ Св. Николския и Чипровския проходи къмъ Княжевацъ—Нишъ; трета колона отъ Царибродъ за Пиротъ — Бѣла-Паланка.

Обр. 49. Общъ планъ на настжплението.

Задачата на втора армия била двойна: а) да освободи и заеме Македония и б) да охранява бѣломорския брѣгъ и границата къмъ Гърция.

За да изпълни първата си задача, втора армия настжпила въ петь главни колони: първа отъ Трънъ за Власотинци и Власина планина; втора — най-важна — отъ Босилеградъ за Враня съ цель бързо да пресече желѣзопжтната линия, чрезъ което се откжсвала отъ Македония главната сръбска войска, действуваща въ Сърбия; трета колона отъ Гюешево презъ Крива-Паланка—Куманово и Скопие съ цель да отреже при Качаникъ пжтя на сърбитѣ за Македония; четвърта колона — отъ Дупница—Царево село — Кочане — Щипъ — Велесъ; пета колона: презъ Пехчево — Струмица — Валандово — съ задача да посрещне англо-френцитѣ, що идѣли отъ Солунъ.

Обр. 50. Ген. Бояджиевъ.

Гърция, както знаемъ, следъ събарянето на Венизелоса, обявила въ София, че ще пази неутралитетъ съ условие България да отпуска храна на гърцитѣ въ Драма, Кавала, Серъ и другаде.

Мощниятъ духъ на народъ и армия. — Сега настжпила нова проява на българския националенъ духъ. Както относно Македония, така и къмъ Сърбия, българскитѣ войски, увлечени еднажъ за военни действия, проявили сжщитѣ качества на повиновение, храбрость, самопожертвуване, стремителность въ атакитѣ и съзнание на дълга, както и срещу турцитѣ презъ 1912 г. На войницитѣ се казало, че отечественитѣ интереси изискватъ Сърбия да бжде победена и Македония освободена. Това било доста. Макаръ по-рано запаснитѣ да се намирали подъ разни влияния и колебания, сега влѣзли въ ролята на отечествени защитници съ всичкия жаръ и трепетъ на своята чиста душа.

Обр. 51. Ген. Тодоровъ.

Когато се развѣли знамената и топоветѣ заехтѣли, въ България разномислието изчезнало. Високиятъ отечественъ зовъ преизпълнилъ всѣкиго: земледѣлци, социалисти, радикали . . . . Партийнитѣ знамена се свили. Довчерашнитѣ противници на войната, днесъ премѣнени въ военнитѣ си дрехи, стегнати напето, стжпали бодро и казвали: „бѣхме убедени противници на тая война, но веднажъ отговорнитѣ фактори решили въпроса така, ние, повикани отъ името на цѣлокупна България, тръгваме искрено, чистосърдечно и самоотвержено. Богъ да ни е на помощь!"

И замлъкнали всички малки и голѣми гласове. Българи, евреи, турци се слѣли въ едно. Въ градове и села духоветѣ се обединили и насочили къмъ една посока: всички съ дълбока вѣра подавали ржка за народния идеалъ: „да бжде честито!" Селянитѣ на драго сърце отворили хамбаритѣ си и почнали да изсипватъ съ видимо удоволствие своитѣ храни въ колата на реквизиционитѣ власти, добитъкъ въ безкрайни стада, билъ подкаранъ доброволно къмъ фрота; селянката, старцитѣ, децата се запретнали безъ протестъ да сѣятъ житото за идната година. Въ градоветѣ се образували многобройни комитети, па тръгнали да събиратъ доброволни помощи за раненитѣ войници. Всички давали на драго сърдце, щото имали: пари, дрехи, кревати за болницитѣ и т. н.

На бойното поле сжщия духъ на високъ патриотизмъ, ентусиазъмъ и самоотвержение между офицери и войници. Антагонизмътъ, що билъ породенъ презъ 1912—1913 г. между командири и подчинени, поради високомѣрни или груби относки, поради завистъ, че едни получаватъ двойни и тройни заплати, когато други (войници) не получавали нищо, сега изчезналъ и се заличилъ. Неприятнитѣ спомени били забравени. Офицеритѣ се явили въ новъ образъ, тѣ не само не получавали двойни заплати, но били приели задължението да се хранятъ еднакво съ войницитѣ, да стоятъ постоянно въ срѣдата имъ, да се отнасятъ съ тѣхъ братски и да се грижатъ за тѣхъ като истински бащи. Тѣзи нови обноски, демократическиятъ животъ на офицеритѣ съ войницитѣ, готови еднакво да дѣлятъ всичко въ тежкитѣ и кални походи, помогнали да се създаде духа на армията и

извикали нейниятъ мощенъ ентусиазъмъ. Още при първитѣ срещи съ неприятеля се почувствала голѣмата морална сила на българския войникъ. Всѣкидневнитѣ приятни новини отъ бойното поле, известията, че братята и синоветѣ вървятъ отъ победа къмъ победа, довършвали общото патриотическо настроение у народа, очакващъ съ вѣра добрия край на събитията.

Това било истинското положение на нѣщата. Достойнството, подвизитѣ и народнитѣ добродетели не допуска да се отрича станалото, макаръ краятъ да билъ несполучливъ, защото политицитѣ не били предвидливи.

Народниятъ поетъ Иванъ Вазовъ, който билъ подписалъ три позива до царя да напусне германофилския си пжть, като убеденъ родолюбецъ и славянофилъ, противникъ на съюза съ нѣмцитѣ, не можалъ да устои на напора отъ вълнения, когато видѣлъ какъ се нанизватъ величественитѣ подвизи на неговитѣ братя, когато почувствувалъ лъха на народния гений, на гиганскитѣ усилия . . . И неговата лира зазвучала гръмко и сърдечно за народния героизъмъ. Заедно съ него и подиръ него всички по-млади поети и писатели обединили лиритѣ си въ съгласие съ народнитѣ тежнения. Тѣ забравили Радославова и неговата политика, а се вълнували само отъ народното дѣло. Написани били горещи позиви, заслужени прослави на българския войнъ, неговата любовь и самоотверженость, оди за народнитѣ усилия, химни на българския идеалъ.

Изпълнение на военнитѣ задачи. — Подробно описание на военнитѣ планове и произведенитѣ боеве съ всички тѣхни добри и лоши страни, съ проявенитѣ качества на храбрость, упоритосъ и самопожертвуване не влизатъ въ нашата задача. Други сж съчиненията които се занимаватъ съ тая материя. Това сж военнитѣ истории. Ние ще изложимъ само хранологическия редъ на събитията.

Октомврий. Настжплението на двѣтѣ армии къмъ Сърбия и Македония ставало успоредно. Навлизането въ Сърбия било съпрежено съ голѣми мжчнотии. Освенъ противника, който отчаяно се защищавалъ, българскитѣ войски бивали спирани отъ силни дъждове, гжсти калове, отъ блатата и отъ пълноводния Тимокъ, чийто мостове

били редомъ съборени отъ сърбитѣ. Скоро къмъ дъждоветѣ се прибавилъ и снѣженъ валежъ, който правилъ движението на тежкитѣ орждия много мжчно. Между това насреща стояли силнитѣ крепости, отдавна съградени около Зайчаръ и Княжевацъ.

На 14 окт. следъ уморителни походи и многобройни тежки боеве българскитѣ войски овладѣли Тимошката долина и се срещнали съ германскитѣ разезди при Бърза Паланка на Дунава. Главнитѣ германски сили превзели планината Рудникъ, а българитѣ разкжсали укрепената линия предъ Пиротъ и на 15 превзели града. Къмъ 20-и колоната, която отивала къмъ Нишъ, приближила фронтовата линия на града, центъръ на Моравската долина, стара и силна крепость на международния пжть за Цариградъ.

На 23-и българската войска превзела Нишъ, когато германцитѣ вече стигнали Кюприя и Парачинъ, а на 24-и българитѣ превзели Алексанацъ, дето се срещнали съ главнитѣ сили на германцитѣ.

По р. Морава между Нишъ и Лѣсковецъ се съсрѣдоточавали голѣми сръбски сили. За да превари и заеме добра позиция, една българска дружина се съблѣкла гола, та съ дрехи и оржжие върху глава прегазила до гърди буйната и снѣжна моравска вода, що била придошла отъ близкитѣ планини, по които постоянно валѣли дъждове и снѣгове.

Сгжстенитѣ и събрани сръбски дивизии въ Моравско заели долинитѣ Топлица и Пуста рѣка, отъ дето налѣгали съ голѣми сили да разкжсатъ фронта на настжпващитѣ български войски отъ Нишъ и Лѣсковецъ, съ цель да запазятъ пжтя за отстжпване презъ Враня. Сражението било едно отъ най-кръвополитнитѣ. Сърбитѣ се биели съ отчаянъ героизъмъ, но били победени и отхвърлени къмъ Голашъ планина.

За Македония пжтищата били по-слабо защитени. Още на 1-и октомврий българитѣ заели Царево село, Пехчево и Берово, а колоната отъ Гюешево заела Крива-Паланка и се насочила къмъ Куманово. Друга колона отъ Босилоградъ съ силна конница преодоляла всички мжчнотии, на 4 окт. завладѣла *Враня* и прекжснала пжтя отъ Сърбия за Македония. Това било силенъ ударъ за сърбитѣ, които вече били заплашени отъ пълно обграждане. Отъ 5 до 9 окт. българскитѣ войски заели

Щипъ, Велесъ, Куманово и Скопие. При влизането си въ последния градъ кавалерията намѣрила 150—200 трупа на убити хора (българи, турци и албанци). Навсѣкжде българскитѣ войски били посрещани отъ населението съ цвѣтя, пѣсни и хора. Князъ Кирилъ влѣзълъ тържествено въ Скопие на 10-и окт. Отъ Скопие войскитѣ потеглили за Тетово и Качаникъ, дето пресекли пжтя отъ Косово за Македония. Втора колона минала Вардара при Щипъ и се укрепила на височинитѣ Бабуна, Клепа и Преслапъ, па се приготвила да спре идещитѣ отъ Солунъ по линията френски войски.

Първата среща съ французитѣ. — Стовареннитѣ въ Солунъ френски войски подъ командата на ген. Сарай получили заповѣдь да навлѣзътъ въ Македония въ помощь на Сърбитѣ. Тѣ веднага се явили на границата при гр. Струмица отъ къмъ Валандово, натиснали слабитѣ български части при Костурино и навлѣзли въ българската територия. Скоро обаче отъ Неврокопъ били прехвърлени мощни части, които посрещнали и отблъснали съ голѣми загуби френската колона, що настжпвала отъ югъ. Ала французитѣ задържали височинитѣ по Благуша планина и чрезъ това прикритие дали възможность на главнитѣ си сили да заминатъ по Вардарската линия и достигнатъ до Градско надъ Криволакъ. Тука тѣ били посрещнати отъ V, VII и отъ XI македонска дивизия. За пръвъ пжть въ историята (като изключимъ войната на Калояна съ кръстоноситѣ) имало да се срещнатъ лице съ лице българитѣ съ французитѣ. Французитѣ, синове на храбъръ народъ, носители на цивилизация и свобода изъ цѣла Европа, се явили въ Македония да помагатъ на потисници и направили лошо впечатление на всички българи, които обичали френската култура. Боеветѣ между французитѣ и българитѣ започнали около Криволакъ и Градско на 21 окт., тѣ се прострѣли по Бабуна и Преслапъ, продължили се седемь дни и се свършили съ това, че французитѣ били сломени и отблъснати, та се върнали надолу по Вардара и по р. Черна. На 30 окт. французитѣ били отхвърлени и задъ р. Черна.

На 31-и германцитѣ пристигнали въ Нишъ, заели гарата и подѣлили съ българитѣ града за нощуване и управление. Отъ Нишъ само часть отъ германцитѣ, по-

вече артилерия и технически части, заминала подиръ сърбитѣ, а главнитѣ германски сили се завърнали на руския фронтъ; нѣкои пъкъ се пръснали на разни служби по пжтя отъ Бѣлградъ до София, като зели въ свои ржце поправката, администрацията и превоза по по желѣзницата Нишъ — София и Нишъ — Македония.

Ноемврий. Нашитѣ войски превзели Прилепъ и Гостиваръ (1—3). Възхитеното население ги обливало навсѣкжде съ своитѣ радостни сълзи. Македонската дивизия носѣла родното знаме на свободата и надеждитѣ. Бащитѣ и майкитѣ се посрещали, прегръщали и целували съ синоветѣ подъ оржжието.

15-дневенъ бой за животъ и смърть между българскитѣ и сръбскитѣ войски (отъ 26 окт. до 9 ноември). — Нека вѣрваме въ доброто бждеще. Ще дойде день, когато българи и сърби ще се разберать и ще заживѣять като братя въ една свободна федеративна държава. И тогава ще си спомнять кървавото минало, като единъ отлетѣлъ грозенъ призракъ. Обаче тоя призракъ ще е направилъ по-нѣжни, по-сговорни души, които уважаватъ съвестьта и светитѣ копнежи на всѣка народность. Нека поколѣнията не забравятъ кървавитѣ чистилища, презъ които сж минали двата народа, търсейки изключително своето право. Тия поколѣния нѣма да бждатъ горди и лекомислени въ своитѣ егоистични стремежи. За поука на тия поколѣния ние излагаме настоящитѣ скръбни страници.

Следъ превземането на Нишъ, Враня, Лѣсковецъ и Качаникъ, сръбскитѣ войски вече по необходимость трѣбвало да се оттеглятъ на *Косово поле* и тамъ да решатъ, що трѣбва да правятъ. За тѣхъ имало два пжтя: или да пробиятъ българския фронтъ и да се спуснатъ въ Македония, за да се съединятъ съ французитѣ, които се бияли около Мариовската долина, или да се дръпнатъ въ албанскитѣ планини, ако не искатъ да капитулиратъ. И тѣ се опитали да пробиятъ българския фронтъ къмъ Македония. За другитѣ фронтове тѣ оставили слаби заслони, или ариергардни части, а главнитѣ си сили насочили на изтокъ. Първитѣ боеве, както видѣхме, тѣ направили въ долината на р. Пуста — не сполучили. Вториятъ ударъ тѣ направили по линията Прищина — Гиляни — Домуровци (на желѣзницата Куманово — Враня).

Българскитѣ войски не само издържали силния напоръ на противника и отбили стремителнитѣ му атаки, но скоро минали въ контраатаки и отблъснали настжплението. Третиятъ ударъ съ още по-голѣми сили и отчаяние сърбитѣ направили по линията Жеговица — Гиляни — Домуровци. Това било най-кръвопролитното сражение. Моравската дивизия успѣла да се промъкне въ тила на българитѣ при Гиляни, но тука тя платила скжпо за своята смѣлость, тя била обкржжена и по-голѣмата ѝ часть пленена. Най-сетне четвърти и последенъ натискъ тѣ направили откъмъ Качаникъ и Гиляни, та да могатъ въ флангъ да отмѣстятъ българския фронтъ. И като не успѣли и тоя пжть, тѣ се оттеглили на Косово поле, дето изглеждало, че ще загинатъ, както що бѣха загинали на сжщото мѣсто преди 530 години (1389).

Самоотвержено решение на сърбитѣ на Косово поле. — Въ този страшенъ моментъ отговорнитѣ сръбски управници, военни и граждански, се събрали на великъ и сждбоносенъ съветъ. Положенъ билъ въпроса: какво да се прави? Имало само два изхода: Сърбия да капитулира и сложи оржжието, като сврърже отдѣленъ миръ съ неприятелитѣ; или пъкъ сръбскитѣ останали войници, заедно съ чиновницитѣ и гражданитѣ, що бѣгали, да минатъ презъ Албания и да се спуснатъ на Адриатическия брѣгъ въ Алесио и Санжовани-ди-Медуа. И сърбитѣ, насърдчени отъ съюзницитѣ си, зели самоотверженото решение да оставятъ отечеството си, да минатъ непроходимитѣ албански планини и да слѣзатъ на Адриатическия брѣгъ. Такова самопожертвувание е рѣдко въ историята.

Сждбоносното решение на сръбското правителство на Косово поле отворило новъ периодъ за страдания и незгоди на сръбския народъ.

Часть отъ сръбската войска загинала или била пленена, часть захвърлила пушкитѣ и разотишла по домоветѣ си, а часть заобиколила своя краль Петра, който оставилъ кралската си каляска въ Призренъ и се покачилъ на волски кола, понесла на ржце болния си войвода Путника, изоставила артилерия, кола, камиони, автомобили, впрегнала волове и коне въ горски кола и колесарки, та поела планината въ зименъ день посрѣдъ снѣгъ до поясъ безъ всѣкакви пжтища за синьото море.

Българскитѣ войски се движели подиръ сломения, но твърдъ неприятель, докле той прехвърлилъ страшнитѣ планини западно отъ Дяково. Друга българска колона стигнала и превзела Призренъ. Части отъ сръбскитѣ войски, що се движели къмъ Дебъръ, били настигнати и разбити при Люма.

Отстжпление на сърбитѣ презъ Албания. — Това било велико изпитание за сръбския духъ. Албанскитѣ планини, лишени отъ пжтища, отъ обзаведено население, отъ храна на човѣци и добитъкъ, отъ гостоприемни обитатели, били истински адъ, въ който навлизали бѣгащитѣ сърби. Времето било лошо, дебели снѣгове покривали всички планини и пжтища. Трѣбвало да се разтваря на всѣка крачка партина по урвеститѣ пжтеки, засипвани всѣки мигъ отъ виелицата.

Кореспонденти френски, английски, американски, милосердни сестри и лѣкари отъ международния червенъ кръстъ, дипломатически агенти и други, които придружавали сърбитѣ презъ Албания, даватъ покъртителни описания на това събитие, пълно съ трагизмъ и силни поводи за дълбока обществена и политическа мисъль. Не безъ скръбь даваме мѣсто на нѣкои сведения по това страшно отстжпление. Ето какъ описва отстжплението американския очевидецъ Луй Едгардъ:

„Въ началото на австрогерманското настжпление сръбската армия не бѣ по-долу отъ 400,000 човѣка. Докато достигне до Косово тя се стопи на около 200,000, пръсната по цѣлата бойна линия. Въ тая армия участвуваха около 140,000 сърби; 20,000 черногорци и около 20,000 албанци. Въ битката при Призренъ взеха участие около 100,000 сърби съ сто орждия. Половината отъ тая войска легна на полето или бѣ пленена отъ българитѣ. Когато сърбитѣ изгърмяха и последнитѣ си гранати, разглобиха орждията, хвърлиха лафетитѣ имъ въ рѣката, а самитѣ тѣ се разбѣгаха. Цѣлото Косово поле до Призренъ бѣ усѣено съ човѣшки и животински трупове, ракли, кола и автомобили. Следъ това сръбския генераленъ щабъ изгуби всѣко влияние надъ войницитѣ си, като организирана сила. Ротитѣ, дружинитѣ, полковетѣ, дивизиитѣ и корпуситѣ се пръснаха въ страшна бърканица. Настжпи най-страшното въ една война".

Другъ очевидецъ добавя:

„Многобрийни аероплани, като грабливи птици, летѣха въ въздуха и изсипваха върху главитѣ на бѣгащитѣ своитѣ избухливи и гърмящи бомби.

По пѫтища тѣсни, развалени, непрекѫснатa верига отъ огнйове, землянки, подслони, около които се търкаляха трупове отъ хора, животни и изпочупени кола, ние стигнахме въ Скутари (Шкодра). Само съ първитѣ части достигнаха коне, а съ останалитѣ — конетѣ и говедата вече уредяваха или съвсемъ изчезваха, защото по пѫтя тѣ бивали изядани отъ гладнитѣ.

Срѫбскиятъ престолонаследникъ Александъръ пристигна безъ багажъ следъ десетдневно бѣгство. Заедно съ него пристигнаха като последни остатъци отъ гвардейския кавалерийски полкъ единъ офицеръ и единъ

Обр. 52. Сърбитѣ на островъ Корфу.

войникъ. Черногорската кралица, негова баба, му изпрати храна, нѣколко постелки и завивки, нѣколко долни дрехи и единъ и половина килограмъ захарь съ извинение, че нѣма повече".

Съ сѫщитѣ страдания и мѫки пристигна болния краль Петъръ, сръбското правителство, а войдата Путникъ бѣ донесенъ отъ войници на рѫце върху една носилка, покрита отгоре съ слама. Представителитѣ на Съглашението поканиха сърбитѣ да не спиратъ въ Шкодра, а

веднага да заминатъ на пристанищата, дето дойдоха италиянски кораби и съ голѣма мѫка товарѣха натрупанитѣ нетърпеливи бѣжанци, военни и цивилни (народни представители, професори, студенти, учители, чиновници и т. н.), па ги откарваха по разни посоки, а най-много на гръцкия островъ Корфу".

Споредъ съобщенията на италиянскитѣ власти, италиянскитѣ кораби пренесли около 200,000 избѣгали отъ отечеството си сърби отъ разни точки на албанския брѣгъ въ Италия и на островъ Корфу.

Не е излишно да споменемъ, че при последнитѣ трагични дни два кралски рода, сръбскиятъ кралъ Петъръ и Черногорския Никита, близки роднини и вече старци, не намѣрили въ себе си сили да се издигнатъ надъ своитѣ взаимни омрази и политически смѣтки, та не се срещнали и не си подали рѫка въ злощастието.

Състрадание. — На Косово следъ разбиването на сръбската армия българскитѣ чувства на отмъщение и гнѣвъ взели да отстѫпватъ мѣсто на съжаление, състрадание и опрощение. Скрититѣ сръбски войници изъ селата и горитѣ излизали голи, боси, съ жълти, изпити лица, съ страдалчески стонове и сами се нареждали на групи, отивали право при българската войска и се предавали съ братско довѣрие. При приближаване тѣ отлагали шапки и гръмко викали: „живели бугарска войска"! И на тоя възгласъ тѣ получавали отговоръ: „елате братя; хайде по кукю, по кукю!".

Възможно е нѣкжде да сж станали неоправдани жестокости и особено трѣбва да скърбимъ за избиването на сръбскитѣ духовни лица въ Сурдулица, дѣло на лекомисленъ и зле разбранъ патриотизъмъ, ала често имало и такива трогателни и братски срещи, които издаватъ дълбокия моралъ въ двата народа. На много мѣста въ Косово и при Гиляни българскитѣ войници, сами лишени отъ достатъчна храна поради дългитѣ походи, смъквали раницитѣ си и давали на злочеститѣ си противници, каквото имали за ядене. За това тѣ получавали хиляди благодарности и сърдечното сръбско „хвала". Сѫщо така при възможность голитѣ сръбски войници получавали обувки, шинели и шапки.

Освобождение на Македония. — Следъ решението на военнитѣ задачи къмъ сърбитѣ на Косово поле,

българскитѣ войски отъ първа армия се прехвърлили въ Македония.

На 20 ноемврий българскитѣ колони влѣзли въ Битоля, посрещнати съ най-родостни възклицания отъ българитѣ. Многобройнитѣ битолчани, действуващи въ частитѣ, като офицери и редници, се прегърнали съ своитѣ родители и роднини. То било день на радостни сълзи и велики надежди.

На 22 билъ превзетъ Дебъръ, отечеството на българскитѣ художници: каменодѣлци, резбари, живописци и строители на София.

На 24 билъ освободенъ Охридъ, центъръ на старобългарската цивилизация, родниятъ градъ на началника на първата армия генералъ Бояджиева и на хиляди просвѣтени българи учители, духовници, търговци и др.

Нашитѣ войски следъ упоритъ бой върху мостовѣтѣ на рѣка Черни-Дринъ, влѣзли въ Струга, родниятъ градъ на братя Миладинови. Сръбскитѣ войски изъ Македонии се оттеглили къмъ Албания и поели пѫтя презъ Елбасанъ за Драчъ. Наши части се увлѣкли подиръ имъ и достигнали чакъ до Елбасанъ.

На югъ френскитѣ войски, къмъ които вече се бѣли присъединили и английски, се оттеглили съ ариергардни боеве постепено и на 29 ноемврий, достигнали до грѫцката граница подъ Гевгелии, отъ дето се упѫтили за Солунъ. Българитѣ се спрѣли по заповѣдь на правителството на границата. Иначе тѣ лесно би изгонили противницитѣ и отъ Солунъ. Сарай щѣлъ да си иде съ неприятни спомени отъ Македония.

На 29 ноемврий българската главна квартира оповестила на народа, че въ Македония нѣма вече нито единъ неприятелски войникъ и че отечеството е напълно обединено.

И така, войната започнала на 1-и октомврий се свършила на 30-и ноемврий; тя траяла два месеца и достигнала поставената ѝ цель. Въ цѣлата операция били пленени повече отъ 50,000 сръбски войници и офицери, заедно съ много артилерия, камиони и обозни кола.

Следъ окупацията на превзетитѣ земи, наредило се военно и гражданско-административно управление въ две губернаторства: въ Нишъ за Моравската область и въ Скопие за Македония.

Край на Дарданелската акция. — Около това време Дарданелскитѣ боеве постепено почнали да затихватъ. Изваденитѣ на суша англо-френски войски не успѣли. Съглашението се убедило, че не ще може да превземе протоцитѣ и наредило да се напуснатъ предпазливо и неусѣтно Дарданелитѣ, което започнало на 7 дек. и свършило на 27 сѫщи. Часть отъ войскитѣ били пренесени въ Солунъ, дето се образувала, както ще видимъ по-нататъкъ, солунската източно съглашенска армия.

Галиполската акция излѣзла нещастна отъ три страни: погълнала напраздно голѣми жертви, намалила престижа на най-силнитѣ морски държави и улеснила намѣсата на България въ полза на централнитѣ държави. Споредъ доклада на военния английски министъръ въ камарата, само Англия е изгубила на Дарданелитѣ 5,045 офицери убити и ранени, 109,510 войници убити и удавени и 25 потопени военни параходи, между които 5 първокласни броненосци.

Свикване на Народното събрание. — Царь Фердинандъ и Радославовъ, които отказвали да свикатъ порано Събранието, въпрѣки настояването на опозицията и обществото, защото се бояли, че могатъ да бѫдатъ бламирани, не свикали сѫщото и на 15 октомврий съгласно повелението на конституцията. Тѣ чакали да се завършатъ военнитѣ действия, да се заеме Моравия и освободи Македония и тогава при добитъ успѣхъ да свикатъ народнитѣ представители, предъ които да обявятъ, че народното обединение е вече постигнато. Това тѣ и направили не безъ гордость и задоволство.

Съ царски указъ Народното събрание се свикало на 14 декември. Съ голѣмо тържество Фердинадъ открилъ събранието и въ тронното слово обявилъ, че благодарение на беззаветната храбрость на нашитѣ военни сили българскиятъ народъ е вече обединенъ. Опозицията предъ свършенитѣ факти и предъ обстоятелството, че войската стои на новитѣ граници и съ гърдитѣ си пази единството на отечеството, не можела освенъ да одобри станалото и да благопожелае, щото народното дѣло да се завърши съ добъръ край, съ траенъ миръ. Правителството се възползувало отъ патриотическото на-

строение на народното представителство и внесло предложение за отпускане 500 милиона лева за нуждитѣ на войската. Това предложение било пробенъ камъкъ да се види, какво становище ще земе опозицията. Но последната се била вече примирила съ положението. Ив. Евст. Гешовъ, шефъ на народната партия, най-голѣмия защитникъ на Съглашението преди намѣсата въ войната, зема думата въ Народното събрание и казва: „Нѣма да произнесемъ дума съ цель да умаловажимъ кой да е отъ факторитѣ на борбата за народното единство. Ние не желаемъ да правимъ политика, когато народътъ прави епопея, твори история. Нека се поклонимъ благоговейно предъ падналитѣ герои за защината на отечеството и да отдадемъ честь на живитѣ ратници за благото на народа. Покриха тѣ съ лаври опечалената и онеправдана България, утешиха съ своята скѫпа и благородна кръвь като съ цѣлебенъ балсамъ нейната наранена душа. Отъ името на народната партия заявявамъ, че ние ще гласуваме кредита 500 милиона за войската". Въ тоя смисълъ говорили всички други шефове на буржоазнитѣ опозициони партии и чрезъ гласуване на военнитѣ кредити, глусували довѣрие на правителството.

Опозицията обаче разкритикувала вѫтрешната политика на Радославова и особено начина, по който той нареждалъ новото управление въ Моравско и Македония. Въ новитѣ земи се пращали за административни чиновници твърде неопитни, невежи, а често декласирани, бракувани и безчестни чиновници. Та още отъ самото начало избухнали несъгласия и вражди между военнитѣ и гражданскитѣ управници, които докарали работитѣ до *двойствено* управление въ Поморавия и Македония и чрезъ това зачернили до голѣма степень името и престижа на българската държава. Опозицията изнесла многобройни факти отъ такова двойствено управление и отъ голѣми злоупотрѣби на чиновницитѣ, както за противозаконенъ износъ на храни изъ държавата, така и за изнудване, та поискала отъ м-ра Радославовъ обяснение за това.

Последниятъ призналъ, че управлението въ новитѣ земи не е такова, каквото трѣбва, но се оплаквалъ отъ това, че по-добритѣ чиновници не отивали; той прави позивъ къмъ способни хора да отидатъ въ далечни краища, за да поематъ властьта отъ некадърницитѣ. Конфликтитѣ между военнитѣ и гражданскитѣ власти трѣбвало да се отстраняватъ понѣкога съ личната намѣса на царя. Радославовъ гордо заявилъ, че за интереситѣ на България той отпуска храни на съюзницитѣ върпѣки закона за обществената предвидливость и върпѣки забраната на износа. „Азъ имамъ моя политика, добави министъръ-председательтъ, и поемамъ отговорностьта за дѣлата си[1]).

Обещалъ съмъ на Германия и на Турция храна, ще имъ дамъ, защото иматъ нужда . . . . " Народнитѣ представители получавали направо отъ Радославова разрешение да изнесатъ 200 вагона брашно за Турция. Привилегии получили него време и много спекуланти.

Начало на народното изсмукване. — Д-ръ Радославовъ отишълъ много далечъ. Той отворилъ границитѣ на България, та нахлули безброй австрийско-германски агенти, които пропълзяли съ камиони и автомобили по всички села и градове, дето купували на високи цени всичко, каквото намѣрятъ. Съ това се извикало силно поскѫпване на хранитѣ. Върпѣки плодородното лѣто и голѣмитѣ запаси, настѫпила въ градоветѣ оскѫдица. Многобройни германски команди оплели цѣла България съ мрежа телеграфи, телефони и пощи. Въ всѣки градъ, дори най-отстранения и затънтения, се настанили такива команди подъ формата на телеграфопощенци и почнали да изсмукватъ хранитѣ, които изпращали въ огладнѣла Германия. Не били рѣдки случаитѣ германски камиони да каратъ живъ дребенъ и едъръ добитъкъ. Събиранитѣ нѣща се откарвали на Дунава, дето ги поемали австро-германски кораби. Освенъ това българската главна квартира разрешила на германцитѣ да събиратъ изъ окупиранитѣ земи всички сурови стоки, срещу които тѣ се задължавали да отпускатъ соль, дрехи и муниции.

Фелдмаршалъ Макензенъ, придруженъ отъ щаба си, въ парадна униформа пристигналъ въ София (16 дек.), дето билъ посрещнатъ отъ главната квартира и генералитета на българската войска. Той, като победитель,

[1]) Вж. „Народни права", 22 декемврий 1915 г. брой 291. Д-ръ Радославовъ сетне не само не приелъ отговорность за дѣлата си, но избѣгалъ въ Германия.

билъ приетъ отъ Ферднанда и Радославова, отъ които издействувалъ, щото германскитѣ технически и желѣзопжтни части да бждатъ улеснявани въ тѣхната служба. Въ Ямболъ билъ построенъ хангаръ (подсушина) за цепелини и аероплани, изпращани отъ Макензенъ да наблюдаватъ черноморскитѣ брѣгове и да нападатъ Одеса и другитѣ руски градове, въ които се мислѣло, че може да се събира войска противъ България.

Санитарно дѣло. — Щомъ се открила войната съ Сърбия, Германия, Австрия и Унгария поотдѣлно събрали 2—3 милиона лева помощь за раненитѣ и болни български войници, па изпратили и санитарни мисии съ лѣкари, сестри, прислуга и предостатъченъ болниченъ материялъ. За превозване на раненитѣ войници отъ бойното поле германскиятъ императоръ изпратилъ чрезъ Ромъния специаленъ санитареиъ влакъ. На тия съюзнически мисии се дали въ София най-новитѣ и най-хубавитѣ училищни сгради. Всѣка мисия отворила и уредила своя болница за български войници. Начело на многоброенъ лѣкарски персоналъ стоялъ знаменития германски хирургъ д-ръ Голдамеръ. Много отъ германскитѣ лѣкари посещавали въ частни фамилии болнитѣ, преглеждали и лѣкували безплатно нуждающитѣ се.

Българскитѣ болници въ София, освенъ Александровската, били наредени изъ всички училища и въ многобройни голѣми хотели. Отъ началото на войната до нова (1916) година презъ софийскитѣ болници и хранителни пунктове премиали 11,413 болни и ранени войници, а други 15,659 били прекарани за болницитѣ изъ вжтрешнитѣ градове. Изобщо до 10 януари презъ София минали 27,063 болни и ранени офицери и войници.

Голѣмо участие въ санитарното дѣло взела царица Елеонора, която предварително била подготвила женски санитаренъ персоналъ. Българскитѣ жени подъ нейно ржководство изпълнили болницитѣ и услужвали на болнитѣ и раненитѣ.

Евреитѣ на своя смѣтка отворили болници и лѣкували болни войници, предимно отъ еврейска народность.

ГЛАВА XVII.

1916. — Събитията преди намѣсата на Ромъния.

Съюзнишки срещи и тържества. — Новата година настжпила при радостни настроения. Щастливото завършване на балканскитѣ военни операции дали възможность за съюзни тържества и срещи. Въоржжениятъ народъ стоялъ на поста си срещу Солунъ и въ окупация изъ новитѣ земи. Щомъ се поправила желѣзопжтната линия отъ Бѣлградъ до Нишъ и влаковетѣ тръгнали, германскиятъ императоръ Вилхелмъ II отъ Виена дошълъ въ Нишъ, дето станала тържествена среща между него и Фердинанда. Въ Нишъ била извикана главната квартира и български войски отъ всички части. Присжтствувала и една македонска дружина въ своята униформа и съ своитѣ войводи. Тържествата станали на 5-и януари. Вилхелмъ прогласилъ Фердинанда за фелдмаршалъ на германската армия. По тоя случай въ Нишъ се направилъ голѣмъ парадъ на свиканитѣ български войски.

Вечерьта на тържествената вечеря се произнесли високопарни думи за съюзническата вѣрность и за неизмѣнно приятелство. Царь Фердинандъ завършилъ своята речь съ възгласа: „Ave, Caesar, morituri te salutant"[1]. Въ разговора си съ българскитѣ генерали кайзерътъ е запиталъ едного: „не могатъ ли българитѣ да иматъ благородната амбиция: щото сто хиляди тѣхни войника да влѣзатъ съ германцитѣ въ Парижъ?" Българскиятъ генералъ веднага отговорилъ: подобна амбиция българитѣ нѣматъ.

Подиръ това и пристарелиятъ австрийски императоръ Францъ Иосифъ възвелъ въ маршалски чинъ на австрийскитѣ войски царь Фердинанда.

Фердинандъ не се стърпялъ. Той задигналъ съ себе си главнокомандуващия Жековъ и го завелъ въ главната германска квартира (въ Плесъ), дето върналъ нишката визита съ високомѣрие, свойствено на голѣмото му честолюбие. Следъ това се върналъ въ България и почналъ да приема единъ по единъ на гости своитѣ германски приятели херцози и принцове.

[1]) „Живѣй, цезаре, умирающитѣ тѣ поздравляватъ".

Презъ май група народни представители отъ Радославовото болшинство ходила на гости въ Берлинъ. Тамъ българитѣ били приети шумно като съюзници и приятели, които съ влизането си въ войната отваряли великия пжть на нѣмската търговия и индустрия отъ Хамбургъ до Багдадъ. По-сетне германски представители отъ райхстага върнали визитата въ България. Покрай народнитѣ представители многобройни любители, търговци, писатели, професори, артисти и политици правѣли взаимни посещения. Писателитѣ държали сказки, артиститѣ устройвали концерти, а търговцитѣ нареждали своитѣ сдѣлки.

Капитулация на Черна-Гора. — Австрийскитѣ войски, които действували въ Черна-Гора, закъснѣли. Тѣ едвамъ на 1-и януарий (1916) превзели черногорската столица *Цетина*. Черногорцитѣ поискали помощь отъ отстжпващитѣ сръбски войски, но такава тѣ не получили, та решили да капитулиратъ. Краль Никита се съгласилъ. Ала при укора на съглашенски агенти явила се партия, която не приела капитулацията; тогава Никита избѣгалъ и капитулацията станала безъ неговото съгласие.

Отъ Черна-Гора австрийската колона стигнала до Шкодра, а оттамъ покрай брѣга на Адриатическо море превзела градоветѣ Санъ-Жувани-ди-Медуа, Алесио и Драчъ, и подпомогната отъ австрийската флота, тя достигнала до Валона, но този градъ вече се намиралъ въ ржцетѣ на италиянцитѣ.

Образуване на Солунския фронтъ. — Англофренскитѣ войски чакали въ Солунъ. Появилъ се въпросъ: да останатъ ли тия войски въ Македония и да водятъ война съ българитѣ, или да се завърнатъ на западния театъръ. Англичанитѣ искали да се напусне солунския воененъ театъръ, като такъвъ, който нѣма да даде решителни резултати, както и Дарданелския, защото нито имало нуждния съставъ, нито всички военни срѣдства за сполучлива война. Обратно, френцитѣ по молбата на сърбитѣ настоявали и наложили да се формира и засили солунскиятъ фронтъ. Препирнитѣ се водили дълго (3 недѣли), но въ края на краищата англичанитѣ, макаръ неохотно, закарали три дивизии.

Мотивитѣ да се образува солунския фронтъ отъ англофренцитѣ били:

1) Да се подържа престижа на западнитѣ велики сили въ Балканския полуостровъ, особено по молбата на Сърбия; да се подпомага войнственостьта на Италия, да се задоволи и общественото мнение на западъ (Англия и Франция), което искало да не се изоставя сръбския народъ да изгуби надежда.

2) Да се държи подъ ржка Гърция, защото инакъ краль Константинъ би я завелъ при Германия.

3) Да се подържа духа на Ромъния, която постоянно обещавала, че ще се намѣси, обаче отлагала предъ страхъ отъ австрийската и българска войска, която ако липсвала солунския фронтъ, би отишла на Добруджанската граница и

4) Да се заварди и задържи солунското пристанище, което инакъ би паднало въ ржцетѣ на германцитѣ и би станало база на австро-германскитѣ подводници, които би могли да пречатъ за морското господство на англо-френцитѣ въ Егейско море.

Генер. Сарай билъ натоваренъ да състави планъ и да влѣзе въ борба съ българитѣ, които стояли на гръцката граница. Подкрепленията на Сарая въ хора, артилерия и превозни срѣдства пристигали твърде бавно. Англо-френскитѣ войски стояли въ укрепения лагеръ около Солунъ, а по границата срещу българитѣ се намирали гръцкитѣ мобилизирани войски. По заповѣдь на двѣтѣ правителства, гръцкитѣ и българскитѣ войски се срещнали дружелюбно.

Сарай поискалъ отъ гърцитѣ да изпразнятъ нѣкои пунктове, които трѣбвало да заематъ неговитѣ войски. На много мѣста гръцкитѣ войски се противѣли и отстжпвали само предъ заплахата, че англо-френцитѣ ще прибѣгнатъ до оржжие.

И тъй, гръцката държава не воювала, но съглашенцитѣ подъ форма на сили покровителки-гарантки, насилили гръцкия неутралитетъ по сжщия начинъ, както и германцитѣ насилили белгийския. Разликата била, че белгийцитѣ съ оржжие въ ржка защищавали неутралитета си и минали на страна на англо-френцитѣ, когато гърцитѣ поради географическото си положение не можали да се присъединятъ къмъ германцитѣ, а пасивно се съпротивлявали на съглашенцитѣ.

При френскитѣ и английски войски въ Солунъ имало и малко сърби, които били избѣгали отъ Македония заедно съ англо-френцитѣ. Тѣхъ Сарай организиралъ и зачислилъ въ армията си.

Сарай поканилъ гръцкитѣ войски да се намѣсятъ или демобилизиратъ, щомъ не искатъ да се биятъ, или да се оттеглятъ въ Гърция. Ала гърцитѣ не мърдали. Съ увеличение силитѣ на Сарая, насилията надъ гърцитѣ зачестили; отъ много укрепени пунктове бивали систематично изгонвани гръцкитѣ войски.

Атина станала арена на грозни партийни борби: Венизелосъ съ своитѣ партизани настоявалъ Гърция да тръгне веднага съ войскитѣ си съ съглашенцитѣ противъ българитѣ; противницитѣ му, групирани около Константина, отказвали и държали за неутралитета.

Но Сарай нѣмалъ още сили да настѫпи. Сръбската войска въ Корфу се преустройвала отъ френски офицери, но тя още не била готова да отиде въ Солунъ. Отъ западния фронтъ нито Англия, нито Франция можали да отдѣлятъ нови войски. Докаранитѣ отъ колониитѣ сенегалци, мароканци, индийци, тонкинци и др. не вдъхвали голѣми надежди. При тия обстоятелства Англия и Франция се обърнали къмъ Италия и поискали отъ нея да прати войска въ Солунъ. Обаче италиянскиятъ главнокомандващъ не се съгласилъ.

Презъ това време Албания била театръ на военни действия между австрийци, италиянци и сърби. Повечето отъ албанскитѣ племена били противъ сърбитѣ и за това много зле ги посрещали и изпращали. Главатарьтъ на албанското правителство Есадъ паша, който заграбилъ властьта, стоялъ на страната на сърбитѣ и италиянцитѣ, отметналъ се отъ Турция и прогласилъ независима Албания като съюзникъ на Съглашанието.

Сарай отново поискалъ отъ Атина две нѣща: да се разпусне гръцката войска или да се оттегли въ Пелопонесъ, а преустроената отъ френски офицери сръбска войска въ Корфу да се пренесе по желѣзницата въ Солунъ. Атинското правителство отказало едното и другото. Пашичъ и престолонаследникътъ Александъръ били въ Парижъ и настоявали Сарай да побърза съ настѫплението си противъ българитѣ. Тѣ предлагали сръбскитѣ войски отъ Корфу да усилятъ армията на Сарай, макаръ други сърби да се противѣли на това, като казвали, че

ако и тия военни сръбски сили се унищожатъ въ Македония, Сърбия щѣла да престане да сѫществува. Мнението на Пашича надделѣло. Четири сръбски дивизии добре облѣчени и преустроени, били прекарани по море въ Солунъ.

Презъ мартъ Сарай излѣзълъ отъ укрепения си лагеръ и почналъ да заема позиции срещу българитѣ по границата. На англичанитѣ той далъ дѣсното крило, а на френцитѣ и сърбитѣ — лѣвото. Сърбитѣ много бързали. Тѣ вѣрвали, че ще могатъ да пробиятъ фронта къмъ Битоля, дето смѣтали да пренесатъ главната си квартира и правителството, за да се отърватъ отъ неприятности и натѣкванията отъ гърцитѣ.

Докато ставали тия приговления, много германски и български аероплани нападали Солунъ, та пускали бомби и запалителни материяли по складоветѣ и пристанището. Въ отговоръ на това англо-френски аероплани нападали българскитѣ складове по Вардара, Удово, Струмица, Битоля, дето причинявали голѣми пакости.

Отъ друга страна съглашенската флота постоянно бомбардирала бѣломорския брѣгъ: Деде-Агачъ, Порто-Лагосъ и други мѣста. Нашата брѣгова отбрана била засилена, добре прикрита и можела съ сигурния си огънь да държи на почтенно разстояние неприятелскитѣ кораби, чието нападение се придружавало почти винаги съ хидроплани за наблюдения и рѫководение на стрелбата.

Въвеждане новъ календаръ. — 14 априлъ — България вѫтрешно била спокойна. Голѣма била грижата да се прекаратъ реквизиранитѣ храни на фронта, защото войската, наистина, страдала отъ лишения. Между това презъ февруарий падналъ снѣгъ и за два-три дни свилъ такъвъ студъ, щото всичкия добитъкъ, който билъ впрегнатъ въ обозитѣ по пѫтя отъ Радомиръ до Струмица, измрѣлъ отъ замръзване. Движенията се спрѣло за нѣколко дни. Въ страната спекулата се засилила, търговията замирала, а *златото и среброто веднага изчезнали отъ банкитѣ и пияцитѣ.* На сцената изпъкнала изключително банкнотата, както и малкото количество никелъ. Недостатъкъ въ пари се почувствувала, та правителството допуснало циркулацията на германскитѣ марки и порѫчало нови български банкноти въ Германия [1]).

[1]) Срещу книжни марки германцитѣ измъкнали много златни отъ населението въ България.

Предъ видъ голѣмитѣ зимания-давания съ съюзницитѣ, честитѣ контракти, договоритѣ, и за улеснение на пощата, телеграфитѣ, желѣзницитѣ и т. н. правителството решило да *въведе въ България Григориянския календаръ*, по който се придържатъ западнитѣ народи. Гласуванъ билъ за това отъ Народното събрание особенъ законъ; договорнитѣ срокове се скжсявали съ 13 дни. Така на 31-и мартъ по 12 часа презъ нощьта България напуснала стария си календаръ и приела новия. На сутрината вмѣсто 1-и всички брояли *14 априлий*. Съгласно съ това търговци, банкери, финансисти, училища и т. н. наредили своята работа. Едничка църквата не приела новия календаръ и само тя останала да се води по стария.

Неприятелски аероплани надъ София. — Презъ всичкото време отъ откриването на войната надъ градоветѣ въ стара България никжде не били летѣли неприятелски аероплани. Къмъ 15 окт. 1915 г. отъ Темешваръ прелетѣлъ въ София единъ германски цепелинъ, който направилъ нѣколко кржга надъ София да демонстрира германската сила. Едвамъ на 22 априлъ (1916), разпетия петъкъ, единъ френски аеропланъ плахо се приближилъ отъ източната страна до София, пусналъ 2—3 бомби и веднага отлетѣлъ безъ да бжде забелѣзанъ отъ артилерията и да получи поне единъ салютъ. Аеропланътъ дошълъ отъ Солунъ. Втори пжть аеропланъ посетилъ София на 3 юлий и пусналъ 8—10 бомби. Една паднала върху покрива на Военното министерство, но не причинила вреда. По-сетне прелитали аероплани надъ Пловдивъ и нѣколко пжти надъ София. При едно бомбардиране на София аеропланътъ билъ сваленъ и и авияторитѣ (френецъ и сърбинъ) били пленени.

Следъ тази случка неприятелски аеропланъ вече не се явилъ надъ столицата.

Гърция и Съглашението. — Гърция била блокирана отъ съглашенската флота. Търговията спрѣла. Всичко манавало подъ чуждъ контролъ. Борбитѣ вжтре продължавали: Венизелосъ обвинявалъ правителството, че тиранизира народа, а то отговаряло: „Откакъ чужденцитѣ били повикани отъ Венизелоса въ Гърция, народния суверенитетъ и независимостьта сж мъртва буква. Личнитѣ, граждански и политически права сж унищожени. Чужденцитѣ посѣгатъ, арестуватъ, затварятъ, интерниратъ, екстерниратъ, сждятъ и наказватъ всѣкиго, когото пожелаятъ. Никой не може свободно да пренася стоки безъ разрешение отъ френцитѣ или англичанитѣ. Търговскитѣ кораби се задържатъ, обискиратъ, търговията се спира. Цѣлото население страда отъ гладъ поради чужденцитѣ. Гръцкитѣ граждани не сж вече поданици на елинския краль, а служители на френскитѣ и английскитѣ генерали и адмирали. Поща, телеграфи, желѣзопжтни линии — всичко се намира подъ контролата на чужденцитѣ. Ако тѣ позволятъ, ние ядемъ, ако ли не позволятъ, ние лѣгаме гладни. И всичко това става, защото Венизелосъ иска насила да завлече народа и държавата въ свѣтовната война“.

Това отчаяно положение на гърцитѣ ги правело по-отстжпчиви към българитѣ. Въпрѣки напластената омраза, много отъ гърцитѣ искали, щото германцитѣ и българитѣ да настжпятъ и изпждятъ съглашенцитѣ отъ Солунъ преди още Сарай да е събралъ грамадната си сила, по проектитѣ му отъ 500,000 души. Българскиятъ главнокомандващъ решилъ да окупира укрепената тѣсница на Струма, *Рупелъ*. Това се извършило на 27 май съ съгласието на атинското правителство. Гръцкитѣ войски съ орждията и оржжието си останали посрѣдъ българската войска. Германскитѣ офицери били посрѣдници за избѣгване всѣка неприятность. Вестницитѣ на Венизелосъ излѣзли въ черно кржжило и протестирали.

На 20 юний великитѣ сили „гарантки“ (Англия, Франция и Русия) подали на Гърция ултиматумъ, съ който поискали:

1) Обща и бърза демобилизация на гръцкитѣ войски съ оттегляне отъ Македония, 2) разтуряне на камарата, 3) оставката на кабинета Скулидисъ и образуване кабинетъ отъ чиновници за произвеждане нови избори и 4) наказание на демострантитѣ въ Атина и на провиналитѣ се гръцки чиновници срещу съглашенцитѣ. За подкрепа на тия искания английската флота се доближила до пристанищата Пирей и Фалеръ и заплашвала, че ще стовари полкъ войска, ако правителството не изпълни ултиматума. Гръцката войска се съсрѣдоточила да отбие английския десантъ. Дворецътъ на Констатина съ завардва съ силна войска, обаче правителството, за да избѣгне кръвопротието, си подало оставката. Въ града из-

бухнало голѣмо възмущение противъ Англия и Франция. Правителственитѣ вестници поканили народа да посрещне спокойно и съ достойнство глада, ако блокадата продължава. Кральтъ и офицеритѣ се готвятъ да защищаватъ неутралитета до край. Отъ друга страна Венизелосъ съ помощьта на съглашенцитѣ организиралъ своитѣ партизани и ги изправилъ въ борба срещу краля. Сблъсквания станали по улицитѣ и кръвь се пролѣла. Въ началото на юлий съглашенцитѣ вече станали господари на Гърция. Агитацията на Венизелоса за изборитѣ била осигурена. При все това Константинъ и военната лига отбили съ решителность противницитѣ, които се задоволили да запалятъ и изгорятъ двореца му Татои.

Къмъ края на юли Пашичъ, който посетилъ Парижъ и Петроградъ, да осигури новитѣ граници на Сърбия следъ победата, се завърналъ въ Корфу. Свикалъ тамъ скупщината, която гласувала бюджета отъ сумитѣ, що отпущало Съглашението, и уредилъ въпроситѣ за своитѣ чиновници, студенти и професори, които били разпратени въ Италия, Франция и Швейцария.

Сърбитѣ настоявали да се побърза съ настъплението отъ Солунъ за Македония. Къмъ Сараевата армия била присъединена една руска бригада, пренесена отъ фронта на Франция. По този начинъ срещу българския юженъ фронтъ се насочили войскитѣ на великитѣ сили Франция, Англия и Русия.

Презъ августъ князъ Александъръ сръбски съ последнитѣ войски и щаба си отъ Корфу пристигналъ въ Солунъ безъ да се обади на Константина гръцки.

Генералъ Сарай билъ вече къмъ края на своитѣ приготовления. Той извадилъ българско население насилствено отъ Мъгленско и Воденско, изчистилъ гръцкитѣ погранични войски и настанилъ своитѣ предни части. Жителитѣ отъ с. Сборско били откарани въ полето да работятъ въ лагеритѣ.

Обаче, настъплението на Сарая се свързвало съ общото положение на военитѣ действия въ Европа и съ намѣсата на Ромъния на съглашенска страна.

Положението на свѣтовния фронтъ презъ 1916 г. до ромънската намѣса. — Новата година (1916) заварила западния фронтъ въ Франция въ застояло положение. Всички войски били подъ знамената, водѣла се

тъй наречената *окопна* или *позиционна* война. На западъ бойната линия започнала отъ западния ъгълъ на северна Белгия, Нюпортъ, и завършвала до Мюлхаузенъ при Швейцария (виж. стр. 344). Белгийцитѣ заемали северния край. Англичанитѣ започвали отъ тѣхъ и достигали до р. Сома, а отъ тая рѣка до Швейцария фронта се заемалъ отъ френскитѣ войски. Докато белгийцитѣ и френцитѣ воювали съ всичкитѣ си сили, англичанитѣ воювали още съ доброволческа армия. Англия, островна държава, запазена отъ гигантска флота, имала привилегията едничка да не събира принудително войници чрезъ наборъ. Нейната малка мирновременна войска се набирала отъ доброволци съ заплата. Съ такава войска тя си е служила въ всички войни презъ XIX столѣтие. Като се започнала европейската война презъ 1914 година, английската войска, възлизаща на около 250 хиляди души, била пренесана въ Франция и Белгия, дето заела твърде малъкъ секторъ. Английското правителство поканило народа да земе участие въ войната. Записали се доброволци, но не се събрало нуждното количество да се води успѣшно войната. Младежитѣ гледали да се отклонятъ отъ дълга си. Обаче, едно страшно нападение на Англия и Лондонъ отъ германски цепелини събудило народния патриотизмъ. Военниятъ министъръ лордъ Кичинеръ обходилъ фронтоветѣ въ Солунъ и Франция и видѣлъ, че за боя се искатъ много и обучени войници. Тази нужда не можали да покриятъ и пристигналитѣ войски отъ колониитѣ, отъ Австралия, Канада и др. Лордъ Дебри направилъ смѣтка, че докато Англия не прати на бойното поле 5 милиона добре въоръжени и обучени мъже, победа нѣма да има. За да се събере тая потрѣбна армия парламентътъ гласувалъ въ края на 1915 година законъ за задължителенъ наборъ на мъжетѣ отъ 18 до 41 годишна възрасть. Новобранцитѣ бързо се обучавали и изпращали на фронта. Способни и здрави жени били привлечени въ фабрикитѣ и всички заведения, дето се приготовлявали муниции. Съглашенцитѣ разбрали, че не само съ превъзходство на жива сила, но и съ преизобилието на артилерия и бойни припаси могатъ да излѣзатъ на глава съ военно силната Германия.

На италиянския фронтъ боеветѣ ставали все около рѣката Изонцо. Италиянцитѣ не можели да отбележатъ никакъвъ успѣхъ.

На източния фронтъ разбитата руска армия се преустроявала задъ линията, която идѣла отъ Рига презъ Вилно, Пинскъ, Ровно за Подолскъ.

Въ Кавказъ руситѣ започнали успѣшно настѫпление противъ турцитѣ. Въ Месопомия борбата между турци и англичани се водѣла съ промѣнливъ успѣхъ около Багдадъ. На това мѣсто командувалъ турцитѣ стариятъ германски инструктовъ фонъ деръ Голцъ.

Германцитѣ приготвили особена турска армия, па я пратили за Египетъ. Тя отишла въ походъ до Синай, но се завърнала сломена.

Презъ февруарий сполучливиятъ руски Кавказки походъ достигналъ до Ерзерумъ, който падналъ въ руски рѫце (5 февр.).

Подводна война. — Наредъ съ сухоземниѣ военни действия вървѣли подводнитѣ и въздушнитѣ. Германската флота не можела да се мѣри съ английската, та Германия приготвила многобройни подводници, съ които мислѣла да съсипе дреднаутитѣ и да спре търговията на Франция и Англия съ неутралнитѣ държави. Германия обявила блокада на английскитѣ и френски брѣгове. Всички кораби, които носѣли стока или орѫжие за тия страни, бивали потопявани отъ подводницитѣ. Покрай английскитѣ и френски кораби били потопени и нѣколко на неутрални държави. Последнитѣ протестирали, като казали, че тѣ сѫ свободни въ търговията си и никой нѣма право да имъ пречи. Ала покрай търговскитѣ параходи били потопени и нѣкои пѫтнишки, въ които загинали много невинни пѫтници. Общественото мнение въ Съединенитѣ Щати особено се развълнувало, когато презъ май 1915 г. билъ потопенъ единъ отъ най-голѣмитѣ параходи „Лузитания". Въ него загинали 1,500 пѫтници, отъ които американци 1,100 души (жени, деца и др.). Председательтъ на Съединенитѣ Щати Уйлсонъ протестиралъ предъ Германия като казалъ, че моретата сѫ свободни за неутралнитѣ държави и че международното право не позволява да се потопяватъ корабитѣ на невоюващи държави. Германия изказала съжалението си и обещала да заплати загубитѣ, както за кораба, така и да обезщети загиналитѣ пѫтници. Уйлсонъ, който отъ по-рано съчувствувалъ на Съглашението, се обявилъ решително противъ подводната

война. Американскитѣ търговци, фабриканти и спекуланти намѣрили сега добъръ пазаръ за своитѣ произведения и Уйлсонъ се явилъ тѣхенъ защитникъ.

Презъ 1915 г. билъ потопенъ единъ голѣмъ търговски корабъ, принадлежащъ на холандски поданици. Неутрална Холандия предложила, като посрѣдница, миръ на двѣтѣ страни. Съглашенцитѣ се събрали на съветъ и обвинили Германия въ стремежъ за всесвѣтска хегемония, че тя не зачитала международнитѣ договори, които наричала „парче хартия", че при нейната амбиция въ Европа миръ не може да настане, докле не се смаже германския империализъмъ и пруския милитаризмъ, докле не се повърнатъ на Франция провинцитѣ Елзасъ и Лотарингия и докато въ Берлинъ не се настани отговорно демократическо правителство. Едничка разстроена Русия била наклонна да се приеме предложението на Холандия, но нейня гласъ не се чулъ.

Атака върху крепостьта Вердйонъ. — Въ отговоръ на голѣмитѣ обвинения, оскърбителнитѣ думи и непримиримостьта на Съглашението, Германия поискала да даде новъ изразъ на своята мощъ. Тя извикала войскови части отъ отслабналия руски фронтъ и приготвила единъ страшенъ ударъ върху първокласната френска крепость Вердйонъ. Лично кайзерътъ отишълъ на фронта и заповѣдалъ атаката. На 9 (22 февр.) ударътъ се нанесълъ въ 14 последователни вълни, които разкѫсали предната укрепителна линия, френцитѣ отстѫпили 7 километра и германцитѣ обявили, че сѫ превзели важното укрепление *Доумонтъ*. Единадесеть хиляди френци паднали въ пленъ. Този успѣхъ билъ съобщенъ тържествено въ берлинския парламентъ отъ канцлера, който като повторилъ заканитѣ на френския министъръ-председатель, добавилъ; „на тѣзи обидни и злъчни думи ние отговаряме съ желѣзенъ юмрукъ по устата".

Следъ първия успѣхъ германцитѣ поискали да разширятъ линията си и по другитѣ фортове. Следъ голѣми усилия тѣ превзели още два-три форта, обаче срещнали такава силна съпротива, че трѣбвало да се откажатъ отъ сполуката си. Мѣстностьта била така минирана и укрепена, щото германцитѣ щомъ заемѣли и разчиствали нѣкой връхъ съ цель да се задържатъ на него, почвата заигравала подъ краката имъ, безкрайни гай-

зери отъ огънь, пръсть, скали изригвали отъ земята и поглъщали цѣли германски дружини, дори полкове, които изчезвали подъ развалинитѣ. Германцитѣ се сепнали. Демоническиятъ пристжпъ отслабналъ и присжтствието на императора станало излишно. Хладнокръвието и методичностьта на защитника френски генералъ Петенъ взели връхъ. Вердйонъ се спасилъ. Цѣли 7 месеца (февр. — окт.) орждията стентѣли подъ неговитѣ фортове безрезултатно. Германия изгубила ½ милионъ войници напраздно.

Намѣса на Португалия. — Англия, чийто кораби страдали най-много по океанитѣ, накарала Португалия да секвестира избѣгалитѣ германски параходи въ нейнитѣ пристанища. Португалия направила това, въ отговоръ на което Германия ѝ обявила война на 4 (17) мартъ. Споредъ това португалцитѣ мобилизирали около 30—40 хиляди души войска, която пратили на фронта въ Франция.

Австрийско настжпление въ Италия. — Италиянцитѣ съсрѣдоточили всичкитѣ си сили на р. Изонцо. Напирали тука да пробиятъ фронта и да завзематъ Триестъ. Австрия скроила другъ планъ. Тя образувала единъ силенъ отрядъ и на 15 май настжпила отъ Трентино. Италиянскиятъ фронтъ билъ пробитъ, австрийцитѣ навлѣзли, превзели Азияго, Басано и се насочили къмъ Верона. Тѣ се явили почти въ тилъ на италиянскитѣ войски, пленили 30,000 хиляди войнци, 500 офицери и 120 орждия. Градоветѣ Верона и Падуа били заплашени и цѣлата армия на Изонцо рискувала да бжде отсечена. Но Русия се явила на помощь.

Настжплението на генералъ Брусиловъ. — Италиянската катастрофа принудила съглашенцитѣ бързо да се съберать на съветъ въ Парижъ. Тукъ се решило, щото руската войска, която била вече преустроена и снабдена съ муниции, веднага да настжпи противъ Австроунгария. Изпълнитель на тая наредба се явилъ генералъ Брусиловъ, който трѣбвало да спаси френцитѣ при Вердйонъ и италиянцитѣ при Изонцо.

На 3 юний генералъ Брусиловъ започналъ своето паметно настжпление отъ Припетъ до Буковина. То се

характеризилало съ три руски черти: безогледна атака, нещадене на войницитѣ, изсипване на снарядитѣ. И пламнала Европа въ адски грѣмъ, огънь и тънтежъ. Австроунгарцитѣ въ Галиция и Буковина били пометени отъ страшната руска кавалерия, която се хвърлила безпощадно върху неприятеля. На 18 юни руситѣ превзели Черновецъ въ Буковина; австрийскитѣ линии се вгъвали и настжпило безредие. Радостьта въ Русия била голѣма, още повече, че нейнитѣ войски били превзели и Трапезундъ на Черно море. Надеждитѣ на Съглашението се съживили.

На 11 августъ Брусиловъ превзелъ Станиславовъ. Казацитѣ наближили отново Карпатитѣ. За три месеца руситѣ пленили 240,000 австрийци 2,500 каречници и 600 оржди. Настжпила опасность за Австроунгария. За това тя била принудена да върне войскитѣ си, които настжпвали въ Италия къмъ Верона и да ги прати на заплашения източенъ фронтъ. Италиянцитѣ се спасили. Нѣщо повече, тѣ се окуражили отъ отстжпването на австрийцитѣ въ Трентино и изобщо отъ отслабването на австрийскитѣ сили, та удвоили усилията си, нападнали и превзели Горица (Гйорцъ), което ги улеснило да минатъ рѣката Изонцо.

Хинденбургъ поема главната команда на централнитѣ сили. — Разгромътъ на Австроунгария принудилъ Германия да повика отъ Одринъ две турски дивизии, които пратила на помощь въ Галиция. Тя сжщо така изтеглила малкото си войски отъ Балканския полуостровъ, като оставила само нѣколко батареи и технически части.

Хинденбургъ, страшилището за руситѣ, стоялъ непоклатимъ, къмъ него нѣмало настжпление, но той се видѣлъ принуденъ да изостави приготовената си офанзива за Петроградъ. Всички обърнали погледи къмъ австрийската слабость. Освенъ голѣмата и буйна вълна на Брусиловъ, австрийскиятъ фронтъ пострадалъ и отъ измѣната на нѣколко русински полкове, които заедно и подъ звуковетѣ на музикитѣ си се предавали на Брусилова. Германскитѣ стратези намѣрили, че Австроунгария грѣши, като настоява самостоятелно да командува своитѣ войски. Това било криворазбрана свобода. Тѣ поискали всички съюзнически войски да се подчи-

нятъ подъ една обща команда. За общъ главнокомандващъ на войскитѣ се посочилъ като едничко авторитетно лице фелдмаршалъ Хинденбургъ. Докато да се извърши всичко това, германската главна квартира пратила въ Галиция германски войски, които спрѣли руското настжпление (15 юни). — Да се върнемъ сега дома.

Въ очакване на южния фронтъ. — Отъ декемврий 1915 до августъ 1916 г. цѣли деветъ месеци българската войска стояла въ бездействие по грѫцката граница въ съприкосновение съ грѫцката погранична стража. Това било единъ мжчителенъ периодъ за въоржжения българинъ, който зелъ оржжието да *свърши работата* за известно време и да се върне дома си. Каквото трѣбвало да направи, той го направилъ съ самоотвержение. Но ето че политиката го накарала да застане на едно мѣсто и да чака празенъ, а това тъкмо е най-тежкото за единъ народъ, който има своята собствена работа и милѣе за своя домъ.

Презъ августъ обаче се забележило, че сцената предъ него се промѣня, че вмѣсто гърцитѣ на граничнитѣ пунктове се явяватъ съглашенци. Отъ височинитѣ на Мачуковскитѣ планини и други върхове българинътъ гледалъ цѣло солунско поле, което кипѣло въ нѣкаква дейность. На много мѣста около езерата, блатата и рѣкитѣ, разсадници на разни зарази, зълъ тифъ, тропическа малария и треска, се дигали високи кълба отъ димъ — англофренцитѣ палили тръстиката, папуритѣ и другата растителность, покровителка на заразитѣ; на други мѣста огнйове опустошавали храститѣ, горитѣ, а на трети мѣста — пламъци поглъщали цѣли села и околни стърнища. Долу чакъ се бѣлѣе Солунъ. Вижда се цѣлия Солунски заливъ и ясно се отчертаватъ въ него голѣмитѣ параходи, които стоварятъ противницитѣ. Съ далекогледъ се виждатъ малкитѣ параходи, които сноватъ между голѣмитѣ, представящи гора отъ комини и мачти, надъ които се виятъ кълбета ту черъ, ту бѣлъ, ту сивъ димъ. Въ края на хоризонта, въ гърлото на залива, около Кара-Буруну, се чернѣяли нѣкакви подвижни петна, — това били броненосцитѣ, които пазяли входа на пристанището отъ неприятелски подводници.

Мрътвитѣ долини и планини по границата презъ юлий, почнали да шумятъ презъ августъ. Сегизъ-тогизъ

отъ нѣкой връхъ изригне огънь и сърдити желѣзни главини изписквали изъ въздуха, па се изпращали на нѣкоя насрѣщна баирчинка, да разбератъ, що тамъ се върши.

Великитѣ противници се приближавали . . . Но българитѣ бдятъ, работятъ, почиватъ и пакъ бдятъ. Велико бдение за цѣлъ народъ! Денемъ всичко е замрѣло подъ земята, а нощемъ въ тъмното се работи тайно, безъ глъчъ, безъ разговоръ. Копаятъ се окопи, ходове, дълбаятъ се скривалища . . .

Начало на южната епопея. — На 9 августъ на солунския фронтъ се отбележило особено оживление. Силитѣ на генералъ Сарай се наброявали надъ 300,000 френци, англичани, сърби и колониялни войски съ не по-малко отъ 1,200 орждия. Срещу тѣхъ стояли почти изключително българи, въпрѣки договоритѣ съ Германия и Австроунгария. Наистина, презъ февруарий пристигнали на солунския фронтъ две германски дивизии и заели линията отъ Дойранско езеро до Вардара. За своя база тѣ избрали гара Удово и построили желѣзопжтенъ клонъ до с. Деделии, централно мѣсто на Дойранския фронтъ. Презъ юни, поради нужда отъ войски на руския фронтъ, германскитѣ дивизии напуснали фронта Дойранъ — Вардаръ. Тѣхното мѣсто заела пакъ българска войска при сътрудничество само на единъ германски полкъ и нѣколко технически части (авиатори, пионери, желѣзничари и артилерия).

Първитѣ боеве се започнали на Дойранския фронтъ.

Боеветѣ по предната позиция на Дойранския фронтъ почнали отъ 9-и августъ и се продължили до 18 сжщия. Участвували френски и английски войски. Противникътъ се опитвалъ денемъ и нощемъ да пробие нѣкжде тия позиции, но не успѣлъ.

Дойранскитѣ боеве били предвестницитѣ, че генералъ Сарай ще настжпва вече и то, както изглеждало, по долината на Вардара.

Настжпление на българскитѣ крила. — Вмѣсто да чака врага, българската войска сама настжпила. На 17 августъ 1-ва армия отъ Битоля настжпила и заела *Леринъ*. На другия день пъкъ втората армия навлѣзла въ грѫцката територия. По особна спогодба грѫцката

войска не се възпротивила и останала по мѣстата си. Българитѣ заели Демиръ-Хисаръ, Драма, Серъ, Бутково и се доближили до езеро Тахино. По този начинъ фронтътъ се скѫсилъ. Въ настѫплението си българитѣ били обстрелвани отъ дългобойни морски орѫдия отъ Круша планина, по която били се укрепили англичанитѣ.

Дѣсното българско крило продължило настѫплението си отъ Леринъ на югъ и заело (22 августъ) Костуръ и Кайларе. Главнитѣ сили се изправили до Островското езеро. Части отъ планината Чеганъ били усвоени. Заплашенъ по този начинъ съ фланговъ ударъ, Сарай дигналъ голѣми сили отъ Дойранския фронтъ и ги хвър-

Обр. 53. Солунскиятъ фронтъ презъ августъ.

лилъ върху Нидже планина, надъ Островското езеро съ цель да спре българското настѫпление.

Така на 25 августъ Солунскиятъ фронтъ представялъ дѫга, на която единиятъ край стѫпвалъ на Островското езеро, па извивалъ по Нидже, Каймакъ Чаланъ, Добро поле, Кожухъ, пресича Вардара подъ Гевгели, извива подъ Дойранско езеро и презъ Бутково по р. Струма забивала другия си край въ Орфански заливъ.

Сарай се намиралъ като подъ небесна дѫга.

Въ края на августъ надъ Островското езеро се разиграли кървави боеве между българитѣ отъ една страна и френко-сърбитѣ отъ друга. За да отстрани опасностьта отъ лѣвото си крило, генералъ Сарай натрупалъ по Чеганскитѣ върхове ужасна артилерия, която дочакала и посрещнала съ желѣзна и оловна буря настѫпващитѣ

българи. Почвата не позволявала бързо и здраво окопаване, та първата армия се изложила на унищожителенъ неприятелски огънь [1]). На френцитѣ помагали преустроенитѣ на острофъ Корфу сръбски дивизии, на които Сарай далъ участъка отъ Каймакъ-Чаланъ до Добро поле.

Каймакъ-Чаланъ. — Отъ Косово поле (10 ноемврий 1915 г.) сега сърбитѣ отново искали да примѣрятъ силитѣ си съ своитѣ съседи. Тѣ знаели, че солунскиятъ фронтъ ще бѫде работа на великитѣ сили, но и за себе си зели единъ секторъ, на който имали амбицията да подържатъ безспорната си храбрость. Превъзпитани отъ страданията презъ Албания и на островъ Корфу, преорганизирани модерно, снабдени съ силна и многобройна френска артилерия, въодушевени съ стръвь за отмъщение и патриотически огънь, сърбитѣ съ числено превъзходсгво (4 дивизии) се хвърлили въ кървавъ бой съ двата български полка, що стояли насреща имъ. Борбата се развила стихийно — за животъ и смърть. Сърбитѣ нападали безъ огледъ на жертвитѣ. Върховетѣ и долинитѣ се покрили съ тѣхнитѣ трупове, веригитѣ имъ стремглаво съ нови сили се изсипвали въ боя. На 30 септ. тѣ направили първия успѣхъ, превзели Каймакъ-Чаланъ и вгънали българската неукрепена линия. Първата българска армия, победоносна досега, била принудена да започне отстѫпление. Българитѣ постепенно напускали гребена на Нидже и се спускали къмъ *завоя на Черна.*

Добро поле. — Отъ Каймакъ-Чаланъ сърбитѣ се насочили къмъ Добро поле. Последното е малко, но красиво планинско равнище въ висотитѣ на Нидже, обрасло съ рѣдка висока борова гора, седло на прохода отъ Мъгленско за р. Черна. Сърбитѣ поискали да завладѣятъ и това поле, за да станатъ господари на пѫтя за Черна. За това тѣ атакували съ ожесточение българскитѣ позиции, но винаги безуспѣшно. Ала силитѣ имъ най-сетне се изчерпали и тѣ постепенно изоставили

[1]) Когато ставали боеветѣ по Нидже и Чеганъ се поминалъ отъ болесть началникътъ на генералния щабъ Жостовъ. Последнитѣ му думи били: „падна ли Чеганъ?“ Върхътъ Чеганъ ималъ голѣмо значение. Съ неговото заемане се откривало на българската войска солунската равнина.

атакитѣ, окопали се, па почнали позиционна война съ българитѣ, които били на 100—150 крачки далечъ отъ тѣхъ.

Завоя на Черна (4/X). — Като изгубили тукъ всѣка надежда, сърбитѣ съсрѣдоточили вниманието си въ *Завоя на Черна*. Голѣми подвизи се извършили и по този исторически завой. Сърбитѣ, подпомагани отъ френски войски, минали р. Черна и полазили по Селечка планина. Тѣхната цель била да завладѣятъ пжтищата по тая планина и да се явятъ въ тилъ на битолскитѣ войски, но срещнали такъвъ желѣзенъ отпоръ и унищожителенъ огънь по селачкитѣ върхове, щото най-сетне, следъ като изгубили грамадни сили, отстжпили бойното поле на съюзницитѣ, и презъ декември тѣ се дръпнали въ Мъгленско. — Тѣхното мѣсто въ Завоя на Черна и по Селечка заели италиянци.

Отстжплението на българитѣ по завоя на Черна предизвикало и отстжпление отъ Костуръ и Леринъ. Едновременно съ сръбскитѣ атаки къмъ Добро-поле и по Селечка планина френскитѣ войски, събрани отъ всички човѣшки раси, съ вихренъ напъмъ се опитали да пробиятъ фронта южно отъ Битоля по двѣтѣ страни на р. Черна.

Боеве при Кенали и загубата на Битоля. — При с. Кенали въ Битолско поле тѣ посрѣщнали героичната съпротива на българския огънь, кавалерийски и пехотни атаки. Боеветѣ между френцитѣ и българитѣ при с. Кенали ще останатъ бележити въ военната история. Обаче, напредъкътъ на неприятеля по Селечка планина заплашвалъ съ отрѣзване отъ флангъ защитницитѣ на битолския фронтъ и това принудило първата армия да остави Битоля и да се закрепи 4 километра северно отъ града по височинитѣ. Тука първата армия зела такова твърдо мѣсто и становище, че никакви атаки вече не можали да я поклатятъ. Градътъ Битоля останалъ посрѣдъ двамата противници. Сърбитѣ се опитали да настанятъ нѣколко свои части въ града, па и часть отъ тѣхната управа рекла да отседне като въ своя държава, обаче, българскитѣ гранати отъ околнитѣ върхове скоро ги убедили, че столицата имъ далечъ още не е сигурна.

И тъй, следъ два месечни исторически боеве, ген. Сарай можалъ малко да навлезе въ Македония.

Въ боеветѣ на Битолско поле зели участие и скоро пристигналитѣ руски и италиянски части.

За неуспѣха при Кайма̀къ-Чаланъ, завоя на Черна и Битоля генералъ Бояджиевъ изгубилъ своята длъжность. Малки германски части пристигнали на бързо, та тѣ съ българскитѣ околни войски организирали защитата. Вмѣсто генералъ Бояджиевъ камандването на Битолскитѣ тойски се поело отъ германския генералъ Шолцъ, който съ нѣколко германски части, образувалъ *особена група армия*, наречена 12-та германска, на която се възложила задачата да брани линията отъ Охридъ до Вардара.

Венизеловото правителство. — Когато Сарай предприелъ атаката на македонския фронтъ, Съглашението поискало да сломи Константиновата съпротива. На 1-и септ. голѣма англо-френска ескадра пристигнала въ Пирей и Фалеръ. Ескадрата окупирала германскитѣ и австрийскитѣ търговски параходи, останали отъ порано тука, като въ неутрална държава.

Венизелосъ се опиталъ да смъкне правителството и да принуди краля да обяви война, но не сполучилъ. Тогава той избѣгалъ отъ Атина по чуждъ корабъ въ Критъ. Тамъ образувалъ свое правителство подъ закрилата на гръцката жандармерия, състояща се отъ негови партизани; следъ това заминалъ въ Солунъ, дето обявилъ, че организира *ново гръцко правителство на народната отбрана*. Неговитѣ партизани, офицери и войници, напуснали кралската войска и се групирали около Венизелоса. Критската жандармерия съставила основа на Венизелосови дружини и полкове, които се въоржжили съ френско или пъкъ гръцко оржжие, що Сарай билъ зелъ отъ обезоржженитѣ отъ него кралски войски. Тъй въоржженитѣ и организирани Венизелосови войски почнали да се редятъ до английскитѣ къмъ Дойранъ и Тахино и да зиматъ участие въ боеветѣ противъ България.

За да се избѣгнатъ неприятноститѣ и шпионствата на гръцкитѣ гарнизони отъ Драма, Серъ и Кавала, които стояли въ тила на българитѣ, по взаимно съгласие тия гарнизони съ оржжието си били пренесени въ Германия.

Сега да се обърнемъ къмъ Добружа, дето отдавна събитията ни викатъ.

ГЛАВА XVIII

Намѣса на Ромъния.

Причини. — Отъ всички воюващи държави Ромъния най-дълго мислила. Тя искала да осигури правилото: максимумъ печалби безъ рискъ и при минимумъ жъртви. Още отъ започването на европейската война, ромънското правителство не криело, че ще иде съ Съглашението. Ако то дълго се въздържало отъ намѣсата, то било и по желанието на покойния краль Кароль, който, като хохенцолернъ, не искалъ да измѣни на своитѣ роднини. Противъ него било общественото мнение и правителството и когатъ той умрѣлъ, тѣ се освободили отъ неговитѣ съюзни задължения.

Настжпилъ августъ 1916 год. Руската войска била пакъ на Карпатитѣ, но видимо отслабвала подъ натиска на нѣмцитѣ. Съглашението поискало отъ Ромъния да изпълни вече обещанието си. Всички договори били подписани. При все това Ромъния не се считала достатъчно сигурна. Руситѣ не можали да навлѣзатъ въ Трансилвания, отъ дето трѣбвало да подадатъ ржка на ромънитѣ. Отъ друга страна условието било: Италия да обяви война на Германия, Сарай да настжпи, 10 дена следъ това ще се намѣси Ромъния при помощьта на 200,000 руска войска, която трѣбвало да настжпи въ Добруджа и въ Ромъния.

Съгласно съ горния планъ, Италия обявила война на Германия на 26 августъ. На другия день (27 презъ нощьта) Ромъния обявила война само на Австро-Унгария, като мотивирала своитѣ постжпки така: Ромъния повече отъ 40 години държала приятелски връзки и дори имала таенъ договоръ и съюзъ съ Дунавската империя, но до днесъ Австро-Унгарйя използувала тоя съюзъ само за своитѣ интереси. Унгарцитѣ били се съгласили нѣкога да дадатъ автономни права на ромънитѣ въ Трансилвания, ала не си удържали думата. Тѣ притискали чуждитѣ народности, не имъ позволявали свободно да се развиватъ, помаджарявали влиятелнитѣ и чрезъ това убивали всѣко народно съзнание на напредничавото ромънско население. Ето защо Ромъния не можала да остане хладнокръвна въ това време, когато всичкитѣ народи воювали за осигуряване своитѣ национални и стопански интереси. Следов., Ромъния прекъсва своитѣ 40 годишни приятелски връзки съ северозападната си съседка и обявява война съ три главни цели: а) да присъедини трансилванскитѣ ромъни къмъ себе си въ една обща отъ двѣтѣ страни на Карпатитѣ политическа, национална и стопанска велика жизнеспособна държава; б) да въдвори *равновесие* на Балканитѣ и в) да спомогне съ силитѣ си на западнитѣ цивилизовани държави да съкрушатъ по-скоро милитаризма, империализма и деспотизма на нѣмцитѣ.

На 28 августъ свѣтътъ осъмналъ съ известието, че ромънската войска, мобилизирана тайно по-рано ужъ за маневри, настжпила въ Трансилвания.

Поведението на България. — На 28 августъ Германия обявила война на Ромъния, понеже нападала върху съюзницата ѝ. Главната команда на Германия наредила: началникъ щаба на германскитѣ войски Фалкенхаймъ да поеме командата на войскитѣ противъ Ромъния, а Хинденбургъ да заеме неговото мѣсто. На следния день (29) и Турция обявила война на Ромъния по сжщата причина. Останала само България. Минали се три дни (29, 30 и 31) българското правителство сѐ мълчало. Въ това време българскитѣ войски срещу Солунъ правятъ усилия да превзематъ *Чеганската* планина надъ Островското езеро, но не сполучватъ.

Несполуката на Чеганъ, смъртьта на генералъ Жостовъ, както и бавежа на българското правителство събудили вѣрата въ българското общество, какво България може да не обяви война на Ромъния и да не я нападне въ Добруджа. Това, наистина, се искало отъ Ромъния. Нейниятъ пълномощенъ министъръ въ София Деруси тичалъ, ту при Радославова, ту при Фердинанда, ту при опозицията да доказва, какво България нѣмала интересъ да се обяви противъ Ромъния. За тая услуга Ромъния обещава: 1) да подържа, щото Македония изцѣло да се даде на България; 2) да отстжпи окупираната презъ 1913 г. Добруджа, и 3) да посрѣдничи за сключване между България и Съглашението отдѣленъ миръ, при който България да има на изтокъ границата Мидия—Еносъ.

Опозицията намѣрила, че би могло да се използува тоя моментъ, за да се откжсне България отъ цен-

тралнитѣ сили, та направила постжпки предъ Радославова, а и въ двореца пратила своитѣ желания. Тя предлагала да се образува новъ коалиционенъ кабинетъ, който да поправи грѣшката, сторена презъ 1915 г. Обаче Фердинандъ останалъ неприклоненъ. Той повикалъ Радославова въ двореца Ситняково и му заповѣдалъ да побърза съ манифеста за война съ Ромъния. Фердинандъ се насмѣлъ надъ опозицията съ думитѣ: „азъ ще вървя по моя пжть, а тя (опоз.) нека върви по своя".

Манифеста за война съ Ромъния. — На 1-и септемврий рано сутриньта по улицитѣ билъ залепенъ следния царски манифестъ, съ който се обявила войната:

Българи, въ 1913 год. следъ привършването на балканската война, когато България бѣше принудена да се бие съ своитѣ съюзници, нашата северна съседна Ромъния подъ предлогъ, че се нарушавало равновесието на Балканитѣ, ни нападна и навлезе въ незащитената часть на нашето отечество. Съ това си нахлуване въ земята ни, тя не само попречи да добиемъ свещенитѣ плодове отъ войната, но успѣ по букурещкия договоръ да ни унизи и да отнеме плодородната ни и скжпа Добруджа — огнището на първото ни царство. По моя заповѣдь тогава нашата храбра армия не гръмна пушка срещу ромънския войникъ.

Днесъ, когато нашитѣ храбри войски победиха неприятеля и обединиха българското племе, сжща тая Ромъния обяви война на съюзницата ни Австро-Унгария подъ предлогъ, че общоевропейската война готвѣла на Балканитѣ голѣми териториялни измѣнения, които ужъ застрашавали нейното бждеще. Безъ да обяви война на България Ромъния още на 28 августъ бомбардира дунавскитѣ ни градове Русе, Свищовъ и др. За това предизвикателство заповѣдвамъ на нашата храбра армия да срази коварния съседъ, да осигури постигнатото съ толкова жертви обединение на българския народъ и да освободи отъ робство нашитѣ братя въ Добруджа".

Настжпване въ Добруджа. — *Съставъ на III армия.* — Третата армия подъ началството на генералъ Тошевъ била съставена първоначална отъ IV-та Преславска дивизия и една бригада отъ Бдинска дивизия съ I-ва конна дивизия и нужното число артилерия и други технически части. Сетне, когато се свършили действията въ Моравско, първа Софийска дивизия се отдѣлила отъ македонския фронтъ и се пратила да засили третата армия. Къмъ сжщата било прибавено едно германско отдѣление отъ 3 роти пехота, 2 тежки и една гаубична батарея и три ескадрона. Това германско отдѣление се присъединило отъ Русе.

Тъй че генералъ Тошевъ разполагалъ презъ августъ, въ предвечерието на войната, съ 62 дружини, 55 батареи, 23 ескадрона, 3 пионерни дружини и едно минохвъргачно отдѣление — всичко около 100,000 войника, наредени по границата отъ Дунава до Черно море. Срещу себе си той ималъ трета ромънска армия, командувана отъ генералъ Асланъ, 98 дружини, 54 батареи и 24 ескадрона. Рускитѣ войски още били на пжть около Меджидие.

Обр 54. Генералъ Тошевъ.

Задача. — Макензенъ пренесълъ щаба си въ Търново и отъ тамъ наредилъ да командува всички войски покрай Дунава срещу Ромъния. Това той направилъ безъ да пита и земе съгласието на българската главна квартира. Той опредѣлилъ за задача на трета армия следното: да навлѣзе въ Добруджа до известно сгодно мѣсто близо до границата и да спре тамъ, като се окопае. Часть отъ бълг. армия да остане тукъ и да води окопна война, а останалитѣ войски да се върнатъ въ България и да минатъ Дунава, дето Макензенъ посочи, да навлѣзатъ въ Ромъния, съ което ще облегчатъ задачата на Фалкенхайма въ Тренсилвания. Генералъ Тошевъ обаче се възпротивилъ на подобно настжпление и поискалъ отъ българската главна квартира да се не измѣня главната и идейната задача на третата армия: да бие ромънитѣ въ Добруджа и да освободи българската земя. Тоя планъ билъ одобренъ отъ българската главна квартира и Макензенъ отстжпилъ за голѣма радость на войскитѣ, които съ неописуемо въодушевление пѣяли марша „О, Добруджански край".

Духъ. — Отъ 1-и октомврий 1915 г. до 1-и септ. 1916 г. — цѣли единадесеть месеца третата армия чакала въ бездействие. Това бездействие ѝ било дотегнало

и омръзнало. Съставена отъ войници, родомъ отъ мѣста, погазени въ тѣхно отсѫтствие презъ 1913 г. отъ неприятель, цѣлата армия естествено проявявала силно чувство за отплата.

Отъ друга страна имало и благородна завистъ. Многобройнитѣ победи на другитѣ две армии въ Моравско и Македония имъ спечелили почеть, слава и име. Можела ли третата армия да остане ялова въ тия велики събития, та отеетне да линѣе безъ всѣкакъвъ активъ въ тая голѣма народна епопея? За офицери и войници това било незавидно и недостойно положение; тѣ искали да примѣрятъ силитѣ си съ ромънитѣ, както другаритѣ имъ примѣрили своитѣ съ сърби, френци и англичани.

Имало, обаче, въ политицитѣ и въ народнитѣ срѣди страхъ и голѣмо недоумение. Знаело се, че на Добруджанския фронтъ ще се яви руска войска да помага на ромънитѣ. Ще се биятъ ли българитѣ съ своитѣ освободители руси? Ето смущението. Казано било, че българска пушка не гърми върху руси. Великъ часъ на изпитание и на трагизъмъ. Отъ нашествието на Светослава презъ 969 — тъкмо подиръ 950 години, сега за пръвъ пѫть трѣбвало да се срещнатъ въ брань тѣзи едновѣрни и еднокръвни братя. Самитѣ руси не вѣрвали, че българитѣ ще се биятъ съ тѣхъ. Тѣ очаквали, че „братушкитѣ" ще сложатъ пушкитѣ и ще ги посрещнатъ съ отворени обятия. Но трагизма въ душата на българина билъ преживѣнъ и затихналъ отъ събитията презъ 1913 и 1915 год. Войницитѣ знаели, че безъ позволението на руското правителство Ромъния не би могла да завладѣе отъ българска Добруджа нито педя земя. Сърдцето на добруджанци и на северобългарци било дълбоко наранено. Българската душа тѫжала, че ще бѫде принудена да стреля срещу своя братъ-освободитель. Българскиятъ войникъ не мразѣлъ руския, но по дългъ трѣбвало да се изправи насреща му. Логиката била много проста: дългътъ къмъ отечеството стои по-горе отъ всичко. Който иде противъ земята ни, ние сме длъжни да го сразимъ. Виновенъ ли билъ руския войникъ? Не. Него насила карали да земе бащината земя отъ българина и да я предаде на ромънина.

Това разсѫждение било просто и дълбоко. Война се води не съ руския народъ, а да се запази родния златоносенъ край отъ робство на другитѣ. Въ тоя мо-

ментъ никой не можелъ да мисли, че Фердинандъ и Радославовъ сѫ виновни за раздѣлата на България отъ Русия. Едно имало всемогѫща сила: ромънитѣ съ руска подкрепа държатъ Добруджа.

Първата среща. (1—3-и септ.) — На първи септемврий войскитѣ минали границата съ музика начело и съ гръмогласно пѣние на марша „О, Добруджански край". Войскитѣ отъ Варненския укрепенъ пунктъ се упѫтили за Балчикъ и Добричъ, а отъ Русенския IV-та дивизия отъ Балбунаръ — за Тутраканъ. Между тѣхъ отъ Кеманларъ заела срѣдата изпитаната Софийска дивизия, която се насочила къмъ Аккъдънларъ. Ромънскитѣ погранични войски се оттеглили и бързо изчезнали: едни се прибрали въ Тутраканската крепость, а други въ Силистра.

На 5 септ. българската конна дивизия на ген. Колевъ открива една движуща се ромънска колона, която била гарнизонъ въ Добричъ. Срещата станала по пѫтя между селата Кочмаръ и Конакъ. Тука за пръвъ пѫть въ историята на България и Ромъния се произвежда кървава разправа. Вѣковната традиция била нарушена. И понеже българската пехота била недостатъчна, ударътъ върху неприятеля се произвелъ отъ конницата. Въ единъ мигъ неочаквано, като изподъ земята извиратъ облаци прахъ и се понасятъ изъ въздуха. Земята стенти отъ конски копита, бѣсната стихия връхлита върху авангарда на ромънската пехота и обърква нейнитѣ редове. Обаче, неприятельтъ лесно се окопитва, открива залповъ огънь по конницата и тя изчезва. Но не, решено е тази ромънска колона да бѫде пръсната. Отново се подготвя атаката, нареждатъ се целесъобразно коннитѣ полкове, летятъ едни на едно мѣсто, други на друго, но по една обща цель. Противника бива заметенъ, разстроенъ, разкѫсанъ и подгоненъ. Пръснатъ на малки групи, той става жертва на кавалерийскитѣ вихрове.[1]

Завземане на Добричъ. — На 4 септ. генералъ Кантарджиевъ пристигна съ VI Бдинска дивизия и заема града Добричъ. Тука той намира 53 звѣрски убити граждани и 300 души арестувани. Останалото население посрещнало българскитѣ войски съ неописуема радость като братя — избавители.

Презъ нощьта се появила руска конница. Ромънцитѣ очаквали 200,000 души руска войска, а тѣмъ били изпратени едва 50,000 души и то по части.

На пети сутриньта нашитѣ войски осъмнали лице срещу лице съ своитѣ освободители.

Пристжпа на Тутраканъ (5—6 септ.). — Появата на руски войски накарала командата на трета армия да побърза съ атаката и превземането на крепостьта Тутраканъ, та да освободи заетитѣ тамъ войски за новия противникъ.

Началникътъ на Преславската дивизия генералъ Киселовъ получилъ заповѣдь да нападне съ открита сила крепостьта по образеца на Одринъ и да я превземе.

Подготовката на атаката се започнала на 3 септ. въ 6 ч. сутриньта. Единъ привързанъ болонъ високо шумѣлъ въ въздуха и управлявалъ ударитѣ на батареитѣ. Върховетѣ на неприятелскитѣ позиции пламнали, а фронтовата линия заиграла подъ ужаснитѣ гейзери на избухливитѣ гранати, които събаряли прикритията прониквали въ галериитѣ и скривалищата. Неприятелскитѣ батареи се разбѣсняли. Бучението и тънтежа на въздуха били толкова силни, щото градоветѣ Русе и Букурещъ треперѣли. Ромънскитѣ българофоби будували денонощно и чакали България да си счупи главата въ крепостьта. Бомбардирането се водило съ възможна найголѣма бързина и адска сила. Вечерьта на 5-и резултатитѣ били явни; крепоститѣ на много мѣста разрушени, прелези се озжбили — външния фортовъ поясъ билъ преодолянъ. Пехотата получила заповѣдь на пристжпъ, който въпрѣки демонския куршуменъ дъждъ, успѣлъ. Първата линия била превзета.

Българската конница открила, че една колона ромънска войска идѣла отъ Силистра по пжтя къмъ Тутраканъ на помощь. Срещу нея била изпратена изпитаната по храбрость трета софийска бригада, която изпълнила своята задача: разбила и отблъснала ромънската колона при с. Сансжнларъ.

На 6-и защитницитѣ на крепостьта, засилени съ пристигнали отъ Ромъния презъ Дунава полкове, се опитали да контраатакуватъ на много мѣста въ пространството между двата пояса, но не сполучили. Боятъ изцѣло се пренесълъ на втората отбранителна линия. Вечерьта неприятельтъ билъ изблъснатъ и отъ тая линия. Защитата напуснала окопитѣ и оржжието, па се спуснала къмъ града. Ужасна картина: гъмжило, мравунякъ отъ хора, тичащи по всички посоки, безъ редъ, безъ планъ, дирящи спасение. Нѣкои се спиратъ въ града, а други достигатъ до Дунава, мжчатъ се да навлѣзатъ въ лодки, но загинватъ. Въ 5 часа вечерьта ромънитѣ вече спрѣли да стрѣлятъ, дигнали бѣло знаме и почнали да се предаватъ масово.

Резултати: пленени 480 ромънски офицери, отъ които 3 бригадни и 8 полкови; войници 30,000 души. Трофеи: две знамена, повече отъ сто орждия, между които и задигнатитѣ български при Фердинандъ презъ 1913 година.

Жертви *български:* убити офицери 34, ранени 145; войници убити 1592, ранени 6182; или всичко излѣзли отъ строя 179 офицери и 7774 войници.

Отъ германското отдѣление убитъ единъ офицеръ и 4 войници; ранени 29 войници.

Тая неочаквана победа паднала като гръмъ отъ ясно небе въ Букурещъ. България възликувала отъ единия край до другия. Нѣмскитѣ държави пратили своитѣ поздрави. Въ западна Европа събитието се посрещнало съ голѣма изненада и не безъ очудване. Всички запитали Ромъния, защо защищава тъй слабо една първокласна крепость, която открива пжтя за Букурещъ. Отъ Ромъния отговорили, че никога не очаквали да се нападне крепостьта съ такава силна артилерия и че пристжпътъ билъ неудържимъ порой отъ човѣшка сила.

Сполуката при Тутраканъ повишила духа на войскитѣ.

Борба между освободители и освободени (7-и септ.) — Ето едно много скръбно събитие. И такова то ще си остане за винаги. Ние не го одобряваме, но желаемъ да го обяснимъ. Ала то има нѣщо поучително.Руситѣ освободиха, създадоха и първи организираха българската военна сила. Тѣ бѣха българскитѣ военни учители. И ученицитѣ имъ не ги посрамиха нито презъ 1885 год., нито презъ 1912, нито презъ 1915 г. Неумолимъ законъ на сждбата докара работитѣ така, че ученицитѣ трѣбвало да държатъ състезание съ учителитѣ си, като се сразятъ истински съ тѣхъ. Въ Добруджа се

срещнали команданти—професори отъ рускитѣ военни академии съ ученицитѣ си българи, които сега командували военни единици. Самъ началникътъ на III-та армия генералъ Тошевъ съчувствувалъ на руситѣ и много скърбѣлъ за предстоящето. Първата руско-българска среща станала при Добричъ. На 5 септемврий презъ нощьта се явила руската кавалерия. За тая кавалерия и руската пехота въ България нѣма две мнения: тѣ сж храбри. Ала руситѣ трѣбвало да срещнатъ своитѣ ученици обладани съ патриотизъмъ и гордость, че ще се примѣрятъ съ учителитѣ си за собственото си огнище.

Боятъ почналъ северно отъ Добричъ. Руситѣ мислѣли, че щомъ извикатъ „ура" и ще се прегърнатъ съ българитѣ. Но това не станало. Започнала се стрѣлба. Единъ руски коненъ полкъ настжпва съ страшенъ алюръ. Нашитѣ войници го дочакватъ съ хладнокръвие и го обсипватъ съ убийственъ огънь. Редоветѣ веднага се прозжбватъ, обаче оцѣлелитѣ продължаватъ да летятъ чакъ задъ българскитѣ окопи, дето намиратъ смъртьта си. Едно отдѣление въ единъ мигъ застава въ тилъ на българскитѣ позиции, близката артилерия веднага го помита. Руситѣ нареждатъ на 6 септ. общо настжпление. Тънката българска линия извиква подръжкитѣ си. Боятъ станалъ извънредно ожесточенъ. Всички нестроеви български войници влизатъ въ бойната линия. Тѣхнитѣ мѣсто заематъ селяни турци и българи. Изеднажъ българскитѣ вериги се понасятъ напредъ и едно громко ура, придружено отъ топовни и картечни урагани принуждава нападателитѣ да отстжпятъ. На другия день ново настжпление, но и то бива отблъснато.

Сръбска дивизия. Явява се въ флангъ и цѣла сръбска дивизия, образувана отъ избѣгали по-рано изъ Сърбия презъ Кладово войници и отъ многобройни сърби изъ Русия. Борбата станала неравна. Притиснатитѣ български полкове почнали да се гвъватъ и да отстжпватъ. Положението станало критическо. Боятъ клонѣлъ въ полза на противника. Въ тоя моментъ довтасва отъ Куртъ-бунаръ часть отъ конната дивизия на генералъ Колева и заедно съ ловчанци ударятъ съ всичката си сила въ флангъ и тилъ неприятеля. Въ сжщото време и добричкитѣ войски възсукватъ и сгжстяватъ огъня си къмъ застрашеното мѣсто. Изненаданиятъ и посипанъ съ желѣзо противникъ поисква да се задържи въ окопитѣ си, ала, задавенъ отъ артилерийски и картеченъ огънь, па и заплашенъ отъ обходъ отъ конницата и ловчанци, почва да отстжпва, а следъ малко и да бѣга. Преследвани отъ артилерията и атакувани отъ конницата, сръбскитѣ части били повалени и цѣлото дѣсно крило на противника счупено. Настжпва безредие и паника у противника.

Софийската дивизия, която действувала между Тутраканъ и Силистра, получила заповѣдь да превземе Силистра. Разбититѣ ромънски части и руската конница се оттеглили. На 9 септември софийци влѣзли въ крепостьта.

На 10 септ. Макензенъ наредилъ да се образува германска бригада подъ командата на полковникъ Боде, съставена отъ 4 германски пехотни дружини, 2 тежки една австрийска далекобойна батареи и 3 ескадрона. Бригадата Боде имала назначение да действува покрай Дунава. За усилване българскитѣ войски въ центра къмъ руситѣ той вмѣсто германски извикалъ турски войски.

Боеветѣ при Кубадинъ (16—19 септ.). — Противникътъ се запрѣлъ на линията при Кубадинъ, дето се и укрепилъ съ блиндажи и телени мрежи. Българитѣ стигнали на 16 и веднага настжпили. Първиятъ день далъ добри резултати. Противникътъ билъ изваденъ изъ окопитѣ си и изтласканъ на северъ. Обаче на 19 септ. врагътъ засиленъ и окопитенъ, контраатакувалъ и вгъналъ настжплението. Бойната линия почнала да се люлѣе ту напредъ, ту назадъ — много позиции се земали и напущали подъ адския ураганъ на противницитѣ. Настжпила умора. Въ очакване да пристигнатъ снаряди и две турски дивизии генералъ Тошевъ спрѣлъ атаката. Щомъ видѣли това, неприятелитѣ помислили, ча българитѣ много сж пострадали, та се приготвили и на 21 настжпили. Ала тѣ веднага срещнали своя бодъръ досегашенъ победитель. На пристигналитѣ турски дивизии се опредѣлило мѣсто на бойната линия. Опититѣ на руси и ромъни въ източната половина на бойната линия да пробиятъ българския фронтъ останали напразни. Боеветѣ съ ожесточение се водили отъ 21 до 25 и не дали на противника никакви успѣхи. Наопъки, българската позиция се закрепила, заети били важни точки, изкопали се окопи, ходове, блиндажи, поставили се те-

лени мрежи и т. н. Турцитѣ презъ тия дни зели най-живо участие въ боеветѣ. Следъ първитѣ боеве, на 25 септ. настжпило затишие. Изглеждало, че въ 5—6 дни неприятельтъ се готвѣлъ за нѣщо ново.

Десантъ при Рехово и напоръ на Кубадинъ. — Главната ромънска команда скроила сериозенъ планъ противъ българското настжпление. На руския командуващъ въ Добруджа *Зайончиковски* било заповѣдано да атакува постоянно бълг. позиции на Кубадинъ — Топра-Хисаръ—Тузла, за да отвлича българскитѣ войски на изтокъ въ това време, когато единъ десантъ презъ Дунава при с. Рехово ще нахлуе въ България да заеме отново Тутраканъ, като база, па да се яви въ тилъ на цѣлата трета армия.

И наистина, на 1 окт. Дунава при с. Рехово между Тутраканъ и Русе се замрежва отъ лодки, шлепове, понтони и др. Ромънитѣ прекарали една дивизия на дѣсния брѣгъ на рѣката. На брѣга чакала втора дивизия, за минаването на която веднага почнало да се строи мостъ.

Излѣзлитѣ неприятелски части при Рехово потеглятъ напредъ, превзематъ околнитѣ села Сливо поле, Бабево и др. и разширяватъ района си да улеснятъ постройката на моста за минаването на артилерията и готовата отвъдъ войска. Въ тоя мигъ се явяватъ австрийскитѣ монитори, чиито орждия разрушаватъ строящия мостъ. Началникътъ на трета армия генералъ Тошевъ прави бързи разпореждания. Гарнизонитѣ отъ Русе и Тутраканъ, пжтуващитѣ полкове и дружини, подпомогнати и отъ стари опълченски части, се спускатъ къмъ неприятеля, атакуватъ го решително и следъ тридневни усилия го разбиватъ и принуждаватъ да се върне обратно въ Ромъния, като оставилъ многобройни гробове.

Победа на кубадинската линия. — Едновременно съ десанта руситѣ и ромънитѣ съ главнитѣ си сили настжпили на кубадинската линия. Рускитѣ части проявявали най-голѣма смѣлость и съ свойствената тѣмъ храбрость се впивали въ българската линия, чиито защитници бодро отстоявали атакитѣ. Борбата траяла отъ 5-и до 7-и октомврий. Въ разгара на боя една турска дивизия отстжпила въ безредие, отворила се врата. Околнитѣ български полкове се затекли, запушили дупката. Турската дивизия била повърната и се била съ по-голѣма ревность да измие срама си. Руситѣ дали извънредно голѣми загуби. Настжпателната сила на противника видимо почнала да намалява и опасностьта за трета армия изчезнала. Командуващиятъ тая армия възвестилъ обратътъ съ следнитѣ думи: „Следъ седмодневни непрекжснати боеве и нощни атаки срещу дѣсния флангъ и въ центъра на армията, противникътъ е вече окончателно разколебанъ поради многобройни жертви и загуба на сили. По цѣлия фронтъ той вече минава къмъ отбрана и сега нашъ е реда да почнемъ настжплението".

Трета армия се приготвила да настжпи. Неприятельтъ разпотагалъ съ повече, макаръ и непълни дружини и 40 ескадрона съ нуждната артилерия. Трета армия противопоставила съ надежда за успѣхъ: 65 бълг. дружини, 18 — турски и 4 германски — всичко 87 дружини и 28 ескадрона.

За настжплението се направили съответни прегрупировки на армията. Въ това време пристигнала една германска дивизия и тежка артилерия. Бригадата Боде била премѣстена отъ Дунава и заедно съ другитѣ германски части заела позиция срещу Топра-Хисаръ. Макензенъ пожелалъ лично да командува настжплението. Той раздѣлилъ армията на две настжпателни групи. Източна и западна. Западната повѣрилъ на генералъ Тошевъ да бие Кубадинъ. Източната била дадена на генералъ Кантарджиевъ. Самъ Макензенъ съ германскитѣ части решилъ да пробие линията при Топра-Хисаръ. Боеветѣ почнали на 19 окт. сутриньта и следъ ужасни кръвопролития се свършили на 21 сжщия, въ който день генералъ Тошевъ превзелъ Кубадинския центъръ, стоящъ на 32 радиални пжтища и 4 шосета, а Макензенъ сталъ господарь на Топра-Хисаръ. Неприятелската армия била бита и изтласкана на северъ. Отъ всички неприятелски части най-била разстроена сръбската дивизия, която се държала твърде упорито на своитѣ позиции. Нанесенитѣ рани при кубадинскитѣ боеве били толкова голѣми, щото дивизията вече не можала да се поправи, та била извадена изцѣло изъ строя. Следъ кубадинската победа български и германски части завладѣли Кюстенджа, 4-та дивизия заела Меджидие, а софийци — Черна-Вода.

Дунавска армия. — Макензенъ наредилъ, генералъ Тошевъ да продължи изчистването на северна Добруджа отъ неприятеля, а той образувалъ отдѣлна *Дунавска* армия отъ германски и турски части и първа Софийска дивизия, която получила заповѣдь да се завърне въ Разградъ, отъ дето щѣла да бжде пратена на новъ фронтъ. Генералъ Тошевъ се съпротивилъ на това и сжществуващитѣ отъ по-рано недоразумения между гордия фелдмаршалъ и смѣлия генералъ избухнали въ явни пререкания. Намѣсата на главнокомандващия Жековъ разрешила въпроса въ полза на Макензена. Софийската дивизия напуснала Добруджанския фронтъ и се завърнала въ Разградъ.

Обр. 55. Добруджанската армия напредъ — назадъ.

Останалитѣ войски отъ трета армия продължили да напредватъ на северъ. Конната дивизия заела Хърсово на Дунава, па и пехотнитѣ части били достигнали до височинитѣ около Баба-дагъ, когато Макензенъ съ телеграма до Тошева поискалъ да се повърне армията назадъ, да заеме най-кжсата линия отъ езерото Ташавла на Черно море до с. Бонасчикъ до Хърсово на Дунава и да се укрепи здраво тамъ. Тази заповѣдь хвърлила въ недоумения всички български войници и офицери, чийто духъ билъ високо настроенъ за бързъ походъ на северъ. Настжпило рѣзко недоволство и гнѣва на българина забликалъ въ сърдцето му противъ германската команда, която си имала, то се знае, свои интереси, малко по-други отъ българскитѣ. Заповѣдьта на Макензена, макаръ по неволя, се изпълнила и третата армия се укрепила на отбранителната горе линия. Макензенъ поискалъ това, защото бързалъ да мине Дунава въ Влашко.

Софийската дивизия минава Дунава. — Падане на Букурещъ. — По-рано казахме, че Ромъния хвърлиха почти цѣлата си войска, около 500,000 души, въ Седмоградско, съ цель да улеснируситѣ да минатъ Карпатитѣ. Фалкенхаймъ причакалъ I-та ромънска армия низко въ политѣ на планинитѣ, около Херманщадъ, дето я нападналъ и разстроилъ. Сжщо и втората армия била бита около Брашовъ. Отстжплението на ромънитѣ се наложило, ала Фалкенхаймъ съ изкусенъ маневръ сполучилъ да заеме проходитѣ къмъ Влашко. Настжпила за ромънската войска голѣма опасность да бжде пленена. Обаче тя се измъкнала отъ скроената хватка и, въпрѣки голѣмитѣ си жертви, рани и мжки, можала да се прехвърли презъ свободнитѣ още проходи къмъ Молдова. Една силна колона австро-германска войска минала прохода *Вулканъ* на Трансилванитѣ и въ горното течение на Влашката рѣка Търгожиу пробила ромънския фронтъ, и по нея се спуснала къмъ града Крайова. Действуващиятъ ромънски отрядъ къмъ Оршова билъ обиколенъ и изцѣло плененъ. Въ сжщото време (24. XI) Макензенъ съсрѣдоточилъ образуваната Дунавска армия при Свищовъ. Софийската дивизия била дигната отъ Разградъ и пренесена въ Свищовъ. На 24 ноемврий Софийци минали Дунава, заели Зимничъ и се насочили къмъ Александрия. Друга колона минала Дунава при Сомовитъ и заела Турно-Магурели. И двѣтѣ колони настжпили по посока къмъ Букурещъ. Софийскитѣ полкове, засилени отъ 12-та Балканска дивизия, достигнали до рѣката Аржешъ. Тамъ тѣ били посрещнати отъ силенъ руско-ромънски отрядъ, обаче българитѣ атакували противницитѣ посрѣдъ страшенъ снѣгъ, студъ и вода въ завоитѣ на рѣката, раз-

били ги въ тридневни боеве и ги отхвърлили на изтокъ. Веднага подиръ туй тѣ ударили по петитѣ имъ и къмъ 5 дек. вече стигнали южно подъ Букурещъ. Германцитѣ достигнали отъ северъ и западъ. Ромънската столица, въпрѣки силния поясъ укрепления, свързани съ желѣзници, капитулирала безъ съпротива (6 дек.). Макензенъ влѣзълъ тържествено и отседналъ въ кралския дворецъ, дето дигналъ германско знаме.

Окончателното изпъждане на руситѣ изъ Добруджа. — Докато Дунавската армия не достигнала до Букурещъ, Макензенъ забранявалъ на Тошева да настъпва въ северна Добруджа. Това извикало негодуванието на българския генералъ, който виждалъ, какъ страда българското население къмъ Баба-Дагъ, което като посрещнало радостно по-рано българскитѣ войски, сега било изложено на грабежи, палежи и убийства. Предъ очитѣ на победителитѣ грѣели ужасни пожарища на българскитѣ села, а тѣ по заповѣдь на Макензена не бивало да сторятъ нито крачка напредъ. Водейки се и отъ други смѣтки, Макензенъ поискалъ смѣняването на генералъ Тошевъ отъ командуването на армията. Главнокомадващиятъ Жековъ наредилъ Тошевъ да се извика въ Кюстендилъ, а вмѣсто него назначилъ генералъ Нерезовъ (2 дек.).

При това руситѣ атакували Добруджанския фронтъ съ голѣмо ожесточение и безъ огледъ на жертвитѣ. Боеветѣ се продължавали 8 дена (24 ноеврий до 3 дек.), но безъ резултати. Когато Макензенъ влѣзълъ въ Букурещъ, той заповѣдалъ български войски да минатъ Дунава при Тутраканъ, Силистра и Черна вода и да идатъ въ помощь на 1 и 12 дивизия въ Влашко. Щомъ бойната линия въ Влашко се подравнила съ оная въ северна Добруджа, Макензенъ заповѣдалъ българитѣ да напуснатъ укрепената си позиция и да потеглятъ къмъ устията на Дунава. Съ ариергардни боеве и не безъ голѣми мъки руситѣ едва можали да се измъкнатъ презъ Мачинъ за Браила, презъ Исачка за Рени и презъ Тулча за Исмаилъ. На 22 дек. българитѣ влѣзли въ Тулча посрѣдъ народната радость. По нова година Добруджа била окончателно очистена отъ руситѣ. Части отъ българската войска минали Дунава и завзели Браила. Ромънитѣ и руситѣ се оттеглили въ Молдова и

българитѣ спрѣли до р. Серетъ, а въ Добруджа до Дунавското устие Св. Георги.

Взаимни обноски между българи и руси. — Две думи и за чувствата, що вълнували руси и българи презъ тия кървави дни. Като почнемъ отъ първата среща между двата братски народа при Добричъ, чакъ до Исакча, можело да се констатира бележитото явление, че между двѣтѣ войски не кипѣла дълбока и вкоренена омраза, нито трайна мъстителность. Руската войска изхождала отъ своята дисциплина, българската отъ своето патриотическо въодушевление. Докато гърмѣли топоветѣ, тракали картечницитѣ и пукали пушкитѣ въ бойния жарь, подъ градушката на куршуми и гранати, при блѣсъка на ножоветѣ, разпаленитѣ борци избухвали въ стихиенъ нападъ и, тъй да се каже, съ зъби се поваляли, за да заематъ заповѣданата позиция. Прекратятъ ли се боеветѣ, благодатенъ лъхъ подухвалъ и челата се разведрявали до братски сълзи. Паднатъ ли руски войници и офицери въ пленъ, българинътъ веднага разтварялъ скривалището на благороднитѣ си чувства. Войници, офицери и население се надпреварвали да подпомогнатъ: превържатъ ранения, напоятъ жадния, нахранятъ гладния и облѣкатъ голия. Рускитѣ пленници никой не конвоиралъ. Тѣ вървѣли по пътя размѣсени съ българитѣ, приказвали, смѣяли се, като че се връщатъ отъ нѣкоя задружна работа. И рускитѣ войници се обливали отъ радостни сълзи за братска относка. Въ цѣлата четиримесечна кампания съществуватъ само две тъмни пятна — две изстъпления: едно отъ руска кавалерия върху една българска рота и едно отъ българска върху едно малко руско отдѣление. И двѣтѣ били извършени безъ нуждитѣ на войната, но въ извънредно афектирано състояние на началницитѣ.

Презъ зимнитѣ месеци между българскитѣ войски въ Тулча по Дунава и рускитѣ изъ ръкавитѣ на рѣката не само че нѣмало враждебно настроение, но често се констатирали взаимни братски посешения и гощавки, което било твърде неприятно на германцитѣ.

Търкания между съюзницитѣ. — Презъ есеньта докато траяли боеветѣ въ Добруджа, станали нѣкои случки, които заслужаватъ отбелязване. Германцитѣ заели желѣзницитѣ въ Добруджа така, както били заели

онии въ Сърбия и Македония. Въпрѣки българската администрация, тѣ наредили и своя въ Кюстенджа и въ другитѣ градове, отъ които измѣстили българскитѣ власти. Настанени така, тѣ почнали да се разпореждатъ съ материялитѣ, хранитѣ и добитъка въ цѣла Добруджа, като въ завоювана страна. За българитѣ тѣ опредѣлили малки райони, а всички околии и села обсебили за себе си. Съ камиони и кола тѣ задигали или купували хранитѣ и добитъка, па ги откарвали на Дунава, дето ги поемали товарни параходи за Германия. Грубата германска управа въ Добруджа, както и изсмукването на хранитѣ възбудили българитѣ и взаимнитѣ относки станали натегнати. Това предизвикало търкания и дори инциденти между гражданскитѣ и военнитѣ български и германски власти съ голѣми последици за съюзницитѣ.

Не по-малки били неприятнитѣ инциденти въ Поморавия, която германцитѣ третирали като тѣхна завоювана страна: събирали всѣкакви материяли, товарѣли ги на желѣзницата и ги отнисали въ Германия. За да не възбуждатъ възмущението и да не срещатъ съпротива отъ българска страна, германцитѣ пломбирали натоваренитѣ вагони и по този начинъ скривали отъ пограничнитѣ български власти съдържанието имъ.

Презъ това време въ Германия настжпила най-голѣмата нѣмотия въ храна. Германското правителство организирало особни курсове за земледѣлски работници. Отъ друга страна то наредило чуденъ механизъмъ за справедливо разпредѣление на малкото хранителни припаси.

Автономия на Полша. — Презъ време на войната поляцитѣ образували легиони отъ доброволци и зимали участие заедно съ австрийскитѣ войски противъ Русия. Централнитѣ сили, Австрия и Германия, се съгласили и на 5 ноемврий обявили Полша автономна. Полскитѣ общественици и политически мжже съставили държавенъ съветъ и почнали да редятъ новата си държава. Военнитѣ, служили по-рано въ Русия, въ австрийска и германска войска, начело съ генералъ Пилсудски, пристжпили да организиратъ независима народна полска войска. Това не било по желанието на Германия. Пилсудски билъ преследванъ и той избѣгалъ въ чужбина, отдето продължилъ да работи за военното възраждане на Полша.

Смъртьта на Францъ Иосифъ. — Между това въ Виена станало важно събитие: на 21 ноемврий се поминалъ престарѣлия 85 годишенъ императоръ Францъ Иосифъ, който съ своята тактична политика държалъ привързани около себе си разнитѣ славянски и други народи. Наследилъ го Карлъ, ала той подъ влиянието на жена си, която била французойка, не запазилъ твърдостьта на починалия императоръ. Карлъ билъ привързанъ и вѣренъ къмъ Вилхелма, ала колебливъ, не обичалъ и се боялъ отъ войната; наклоненъ билъ да върви къмъ миръ и само германската диктатура можала да държи положението.

Лойдъ Джоржъ. — И въ Англия станала твърде важна политическа промѣна. Либералното министерство Асквитъ, клонѣло да прибѣгне до преговори за миръ, на какъвто било готово и руското правителство, та било атакувано въ парламента и принудено да отстжпи (11 дек.) мѣстото си на коалиционното министерство начело съ Лойдъ Джоржъ, финансовъ министъръ въ Асквитовото министерство, единъ отъ водачитѣ на непримиримото течение, силна личность и непоколебимъ подръжникъ на политиката: война до победа. Парламентътъ му гласувалъ довѣрие.

Предложение за миръ. — Австрия отдавна настоявала да се почнатъ преговори за миръ. Най-сетне Германия се съгласила. На 12-и дек. д-ръ Радославовъ обявилъ въ Народното събрание тържествено: Централнитѣ сили съ съюзницитѣ си Турция и България днесъ обявяватъ, какво тѣ сж готови да започнатъ преговори за миръ.

Когато било направено това предложение, централнитѣ сили се броили за безспорни победители, защото държали рускитѣ земи отъ Рига до Днестъръ 280,450 кв. к.; Влашко до Серетъ — 100,000 кв. к.; Сърбия — 85,867 кв. к.: Черна-Гора — 14,180 кв. к.; Белгия — 29,000 кв. к. и 22,000 кв. к. отъ Франция — всичко 531,807 кв. к.

Предложението било направено чрезъ неутралнитѣ държави.

По тонъ, по высокомѣрнитѣ изрази, по самонадеяность това предложение не привличало, а отблъсвало. Съглашението го взело за оскърбително и го отхвър-

лило. То отговорило, че е рано още да се смѣтатъ централнитѣ сили за победители. На 19 дек. председательтъ на американскитѣ държави обявилъ, че желае да стане посрѣдникъ между воюващитѣ за миръ, но трѣбвало да се приеме отъ всички, че мирътъ ще бжде *безъ победа*. Само единъ миръ между *равни* може да бжде траенъ. Правата на всички народи трѣбва да се зачитатъ.

Съглашението обаче оценило постжпката на централнитѣ сили, като една хитра маневра да подмамятъ народитѣ, които вече чувствували тяжесть и умора отъ отъ войната, да разхлабятъ духа имъ, за да поискатъ миръ; и, като се изправятъ срещу своитѣ правителства, да ги принудятъ да сложатъ оржжието. За това тѣ бързо разпоредили до всички фронтове да се предизвести войската, че предложението на централнитѣ сили за миръ не е искренно и справедливо, че то се прави съ цель да се разколебаятъ противницитѣ, за да имъ се наложатъ тежки, условия, а това не бива да се приеме отъ западнитѣ народи, ако искатъ да не „робуватъ на нѣмцитѣ". Въ Лондонъ и Парижъ се направили бурни манифестации въ полза на войната до победа. Вестницитѣ и дипломатитѣ се подиграли съ мирното предложение на централнитѣ сили, като го̀ нарекли *„германски миръ"* — по прилика на стария *„римски миръ"*, какъвто древнитѣ римляни свързвали съ другитѣ народи съ цель да ги експлоатиратъ.

Въ това положение на работитѣ изтекла годината 1916.

ГЛАВА XIX.

1917. — Революция въ Русия и намѣса на Америка.

Съглашението и мира (януарий). — Новата 1917 г. настжпила въ цѣла Европа при твърде песимистично настроение. Издаденитѣ по тоя случай поздравителни манифести изразявали повече хвалби и закани, нежели близки надежди за миръ. Предложението, направено отъ централнитѣ сили на 12 дек., не се приело съ готовность. На 2-и януарий Съглашението обнародвало своето решение, а то било отрицателенъ отговоръ на ге́рманското предложение за миръ. На 11-и януарий Съглашението съ дълга нота до Уйлсона съобщава, че Германия е виновна за войната и че то може да се съгласи

да преговаря, но при условия; 1) Германия да повърне на Франция заграбенитѣ презъ 1871 год. Елзасъ и Лотарингия; да възстанови Белгия, Сърбия, Черна-Гора и Ромъния, като напусне всички окупирани земи; 3) да се разглоби Ав.-Унгария на нейнитѣ съставни народи; 4) да се унищожи Турция, като чужда на европейската цивилизация и 5) да се заплатятъ разноскитѣ и повредитѣ въ окупиранитѣ земи. Съглашението изпратило свои делегати въ Америка до Уйлсона да убедятъ него и американското общество да зематъ съглашенска страна. Делегатитѣ се обърнали съ позиви къмъ американцитѣ въ Щатитѣ изъ цѣла Америка, като доказвали, че Съглашението е нападнато несправедливо и че то воюва противъ германския милитаризмъ и империализмъ въ защита на свободата, на малкитѣ народи и на цивилизацията. Единъ английски богаташъ, лордъ Нордклифъ, отишълъ въ Америка и далъ пари да се почне обща агитация противъ Германия, че тя искала да завладѣе свѣта, била жестока въ войната, избивала деца, жени, горѣла градоветѣ, потопявала пжтнишки кораби. Събрания, вестници, кинемотографи — всичко било турено въ действие. И американцитѣ се настроили противъ Германия.

Германия обявява неограничена подводна война (1-и февр.). — Германия вече окончателно разбрала, че тя има да се бори за животъ и смърть съ своитѣ противници. Оскъднитѣ ѝ хранителни материяли, набавени отъ Ромъния, Добруджа, Поморавия, България и часть отъ рускитѣ земи, не ѝ позволявали да продължава дълго войната. Още отъ по-рано между берлинскитѣ политици и военни имало разногласие по водене на подводната война. Политицитѣ ограничавали действията на подводницитѣ, защото предвиждали, че последицитѣ ще доведатъ до скарване на Германия съ всички морски държави, които се смѣтатъ свободни да търгуватъ съ воюващитѣ държави. Военнитѣ, обаче, особено адмиралъ *Тирпицъ*, единъ отъ създателитѣ на германската флота, искалъ веднага да се почне обща безогледна подводна война противъ всички кораби безъ да се гледа, на кои народи принадлежатъ и каква стока носятъ, щомъ тѣ отиватъ въ английски или френски пристанища. Адмиралитѣ вѣрвали, че неутралнитѣ народи, като чуятъ, че воюващитѣ сж блокирани, сами ще

се откажатъ да търгуватъ съ тѣхъ или, ако не послушатъ, макаръ и да пострадатъ въ търговията си и параходитѣ си, нѣматъ възможность да се намѣсятъ въ войната. Само Америка би могла да се намѣси, но тя била практична и съмнително би било, дали ще да прибѣгне до това срѣдство, па и да се реши да обяви война, нейнитѣ войски не могатъ да дойдатъ по-рано отъ една година въ Европа, а до тогава всичко щѣло да бжде свършено. Партизанитѣ на безогледната война вѣрвали, че щомъ заповѣдатъ на подводницитѣ да блокиратъ Англия и да потопяватъ всѣки параходъ, който носи оржжие и храни въ нея, тя за три месеца ще капитулира отъ гладъ.

На 1-и февруарий германския императоръ издалъ прокламация до народа си, какво противницитѣ му проявили въ отговоритѣ си на предложението за миръ завоевателни намѣрения, защото искали разпокжсването на съюзницитѣ и унищожение на германския народъ. За да се избави отъ тая беда той заповѣдва на подводницитѣ да обхванатъ Англия и Франция и да не пропускатъ да приближи до тѣхъ нито единъ параходъ; непослушнитѣ такива да се потопяватъ безъ всѣко предизвестяване. Това свое решение Германия съобщила на Америка и всички неутрални държави, които търгували съ воюващитѣ.

Американцитѣ не се съгласили да спратъ корабитѣ си за Англия и Франция, понеже това било унизително за тѣхъ. И понеже блокуса засегналъ американската търговия и свобода, Уйлсонъ *обявилъ на 3-й февруарий, че прекжсва сношенията си съ Германия* и веднага изпратилъ паспорта на германския посланикъ въ Вашингтонъ.

Революция въ Русия (мартъ). — Въ най-голѣмото напрежение на войната, когато Германия се готвѣла да повали Англия чрезъ подводницитѣ си и когато последнята се изправила за защита съ всички сили, мнозина очаквали, че въ Русия ще настжпи нова вълна за напоръ срещу Германия. Брусиловъ още давалъ надежди, макаръ неговото настжпление да било спрѣно, а нѣкжде и отбито. Англичанитѣ знаяли, че въ Русия хората сж въ изобилие, затова имъ прекарвали чрезъ Архангелскъ муниции, аероплани, танкове, а особенно снаряди, които Брусиловъ не жалѣлъ въ боеветѣ, както не жалѣлъ и хората си.

Но . . . нѣкакъ неочаквано свѣтътъ билъ поразенъ отъ новината, че въ Русия настжпила голѣма революция и че царь Николай II се отказалъ отъ престола!

Руската революция избухнала съ страшна сила, но тя не била странно и неочаквано явление. Тя настжпила съвършенно естествено по силата на сложилитѣ се много по-рано обстоятелства.

Причини. — Руската велика империя, състояща се отъ 5 мил. километри при 120 милиона население била една отъ най-закъснѣлитѣ държави въ Европа. Тая империя изобщо се крепѣла на стари монархически основи.

Рускиятъ животъ не се развивалъ нормално и последовно. Имало епохи на по-голѣма свобода и тогава рускиятъ гений избухвалъ съ стихийна мощь, ала веднага подиръ такава епоха настжпвала черна реакция, която спъвала, а често и убивала свободолюбивото и народнолюбиво възраждание и засилване. Великитѣ писатели получавали вериги на перото и на мисъльта си. Много отъ тѣхнитѣ съчинения можели да се печататъ само задъ граница, въ чужбина. Реакцията прокуждала безброй учени, писатели и младежи, които отивали въ Англия, Германия, Франция, а особено въ Швейцария, дето разработвали най-смѣли и крайни обществени учения и дето готвѣли главоломни планове за преустройство на руския държавенъ и общественъ животъ.

Несполучливата и непопулярна война съ Япония презъ 1903—1905 извикала общественото недоволство, което се изразило по единъ буенъ и внушителенъ начинъ. Изправенъ предъ настжпващата буря, царь Николай II подарилъ на 22 януарий 1905 г. на рския народъ ограничена конституция. Свикали се едно подиръ друго първа, втора и трета Дума (парламентъ), обсжждали се и гласували закони и мѣроприятия, ала конституционно управление и отговорно правителство не се създали. Думата нѣмала право нито да посочва министритѣ, нито да изказва довѣрие или недовѣрие къмъ тѣхъ. Царьтъ държалъ още всичко въ своята ржка. Свикването на Думата имало една едничка положителна последица, че дало възможность на политическитѣ течения, до колкото тѣ били изразени и обединени въ по-голѣми групи, да се проявятъ въ Думата чрезъ своитѣ първи оратори при обсжждането на външната и вжтрешната руска политика.

Партийно развитие — Около царя обаче се групирали, освенъ обикновенитѣ царедворци и аристократи, редъ консервативни и ретроградни умове, които укорявали Николая, дето далъ и тая ужъ не по руския духъ конституция. Тѣ дирѣли случай и възможность да накаратъ императора да изгони Думата, като недееспособна, и да въведе пакъ абсолютната монархия. Въ противоположность на тоя реакционенъ напънъ се развило силно демократическо течение.

Начело на демократитѣ застанали *Павелъ Милюковъ*, писатель и бившъ професоръ въ София, преследванъ отъ руското правителство зарадъ политическитѣ му идеи. Около демократитѣ отъ дѣсно и отъ лѣво се развили редъ политически групи, повече или по-малко демократически или реакционни. Следъ тия тъй наречени буржуазни партии и групи идѣло едно силно работническо течение, чийто представитель билъ адвоката Керенски, а подиръ него идѣли социалиститѣ отъ различни схващания. Въ Думата имало и силна селска група, която преследвала не толкова политически тежнения, колкото стопански — тя искала за руския селянинъ *собствена земя*.

Рускитѣ недъзи. Презъ време на войната особено изпъкнали лошитѣ последици отъ голѣмитѣ народни недъзи: *покварена администрация*, *пиянство* и *невежество*. Пиянството окончателно разстроило и тъй незавидното стопанско положение на селянитѣ, а невежеството подхранвало суевѣрностьта до такива размѣри, че въ всѣка почти околность народътъ си ималъ своя светецъ, чудотворецъ и гадатель. Въ никой европейски народъ мистиката и чудотворностьта не сж добивали такава сила, като въ Русия. Въ самия царски дворъ билъ се вмъкналъ нѣкакъвъ чудатъ селянинъ, на име *Разпутинъ*, въ калугерско расо, който хипнотизиралъ придворнитѣ жени и мжже съ своето ясновидство, гадание и чудотворность. Тоя хитрецъ и безнравственъ субектъ ималъ надъ царя и царицата много по-голѣмо влияние, нежели всички министри и политически мжже въ Русия.

Руската държава отъ день на день се разглобявала. Процесътъ на разложението течалъ безспирно, докато най-сетне държавниятъ организмъ потъналъ въ ужасна анархия, а следъ това и въ кървава революция.

Съглашението и революцията. — Несполукитѣ на фронта, разхищението на държавнитѣ запаси, безнадежното очакване да се достигне до нѣкакъвъ край, създавали общото настроение да се събори старата изхабена власть и да се замѣни съ нова, способна да извика енергията на Русия. На това течение съчувствували френцитѣ и особено англичанитѣ, чиито пълномощни министри въ Петроградъ постоянно се намирали въ общения съ демократическитѣ партии, които проектирали голѣми реформи.

Желанието на англо-френцитѣ се изпълнило. Въ началото на мартъ (8—12) организирани работници и възбунтувани войници въ Петроградъ възстанали въ защита на Думата и съборили царската власть, която веднага се разложила. Предъ изправената бунтовна вълна царь Николай се отказалъ отъ престола и наредилъ брата си Михаила да поеме управлението. Ала и последниятъ скоро се убедилъ, че други сж факторитѣ на деня. За да се предвари безредицата, Думата избрала *изпълнителенъ комитетъ* отъ 12 свои членове. Той поелъ върховната, бившата царска, власть и поискалъ да канализира настжпилото бунтовно движение. Царскитѣ министри Щурмеръ и Протопоповъ били арестувани. Веднага се образувало ново правителство подъ председателсвото на князъ *Лвовъ*, водачъ на земскитѣ (окржжнитѣ) съвети. Водачътъ на конст. демократи *П. Милюковъ* заелъ Министерството на външнитѣ работи, а водачътъ на работницитѣ — *Керенски* заелъ другъ министерски постъ.

Тия трима политически мжже трѣбвало да поведатъ революцията къмъ умѣреность и добъръ край. Обаче тѣхниятъ авторитетъ не билъ достатъченъ да създадатъ около си здрава обществена сила, върху която да облегнатъ своята власть.

Нова власть. — *Работницитѣ* на Керенски избрали свой *револ. комитетъ*. Образувалъ се и *револ. комитетъ отъ войницитѣ*. Двата тия комитета не признали властьта нито на върховния изпълнителенъ комитетъ, избранъ отъ Думата, нито на новото правителство. Въ съставъ отъ 1300 души тѣ нахълтали въ Таврическия дворецъ, дето заседавала Думата, измѣстили последнята и почнали да заседаватъ вмѣсто нея непрекжснато. Лишена отъ подкрепа, Думата престанала да се събира и да работи. Отъ тоя моментъ тя вече изчезва отъ политическия животъ на Русия.

Цель на новата политика. — Пълномощнитѣ министри отъ Съглашението веднага поискали да узнаятъ политиката на новото правителство. Милюковъ въ качеството си на Министъръ на външнитѣ работи, преданъ на Съглашението и приятель на западнитѣ демократически държави (Англия и Франция), обявилъ предъ представителитѣ на печата, че Русия остава вѣрна на Съглашението и че нейната военна цель е победа надъ Германия и заемане Цариградъ съ протоцитѣ. Щомъ чули тая декларация на Милюкова, революционнитѣ комитети се събрали и отблъснали изтъкнатата отъ министра цель. Всички започнали да обсъждатъ трѣскаво въпроситѣ: 1) *каква е цельта на войната;* 2) *да се продължава ли тя или да се спре*, и 3) *каква форма на управление да си избере Русия.*

Освобождение на затворницитѣ. Новото правителство въ желанието си да въздействува върху цѣлокупния народъ благоприятно, решило да освободи веднага всички политически престъпници, които лежали изъ затворитѣ въ Русия и въ Сибиръ, а също да отвори границитѣ на всички емигранти въ чужбина, за да се завърнатъ и взематъ участие въ преустройството на държавата. Германия приела руската революция като добре дошла. Тя обявила, че дава свободенъ преходъ на рускитѣ бѣжанци по желѣзницитѣ си и презъ фронта за вътрешностьта на Русия. Отъ това се възползували всички емигранти въ Европа, а особено ония въ Швейцария, та се завърнали въ своето отечество. Завърналъ се и водача на крайнитѣ социалисти, *Ленинъ*, който, щомъ пристигналъ въ Петроградъ, застаналъ заедно съ *Троцки* начело на комунистическото движение.

Падането на стария, царски режимъ, извикало въ цѣлокупния многомилионенъ народъ невъобразимъ потокъ на мисли, чувства и копнежи. Зашумѣлъ и закипѣлъ хилядогодишния старъ котелъ съ безкрайнитѣ водовъртежи на развълнувано море. Въ тоя страшенъ хаосъ на желания, мисли, мечти и стремежи обширната руска маса изразила своитѣ искания въ три ясни и категорични думи: *миръ*, *земя* и *воля*. Подъ напора на тоя общонароденъ викъ и подъ натиска на работническитѣ и социалистически революционни комитети правителството се принудило да излѣзе съ декларация, че войната ще продължава само докато се свика *учредителното събрание*, което ще се произнесе по въпроситѣ за формата на управлението и за войната. Това не задоволило революционнитѣ комитети, та правителството излѣзло съ нова декларация, въ която отстъпило отъ становището на Милюкова и обявило: *Русия се отказва отъ присвояване на чужди земи (анексии) и отъ всѣкакво обезщетение.*

Агитацията на Съглашението. Това изявление направило силно впечатление въ Англия и Франция. Двете тия държави изпратили видни свои агитатори и министри социалисти да идатъ въ Русия съ мисия да убедятъ рускитѣ работници и социалисти, че тѣ ако настояватъ за миръ и спратъ войната, ако се спогодятъ отдѣлно съ Германия, западнитѣ демократически народи ще загинатъ. Германия, като освободи войскитѣ си отъ източния фронтъ, ще ги хвърли на западния, ще смаже Франция и Англия и нейния милитаризмъ ще задуши всѣка свобода. Френскиятъ министъръ-социалистъ Албертъ Тома се явилъ въ Петроградъ лично предъ работницитѣ социалисти и предъ войницитѣ доказвалъ, че миролюбието на руситѣ при днешнитѣ условия ще нанесе гибеленъ ударъ на революционнитѣ републикански идеи и на модерната цивилизация. Съглашенскитѣ агитатори настоявали още повече за това, защото очаквали намѣсата на Америка въ войната. И наистина, Америка побързала, та обявила на 2-и априлъ война на Германия, макаръ и да не била още готова. А за да възпламенятъ руското сърдце за победа, както и да помогнатъ на руското правителство въ усилията му да продължи войната, Англия и Франция заповѣдали на войскитѣ си да настъпятъ противъ германцитѣ къмъ Арасъ и по р. Ена въ Шампанъ.

Рускитѣ революционни комитети останали на своето гледище. Докато правителството настоявало Русия да остане *вѣрна* на съюзницитѣ си, революционеритѣ избрали пътя къмъ *миръ*. Тѣ направили само една отстъпка: нѣма да свържатъ отдѣленъ миръ съ Германия, но искатъ безусловно да се почнатъ преговори за *общъ* миръ.

Борбата продължила. Дисциплината въ войската почти изчезнала. Едни отъ войнцитѣ самоволно напуснали фронта и се упътили за Петроградъ или за селата си. Слухътъ, че ще се раздаватъ земи, смутилъ духа на всички селяни войници.

Настѫпила повсемѣстна анархия. Всички държавни учреждения спрѣли да работятъ. Желѣзопѫтната служба се разстроила, селянитѣ спрѣли да прекарватъ до гаритѣ храни, та настѫпилъ гладъ въ голѣмитѣ градове, а на фронта той се усилилъ застрашително. Идеята за държава, като нѣщо цѣло, изчезнала. Инороднитѣ краища: Финландия, Курландия, Кримъ и Кавказъ, Украйна и др. се отк҄ѫснали отъ общата държава и съгласно своитѣ национални тежнения се прогласили автономни.

За да се спре прогреса на разложението на фронта, военниятъ министъръ Гучковъ отишълъ на бойното поле съ цель да повлияе на войницитѣ и да възстанови дисциплината, като извика духъ за ново настѫпление успоредно съ англо-френското на западъ. Тамъ той се убедилъ, че войницитѣ не слушатъ своитѣ офицери, образуватъ съвети, събиратъ се на съборища и обсѫждатъ въпроса за миръ и подѣлба на господарскитѣ земи. Разочарованъ, Гучковъ се връща въ Петроградъ и си подава оставката. Става преустройство на кабинета. Заедно съ Гучкова напуска и Милюковъ. Въ кабинета на Лвова влѣзли 5—6 души социалисти, а Керенски поелъ военното министерство, като смѣталъ, че ще упражни по-голѣмо влияние върху работницитѣ и социалиститѣ войници.

Новото руско правителство излѣзло съ програма: отхвърля всѣка мисъль за отдѣленъ миръ съ неприятеля, засилва демократизацията въ войската, за да я направи способна за настѫпление; предоставя на учредителното събрание въпроса за формата на управлението и обществено-стопанскитѣ реформи. То не се решило веднага да раздаде земята на селянитѣ прѣко и безвъзмездно. Най-сетне направило предложение къмъ всички воюващи за общъ и траенъ миръ *безъ анексии и безъ обезщетения*.

Въ това време напрежението въ западна Европа достигнало голѣми размѣри. Отъ Русия било поискано презъ юний да настѫпи срещу австро-германцитѣ. Министърътъ на войната заповѣдалъ на Брусилова да настѫпи. Генералъ Корниловъ довелъ атаката съ голѣмъ успѣхъ. Но германската главна квартира приготвила противоруско настѫпление и на 19 юлий съ страшна сила натиснала руситѣ, които били вече отслабнали, пробила фронта и завърнала отново австрийско-унгарското и турско настѫпление до Буковина. Цѣли руски полкове се отчаяли и си заминали за роднитѣ мѣста. Князъ Лвовъ видѣлъ задачата си изгубена и си подалъ оставката. *Работнишкиятъ комитетъ* заграбилъ властьта и назначилъ своя водачъ Керенски за министъръ-председатель. Новиятъ президентъ уволнилъ Брусилова и вмѣсто него назначилъ генерала Корниловъ. Идеята за водене на войната още не угасвала, но вѫтрешнитѣ безредици убивали всѣка надежда за успѣхъ.

Болшевизъмъ (6—18 ноември). — Въ Петроградъ Керенски свикалъ съборъ съ делегати отъ всѣка партия, нареченъ „предварителенъ парламентъ". Назначението на този парламентъ било да замѣсти войнишкитѣ и работнически съвети, които диктували на правителството своята политика. Парламентътъ издалъ горещъ манифестъ до воюващитѣ за сключване международенъ миръ. Въ това време Петроградския общ. съветъ билъ обсебенъ отъ болшевикитѣ, привърженици на Ленинъ. Освенъ това новообразуванитѣ съвети отъ недоволни войници и работници се обявили противъ Керенски, който още за угода на Съглашението държалъ за продължение на войната и не разпореждалъ да се даде земята на селянитѣ. Болшевикитѣ превзели събралия се руски съборъ (предвар. парламентъ) и поканили министритѣ да си дадатъ оставката. Керенски отказалъ. И закипѣла борба между болшевикитѣ и Керенски. Два казашки полка се отметнали отъ правителството на Керенски и зели страната на болшевикитѣ. Извършилъ се воененъ превратъ. Революционния комитетъ отъ градскиятъ съветъ съборилъ правителството. Керенски сполучилъ да избѣга. Водачътъ на болшевикитѣ *Ленинъ* билъ освободенъ отъ затвора и застаналъ начело на революционното правителство.

Ленинъ пристѫпилъ веднага къмъ работа. Докато Милюковъ и Керенски обещавали, че народнитѣ искания ще бѫдатъ задоволени по законодателенъ редъ чрезъ парламента, Ленинъ тръгналъ по революціоненъ пѫть. Какво искате? попиталъ той селянитѣ и работницитѣ. Първитѣ отговорили: искаме земя, а вторитѣ: искаме фабрикитѣ. Ленинъ натъртилъ: идете и ги вземете. Веднага той подписалъ заповѣдь (декретъ), по силата на който земята се дава безвъзмездно на селянитѣ,

а фабриките на работниците. Въ единъ мигъ всичко се обърнало. Старитѣ стопани на земята и фабрикитѣ били изгонени, избити или затворени. Дворцитѣ и чифлицитѣ имъ ограбени или разорени, добитъка и инвентара задигнатъ и подѣленъ между селянитѣ. На много мѣста подѣлбата не станала полюбовно, та се водили дълго време ожесточени боеве между самитѣ селяни, при което паднали не малко жертви.

Всѣки, който не одобрявалъ този начинъ на комунизиране или се възпротивѣлъ, билъ обявяванъ за „контрареволюционеръ". За да спасятъ главитѣ си, маса граждани, професори, писатели и т. н. избѣгали отъ Русия и образували руска емиграция, жертва на болшевизма, противоположна на бившата емиграция, жертва на царизма.

Генералъ Корниловъ събралъ въ южна Русия доста силна *доброволческа армия*. Керенски дигналъ на кракъ своя армия. Двамата по-рано противници се споразумѣли да се борятъ срещу Ленина. Къмъ Корнилова и Керенски се присъединилъ казашкия атаманъ *Калединъ*. Отъ тримата само Керенски сполучилъ да достигне съ войскитѣ си до Царское село и Гатчино. На среща му излѣзли Лениновитѣ войски, подпомогнати отъ войскитѣ на Кронщадъ и отъ флотата. Керенски билъ победенъ и избѣгалъ въ чужбина. Задоволенитѣ съ земя селяни били заплашени отъ болшевикитѣ, че ако надделѣе Корниловъ, ще имъ отнеме дадената земя, та зели решително страната на Ленина. Корниловъ билъ надвитъ и падналъ въ борбата. Часть отъ доброволческата армия се спасила и останала да действува по-нататъкъ. Болшевикитѣ станали господари на Петроградъ и Москва следъ голѣми кръвопролития и опустошения. Калединъ се дръпналъ на р. Донъ и основалъ тамъ временно свое царство.

Ленинъ и другаря му Троцки (по произходъ еврей) организирали нова военна сила — *червена гвардия* и нова властъ подъ име *„Руска съветска република"*. Правителството било наречено „Върховенъ комисариятъ". За пръвъ комисаръ билъ избранъ Ленинъ.

Троцки въ качеството си на комисаръ (министъръ) на външнитѣ работи подалъ радиотелеграма до всички държави и народи да прекратятъ военнитѣ действия и да почнатъ преговори за *траенъ демократически миръ* (12 ноемврий). Този позивъ се отразилъ силно въ Франция. И социалиститѣ, както на друго мѣсто видѣхме, поискали миръ. Обаче буржуазнитѣ партии, начело съ сенаторитѣ и парламента, направили голѣма манифестация за продължение войната до победа. Начело на манифестацията вървѣлъ председателя Дешанелъ. Въ парламента станали бурни препирни. Клемансо надвилъ министъръ-председателя Пенлеве и му заелъ мѣстото да води война до победа.

Македонски фронтъ. Боеветѣ около Битоля. (10—20 мартъ). — Зимата на фронта се прекарала въ затишие и приготовление. Българитѣ се снабдили съ маски противъ задушливитѣ газове и каски за щурмовитѣ команди. Окопи, галерии, скривалища — всичко било докарано до съвършенство. Аеропланнитѣ боеве, обаче, никога не спрѣли. Голѣми и страховити състезания ставали въ въздуха. Повреденитѣ апарати падали съ трясъкъ на земята или въ блатата.

На 10 мартъ Сарай заповѣдалъ ново настѫпление по фронта Битоля. Първитѣ му удари имали успѣхъ. Но контра-атакуванъ съ голѣма сила, той трѣбвало да отстѫпи.

Ала Сарай не спрѣлъ. Той наредилъ ново настѫпление презъ априлъ съ сръбскитѣ войски въ Мъгленско по посока на Вардара и къмъ Черна. Отъ 22 до 25 априлъ френски войски атакували височинитѣ Яребична (при Хума) и зели часть отъ българскитѣ позиции; скоро обаче противника билъ контраатакуванъ и отблъснатъ. Въ завоя на Черна следъ артилерийски урагани сръбскитѣ части настѫпили на 5 май, но били решително отблъснати. На Дойранския фронтъ напора на англичанитѣ сѫщо не успѣлъ.

На 29 май Сараевото настѫпление отново замрѣло и войната получила позиционенъ характеръ.

Тъй вървѣли боеветѣ на южния фронтъ до гръцката намѣса.

Гръцката намѣса. (2 юли). — Най-сетне на гръцкитѣ игри се турило край. Сарай обяснилъ несполуката си съ две причини: 1) защото не билъ сигуренъ въ тила си отъ Константина и 2) защото войската му трѣбвало да се засили съ гръцката кралска армия.

И Съглашението решило въпроса. То изпратило френския адмиралъ Жонаръ съ силна войска въ Атина, като върховенъ комисаръ на силитѣ покровителки. На краль Константина било предложено да абдикира или ще бжде на сила изгоненъ. Константинъ не абдикиралъ, но оставилъ на мѣстото си сина си Александра, а той заминалъ за Швейцария съ жена си (13 юни). Тогава Венизелосъ съ френска помощь напусналъ Солунъ, отишълъ въ Атина, поелъ управлението на страната, като съглашенски довѣреникъ, свикалъ своята камара и обявилъ обща мобилизация на всички сухопжтни и военни сили. На 30 юни Венизелосъ съобщилъ на централнитѣ сили, че Гърция прекжсва сношенията си съ тѣхъ и отзовава посланицитѣ си. На 2 юлий грьцкия пълномощенъ министъръ въ София се явилъ въ министерството на външнитѣ работи и заявилъ: „поради щастливото възобновяване на единството между раздѣленитѣ до сега две части на Гърция, правителството на н. величество счита, че тъй като грьцки полкове участвуватъ въ боеветѣ на балканския фронтъ, то не може да подържа официални сношения съ българското правителство“. И си поискалъ паспорта, който веднага му билъ връченъ. Съ това се наредила и официална Гърция на южния фронтъ между дотогавашнитѣ четири велики сили и Сърбия.

Сега военното равновѣсие се измѣнило. Къмъ съглашенскитѣ войски се прибавѣли повече отъ сто хиляди прѣсни грьцки войски. Германцитѣ, които спрѣли българитѣ на границата презъ 1915 год., били длъжни по договоритѣ да пратятъ 12 дивизии въ Македония, но тѣ не сторили това. И българската войска останала сама да се разправя съ военнитѣ сили на Англия, Франция, Италия, Гърция и Сърбия, съ прибавка още на нѣкаква югославянска дивизия, набрана отъ разни бѣглеци изъ австрийската армия[1]).

Западнитѣ фронтове. — Въ началото на годината германцитѣ продължили да атакуватъ крепостьта Вердюнъ. Боеветѣ по цѣлия фронтъ бележатъ промѣнливи успѣхи. Въ тия боеве англичанитѣ си служели много съ новитѣ имъ бойни машини — *танковетѣ*.

[1]) Новото руско правителство не одобрило начина, по който била насилена Гърция да влѣзе въ войната, та оттеглило своитѣ войски отъ македонския фронтъ.

Френскиятъ началникъ щаба на армията *Нивелъ* приготвилъ особенъ планъ за настжпление. Произвели се ужасни боеве около Аресъ, Сенъ-Кантенъ и Шменъ-де-дамъ, но англо-френцитѣ били съкрушително бити.

Несполуката на настжплението предизвикало падане началникъ щаба Нивелъ, чието мѣсто заелъ генералъ *Петенъ*. Смѣненъ билъ и главнокомандующия *Жофъръ*, вмѣсто когото дошълъ генералъ *Фошъ*.

Съглашенцитѣ, особено френцитѣ, настоявали, щото и японцитѣ да пратятъ войски на помощь въ Европа, ала Микадо не се съгласилъ.

Месопотамия — Палестиня. Следъ несполуката си въ Багдадъ и Кутъ-елъ-Амара презъ 1916 г., англичанитѣ събрали въ Индия нови войски, та отново нападнали по Тигъръ и Ефратъ презъ 1917 г. Най-сетне тѣ сполучили да спечелятъ изгубеното — превзели Кутъ-елъ-Амара и Багдадъ.

Иерусалимъ. — Турскиятъ походъ къмъ Египетъ, както и по-рано казахме, не сполучилъ. Англичанитѣ отъ Египетъ не ги преследвали презъ пустинята, ами съ кораби излѣзли въ града Яфа, отъ дето потеглили за Палестиня. Къмъ тѣхъ се присъединила и френска войска. Англофренскитѣ войски пробили фронта и съ редъ победи превзели Иерусалимъ, за който презъ срѣднитѣ вѣкове кръстоносцитѣ напраздно пролѣли толкова кръвь. Това събитие докарало въ западна Европа и Америка голѣма радость. Евреитѣ се зарадвали, че ще може да се възобнови старото израилско царство. Богаташитѣ почнали да събиратъ пари, за да се издигне величествения Соломоновъ храмъ, да се украсятъ историческитѣ планини и свети мѣста, посещавани толкова много отъ християнитѣ.

ГЛАВА XX

1917. — Америка обявява война на Германия.

Причини за американската намѣса. — Пролѣтьта се ознаменувала съ намѣсата въ войната на още една велика сила — Американскитѣ съединени държави. Съ тая намѣса войната обхванала всички земни материци и за това съ право носи името *всесвѣтска*.

Ние видѣхме, че Уилсонъ прекжсналъ дипломатическитѣ си сношения съ Германия презъ февруарий. Уилсонъ знаелъ, че въ Америка има 25 милиона нѣмци и че една непопулярна война не бива да се предприема. И той се погрижилъ първо да спечели общественото мнение. Въ Вашингтонския сенатъ имало силно противогерманско течение, което изтъквало, че е непростително да се остави Германия да спира движението и търговията на цѣлъ свѣтъ и да диктува своитѣ наредби и своята метода, като нарушава осветенитѣ международни права и унищожава принципитѣ на човѣщината съ потопяването на параходи, пълни съ жени, деца и невинни мжже. Америка, споредъ тѣхъ, е пазителка на най-върховнитѣ човѣшки свободи и затова била длъжна да се намѣси съ оржжие въ ржка.

На това становище застанали и бившитѣ председатели на Съединенитѣ Щати, Тафтъ и Рузвелдъ съ своитѣ политически подръжници. Всѣка новина за потопяване на американски параходъ възбуждала американското инакъ спокойно общество до болезно състояние.

Ала причинитѣ за американската намѣса въ европейската война не били само отъ хуманно, правово и политическо естество. Важна роля въ случая играели и стопанско-финансовитѣ интереси на Севернитѣ Щати. Понеже индустриалнитѣ фабрики въ Англия, Франция и Италия били почти спрѣли своята работа, за да произвеждатъ муниции, американската индустрия намѣрила обширенъ и скжпъ пазаръ безъ конкуренти. Америка доставяла на воюващитѣ дрехи, храни, топове, аероплани, параходи и всѣкакви нѣща, отъ които тѣ имали нужда. Ценитѣ били високи и американскитѣ търговски сдружения трупали грамадни богатства, като събирали отъ Европа златото. И тъй, въ европейското кръвополитие американскитѣ милионери намѣрили безкрайни източници за обогатяване. При тия условия, то се знае, че безогледната подводна война пресичала тая търговия и американскитѣ богаташи намѣрили интереситѣ си застрашени. Ето защо тѣ се присъединили къмъ идеалозитѣ, като Уилсона, и военното течение въ Америка надвило надъ миролюбивото.

Въ американската столица Вашингтонъ на 2-и априлъ се събралъ конгреса на тържествено заседание, въ което Уилсонъ произнесълъ следната речь:

„Войната съ подводници е война противъ човѣщината. Това е война противъ всички народи. Американскитѣ кораби се потопяватъ и върху живота и имота на американскитѣ граждани се посѣга. Кораби отъ неутрални държави се потопяватъ и пжтницитѣ се давятъ. Не значи ли това, че Германия воюва съ всѣки човѣкъ, съ всѣки народъ, съ всѣка държава, съ цѣлото човѣчество? Това не е защита на интереси, на държавна и народна свобода, то е посѣгане върху правото на човѣчеството да сжществува".

Конгресътъ решилъ: 1) Упълномощава Уилсона да обяви война на Германия; 2) приема законъ за задължителна военна служба; 3) дигналъ на кракъ веднага 500 хилядна войска; 4) гласувалъ нужднитѣ кредити за военни разноски и отпусналъ заемъ на Съглашението.

На 5-и априлъ Уилсонъ обявилъ война на Германия. Австрия и Турция отъ солидарность къмъ Германия прекжснали сношенията си съ Америка. Така цѣла Северна Америка се изправила срешу Германия. Това направило огромно впечатление по цѣлъ свѣтъ и всички вече разбрали, на коя страна ще бжде победата. Бившия френски министръ-председатель и бившия главнокомандващъ Жорфъ отишли въ Америка да насърдчаватъ военното настроение. Тѣ бивали приемани въ всички градове съ ентусиязъмъ. Америка отворила неизчерпаемитѣ си складове и резерви.

Уилсонъ се обърналъ съ позивъ къмъ всички държави въ Америка и по цѣлъ свѣтъ да се присъединятъ къмъ него, за да се обуздае Германия, като се спре нейната подводна война, безпримѣрна въ историята на човѣчеството. Германското правителство споредъ Уилсона било непарламентарно и неотговорно, защото то слушало само волята на Кайзера и неговитѣ самонадеяни генерали. „Като автократическо, то не знае и не може да държи смѣтка за свободата и волята на другитѣ народи. Въ днешно време, както отдѣлниятъ човѣкъ, така и правителствата сж длъжни да отговарятъ за своитѣ действия. Понеже германското правителство не иска да се съобрази съ тѣзи принципи, страдащитѣ народи иматъ право да го махнатъ. А това може да стане само съ война. Ние ще пожертвуваме живота си, имота си, цѣлото си състояние и богатство, но ще из-

пълнимъ нашия дългъ — защита на живота и свободрта на човѣчеството. Достойно е за Америка да пролѣе кръвьта си за ония принципи, върху които лежи човѣшкото право, честьта и благоденствието на човѣчеството".

Въ сѫщото време министрътъ на външнитѣ работи въ Америка, *Лансингъ*, обнародвалъ по вестницитѣ редъ документи, съ които се установявало, че германскиятъ посланикъ въ Америка чрезъ мрежа отъ шпиони се съобщавалъ съ германскитѣ подводници, съобщавалъ лжтуването на корабитѣ за Англия или Франция, че въ Америка били пръскани торби съ злато за подкупъ на вестници и лица, които биха въздействували върху общественото мнение въ полза на Германия.

Тия разкрития, както и позива на Уилсона, развълнували общесвената съвесть и намѣрили отзвукъ въ всички държави, чиито кораби, търговия и интереси били засегнати отъ подводната война. Споредъ това, по единъ или другъ поводъ, на Германия обявили война или прекжснали сношенията си съ нея: презъ априлъ държавитѣ Куба, Бразилия, Боливия; презъ юний — Хаити, презъ юлий Сиамъ, презъ августъ Китай и Аржентина, презъ септемврий Перу и Урагвай, презъ дек. Еквадоръ и Панама.

И тъй, всички държави отъ северна, срѣдна и южна Америка се присъединили къмъ Уилсона. Противъ Германия по този начинъ били подигнати 28 държави и колонии въ всички земни материци.

Франция дала на американскитѣ войски пристанището Бордо, дето да слизатъ и се приготвятъ за боеветѣ.

Пренасянето на американската войска презъ океана траяло дълго, а превозването ѝ отъ Бордо до фронта ставало бавно и само за насърдчение на френцитѣ, защото главнитѣ американски сили можали да пристигнатъ чакъ презъ лѣтото 1918 г.

Америка обявила война на Австро-Унгария едва на 7-и дек. На Турция и България тя не обявила такава. Обаче, както казахме, турцитѣ отъ солидарность къмъ централнитѣ сили прекжснали сношенията си съ Съединенитѣ Щати. Останала само България, която се замълчала. Защо Радославовъ и Фердинандъ направили така, ще видимъ по-нататъкъ.

Поражението на Италия (25 октомврий). — Презъ априлъ и май, когато било предприето злополучното нападение въ Франция, общественото мнение много било обезпокоено отъ мълчанието на Италия. Ала италиянцитѣ се извинявали, че лошата и продължителна зима по Алпитѣ побъркала на генералъ Кадорновитѣ планове. Най-сетне италианцитѣ започнали презъ май настжпление по р. Изонцо. На първия напоръ австрийцитѣ отстжпили нѣкои точки и дали 25,000 пленници. Скоро обаче настжплението било спрѣно. Въодушевлението на италиянцитѣ траяло малко.

Презъ августъ и септ. италиянцитѣ предприели офанзива пакъ по р. Изонцо. Този пжть тѣ минали рѣката, пленили 35,000 австрийци и превзели града Горица.

Германия решила да се справи съ Италия. Тя приготвила една настжпателна армия отъ германски и австрийски войски, които ударили италиянската линия презъ проходитѣ откъмъ Сага и Толмино, пробили фронта и се спуснали до Удине. Цѣлата италиянска войска на Изонцо се побъркала. Настанала ужасна паника. Италиянцитѣ напуснали Горица и Изонцо, па хукнали къмъ Венеция да се спасяватъ, като дали 200,000 пленници и около 4—5,000 орждия.

Сждбата на Италия се сложила на везни. Победоноснитѣ германо-евстрийски войски напредвали чакъ до рѣка Пияве (вж. стр. 361). Венеция вече била подъ удара имъ. Въ Франция и Англия настжпило голѣмо смущение. Италия надала тревоженъ викъ за помощь.

И съюзницитѣ се отзовали. Англия и Франция веднага приготвили помощни войски, пренесли ги въ Генуа и оттамъ по желѣзницата, та на дѣсния брѣгъ на р. Пияве. Тамъ тѣ срещнали италиянски полкове разнебитени бѣгащи, но ги спрѣли, организирали ги и сами ги повели въ боя. Образувала се веднага нова защитна линия и френцитѣ се турили начело. Съпротивата се явила въ туй време, когато германо-австрийското настжпление, неподкрепявано съ нови части, почнало да слабѣе и загубило победната си сила: то било спрѣно на р. Пияве. По този начинъ Италия била спасена втори пжть.

Духътъ на воюващитѣ презъ 1917 год. — *Австрия.* Щомъ Америка се намѣсила въ войната, ясно станало за всички, че кръвопролитието ще продължи,

то ще погълне и последнитѣ сили на воюващитѣ. Въпрѣки надмощието на централнитѣ сили по фронтоветѣ и въпрѣки революцията въ Русия. Австрия първа прозрѣла, че работата нѣма да излѣзе на добъръ край. Нейниятъ императоръ Карлъ правилъ тайни преговори за миръ чрезъ роднинитѣ си въ Франция. На 24 мартъ той написалъ едно писмо до шуря си Сикстъ, италиянски князъ, да сондира почвата въ Франция, по какви условия би могло да се говори за миръ, та Австрия първа да направи крачка към това. Френскиятъ председатель на републиката Поанкаре, получилъ писмото, поржчалъ да кажатъ на Карла, че миръ нѣма да се сключи, докато Германия не бжде бита, докато Франция не получи Елзасъ и Лотарингия и докато не бждатъ възстановени всички победени малки държави и опустошенията заплатени. Австрийскиятъ министъръ на външнитѣ работи графъ Чернинъ се срещналъ съ германския канцлеръ Бетманъ Холвегъ и предпазливо поискалъ да узнае отъ него, кои сж най-малкитѣ искания на Германия за миръ. Двамата министри се съгласили, че да се достигне миръ тѣ могатъ да изпразднятъ и напуснатъ окупиранитѣ Полша, Черна Гора, Сърбия. Ромъния, Албания, Белгия и земитѣ отъ Франция и Италия. Колкото за Елзасъ и Лотарингия Германия не давала нито дума да става.

Презъ априлъ австроунгарския министъръ графъ Чернинъ написалъ едно дълго писмо до императора Карлъ, въ което като му излагалъ плачевното положение на Австро-Унгария, моли го да прави да струва, щото миръ да се сключи презъ лѣтото или презъ есеньта, защото *зимна война* вече е невъзможна. Той не вѣрва на успѣхитѣ на подводната война, а Америка щѣла да дойде и тогава край на Австроунгарската империя. Съ това изложение на ржка Карлъ се опиталъ да убеди Германия да отстжпи Елзасъ и Лотарингия, като казалъ, че и Австрия ще отстжпи на Италия Трентино и Триестъ, само миръ да се сключи. Германия отказала. Въ България правителството се научило презъ лѣтото за тия преговори и че централнитѣ сили сж готови да възобновятъ въ цѣлость Сърбия и Ромъния, което значело, България ще остане въ сжщитѣ граници и че договорътъ, какво Германия и Австрия гарантирали изпълнението на народния идеалъ е пропадналъ. Това

причинило на Радославова и Фердинанда страшни горчевини, но тѣ мълчали.

Германия. Презъ лѣтото съмнението за сполуката въ войната проникнало и въ германскитѣ парламентарни кржгове. Прокламиранитѣ отъ руската революция принципи за общъ миръ „безъ анексии и контрибуции" заразили германското общество, а особено работницитѣ и социалиститѣ. Недостигътъ въ храна и перспективата, че Америка иде съ войски, че ще се води нова зимна война и много други причини създали въ Германия силно недоволство и засилили исканията за прекратяване на войната. Подигнали се стачки и правителството трѣбвало да отвори вжтрешенъ фронтъ. Въ генералитета не била изчезнала още надеждата за крайна победа, обаче мнозинството на парламента гласувало резолюция: „да се преговаря за *миръ по споразумение*".

Франция. И въ Франция духоветѣ не били по-добри. Годината 1917 била много критическа за водителката на Съглашението. Революцията въ Русия се отразила болезнено въ Франция. Надеждата се подкрепѣла само отъ намѣсата на Америка, но смѣтали, че то ще стане много късно. Народното настроение силно се вълнувало и колебаело. На нѣколко пжти изплували белезитѣ на отчаянието въ нѣкои срѣди. Промѣнили се много министри, съставѣли се и се разтурѣли много комитети. Съ предложението си за миръ Германия гонѣла цельта да разколебае френскитѣ защитни редове. Позиви за миръ се пръскали по цѣлия фронтъ отъ германскитѣ аероплани, прониквали въ войскитѣ и разслабвали силата на защитата. Миролюбивата агитация спечелила и нѣколко членове въ парламента. Социалиститѣ изнесли въпроса на публично обсжждане: какви сж целитѣ на войната?

Миролюбивото течение възбудило патриотическо-военното. Направили се голѣми манифестации отъ военнолюбивитѣ. На въпроса: защо се биемъ? тѣ отговаряли: биемъ се да не робуваме на германеца, да го изпждимъ отъ земята си, да улеснимъ развитието на малкитѣ народи и да осигуримъ цивилизацията.

Френската главна квартира особено държала да се не разколебае духа на армията. За това били зети строги мѣрки противъ миролюбивото течение. Подигнали се процеси за предателство. Разкрило се, че го-

лѣми суми били дадени за агитации. Обвинени били въ сношение съ неприятелитѣ нѣколко бивши министри и други важни лица. Една артистка била застреляна. Сенаторътъ Хумбертъ и бившия министъръ-председатель Кайо били дадени подъ сѫдъ. Министъръ Малвинъ далъ оставка. Роло билъ осѫденъ на смърть за сношение съ противника. Освенъ това и прехраната въ Франция се затруднила, та се наложила голѣма пестеливость въ всичко: освѣтление, отопление, облѣкло; въвели се карти за хлѣбъ, обявили се постни дни... Обаче, имало още една надежда. Очитѣ на всички били обърнати къмъ Америка. Тя трѣбвало да замѣсти Русия. Но Америка идѣла много бавно. Всички питали: защо тя се бави? Защо веднага не прекара храни и много войска, та да бѫде бита Германия? Възможно ли е да се чака още цѣла година?

И всички се запитали: ще може ли Франция да изчака, докле Америка дойде съ достатъчни сили? Камарата и сенатътъ решили, каквото ще да става, Франция ще чака, тя трѣбва да потърпи. И Германия е гладна. И тя търпи. За това *ще победи онзи, който изтърпи последния четвъртъ часъ повече отъ противника.*

Клемансо. Силенъ подемъ за поддържане народната енергия се появилъ, когато Клемансо, човѣкъ 80 годишенъ, но буенъ и коравъ патриотъ, поелъ властьта, като министръ-председатель (15 ноем.). Благодарение на неговата безогледна смѣлость и обширнитѣ мѣрки, които зелъ, редътъ се запазилъ, духоветѣ се успокоили съ надежди за добъръ край. Той знаелъ положението на Австрия отъ писмото на императора Карла. Той зелъ това писмо и съ него въодушевилъ парламента, възбудилъ народа и наелектризиралъ войската. „Моята програма е кѫса, казалъ той. Азъ съмъ дошълъ на власть да бия неприятеля. Ей сега ще видите победата предъ очитѣ си. Дигнете си главата и тръгнете следъ мене..."

България. — Годината 1917 ще остане паметна и въ България. Никога стопанскиятъ животъ въ България не е ималъ такова силно влияние, както презъ 1917 г. Това дошло отъ голѣмата осѫдица, която се дължела на безспирното изсмукване на страната. България била доближена до грамаденъ сухъ сюнгеръ. Всичкитѣ ѝ жизнени сокове били изсмукани. Преди войната гер-

манцитѣ били препорѫчани като дисциплинарни, честни, високопроизводителни, изправни, акуратни, добросъвестни. Сега, обаче, нуждата ги представила на българския народъ напълно обратно, съ всички отрицателни качества. Отъ всѣкѫде съ орѫжие въ рѫка тѣ събирали храни, добитъкъ, други материяли и продължавали да ги изпращатъ въ Германия или по фронтоветѣ на своитѣ войски. Понеже Дирекцията на обществената прехрана забранила износа на едро, германцитѣ добили право, щото всѣки войникъ да изнася отъ България за дамашнитѣ си по единъ колетъ до 5 кгр., а офицеритѣ до 10 кгр. Веднага цѣли вагони бивали натоварени съ подобни колети на войници ужъ отпускари. Войницитѣ отивали до Нишъ, предавали по герм. желѣзници колетитѣ си за Германия, а тѣ се връщали въ България като нови войници. За да закупватъ храни и други нѣща германцитѣ изпращали погребални команди съ празни ковчези въ отдалеченитѣ балкански селища, кѫдето не билъ стѫпвалъ германски кракъ. Българскитѣ власти отъ Дирекцията на прехраната често се съпротивѣли, но не смѣяли да употрѣбятъ орѫжие. Вагони съ брашно, изпращани за нѣкоя българска войскова часть, бивали задържани или откачени и изпращани по друга посока; та въ земледѣлческа България българската войска буквално гладувала, а на нѣкои мѣста хлѣбъ за войницитѣ се приготовлявалъ отъ фуража на конетѣ. Това страшно възмутило българскитѣ войници и офицери. Началницитѣ се оплакали. На германскитѣ интенданти ужъ се правѣли бележки, обаче закупа и грабежа отъ залъка на българския войникъ никога не спрѣли. Началникътъ на германския щабъ Лудендорфъ заплашвалъ да спре орѫжията и муницитѣ, ако българитѣ спратъ износа за Германия. Спречкванията между българскитѣ и германскитѣ офицери на много мѣста се изострили до тамъ, щото работата достигнала съюзницитѣ да показватъ пушкитѣ си единъ на други.

По градоветѣ въ стара България се свършили всички хранителни материяли. Хлѣбъ черенъ, съ плесенясали царевични или ечемичени зърна вѫтре, съ лошъ дъхъ, отпусканъ по 250 грама на човѣкъ съ купонъ. Захарь, сирене, орисъ, масло или мась — всичко се продавало скришно, контрабанда, на високи цени. Зимата, пролѣтьта и лѣтото 1917 г. до новата реколта били най-

гладното време въ България. По градоветѣ и по неплодороднитѣ планински краища много старци, жени, деца, умирали отъ гладъ или отъ лоша храна.

Когато американскитѣ войски почнали да пристигатъ на фронта, Германия поканила България да прекжсне сношенията си съ Щатитѣ, както били направили Австрия и Турция. Фердинандъ и Радославовъ, недоволни отъ поведението на германскитѣ етапни войски въ България и отъ обещанието да се напуснатъ всички окупирани земи, започнали да се одумватъ, че скжсването на сношенията съ Америка нѣмало да има значение, защото българскитѣ войски нѣмали възможность да се срещнатъ съ американскитѣ. Самъ Радославовъ казва: „сжществуваше голѣмо огорчение, както въ правителственитѣ кржгове въ София, така и между населението въ България отъ германското етапно управление въ Добруджа... За да се скжсатъ сношенията съ Америка и отъ България, разбира се, необходимо бѣше да бжде доволно и *населението въ страната*"[1]). Едвамъ сега Радославовъ си спомнилъ за българското население... Когато преди две години му се казвало сжщото, той се нервиралъ... Отъ този моментъ Радославовото чисто германофилство се помрачило.

Къмъ края на 1917 г. положението на България станало много критическо. Напуснатъ отъ Генадиева по-рано, сега Радославовъ билъ напуснатъ и отъ другитѣ министри стамболовисти (Добри Петковъ и Ж. Бакаловъ[2]). Опозицията се опитала да свали правителството по парламентаренъ редъ, но не сполучила. Турцитѣ крепѣли мнозинството.

Преговори за миръ между Русия и централнитѣ сили. — На 26 ноемврий болшевишкото руско правителство съобщило на неутралнитѣ държави, че то спира военнитѣ действия. Иска да се сключи примирие, и праща покана за сжщото до Съглашението. Последното отказало. Клемансо, единъ отъ останалитѣ дейци,

[1]) Д-ръ В. Радославовъ. България въ свѣтовната война. Стр. 173—174.

[2]) Когато д-ръ Генадиевъ се отдѣлилъ отъ Радославова въ началото на войната, последниятъ повдигналъ противъ него обвинение за закупване заедно съ Деклозиера жито за износъ, осждилъ го и го пратилъ въ затвора (1916).

който видѣлъ унижението на своето отечество презъ 1871 г., решилъ да смаже Германия безусловно.

Въ *Виена*, щомъ получили руското предложение, се зарадвали и съобщили, че спиратъ военнитѣ действия и че отъ 1-и декемврий почватъ преговори за *миръ честенъ и демократически съ право на народитѣ да се самоопредѣлятъ*

Въ *Берлинъ* канцлерътъ Хертлингъ[1]) заявилъ, че приема руското предложение на база: Полша, Литва и Летония да получатъ управление, каквото народитѣ имъ пожелаятъ. Преговоритѣ за миръ ставали въ Брестъ-Литовскъ.

Въ София на 1-и дек. д-ръ Радосдавово заявилъ въ Народното събрание, че приема руското предложение за примирие и миръ, като се признае достигнатото *обединение на българския народъ*.

ГЛАВА XXI

1918. — Край на войната.

Уйлсоновитѣ основи за миръ. — На 1-и януарий Лоидъ Джоржъ поздравилъ съглашенскитѣ войски на фронта по случай новата година съ думитѣ: „твърдость, постоянство и търпение. Победата е осигурена за цивилизованитѣ народи". Той повторилъ съглашенскитѣ искания за миръ, а именно: предварително освобождение на всички окупирани земи, възвръщане Елзасъ и Лотарингия на Франция, възстановяване изцѣло на Белгия, Сърбия, Черна-Гора и Ромъния, разглобяване Австро-Унгария на съставнитѣ ѝ народи. Разглобяване на Турция. която може да задържи Цариградъ, но Месопотамия, Сирия, Арабия и Армения да се откжснатъ отъ нея, за да образуватъ нови държави.

Американскиятъ председатель Уйлсонъ излѣзълъ на 8 януарий съ своя програма за общъ миръ Неговитѣ принципи сж изложени въ 14 точки, които добили историческа важность, та затова ще ги изложимъ почти изцѣло:

[1]) Канцлерътъ Бетманъ Холвегъ, който докаралъ войната и се показалъ тъй непредвидливъ, че Германия огладнѣла още първата година, билъ сваленъ отъ Райхстага още на 13. VII. 1917 г. Кайзерътъ, по старъ навикъ, безъ да пита никого, назначилъ за канцлеръ д-ръ Михаелесъ, но и той не можалъ да оправи разбърканото положение, та отстжпилъ мѣстото си на Хертлинга.

1. Мирни съглашения, сключени открито; дипломацията да работи искрено и публично.

2. Неограничена свобода на мореплаването въ мирно и военно време.

3. Премахване, до колкото е възможно, всички стопански прегради и уреждане еднакви търговски условия за всички народи, които сж за мира.

4. Намаление на въоржженията до крайность съответно вжтрешната безопасность за всѣка страна.

5. Свободно и справедливо уреждане на всички колониялни въпроси.

6. Изпразване на всички руски земи и подпомагане на руския народъ да се устрои свободно и безъ диктатура; да се оздрави добъръ приемъ на новата руска държава въ обществото на свободнитѣ народи подъ правителство, което рускиятъ народъ избере свободно.

7. Възстановяване на свободна Белгия.

8. Възвръщане Елзасъ и Лотарингия на Франция, понеже тия провинции несправедливо били й отнети презъ 1871 год.

9. Една поправка на италиянската граница ще се направи споредъ линиитѣ, които дѣлятъ народноститѣ.

10. На народитѣ въ Австро-Унгария трѣбва да се даде пжть за автономно развитие.

11. Ромъния, Сърбия, Черна-Гора ще бждатъ възстановени. На Сърбия да се даде свободенъ излазъ на море и отношенията между балканскитѣ държави да се опредѣлятъ приятелски подъ влиянието на силитѣ, като имъ се създадатъ условия за политическа и стопанска независимость и териториялна цѣлость.

12. Земитѣ, населени съ турци, да се ползуватъ съ суверенность и сигурность, а на другитѣ народности подъ Турция да се осигури свобода.

13. Да се възстанови полската държава и да й се осигури свободенъ излазъ на море.

14. Да се образува *общество на народитѣ* съ цель да се дадатъ гаранции за политическа и териториялна независимость на всички малки държави.

Парламентни бойни речи. — Съглашенскитѣ условия за миръ предизвикали страшна буря въ централнитѣ държави.

Отъ трибунитѣ на парламентитѣ първитѣ министри съ дълги речи се силѣли да оборятъ противницитѣ си като причинители, продължители и отговорни за войната. Взаимно и съ ожесточение се обвинявали въ излишно и съ нищо неоправдано кръвопролитие.

Никога въ Европа не сж се произнасяли толкова обвинителни речи въ парламентитѣ. Лоидъ Джорджъ въ Англия, Клемансо въ Франция и Уилсонъ въ Америка — тримата тия държавни мжже надули всемирни тржби да докажатъ, че човѣчеството ще бжде страшно по-

крусено и международното право потжпкано, ако Германия победи и наложи своитѣ условия за миръ. Назначението на речитѣ между другото било и да се въздействува върху преговоритѣ въ Брестъ-Литовскъ въ смисълъ болшевикитѣ да останатъ непримирими къмъ германския милитаризъмъ.

На 25-и януарий канцлерътъ Хертлингъ въ Берлинъ и Черлинъ въ Виена едновременно държали речи, въ които изложили вървежа на Брестъ-Литовскитѣ преговори, разгледали главно речьта на Уилсона и неговитѣ 14 точки. Хертлингъ анализиралъ подробно принципитѣ на Уилсоновата програма и за очудване намѣрилъ, че повечето отъ точкитѣ сж приемливи, освенъ за Елзасъ и Лотарингия, за изпразването на окупиранитѣ земи преди мира и за начина на народното самоопредѣление. Той приелъ да се изостави тайната дипломация, да се гарантира свободата на мореплаването, да се отстранятъ всички стопански и търговски пречки, да се ограничи въоржжението, да се уредятъ колониялнитѣ въпроси и т. н. Черлинъ билъ още по-отстжпчивъ. Приелъ всичко и предложилъ Америка и Австро-Унгария да станатъ посрѣдници за помирението на Германия съ Франция и Англия.

Когато чули тия речи, съглашенскитѣ държавници се събрали въ Версайлъ да ги обсждятъ. Надделяло мнението, че миръ не може да има, ако Германия остане непобедена.

Отъ друга страна преговоритѣ въ Брестъ-Литовскъ били уморителни. Дотегнали дългитѣ и теоретически речи на Троцки въ конференцията, та централнитѣ сили решили да спратъ тоя своего рода народенъ университетъ.

На 9 февруарий посрѣдъ нощь централнитѣ сили, България и Турция подписали мирния договоръ съ Украйна. Три дни следъ това Троцки напусналъ своята трибуна и заявилъ, че *Русия прекжсва войната*. Нейнитѣ войски се демобилизиратъ. Той не подписалъ приготвения договоръ за миръ въ Брестъ-Литовскъ, но казалъ, че мирнитѣ условия ще се изработятъ сетне отъ особенни комисии. На това Германия отговорила, че щомъ Русия не подписва договора за миръ, то значи, какво тя продължава войната.

Седемь дни следъ заминаването на Троцки германскитѣ войски отново настжпили (17 февруарий) въ Русия.

Това принудило болшевишкото правителство да се съгласи на мирнитѣ условия. На 27 февруарий германскитѣ условия били приети отъ голѣмия болшевишки съветъ въ Петроградъ. Една делегация била изпратена отъ Петроградъ въ Берлинъ, дето билъ подписанъ мирния договоръ (3 мартъ). По тоя договоръ Руската Съветска Република признала за самостоятелни: Полша, Литва, Летония и Естония. Украйна и Финландия били по-рано обявени за самостоятелни, а областитѣ Грузиния, Ардаханъ и Карсъ въ Кавказъ се повръщали на Турция.

Миръ съ Ромъния. — Ромъния държала още Молдова. Кральтъ и правителството били въ Яшъ. Щомъ Русия и Украйна свързали миръ, положението на Ромъния станало безизходно. Министъръ-председательтъ Братияну си подалъ оставката (12 февруарий). Замѣстилъ го за нѣколко време генералъ Авереску, а сетне билъ повиканъ консерваторътъ Маргиломанъ, който държалъ съ нѣмцитѣ. Краль Фердинандъ се срещналъ тайно съ Черлинъ и съ сълзи на очи, както оповестилъ тогава австрийския министъръ, е искалъ прошка, примирие и миръ отъ Австрия.

Австрия приела предложението. На 24 февруарий се подписалъ въ Бухтя до Букурещъ предварителенъ миръ между Ромъния, централнитѣ сили, България и Турция на следнитѣ условия:

1) Демобилизиране на ромънскитѣ войски, които се пращатъ по домоветѣ си.

2) Ромънитѣ предаватъ оржжието си на германскитѣ окупационни власти,

3) Ромъния отстжпва малка територия по Карпатитѣ на Унгария, а Добруджа на съюзницитѣ,*)

4) Ромъния отстжпила на Австрия и Германия много индустриални и стопански облаги.

Окончателниятъ миръ съ Ромъния се отложилъ, понеже настжпили между съюзницитѣ недоразумения, та трѣбвало да се водятъ дълги препирни.

Ромъния присъединява Бесарабия. — Въ това време Маргиломанъ поискалъ да спечели нѣщо за

*) Понеже германцитѣ и турцитѣ се възпротивили да се даде цѣла Добруджа на България, българското правителство предложило Добруджа да се обяви обща на всички съюзници (кондоминиумъ), докато се разреши спора.

Ромъния вмѣсто изгубеното. Той подбутналъ ромънското население въ Бесарабия да иска присъединение къмъ Ромъния. Австрия не се възпротивила. На 9 априлъ единъ самоволенъ съборъ отъ 120 души чокои, земевладѣлци и други ромънски първенци отъ Кишиневъ прогласили присъединението на Бесарабия къмъ Ромъния. На събора присжтствувалъ лично Маргиломанъ, който телеграфически поздравилъ Букурещъ съ изпълнение на „народното въжделение".

На България отказватъ Добруджа. — Когато се приготвилъ мирния договоръ съ Ромъния, България очаквала да получи Добруджа до устията на Дунава. Обаче, турскитѣ делегати Талаатъ паша и Нисимъ бей, както и германцитѣ, не се съгласили съ това. Турцитѣ казали, че тѣ помагали за превземането на Добруджа, че България много се разширявала и че тѣ искатъ да иматъ пжть за съобщение съ срѣдна Европа чрезъ Кюстенджа. Отъ друга страна германскитѣ военни (Лудендорфъ и др.) и търговцитѣ отъ голѣмитѣ градове (Хамбургъ, Бременъ, Лайпцигъ) поискали Германия да запази линията Букурещъ—Кюстенджа като втори свободенъ пжть за изтокъ. Талаатъ паша добавилъ, че най-сетне може да отстжпи Добруджа, но България трѣбва да измѣни договора си за Тракия отъ 24 августъ 1915 год., като повърне зетитѣ земи отъ двѣтѣ страни на р. Марица и даде на Турция морския брѣгъ до р. Места. Българската делегация останала смаяна. Най-голѣмиятъ германофилъ д-ръ Момчиловъ се разочаровалъ. Делегацията се мжчила да обори германскитѣ и турскитѣ искания, като доказвала, че тя не е викала турската войска да помага въ Добруджа и, ако такава е дошла, тя била викана отъ германцитѣ да замѣсти тѣхнитѣ войски, които тѣ били длъжни по договора да дадатъ. Кюлманъ билъ убеденъ, че договорътъ между Турция и България презъ 1915 год. билъ прибързанъ и че сега на турцитѣ можело да се върне нѣщо.

Отказътъ да се даде цѣла Добруджа на България и турското искане да се върне обратно Одринъ, Димотика, Деде-агачъ и т. н. силно огорчили и възбудили българското правителство. Неприятната новина се разнесла въ народа, войската и народното представителство. Къмъ това се прибавила и друга неприятна новина: Австрия поискала да засвои сръбска територия отъ

устието на Морава и гр. Милановацъ до Бърза-паланка на Дунава.

Всичко това довело до пълно разочарование и опозицията на Радославовъ отново се засилила. Българското население въ северна Добруджа се свикало на съборъ въ Баба-Дагъ, гласувало за присъединението си къмъ майка България, протестарало противъ съпротивата на Германия и Турция и избралъ изпълнителенъ комитетъ да води борбата[1]).

Въпрѣки всички усилия лично на д-ръ Радославова и царь Фердинанда, догорътъ се подписалъ на 6 май въ двореца Котрочени въ Букурешъ. По него на България се давала Дрбруджа до правата линия отъ Кочирлени на Дунава до езерото Аджижея (северно отъ Тозлугйолъ) на Черно море. Желѣзопжтната линия отъ Дунава до Кюстенджа съ ивица покрай нея Германия задържала за себе си, а северна Добруджа оставала обща за съюзницитѣ земя.

Недоволството въ народа и войската. — Колкото правителството да крияло неблагоприятнитѣ условия, които настжпвали отъ недоразуменията съ съюзницитѣ, все пакъ по единъ или другъ начинъ тѣ ставали достояние на народа. Но разочарованието настжпило и въ правителственитѣ срѣди. Най-буйнитѣ германофили, пратеници за преговоритѣ, се завърнали съвършено разбити въ вѣрата си и възмутени въ душата си отъ поведението на германцитѣ и турцитѣ за Добруджа и Тракия.

Опозицията въ Народното събрание атакувала отново Радославова, като изтъквала, че недоволството е проникнало далечъ между редоветѣ на фронта, дето причинитѣ за разочарование се увеличавали все повече. Още презъ 1917 г. като се узнало, че Америка се намѣсва въ войната, опозицията казала, че войната за България и за съюзницитѣ й е изгубена. Тази мисъль измжчвала и мнозина народни представители, които споделяли страховетѣ си съ военнитѣ, както на фронта, така и въ тила. До слуха на войницитѣ достигнала тая зловеща мълва. Между това настжпилитѣ стопански мжчнотии, настжпилия гладъ, липсата на соль, на петролъ, на памучна прежда, даването на черенъ неизпеченъ, плесенясълъ и вонещъ хлѣбъ, голотата на войницитѣ въ окопитѣ и въ подземията — всичко това карало българската душа да кипи. Негодованието нараствало особено и оттова, че докато българскиятъ войникъ гложделъ сухъ, черенъ и плесенясълъ хлѣбъ, съседа му германски войникъ ядѣлъ чистъ бѣлъ хлѣбъ отъ българско брашно. Германцитѣ се отнасяли твърде лошо съ българскитѣ офицери и войници отпускари, когато трѣбвало да ги превозватъ по линиитѣ. Своитѣ войници тѣ поставѣли свободно въ II кл. и I класни вагони, а българскитѣ ги нагнетявали като сърдели въ открити фургони посрѣдъ зима, изложени на дъждъ, снѣгъ и студъ. Това още повече възбудило войницитѣ противъ германската желѣзопжтна администрация, а отъ нея и къмъ всички германци, които експлоатирали България като окупирана страна. Германцитѣ изгребали най-ценнитѣ пластове въ медната мина „Плакалница" при Елисейна. Тѣ изчерпили мината „Боръ" въ Сърбия. Упорито се говорѣло, че тѣ обсебватъ мината Перникъ и Бобовъ-долъ, искатъ концесия за желѣзницата и пристанището Порто-Лагосъ. Всичко това сгжстявало мрачното настроение.

[1]) Съставило се тайно дружество отъ български офицери, чиновници, граждани добруджани, което кроило да обяви Добруджа автономна и да я защищава съ оржжие въ ржка противъ германци и турци.

Понеже германскитѣ вестници постоянно пишели, че България трѣбва да се запази като пжть на нѣмската култура, индустрия и търговия за изтокъ презъ Турция чакъ до Персийски заливъ, то мнозина се питали, какво би станало, ако германцитѣ се придържатъ въ сжщия методъ на обноски. Балканитѣ не ще ли подпаднатъ подъ пълната финансова и стопанска зависимость на централнитѣ държави. Тази перспектива засилила още повече песимистичното настроение у българитѣ.

Правителството прекарало презъ Народното събрание (януарий) бюджета не по параграфи, а въ общи числа, и то безъ да допусне обсжждания. Опозицията протестирала и разкрила народното тегло. Изтъкнало се, че на много мѣста населението вече не дава доброволно реквизицията. Трѣбвало да се пращатъ цѣли команди съ оржжие въ ржка да приберать иззетитѣ предмети. Населението се бунтувало и възразявало, че българскитѣ власти заематъ отъ него храната и я даватъ на германцитѣ, а собственитѣ му синове ядатъ черенъ, кукурузовъ хлѣбъ, ходятъ голи и мратъ отъ студъ. Отпускаритѣ войници

съобшавали по роднитѣ си мѣста, каква е храната на фронта и носѣли по единъ късъ за показъ; а същевременно, като се завърнѣли, давали сведения, какъ властьта се отнася при изземването съ домашнитѣ и близкитѣ имъ. Отъ друга страна многобройни слухове и измислици се пръскали за бити и изнасилени войнишки жени отъ кметове, отъ бирници. . . .

Тилътъ билъ прогнилъ. Разложението царувало. Събранитѣ предмети за фронта често не достигали до назначеиието си, а се разпращали по домоветѣ на влиятелни хора. Дори главната квартира въ Кюстендилъ не можала да се запази отъ слабости и лошъ примѣръ. . . .

Съдбоносно германско настъпление въ Франция. — Германия пристъпила презъ мартъ къмъ съдбоносно настъпление. Първиятъ ударъ тя нанесла на 21

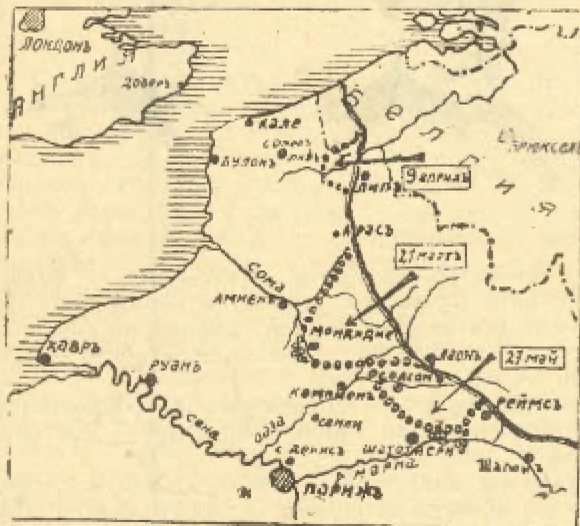

Обр. 56. Тритѣ германски опита да пробиятъ фронта.

мартъ къмъ Мондидие за Парижъ. Английскитѣ войски били разкъсани отъ френскитѣ. Третата и петата английски армии били бити и принудени да отстъпятъ. Образувалъ се пробивъ и германцитѣ напреднали. Генералъ Фошъ веднага образувалъ нова армия отъ резервитѣ, която

хвърлилъ въ пробива и затулилъ дупката. Германцитѣ били изненадани. Тѣ били нападнати и задържани, а въ това време разкъсанитѣ английски и френски войски пакъ се съединили. Отстъплението на англо-френцитѣ продължило 15 дни. Образувала се цедилка, но пътьтъ за Парижъ билъ заприщенъ и фронтътъ се оздравилъ на 6 априлъ.

Ударътъ на Мондидие наложилъ на англо-френцитѣ да приематъ обща команда.

Англичани и френци съзнавали тази нужда и отъ по-рано, ала не можели да се съгласятъ, кой трѣбва да бъде главнокомандващия: френски или английски гене-

Обр. 57. Хинденбургъ.

Обр. 58. Фошъ.

ралъ. Горчивиятъ урокъ на англичанитѣ ги накаралъ да отстъпятъ. Френскиятъ генералъ Фошъ билъ назначенъ надъ всички съюзни сили: френци, англичани, белгийци, руси, португалци и американци, които вече пристигали въ по-голѣмъ брой.

И тъй, Фошъ и Хинденбургъ съ милионнитѣ си армии се изправили единъ срещу другъ да решатъ войната.

Като не сполучили къмъ Мондидие, германцитѣ налегнали фронта на северъ около градоветѣ Лилъ и др. (9 априлъ). Беднитѣ португалци, които държали тукъ участъкъ, изненадани отъ задушливитѣ газове и огньопръскачкитѣ, напуснали фронта и се разбѣгали. Германцитѣ имъ заели позициитѣ. Англичанитѣ докарали сили и спрѣли настъплението.

Къмъ 26—27 май германскиятъ генералъ Беловъ нападналъ съ 45 дивизии, многобройна артилерия и въз-

духоплавачки участъка между Реймсъ и Соасонъ, пробилъ фронта, дето държали англичанитѣ, и объркалъ цѣлата англо-френска линия. Настанала за 24 часа ужасна паника, при която германцитѣ зели много пленници, орждия и други. Атаката на Реймсъ не сполучила, но Соасонъ билъ завладянъ и клинътъ наближилъ р. Марна. Клемансо и много народни представители се затекли на фронта, насърдчили войската и дупката била запушена. Германцитѣ спуснали и тука цедилка, но решителенъ резултатъ не достигнали.

Презъ тия боеве германцитѣ обстрелвали Парижъ съ орждие отъ 120 километра. Отъ невидѣлица въ Парижъ падали отъ мартъ до августъ чудовищни снаряди. Изпървенъ парижанитѣ се изплашили. Съборени били нѣколко кжщи и една църква, която затрупала богомолцитѣ. Френцитѣ нарекли орждието Берта. Отъ аеропланитѣ чрезъ фотография открили тайното мѣсто на орждието и артилерията отъ фронта го принудила да млъкне.

Солунски фронтъ. — Нападение на Яребична. — Едновременно съ второто настжпление въ Франция къмъ Марна, гръцкитѣ дивизии въ Македония се раздвижили. Следъ продължителна въздушна борба и деветдневна систематическа подготовка, която достигнала на 30 май извънредна сила, три гръцки полка, подпомагани отъ френци, съ 120 орждия противъ 50 наши, нападнали изсочения връхъ Голѣма Яребична при с. Хума, обхванали храбрия по-рано 49 бълг. полкъ, чийто подвозенъ добитъкъ билъ измрѣлъ отдавна отъ гладъ, и овладяватъ позицията въ 2 километра дълбочина.

Веднага се свикалъ отъ главнокомандващия Жековъ воененъ съветъ на фронта, въ който се обсждило положението и се изработилъ планъ да се контраатакуватъ гърцитѣ на Яребична. По тоя случай присжтствуващия генералъ Шолцъ, началникъ на групата (XI армия), въ едно писмено изложение прави следнитѣ бележки: Забелѣзвамъ съ болка, че духътъ на българскитѣ войници, толкова високъ презъ първитѣ години, сега почна да отпада. Само при липса на воля да победишъ, може единъ полкъ да даде 1700 души пленници, както бѣ случая съ 49 полкъ. Много отъ войницитѣ се отлжчвали, „изчезвали“ или, пуснати въ отпускъ, не се връщали. Той констатиралъ, че се води агитация между войни-

цитѣ противъ дълга имъ и оттукъ произлѣзълъ единъ доста сериозенъ смутъ въ една дружина въ завоя на Черна. Липса на облѣкло, лоша храна, болшевишки и земледѣлски агитации и партийни препирни, ето съ що е изпълнена душата на българския войникъ. Шолцъ казва, че отпусналъ отъ своитѣ складове да се подобри храната на нѣкои български части, но истинско подобрение можело да стане чакъ подиръ вършитба. Офицеритѣ не бива да иматъ по-добра храна, защото се дава поводъ за нежелателно сравнение у войницитѣ. Войникътъ ще понесе по-добре лишенията, щомъ вижда, че офицеритѣ доброволно се отказватъ отъ сгоди и страдатъ заедно съ войницитѣ. Висшитѣ офицери трѣбва често да посещаватъ войницитѣ на най-преднитѣ позиции, да насърдчаватъ отпадналитѣ духомъ поради домашни несгоди, да спиратъ агитациитѣ, да просвѣщаватъ съзнанието. И германскиятъ народъ е въ нужда. Но той търпи...

На връщане отъ фронта генералъ Жековъ известява на царь Фердинанда, че духътъ и боеспособността на войската съ малки изключения били запазени, но се изисквали повелително редица ефикасни мѣрки, за подобрение на сегашното положение. — На това известие царь Фердинандъ, осведоменъ добре отъ германцитѣ, сърдито отговорилъ: *„Зная, че духътъ на войскитѣ е много лошъ и че тѣ сж свършенно заразени отъ разни престжпни агитации. Нѣщо, което считахъ за невъзможно, е вече станало печаленъ и опасенъ фактъ: действуващата армия е окончателно отровена отъ политически и партизански страсти. Заради това не мога вече да разчитамъ, както по-напредъ, на нея. Катастрофалнитѣ последици на това грозно положение нѣма да закъснѣятъ да турятъ край на моята дейность на Изтокъ“.*

Главнокомандващиятъ билъ силно засегнатъ отъ тая телеграма. Той на 13 юний написалъ единъ докладъ, въ който твърди:

Войската е изложена на лишения поради неуредицата на вжтрешното управление въ България. Войницитѣ живѣятъ отъ днесъ за утре и заематъ по-малко отъ германцитѣ Недоброкачествениятъ хлѣбъ не може да задоволи тѣзи, отъ които отечеството иска прекомѣрни усилия. Месо се дава едва еднажъ седмично. Бедствието по облѣкло е още по-голѣмо. Войницитѣ сж голи и боси. Съ боси нозе трѣбва да бѣгатъ по остритѣ скали про-

тивъ врага. Вмѣсто фуражка много отъ тѣхъ носятъ завръзки отъ скъсани човалчета за пръстъ. А зимата иде. . . . Гладниятъ стомахъ и лошото облѣкло — ето кое създава лошия духъ. . . . Слуховетѣ за кражби, за обогатяване на останалитѣ по дома си, дразни всички. Ние бранимъ тука съ кръвьта си сигурностьта на държавата, а тамъ вътре — тѣ я ограбиха, продадоха и забогатѣха. Правителствената система е бламирана. Сегашното правителство създаде това положение. Армията иска едно силно, здраво, честно и патриотично правителство, което съ справедливость и безпристрастие да възстанови довѣрието на всички. . . .[1])

Паданието на Радославова. — *Коалиционно министерство отъ демократи и радикали.* — Най-сетне царь Фердинандъ и д-ръ Радославовъ съзрѣли цѣлия ужасъ, до който довели страната. Предъ прага на грозна буря, препълнена съ градоносни облаци, д-ръ Радославовъ подалъ оставка. На 21 юний едно коалиционно правителство начело съ Ал. Малиновъ поело управлението на България. Това правителство, наречено сетне министерство Малиновъ—Костурковъ, било изразъ на опозиционното настроение въ народа, войската и камарата. Мнозина очаквали, че Радославовъ ще бъде замѣстенъ отъ общопартиенъ кабинетъ, но това не станало—партиитѣ не достигнали съгласие. Освенъ тѣснитѣ социалисти, другитѣ партийни парламентски групи обещали да подкрепятъ новото правителство. А то наследило отъ войната и отъ Радославова тежко наследство. Нито единъ отъ

Обр. 59. А. Малиновъ

[1]) *Л. Малеевъ.* Приносъ къмъ истината, стр 109—120.

болнитѣ въпроси по отношенията на България къмъ съюзницитѣ и нито една отъ вътрешнитѣ мъчнотии не били разрешени. Съ съюзницитѣ се водѣли дълги неприятни преговори за Добруджа, за искането на турцитѣ да имъ се отстъпи Одринъ съ Деде-Агачъ, за искането на Австрия да получи територия въ Поморавия, за дѣла отъ храна и плячка, взети отъ Ромъния, за разноскитѣ по войната, за войсковата помощь, които били длъжни Германия и Австрия да дадатъ на южния фронтъ, за дрехи и снаряди, които тѣ обещавали. А вътре въ страната — тривластие: 1) негодна и развалена въ по-голѣмата си часть администрация, 2) своеуправни интенданти и военни команданти и 3) безсилна Дирекция за обществената прехрана съ своитѣ органи. И надъ всичко отгоре гладно и непокорно население.

Обр. 60. Ст. Костурковъ

Първата задача, която трѣбвало да разреши Малиновъ, била, ще продължава ли войната, или ще я спре, като обявена противъ волята на народа и на страна, която исторически е била чужда на копнежитѣ на българския народъ. Нѣкои очаквали, че кабинетътъ Малиновъ—Костурковъ, който билъ противогермански, ще прекрати войната и ще подири отдѣленъ миръ отъ Съглашението. Но това не можело да стане. Войната можала да се спре само чрезъ превратъ, като се отстрани царь Фердинандъ съ военна сила и като се напуснатъ всички превзети земи. А военна сила новиятъ кабинетъ нѣмалъ. Изъ България и по Дунава скитали много германски части. Тѣ можали да се притекатъ на помощь на Фердинанда.[1])

За това Малиновъ решилъ иначе: той обявилъ, че България остава вѣрна на централнитѣ сили и поискалъ отъ тѣхъ да изпълнятъ своитѣ договорни задължения. Въ

[1]) По настояването на германцитѣ Фердинандъ наложилъ на Жекова да смѣни началника на щаба.

същото време, като облѣче, нахрани и стегне бойната сила, правителството щѣло да сондира почвата, дали не е възможно България сама или заедно съ Австрия да сключатъ миръ безъ голѣми сътресения за страната и безъ голѣми загуби отъ придобитото.

Довѣрени приятели на правителството неофициално отишли въ Холандия и Швейцария съ деликатна мисия да влѣзатъ предпазливо въ сношение съ нѣкои чужденци, български приятели, да узнаятъ отъ мѣродавни съглашенски хора, какъ би се погледнало на едно подобно желание отъ страна на България. Тѣхната мисия предъ Клемансо не успѣла. Само Уйлсонъ се отзовалъ благосклонно, благодарение на нашия отличенъ представитель въ Америка Панаретовъ. Уйлсонъ поржчалъ на своя представитель на Балканския полуостровъ Мърфи, да иде въ София, да следи отблизу събитията и да се явява въ помощь на българския народъ.

Новото правителство направило неимовѣрни усилия да се обързи доставката отъ Германия на облѣкло и да се закара храна на фронта. Презъ августъ 5 министри обиколили фронта въ известни райони да видятъ, що става. Тѣ констатирали, че храната малко се подобрила и че почнали да пристигатъ германски дрехи, които се раздавали на най-нуждаещитѣ се войници. Но министритѣ съ тжга на душата си узнали, че систематически агитации отъ дружбаши и тѣсни социалисти се водятъ между войницитѣ да напуснатъ фронта и да заминатъ по домоветѣ си.

Една упорита мълва се носѣла, че се дава на новото правителство три месеца срокъ да прекрати войната. Ако това не станѣло, войницитѣ презъ септемврий сами ще я прекратятъ, защото било невъзможно да се води нова зимна война. Всички очаквали да се види, що ще направи Германия съ настжплението въ Франция.

Отслабване на Германия. — Запушването на тритѣ пробива окуражило англо-френцитѣ. Американцитѣ вече били закарали 300,000 войника. Франция и Англия извадали сжщо 300,000 нови войници.

Главната германска квартира решила да опита последенъ ударъ. Приготвено въ голѣма тайна, настжплението се произвело по р. Марна. Цельта на германцитѣ била да минатъ р. Марна, да взематъ Шалонъ, да обходятъ Реймсъ и да се явятъ въ тилъ на войскитѣ, що

пазѣли Вердюнъ. Следъ артилерийска подготовка, като напълнили цѣлата мѣстность съ задушливи газове, на 15 юли настжплението почнало. Френската линия се вгънала и германцитѣ минали Марна по много мостове.

Осведоменъ отъ аеропланитѣ си за разположението на настжпващитѣ германци, генералъ Горо направилъ противоположно разположение на своитѣ и задържалъ настжплението. Въ този моментъ генералъ Петенъ приготвилъ френско противонастжпление и отъ дѣсно ударилъ въ флангъ германската цедилка. Ударътъ билъ толкова силенъ, че германцитѣ бѣли отхвърлени чакъ къмъ Соасонъ; този ударъ ги принудилъ да се върнатъ отъ рѣка Марна. Въ отстжплението си германцитѣ дали до края на юли 40,000 души пленници.

Това била втора и решителна победа на рѣка Марна. Тя спасила Франция и надделяла надъ германското настжпление. *До тогава Германия имала надмощие. Отъ тоя моментъ нататъкъ нейнитѣ сили намаляватъ, тя изгубва настжпателния починъ и минава въ отбрана.* Сждбата вече се наклонила въ полза на Съглашението.

Единъ воененъ съветъ подъ председателството на Фошъ решилъ, че е дошълъ момента да се земе инициативата отъ съглашенскитѣ войски, които трѣбва да почнатъ целесъобразни и систематически настжпления по бойната линия.

Настжплението на Съглашението — То се започнало на 8 августъ между Амиенъ и Мондидие по фронтъ 25 километра отъ англичанитѣ. Фошъ въвелъ нова тактика. Артилерийската подготовка се премахнала. Ненадейно за неприятеля презъ нощьта потеглятъ безброй танкове и блиндирани автомобили, следъ тѣхъ пехота и т. н. Ефектътъ билъ удивителенъ. За кжсо време англичанитѣ напреднали по фронтъ 20 километра. На 15 августъ германцитѣ изгубили цѣлата цедилка при Мондидие. Линията се изправила. Подобно настжпление се почнало по цѣлата линия и *германцитѣ зели бавно да отстжпватъ по фронтъ 70 километра къмъ окопната линия, наречена Хинденбургова линия.* Тѣ дали много пленници и имали голѣми загуби въ артилерия.

Разклащане на Хинденбурговата линия. Съ последователни настжпи и безспирни кръвополитни боеве съглашенскитѣ войски достигнали къмъ срѣдата на септемврий Хиндендурговата линия, пробили я на

нѣкои мѣста и почнали да я минаватъ. Надеждата на Германия изчезнала, но войскитѣ ѝ отстжпвали методично и безъ голѣми загуби, каквито винаги се случватъ, когато на едната страна се изчерпватъ силитѣ и вѣрата.

Пробива на Добро-поле. — 14—15-и септ. — Щомъ германското настжпление въ Франция не сполучило, солунскитѣ съглашенски войски зели да се съживяватъ. Замѣстникътъ на генералъ Сарай генералъ Гюйома оставилъ обширенъ планъ за атака на българската позиция на Добро-поле съ цель да пробие фронта.

На 9 юни Гюйма напусналъ Солунъ и заминалъ за Франция. Неговиятъ замѣстникъ Франше д'Епере, изпитанъ генералъ отъ западния фронтъ, пригърналъ изработения планъ и решилъ да го тури въ изпълнение.

Многобройни въздухоплавачи били изпратени да фотографиратъ всички укрепления на българскитѣ позиции. Събрани били сведения отъ пленници, отъ бѣглеци и по другъ начинъ за количеството, разположението и духа на българската войска[1]). Опредѣлената за атака 122 френска дивизия била извадена далечъ отъ фронта (при Верия) и тамъ старателно упражнявана по начина, какъ ще произведе удара и де ще извърши пробива. Отъ дѣсно ще ѝ помага 17 фр. дивизия, а въ двете крила по 3 сръбски дивизии.

Френското командуване направило точна смѣтка: българитѣ на избрания пунктъ имали две дивизии — най-много 18—20 хиляди души съ 136 орждия. Срещу тѣхъ Франше д'Епере поставилъ 5 дивизии (2 френски и 6 сръбски) 40,000 души съ 650 разнокалибрени орждия.

Когато англофренцитѣ и американцитѣ наближавали и форсирали Хинденбурговата линия, въ сжщия день се почнала атаката на Добро-поле.

Подготовката за нападението не останала скрита за българитѣ. Послѣднитѣ почти всѣки день узнавали, че френци и сърби се готвятъ. Презъ това време въ бъл-

[1]) Съ аероплани и по другъ начинъ френцитѣ и сърбитѣ постоянно изпращали позиви съ Уйлсоновитѣ точки до българскитѣ войници да се не биятъ вече. Тѣ имъ подхвърлѣли бѣлъ хлѣбъ, за да усилятъ още повече негодуването имъ отъ черния и лошъ български хлѣбъ. Мнозинството отъ войницитѣ съзнавали своя дългъ и не се поддавали. „Хлѣбътъ е черъ, но е нашъ, а вашиятъ (на сърбитѣ) е бѣлъ, но е чуждъ, отговарѣли българитѣ. Съ бѣлъ хлѣбъ вие искате да ни подмамите и да ни обърните въ роби".

гарската гл. квартира било настжпило най-голѣмото безсилие. Главноком. генералъ Жековъ билъ заболѣлъ, а около него мрежа отъ интриги. На 8-и септ. генералъ Жековъ заминалъ за Виена да прави операция на болното си ухо. За свой помощникъ той оставилъ генералъ Тодоровъ. Въ сжщото време въ София пристигнали гости на царя едно подиръ друго Баварския и Саксонския крале. Царьтъ имъ устройвалъ пищни посрещания, като свиквалъ генералитѣ отъ разнитѣ служби. Замѣстникъ-главнокомандващия сжщо билъ повиканъ за посрещачъ. На воплитѣ на Доброполскитѣ защитници, че неприятельтъ вече е съсрѣдоточенъ и готовъ да настжпи, началникъ-щаба на армията не отговарялъ или, по-добре, смѣталъ, че това е само демонстрация, а настжплението щѣло да се извърши къмъ Дойранъ или къмъ Битоля.

На 14 септ. сутринята избухва като вулканическа стихия топовенъ огънь по българскитѣ позиции върху избранитѣ отъ неприятеля точки. Планинскитѣ върхове пламнали, горитѣ се запалили, задушливи газове изпълнили пространствата; множество неприятелски аероплани безспирно кржжали надъ българскитѣ позиции, да ржководятъ стрѣлбата и да наблюдаватъ разрушенията. На 15 септ., когато въ София се устройвали тържествени обѣди на саксонскитѣ гости, при мъгливо време, благоприятно за изненада, френската пехота изкача отъ своитѣ окопи и се понася къмъ българскитѣ позиции. Българската защита не била цѣла. Голѣмъ брой войници били въ отпускъ; една трета, заразени отъ злия духъ, че „нѣма за кого да се биятъ", зела оржжието, но нѣмала воля да отблъсне неприятеля, както въ продължение на три години тя правѣла съ себеотрицание и примѣрна храбрость; останалата трета бойци, които знаели, че надъ личната несгода и домашна неволя стои върховния гласъ на отечеството да бжде свободно и обединено, грабнали оржжието, изкочили отъ скривалищата и се самопожертвували за родината. На първата линия били Шейновския, Ямболския и Загорския полкове, които презъ тригодишното воюване имали безспорна слава. Смѣлитѣ и родолюбиви мжже въ тия полкове, на брой не повече отъ 3—4,000 души, отблъсватъ неприятеля по 3—4 пжти и едвамъ следъ обходи той можалъ да проникне въ позицията, изпълнена съ трупове. Френски и сръбски офи-

цери, които сетне описали боевете, свидетелствуватъ, че по нѣкои точки българскитѣ защитници по 5 пѫти сѫ контраатакували нападателитѣ. Борбата била отчаяна. Ала една шепа борци не могла да спре петь дивизии.

Обр. 61. Позицията на Добро поле.

Първия пробивъ станалъ на Добро поле (16-и септ.). Следъ тридневни кръвопролитни боеве, до 17-й септ., като се отворила по този начинъ врата, френскитѣ дивизии се дръпнали, а сръбскитѣ потеглили напредъ и попълзѣли отъ връхъ на връхъ по посока къмъ Кафадарци на Вардара.

Нещастно отстѫпление. — *Ако за защитата, макаръ безуспѣшна, не може да се каже укорна дума*, то за начина на отстѫплението трѣбва искренно да се скърби. Ония зле настроени войници, които напуснали позицитѣ, дори безъ да зематъ участие въ боевeтѣ, силно озлобени, хукватъ да бѣгатъ по пѫтищата, разграбватъ складоветѣ и създаватъ паника въ всички части, които отиватъ въ помошь на юначнитѣ борци. Съ преувеличени разкази за страшната сила на противника, тѣ увличатъ срещнатитѣ и ги принуждаватъ да бѣгатъ съ тѣхъ. Настѫпва ужасна бъркотия . . . Изпратенитѣ части да затулятъ дупката и спратъ врага, бързо се увличатъ отъ злотворнитѣ агитации на бѣглецитѣ, изгубватъ духа си и ставатъ безсилни да изпълнятъ своя

дългъ. По този начинъ неприятельтъ слѣзълъ свободно чакъ на Вардара, пресѣкълъ пѫтя при Гевгели и се насочилъ къмъ Криволакъ за Градско, дето прекѫсналъ съобщенията на западната (Битолската) армия.

Едновременно съ боевeтѣ на Добро поле, докато се извърши пробива, силни нападения отъ неприятелитѣ били направени къмъ Битоля, къмъ Гевгели и особено на Дойранскитѣ позиции, но тамъ защитницитѣ имали бодъръ духъ и не допуснали на нападателя да мръдне крачка напредъ. Сръбскитѣ дивизии свободно достигнали Криволакъ (24 септ.), Щипъ (25), Велесъ (26), и пресѣкли съобщенията за Прилепъ и Битоля, па потеглили дори за Скопие!

Примирие и миръ (21 септемврий). — Главната квартира и правителството оценили, че положението е непоправимо. Министерскиятъ съветъ обсѫдилъ работата и на 25-и септ. решилъ, безъ съгласието на Фердинанда, да поиска отъ противницитѣ прекращаване на военнитѣ действия и да свика Народното събрание на 30 сѫщи[1]). Една депутация отъ министра А. Ляпчевъ, началника на I-а армия генералъ Луковъ, секретаря Симеонъ Радевъ, придружена отъ представителя на Северoамериканскитѣ щати Мърфи, който приелъ посрѣдническа роля, отишла въ Солунъ при Франше д'Епере, дето подписала на 29-и септ. примирие на следнитѣ условия:

1) Българскитѣ войски да изпразнятъ всички сръбски и македонски земи, 2) българитѣ задържатъ Струмица, 3) България демобилизира всичкитѣ си войски, освенъ три дивизии и 4 конни полка за пазене на Добруджа, която остава за България, 4) орѫжието си България ще складира на границата подъ надзоръ на съглашенски офицери, 5) западната (Битолската) армия ще сложи орѫжието и ще бѫде задържана за известно време; офицеритѣ запазватъ орѫжието си, 6) България се задължава въ срокъ отъ 4 седмици да отстрани отъ зе-

[1]) XVII об. н. събрание, което подържало Радославова съ болшинство 12—13 турски гласове, завършило своя мандатъ презъ пролѣтьта 1918 год., обаче поради невъзможность да се правятъ избори въ отсѫтствието на гласоподавателитѣ, които били на бойното поле, то решило да продължи мандата си до свършването на войната. Между това събрание и новото правителство се постигнало съгласие да си затрудничатъ предъ видъ обстоятелствата.

мята си всички германски и австрийски военни и граждански лица.

Отъ всички тия условия най-тежко било петото, а именно задържането въ пленъ или залогъ битолската българска армия, състояща се отъ дивизиитѣ I-а Софийска, VI-а Вратчанска и една сборна, около 90 хиляди човѣка. Всички тия дивизии имали голѣма слава въ изтеклитѣ бойни години. Особено се отличавала Софийската по своята храбрость и издържливость. За честьта на тия дивизии трѣбва да се каже, че тѣ се държали достойно и се оттеглили отъ отбранителнитѣ позиции по заповѣдь отъ главното командване твърде късно, когато неприятельтъ вече ги обходилъ. Тѣхното отстжпление било правилно съ успѣшни ариергардни боеве. Най-сетне тѣ стигнали до Скопие и намѣрили пжтя си за България отрѣзанъ. Веднага се построили въ настжпателенъ редъ съ пълно решение да пробиятъ тънкия клинъ на сърбитѣ. И когато всичко било готово за атаката, тѣ получили отъ бълг. правителство по български аероплани заповѣдьта: „въ името на висшитѣ интереси на българския народъ спрете военнитѣ действия, сложете оржжието си и останете въ това положение до второ разпореждане". Гордитѣ борци съ свито сърдце се подчинили на отечественото решение.

„Радомирска революция". — Всѣка военна несполука или всѣко поражение има своитѣ болезнени конвулсии. Но поражението може да се обърне въ *катастрофа*, истинско народно злощастие, ако победенитѣ войскови части или недоволнитѣ отъ едно или друго, не запазятъ хладнокръвие и не съзнаватъ злочестината, а озлобени по-малко или повече справедливо, тѣ се откжснатъ самоволно отъ частитѣ си, нарамятъ оржжието си и по свое схващане тръгнатъ да наказватъ виновницитѣ или да решаватъ обществено-политически задачи. Тогава злочестината къмъ народа се удвоява и утроява и то отъ собственитѣ негови синове. Отъ такива непокорства на озлобени войници, бѣглеци или отстжпващи своеволници отъ бойното поле, е страдала много често турската държава. Тѣ сж известни у нашия народъ подъ името еничерски или кърджалийски вилнения.

За жалость, и у насъ станало нѣщо подобно. Части отъ разбититѣ на Добро-поле дивизии, усилени отъ недоволници и нетърпеливи агитатори отъ разни други военни части, на брой 8—10 хиляди души, решаватъ на своя глава да подирятъ и накажатъ виновницитѣ и да извършатъ коренни преобразования въ страната, безъ да бждатъ упълномощени отъ нѣкого, безъ да питатъ нито другаритѣ си отъ другитѣ армии, стоящи още твърдо подъ знамената. Групи отъ тия недоволници отиватъ въ Кюстендилъ да искатъ смѣтка отъ Главната квартира. Не намѣрили никого на мѣстото, бунтаритѣ ограбили помѣщението. По-голѣмата обаче часть достига до Радомиръ и разграбва държавнитѣ складове. Тука се явяватъ земледѣлческитѣ водачи Стамболийски и Райко Даскаловъ, които правителството пуснало отъ затвора съ мисъльта, че тѣ ще въздействуватъ върху развълнуванитѣ войници. Вмѣсто това Стамболийски и Даскаловъ решили обратно: да подигнатъ революция. На 27 септемврий тѣ обявили въ Радомиръ предъ събралитѣ се отъ разни дивизии войници, че *България става република*. Райко Даскаловъ се прогласява за главнокомандващъ на републиканската армия. Скроява се планъ за свалянето на Фердинанда отъ престола и смѣна на правителството. Стамболийски се завърналъ въ София съ цель да подготви почвата, и като посрещне победоноснитѣ републикански войски, да образува републиканско правителство, което веднага съ заповѣди по революционенъ начинъ да извърши държавенъ и общественъ превратъ въ България. Съ това намѣрение Р. Даскаловъ заповѣдалъ на републиканската си армия на 29 септ. да настжпи, да обсади и превземе столицата. София въ тоя моментъ била безъ всѣкаква войска. Правителството образувало отъ новобранци, отъ юнкери, отъ отпускари войници и офицери своя военна сила, която присрещнала бунтаритѣ отъ нѣколко влака, пуснати лекомислено за София, и ги обезоржжило. А настжпилитѣ по пжтя при Княжево и Павлово били разбити и отблъснати изъ дефилето къмъ Владая. Преследвани до Радомиръ, по-голѣмата часть отъ тѣхъ се предали на правителственитѣ войски, та били пратени по домоветѣ си, останалата часть се пръснала. Главнокомандващиятъ Даскаловъ сполучилъ да избѣга въ Солунъ, а Стамболийски се скрилъ въ София.

Отстранение на царь Фердинанда. — Щомъ правителството се справило съ радомирскитѣ републиканци,

то се заело съ въпроса за отстранение на Фердинанда. На 1-и окт. българската мирна делегация се завърнала отъ Солунъ и министъръ Ляпчевъ докладвалъ условията за примирието. На 2-и окт. било свикано съвещание на представители отъ всички политически партии въ Народното събрание. Присѫтствувалъ и д-ръ Радославовъ. Министъръ Ляпчевъ неочаквано за мнозинството взималъ думата и казалъ съ просълзени очи: „азъ, синътъ на Македония, подписахъ надгробната плоча на моята Родина. Остава ни България. За нея трѣбва да мислимъ. *Фердинандъ дължи едно удовлетворение на българския народъ*". Събранието веднага разбрало, за какво се касае работата. Мистъръ-председательтъ Малиновъ отъ събранието бързо заминалъ на гарата и при съдействието на военния министъръ турилъ рѫка на Фердинандовия влакъ въ „Надежда", дето царьтъ отъ 25 септ. спѣлъ подъ закрилата на германски войници. Като съобщилъ на царя, че върховнитѣ интереси на озлочестения народъ изискватъ отъ него изкупление, Малиновъ добавилъ: *сега пъкъ Вие изпълнете Вашия дългъ*. Фердинандъ разбралъ и едва сдържано попиталъ: нѣма ли другъ изходъ? Отговорено му било отсечено и съкрушително съ думата „*нѣма*".

Фердинандъ пожелалъ да се срещне съ шефоветѣ на управляващитѣ партии и да чуе тѣхното мнение. Мнозина отъ тѣхъ го посъветвали веднага да напусне страната.

Дълбоко покъртенъ, Фердинандъ издалъ на 3-и окт. манифестъ, съ който съобщилъ, че се отказва отъ царския престолъ на българитѣ за въ полза на своя първороденъ синъ, престолонаследника Бориса, князъ Търновски. Презъ нощьта Фердинандъ натоварилъ своя багажъ и заминалъ съ специаленъ влакъ подъ закрилата на германцитѣ за странство. Следъ нѣколко време подъ шинела на германски офицеръ изчезналъ и д-ръ Радославовъ съ германски влакъ. Тъй завършили своята политическа кариера двамата виновници за намѣсата на България на страна на централнитѣ сили. Фердинандъ царувалъ 31 година и 2 месеца въ България. Щастието не му помогнало да се короняса и той си отишълъ съ утехата, че е запазилъ поне горитѣ въ България.

На 4-и окт. било свикано Народното събрание. Министъръ председательтъ Малиновъ прочелъ манифеста на Фердинанда, че се отказва отъ престола и манифеста на новия царь Бориса, че поема управлението.

Въпросъ за въвеждане на република въ Народното събрание не станалъ. Новиятъ царь Борисъ III билъ спечилилъ общо уважение благодарение на общо признатата му самоотвържена служба презъ войната.

Обр. 62. Царь Борисъ III.

Споредъ уговореното между българската делегация и генералъ Франше д'Епере въ Солунъ на българска територия сръбски и гръцки войски не били допуснати, та България се запазила отъ разорение и ново кръвопролитие.

Щомъ англо-френцитѣ стигнали до Ромъния, ромънскиятъ краль повикалъ на власть ново правителство, което се отказало отъ сключения миръ съ централнитѣ държави и обявило война на Германия. Макензенъ, останалъ съ малко войска въ Букурещъ, напусналъ Ромъния и тръгналъ за Виена. Обаче, неговиятъ пжть вече билъ пресеченъ и въ Унгария той бѣ пленень, но поради старость освободенъ да замине за Германия. Пристигналитѣ френски войски до Русия се отказали да се биятъ съ болшевикитѣ, та били повърнати въ България. Англичанитѣ по Черно море завели една гръцка дивизия въ Русия, но тя била бита и прогонена.

Новото правителство на Ромъния поискало отъ Съглашението да получи цѣла Добруджа. Въпрѣки солунската спогодба, Съглашението поканило българското правителство да изтегли войскитѣ си и чиновницитѣ си отъ нея. Министръ-председательтъ А. Малиновъ билъ дълбоко огорченъ отъ това и въ знакъ на протестъ и въ защита на народното достоинство и правата на България върху

Обр. 63. Т. Тодоровъ.

Добруджа си подалъ оставката на 19 ноемврий. Следъ дълги съвещания на 28 сжщия месецъ се съставило ново правителство : министръ-председатель подшефа на народната партия Теодоръ Теодоровъ. Въ кабинета влѣзли двама социалисти (Я. Сакъзовъ и Джидровъ) двама земледѣлци (Драгиевъ и Бакаловъ), двама радикали (Костурковъ и В. Ганевъ), двама демократи (Ляпчевъ и Мушановъ) и двама народняци (Теодоровъ и Маджаровъ). По искането на социалисти и земледѣлци постътъ воененъ министъръ се заелъ отъ гражданско лице (Андрей Ляпчевъ).

Новото правителство нѣмало възможность да се противи, та, въпрѣки воплитѣ на народа, изпразднило Добруджа, която заели английски и френски войски.

Общо примирие. — На 1-и ноемврий Турция капитулирала. Виновницитѣ за войната Енверъ и Таалатъ избѣгали въ Германия. По договора за примирие тя демобилизирала войскитѣ си, отворила Дарданелитѣ и Босфора на съглашенската флота да влѣзе въ Черно-море, отстжпила пристанищата и желѣзницитѣ на победителитѣ.

Капитулация и разложение на Австрия (4-и ноемврий). — Австрийскитѣ войски още стояли на р. Пияве. Италиянскиятъ генералисимъ Дияцъ, подпомаганъ отъ единъ френски корпусъ, единъ английски, една дивизия американци и една чехословенци настжпилъ срещу австрийцитѣ и миналъ р. Пияве. Австрийската войска се разложила. Всички славянски полкове заминали дома си, понеже се почнало ново политическо устройство : Чехоморавци и словенци се обединили въ една държава и прокламирали своята независимость въ Прага, наредили република (28 ноемврий) и избрали за председатель професоръ *Масарикъ*. Словенцитѣ се откжснали отъ Австрия и хърватитѣ отъ Унгария и съгласно по-раншната спогодба (подписана на островъ Корфу) и по решението на единъ общъ съборъ, съставили „Кралство на сърби, хървати и словенци“ [1]).

Въ тази стихийна вълна на народни движения австрийскиятъ императоръ Карлъ напусналъ Виена и заминалъ за Швейцария. Дуализмътъ между Австрия и Унгария се разкжсалъ.

Капитулация на Германия (11 ноем). — Следъ капитулацията на Австроунгария, Германия останала

[1]) Черна Гора била обсебена отъ Сърбия. Краль Никита умрѣлъ въ чужбина.

сама. Съглашенскитѣ войски, усилени съ единъ милионъ американци, наближавали отъ всѣкжде до нейнитѣ граници.

Началникъ щаба Лудендорфъ уведомилъ своето правителство, че по-нататъшна война е невъзможна за Германия. Хертлингъ падналъ отъ поста си. Замѣстилъ го князъ Максъ отъ Баденъ. Трагическата минута дошла. На 8 ноемврий германскитѣ делегати въ три автомобили съ бѣло знаме посрѣдъ нощь се явили на фронта, и поискали среща съ генералъ Фошъ. Последниятъ ги приелъ въ своя влакъ на бойното поле. Следъ тридневни преговори примирието било подписано на 11 ноемврий при условия, които правѣли Германия вече неспособна да продължи войната.

Обществената вълна изхвърлила императора Вилхелма и престолонаследника отъ дворцитѣ и ги пратила въ Холандия. Монархията на хохенцолеритѣ била съборена, както и оная на хабсбургитѣ. Народното негодование лишило отъ престола кралетѣ въ Саксония, Бавария и т. н. Германия била прогласена за република. За председатель билъ избранъ социалдемократа Ебертъ. Правителство образували двѣтѣ крила на социалиститѣ (Шайдеманъ — широкъ социалистъ и Хаазе — тѣсенъ). Комуниститѣ се опитали по примѣра на Русия да се възползуватъ и въведатъ република, но не сполучили.

И тъй, 1918 година се завършила съ общо примирие, капитулация на централнитѣ сили, Турция и България, отстранение на държавнитѣ глави и правителствата въ победенитѣ страни и въвеждане републиканско управление въ Русия, Германия, Полша, Чехословашко, Австрия и Унгария (условно).

ГЛАВА XXII.

1919 г. — Миръ.

Мирната конференция въ Парижъ. — Следъ една такава голѣма и страшна война, която прѣко или косвено засегнала всички народи по земното кълбо, естествено било мирътъ да се очаквалъ съ нетърпение.

По желанието на Клемансо мирната конференция се събрала въ Версайлъ до Парижъ. Присжтствували председательтъ на Американск. Щати Уилсонъ, английскиятъ министъръ-председатель Лойдъ Джорджъ, френскиятъ

Клемансо, италиянскиятъ Орландо и министри отъ всички държави съюзници на Съглашението, сиречь цѣлиятъ свѣтъ на земното кълбо, съ изключение само на Русия. Победенитѣ и 6-тѣ неутрални държави не били викани.

Това билъ единъ безпримѣренъ въ историята върховенъ всесвѣтски ареопагъ. Председательтъ на френската република Поанкаре открилъ конференцията (18 януарий 1918 г.). Отъ дѣсната му страна седѣлъ Уилсонъ, отъ лѣвата — Лойдъ Джорджъ. Следъ излизането на Поанкаре председателското мѣсто заелъ Клемансо. Никой никого не избиралъ. Всѣки знаелъ своето мѣсто. Всички културни народи били изпратили най-добритѣ си умове да спратъ кръвопролитията и да уредятъ развълнувания свѣтъ. Какъ да стане това? Възъ какви основи и принципи?

Уилсонъ настоялъ на своята програма отъ 14 точки за миръ. Той желае най-първо да се основе *Общество на народитѣ*. Сетне да се разрешатъ другитѣ въпроси съ германско участие. Думата зема Клемансо и казва: „Русия отсжтствува отъ това събрание, защото нейното правителство се опира на диктатурата и служи на анархията. Уилсонъ е великодушна и човѣколюбива душа, но повечето отъ идеитѣ му сж химерични (неосжществими)". Клемансо иска миръ и гаранция за народитѣ: „Първата ни длъжность е да смажемъ германския милитаризъмъ, на второ мѣсто иде правото ни да поискаме изплащане на повредитѣ и загубитѣ отъ войната; на трето мѣсто трѣбва да задоволимъ съюзницитѣ по сключенитѣ съ тѣхъ договори[1]) и на четвърто мѣсто да подиримъ гаранция за бждащето. Тогава чакъ идваме до *съюзъ (общество) на народитѣ*.

Кой е виновникътъ на войната? пита Клемансо. И отговаря: това е Геемания. Ние победителитѣ имаме правото. Ние ще наредимъ свѣта и ние ще образуваме съюзъ на народитѣ, па ще поканимъ победенитѣ споредъ степеньта на тѣхната виновность и разкаяние да се присъединятъ. Германия ще бжде поканена въ обществото най-подире.

Уилсонъ добилъ мрачно настроение. Неговитѣ идеи се разбивали като морски вълни въ скалитѣ. Въ Сорбоната, въ която по-рано билъ избранъ за почетенъ док-

---

[1]) Съглашението търсѣло съюзници въ най-тежкото време на войната. Тогава то било принудено да дава голѣми обещания, които сега трѣбвало да изпълни.

торъ на правото, той казалъ: „Единъ силенъ духъ на обновление е необходимъ за свѣта. Човѣчеството има нужда да се възвиши морално. Една висока справедливость за всички народи трѣбва да се създаде и да се закрепи чрезъ общитѣ съвести. Който се опита да се противопостави на справедливостьта, ще бжде рано или късно срамно поваленъ".

Ала никой не чулъ тоя гласъ. Уилсонъ останалъ въ съвета като сѣнка, отколкото като факторъ.

Vae victis — тежкò на победения. — Победителитѣ решили да обсждятъ всички въпроси и да приготвятъ договоритѣ сами безъ да изслушатъ, нито да питатъ за нѣщо победенитѣ. Приело се: *обезщетение и територия не може да се иска отъ победитель въ полза на победенъ.* Въ силата на това начало 500 законоведи и специалисти съставили мирнитѣ договори.

Версайлски миръ съ Германия (28 юни).—Следъ 6 месечна препирня помежду си най-сетне победителитѣ се спогодили криво-лѣво по въпроситѣ. На 16 юни германскитѣ пълномощници били повикани въ Парижъ. Ареопагътъ заседавалъ въ Версайлъ, въ най-хубавия дворецъ на Людвика XIV и то въ салона съ огледалата. Това било направено нарочно. Въ 1871 г. победительтъ Вилхелмъ I въ тоя салонъ прогласилъ нѣмското единство, присъединилъ Елзасъ и Лотарингия и накаралъ нѣмскитѣ генерали, князе и крале да му викатъ „хохъ"! Сега Клемансо си отплаща. Той извикалъ германскитѣ делегати, които блѣдни чакали отвънъ, да влѣзатъ въ огледалния салонъ. Безъ да ги покани да седнатъ, Клемансо произнесълъ: „заседанието е отворено". И като сталалъ правъ продължилъ: „не му е тукъ мѣстото, нито времето за много думи. Германия е виновна за войната и опустошенията. Ето ви готовъ договора за миръ, прегледайте то и кажете, ще го подпишите или не". Германцитѣ зели напечатания договоръ и прочели: „Германия се отсжжда да повърне на Франция Елзасъ и Лотарингия, да отстжпи на Белгия малко територия, да даде на Дания Шлезвигъ и Холщайнъ, ако населението иска, да освободи полскитѣ земи и да отстжпи долното течение на Висла и гр. Данцигъ за излазъ на Полша въ Балтийско море; да се откаже отъ колониитѣ си, да разпусне всичкитѣ си войски и остави само 100,000 доброволци; да предаде много камени вжглища на Франция, да предаде флотата си, подводницитѣ и повече отъ аеропланитѣ, да заплати всички поправки (репарации) на опустошенитѣ мѣста и селища, да предаде кайзера и да накаже генералитѣ. Делегатитѣ отнесли договора въ Берлинъ. Парламентътъ мислилъ 12 дни и решилъ да приеме договора [1]).

На 28 юний германскитѣ делегати се явили въ Версайлъ. Съ свито сърдце тѣ казали: „отстжпваме предъ силата" и подписали договора за миръ. Въ сжщность тѣ подписали собствената си присжда. Веднага топоветѣ въ Версайлъ и въ цѣла Франция възвестили събитието.

Сенжерменски миръ съ Австрия (10 септ.). — Следъ Германия дошълъ редъ на Австрия. Нейнитѣ делегати получили своята присжда. Тя казвала: Австрия признава независимостьта на Унгария, Чехословакия, Югославия, отстжпва Галиция на Полша, Трентино и Триестъ на Италия. Предава своята флота, аеропланп и се задължава да държи само 30,000 доброволци.

На 10-и септ. австрийцитѣ, които първи почнали войната съ Сърбия, поставени въ безисходъ, подписали въ една фабрика въ *Сенжерменъ* договора за миръ.

Трианонски миръ съ Унгария. — Следъ Австрия идѣла по редъ Унгария. Ала тая държава се противѣла на републиката и държала за Карла Аугсбурски. Комуниститѣ подъ шефството на Бела Кунъ свалили правителството и прогласили съветска република (мартъ). Тѣ управлявали 4 месеца, унищожили частната собственость и дълговетѣ и осждиха на смърть около 2000 души. Ромънска и сръбска войски, подпомагани отъ френци, нахлули въ Унгария. Ромънитѣ заели Буда-Пеща и възстановили буржуазното правителство (августъ), като върнали частнитѣ имоти на гражданитѣ, но сами тѣ хубаво ограбили страната.

Съглашението наложило на Унгария да подпише мира въ Трианонъ на следнитѣ условия: Унгария се от-

[1]) Германската флота била задържана около брѣговетѣ на Англия, но щомъ се научилъ адмиралътъ, че трѣбва да я предаде на Съглашението, той заповѣдалъ на моряцитѣ да потопятъ всички кораби. Бетманъ Холвегъ и Хинденбургъ писали на Съглашението, че тѣ сж виновни за войната, а не кайзера. Тѣ изказватъ готовность да поематъ отговорностьта предъ единъ сждъ.

казва отъ съюза си съ Австрия и отъ аугсбургската династия, тя предава Трансилвания на Ромъния, Банатъ и Войводина на Сърбия, Хърватско на югославянското кралство.

Уйлсонъ настоялъ, пристанището Фиуме да се даде на Югославия, но Италия решително се възпротивила. Уйлсонъ се разочаровалъ отъ съглашенскитѣ решения и недоволенъ си отишълъ въ Америка. Американскиятъ сенатъ не одобрилъ мирнитѣ договори.

Ньойски миръ съ България. — XVIII об. н. събрание. — България чакала своя редъ да изпие последната горчевина отъ чашата. Презъ май Т. Теодоровъ преустроилъ кабинета, като повикалъ въ министерския съветъ *Ал. Стамболийски*, най-непримиримия земледѣлски водачъ. За правилното решение на въпроса за мира, министерскиятъ съветъ решилъ да се свика ново Народно събрание. Изборитѣ се произвели на 17 августъ. Общото недоволство отъ несполучливата война и отъ глада, гнѣвътъ къмъ грабителитѣ и спекулантитѣ въ страната, желанието да се хванатъ и накажатъ виновницитѣ за народнитѣ злочестини, засилили твърде много лѣвитѣ политически течения, та отъ изборитѣ се добили следнитѣ резултати: земледѣлци 85, комунисти 47, социалдемократи 28, демократи 28, народняци 19, прогресисти 8, радикали 8 и либерали 2.

Обр. 63. Ал. Стамболийски

На 19 септемврий, тъкмо година следъ пробива на Добро поле, билъ повиканъ въ Парижъ министъръ-председательтъ Теодоръ Теодоровъ и му се връчилъ мирния договоръ.

На 2-и октом. се открило новоизбраното XVIII обикновено народно събрание. Министъръ-председательтъ Тодоровъ подалъ оставката на кабинета. Стамболийски, като представитель на най-силната парламентарна група, билъ натоваренъ да състави коалиционенъ кабинетъ отъ земледѣлци, прогресисти и народняци. Това станало на 6-и окт., а на 10 Стамболийски, въ качеството си министъръ-председатель, заминалъ да занесе отговора въ Парижъ. На 16 сѫщия, съглашенски войски окупирали Тракия, която сетне била дадена на Гърция.

На 4-и ноемврий правителството въ София арестувало бившитѣ министри либерали, виновници за войната, както и много провинени, за да ги сѫди за катастрофата.

На 27 ноемврий Стамболийски подписалъ договора за миръ въ общината на с. Ньой до Парижъ.

България била осѫдена да отстѫпи на Сърбия отъ своята територия: 1) единъ кѫсъ при Кула, 2) единъ при Царибродъ заедно съ града, 3) кѫсъ при Трънъ, 4) единъ кѫсъ съ градеца Босилградъ при Кюстендилъ и 5) струмишка околия, всичко 2430 кв. километра съ 91,888 души жители; на *Съглашението* тя отстѫпила южна Тракия отъ устието на Места до онова на Марица заедно съ българския Одринъ — 8,423 кв. километра съ 230,000 население. Споредъ това България, която преди общата война имала 114,077 кв. километра съ 5,000,000 ж.; била намалена на 103,244 кв. клм. съ 4,700,000 жители.

На България билъ възложенъ дългъ за репарации $2^1/_4$ милиарда франка. Освенъ това тя внесла на Сърбия каменни вѫглища и дала на Сърбия, Гърция и Ромъния известенъ брой едъръ и дребенъ добитъкъ.

Най-сетне тя се задължила да сѫди причинителитѣ на войната.

Постепенно били освободени отъ пленничество всички български войници отъ Фрация, Сърбия и Гърция.

На българитѣ не се признало правото на самоопредѣление. Съглашенскитѣ велики сили съ голѣмъ трудъ и почти насила накарали Ромъния, Сърбия и Гърция да признаятъ нѣкакви „права на малцинствата", да иматъ свои църкви, училища, книги, езикъ. Тия права впрочемъ останали само на книга.

Севърски миръ съ Турция (9 VII 1920). — Понеже не могли да се съгласятъ за разделението на турската държава и за Цариградъ, съглашенцитѣ отлагали турския миръ. Америка отказала да участвува въ подѣлбата на Турция. Султановото правителство настоявало за миръ. Ала армейскиятъ началникъ презъ войната Мустафа Ке-

малъ сполучилъ да групира около си турски военни и граждански власти, образувалъ ново турско правителство, избралъ камара и обявилъ Ангора за столица на турската държава. Султанътъ и правителството му въ Цариградъ останали безъ значение и дори пленници на Съглашението. Кемалъ паша формиралъ голѣма военна сила и се възпротивилъ на тежкитѣ мирни условия. Лойдъ Джорджъ, увлѣченъ отъ хитринитѣ на Венизелоса, поискалъ да увеличи Гърция и да я направи своя морска сътрудница. Въпрѣки несъгласието на Франция, той предложилъ на съвещанието въ *Санъ Ремо*, да се даде българска и турска Тракия отъ Места до Чаталджа заедно съ Одринъ и Лозенградъ на Гърция. Италиянскиятъ представитель Титони подкрепилъ Лойдъ Джорджа.

Гръцки войски отъ май до юлий навлѣзли въ българска и турска Тракия и приели отъ френцитѣ земята до Чаталджа. По този начинъ Гърция се натъкмила между България и Турция.

Голѣма гръцка войска се приготвила и минала въ Мала Азия (май) да заеме обещанитѣ отъ Англия земи. Изпървенъ тя имала успѣхи и навлѣзла доста въ сушата, наближила Ангора, но тамъ на р. Сакария турцитѣ разбили катастрофално гръцката армия, та отъ нея едва можала да се спаси половината и да избѣга въ Гърция. Следъ тази победа турцитѣ изпждили всички гърци отъ Мала-Азия и си повърнали тракийскитѣ земи до Одринъ и Марица.

Като последица отъ войнитѣ монархията въ Гърция и Турция били премахнати. Гърци военни извършили революция, осждили на смърть нѣколко министри, а кральтъ си изпждили. Турцитѣ сжщо извадили отъ Цариградъ султана, козирували му до Одринъ и го изпратили съ здраве въ Швейцария.

И въ Гърция и въ Турция се наредила република.

ГЛАВА XXIII

България подиръ голѣмата война.

Безспокойно време. Правителство отъ Змледѣлския съюзъ. — Духоветѣ следъ прекаранитѣ злочестини и несполуки отъ войнитѣ били толкова развълнувани, че за успокояване на народа се изисквало много трудъ и голѣми грижи. Коалиционното правителство отъ земледѣлци и обединисти, представлявано отъ Ал. Стамболийски, д-ръ Даневъ, Буровъ и Маджаровъ, дошло на 6. Х. 1919 г., имало да се справи съ много мжчнотии: бѣжанци, наши и руски, опасна жилищна криза, стремглаво обезценяване на българския левъ, липса на необходимитѣ материяли, разтроена индустрия, опорочена търговия и отпаднало земледѣлие. Отъ друга страна то трѣбвало веднага да опредѣли делегати за комисията, която идѣла да прокара новата гранична линия, а тя по настояване на упорити съседи трѣбвало да мине по невъзможни мѣста и да разцепи на две половини пасища, имоти, дворове и села. Важна грижа била да се преустрои войската отъ наборна въ доброволческа, да се изпълнятъ и бързитѣ задължения по мирния договоръ, като се приготвятъ каменни вжглища, едъръ и дребенъ добитъкъ за съседитѣ сърби, гърци и ромъни. Ала най-важното било, че правителството трѣбвало да се бори за подобрение на международното си положение противъ омразата и студенината, които усамотявали България и я правѣли безпомощна. Това наложи на българското правителство да приеме бързо поканата за членство въ Обществото на Народитѣ.

Покрай тия мжчнотии шефътъ на правителството Ал. Стамболийски поиска изеднажъ да приложи и своитѣ лични или групови схващания въ политическия и стопанския животъ на България. Неопитенъ обществено и политически, безъ достатъчни и дълбоки познания въ науката, буенъ и несдържанъ по темпераментъ, грандоманъ и наклоненъ къмъ насилие по характеръ, той бързо влезе въ разногласие съ сътрудницитѣ си министри отъ коалиранитѣ партии — д-ръ Даневъ, М. Маджаровъ и А. Буровъ и ги принуди да си подадатъ оставкитѣ въ края на мартъ 1920 г.

На 5 априлъ с. г. Ал. Стамболийски състави чистъ земледѣлски кабинетъ. На 15 с. той откри XIX об. н. събрание при 110 земледѣлци, 42 комунисти, 21 демократи, 41 прог. и народняци, 8 радикали, 7 широки социалисти, и 6 националъ-либерали — всичко 235 депутати.

Стамблийски, макаръ министъръ-председатель, пишеше въ съюзния вестникъ „Земл. знаме" редъ статии, чрезъ които разкриваше, какви реформи той замисля да

извърши. Като изброяваше до 62 реформи отъ съществено и важно политическо естество, той проектираше да си отвори пѫть къмъ тѣхното сбѫдване. Земледѣлския водачъ пристѫпи да накаже престѫпницитѣ, които увлѣкоха България въ европейската война и нареди да бѫде изправенъ кабинета Радославовъ предъ Държавния сѫдъ. Създаде законъ за незаконно обогатилитѣ се, погна всички спекуланти и подозрени такива презъ време на войната и наложи данъкъ на печалбитѣ отъ нея. Прокара презъ Събранието законъ за трудова повинность, законъ за разпредѣление на земята по-равномѣрно между селянитѣ, съ огледъ на началото, че всѣки стопанинъ самъ трѣбва да обработва имота си. Сѫщо така нареди да се отчуждатъ излишнитѣ сгради на богати стопани въ полза на държавата и общинитѣ.

Проповѣдитѣ и законитѣ за подобни реформени мѣроприятия допадаха на мнозина въ онѣзи тежки времена, когато остритѣ последици отъ войнитѣ силно възбуждаха гнѣва на пострадалитѣ отъ страшнитѣ войни. Създаде се една успокоителна надежда, че злосторницитѣ ще бѫдатъ наказани, че алчното ще бѫде обуздано, че старото негодно и изгнилото може да бѫде до голѣма степень замѣнено съ ново, непокварено, ако действително изъ недрата на широкия работенъ народъ, а предимно изъ селската здравомислеща срѣда се извадятъ непокѫтнитѣ здрави физически и морални сили, които сѫ крепили и спасявали народа презъ вѣковетѣ на робството и при най-тежки беди и неволи. Добритѣ народни качества, спасителнитѣ добродетели, като честно трудолюбие, трезвеность, спестовность и набожность при строгъ личенъ и общественъ моралъ можеха да извършатъ дѣлото на обновата. Ако носителитѣ на тѣзи качества се издигнѣха и се поставѣха въ народна служба, при дадена умствена култура, съ планомѣрность, разумность, умѣреность и тактъ, вѣрваше се, че едно подобрение, а може би, и възобновяване, наистина, ще настѫпи като необходимо условие да се излѣкуватъ по-лесно дълбокитѣ рани, добити отъ голѣмитѣ злочестини.

За съжаление това не стана. Нито Стамб., нито неговитѣ другари проявиха онѣзи върховни качества, които правятъ възможна такава обнова. По причина на голѣмитѣ мѫчнотии, съ които сѫ свързани такива коренни преобразования, Стамболийски имаше нужда

отъ опитни и мѫдри сътрудници и съветници. Обаче той съ буйната си натура, съ бързитѣ си шумни и безтактни решения изби въ крайности и провали плановетѣ си. За 3 години Стамболийски три пѫти преустрои кабинета си, произведе и промѣни тъкмо 20 министри, отъ които 18 земледѣлски. Най-първо отстрани основателя на Земледѣлския съюзъ Д. Драгиевъ. Следъ това отстрани А. Ботевъ, председатель на камарата и министъръ, по-сетне изпѫди умѣренитѣ си другари, членове на съюза: М. Турлаковъ, К. Томовъ и Хр. Маноловъ. Никой министъръ председатель въ България не е идвалъ до мисьльта да зема отъ колегитѣ си министри и отъ народнитѣ представители предварително писмена оставка, за да може да ги изгонва когато поиска. Стамболийски смѣташе, че не предъ държавния глава и предъ камарата носи отговорность, а предъ конгреса на Българския земледѣлски съюзъ, комуто и даваше оставка, когато искаше да изтръгне нѣкое важно решение. Тоя конгресъ той издигаше като едничекъ сувереренъ представитель на народа и чрезъ това насочи селянитѣ дружбаши да вѣрватъ, че тѣ иматъ изключително право на всички държавни и общински имоти, че тѣ могатъ групово, кога пѫтуватъ за конгресъ и събори, да спиратъ влаковетѣ, да се качатъ въ тѣхъ и возятъ безплатно. . . .

Наистина, въ България по разни причини селото бѣ малко изостанало. То имаше нужда отъ по-топла симпатия и по-голѣми грижи, за да догонва градския напредналъ животъ. Старитѣ правителства не бѣха пренебрегнали съвсемъ селскитѣ нужди. Направено бѣ доста, но земл. съюзъ по своята близость имаше право да засили подкрепата си за по-добри училищни сгради, за читалища, за подобрение на земледѣлието и добитъка, за развиване на селското кооперативно и синдикално дѣло и т. н., обаче за това имаше мѣрка, която не можеше да се прекрачва безопасно. Стамболийски лекомислено подигна селянитѣ въ борба съ гражданитѣ и докато въздигаше първитѣ като еднички полезни и трудолюбиви хора, той унижаваше и оскърбяваше гражданитѣ и клевѣтеше интелигенцията, която не му даваше съчувствие и подкрепа....

Благодарение на такива крайни проповѣди, противни за народното единство и равновесие, селската слабоука интелигенция, често свиквана на събори и конгреси въ градоветѣ, а особено въ София, демагогски

надъхвана, създаваше шумни демонстрации и шествия по улицитѣ, водена съ оранжева конница подъ командата на министра Даскаловъ, носейки на ржце други министри, заканвайки се на гражданитѣ. Вестникъ „Земледѣлско знаме“ и цвѣта на земледѣлческия съюзъ се възведоха въ държавни и обществени знаци. Съ оранжева багра боядисваха общинскитѣ, правителственитѣ здания и държавнитѣ автомобили, съ които безконтролно си служеха. Оранжевата хартия и мастило измѣстиха изъ канцеларриитѣ старитѣ материяли. Подрѫжницитѣ на земледѣл. правителство си нашиха оранжеви ленти и заповѣдваха на публични мѣста да се свири земледѣлческия маршъ.

Така народътъ бѣше ясно раздѣленъ. Стамболийски самонадеяно влѣзе въ борба съ духовенството, съ адвокатството, съ лѣкарството, съ учителството, съ запасното и действуваще офицерство и подофицерство, съ професоритѣ, които оскърбени и онеправдани бѣха принудени да прекратятъ лекциитѣ си; съ всички партии и политически организации. Напуснатъ отъ умѣренитѣ си другари и заобиколенъ съ млади, буйни и крайни новаци, Стамболийски изостри борбата, която достигна до фазата на безогледность и изтѫпления. Единъ атентатъ съ адска машина дигна залата въ театъръ „Одеонъ“, за да избие онѣзи граждани, които бѣха отишли да слушатъ единъ руски професоръ. На праздника Св. Кирилъ и Методи се хвърли бомба посрѣдъ ученическото шествие, което послужи като поводъ на приготвена тълпа да се нахвърля и опожари клуба на комуниститѣ. Опити за опожаряване и на други политически клубове се направиха. Въ народното събрание Стамболийски оправдаваше изтѫпленията като народно негодование. XIX-то Н. събрание биде разтурено. Произведоха се избори за XX об. Народно събрание. Мандатитѣ вследствие на една безогледна агитация се разпредѣлиха така: землед. 212, комунисти 16, конституционенъ блокъ (демократи, народняци, прогресисти и радикали, 15) и широки социалисти 2 — всички 245. Сграбилъ цѣлата власть въ ржцетѣ си, Стамболийски стана едничекъ разпоредникъ на държавнитѣ блага. Той раздаваше народнитѣ срѣдства срещу прости разписки когато и комуто ще. И праткичнитѣ просители хукнаха него да дирятъ, поради което той стана недостѫпенъ, бѣгаше на почивка въ краварницата си покрай София или въ родното си село Славовица, за кѫдето се упѫтваха всички, дирящи правда или облаги.

Особено сѫдбоносна биде борбата, която Ст. откри на македонската емиграция въ лицето на нейнитѣ дейци. Тази борба докара убийството на министра на вѫтр. работи Ал. Димитрова. Страститѣ пламнаха. Срѣдствата не се избираха отъ двѣтѣ страни. Конституционниятъ блокъ пожела да направи въ Търново събрание, за да се произнесе по положението. Землед. дружби бѣха свикани въ сѫщия градъ и извършиха насилия надъ политическитѣ водачи. Стамб. прокара законъ, чрезъ който предложи на народа да каже, дали сѫ виновни или не всички бивши министри за катастрофитѣ. Поради силни агитации избирателитѣ пуснаха черни бюлетини съ имената на обвиненитѣ министри. Последнитѣ бѣха арестувани и закарани въ Шуменския затворъ. Презъ априлъ и май 1923 г. Министрътъ на Вѫтрешнитѣ работи Хр. Стояновъ отъ името на правителството направи декларация, че два или три града въ югозападна България заедно съ столицата София могатъ да бѫдатъ разорени, но правителствената политика по македонския въпросъ ще бѫде прокарана.

Междуособицата вече наближаваше.

Стамболийски премѣсти седалището си въ с. Славовица и повика охрана рота войници съ картечници. Царь Борисъ виждаше готвящата се драма, но бѣше безсиленъ да я спре, защото бѣ напълно обезвластенъ. Крайната цель на Стамболийски бѣ да унищожи политическитѣ партии, да унищожи днешния парламентъ и да го замѣни съ „съсловенъ“, състоящъ отъ представители не отъ политически партии, а отъ производителни сдружения. Следъ това да мине постепенно отъ конституционната монархия къмъ република и да вкара България въ федерацията на земледѣлч. интернационалъ. Намѣренъ е отъ него проектъ за конституция въ тая смисълъ. За да достигне тази си цель той започна да приготовлява своя оранжева гвардая извънъ редовната войска. Освенъ това организирани бѣха въ селата бойни ядра отъ дружбитѣ[1]).

Смѣняването на землед. правителство. — Народенъ сговоръ. За да се предварди държавата и обществото отъ сътресение и голѣма кръвополитна раз-

[1]) Стамб. отказваше, че Землед. съюзъ е партия, той го именуваше „съюзъ на трудящия се народъ“. Мѣстнитѣ бюра носѣха името „дружби“.

права, образува се тайна политическа групировка подъ името „Народенъ Сговоръ". Тази организация подготви устройството за единъ воененъ актъ, чрезъ който по най-безболезенъ начинъ да се отстрани правителството на Стамб. и да се нареди друго популярно и общонародно правителство, което да спре противодържавнитѣ удари и да възстанови нормалния редъ и довѣрие между всички обществени сили и групировки, които сж за реда, спокойствието и мирното развитие.

На 9. VI. 1923 г. презъ нощьта тайниятъ изпълнителенъ комитетъ извърши сполучливо своята работа. Войсковитѣ части съ помощьта на запасното офицерство, старитѣ политически лица и много граждани обезоржжиха полицията въ полицейскитѣ участъци и оранжевата гвардия въ казармитѣ, арестуваха землед. министри и съставиха новъ кабинетъ подъ председателството на проф. Александъръ Цанковъ при участието на всички политически партии.

На царь Борисъ бѣ предложено да подпише указъ за уволнението кабинета Стамболийски и замѣстването му съ кабинета Цанковъ.

Обр. 64. Ал. Цанковъ

Стамболийски въ Славовица не пожела да предаде властьта, той свика оранжевитѣ бойни групи отъ околностьта и съ помощьта на картечната рота се приготви да се бие. Пристигналата обаче отъ Пловдивъ редовна войска съ малко усилия можа да разпръсне слабо въоржженитѣ подръжници на Стамболийски. Стамболийски загина въ борбата. Свиканитѣ на други мѣста въоржжени дружбашки групи се опитаха да се противятъ на войската, обаче бѣха разпръснати и усмирени.

Затворенитѣ буржуазни министри въ Шуменъ бѣха освободени.

Новото правителство произведе избори за народни представители при общо съгласие на партиитѣ презъ есеньта и на 18 ноемвр. се откри XXI об. н. събрание. Правиха се много опити да се образува отъ старитѣ партии голѣма обществена сила, която да изведе страната отъ безредицитѣ и да създаде спокойно, солидно и творческо управление. Обаче, нѣкои политически шефове съ часть отъ своитѣ партизани, не се съгласиха на предлаганата групировка и се издѣлиха отъ Сговора. Останалитѣ дейци се устроиха въ нова партия подъ име „Демократически сговоръ" и се нагърбиха съ управлението на страната. Цельта на новата власть бѣ да помири селото съ града, да възвърне силата на правосждието, да съгласи труда съ капитала и да отстрани противообщественитѣ кроежи на крайни сдружения.

Комунистически вълнения. Комунистическата партия, която се въздържа да земе участие въ борбата между Стамболийски и сговора, реши да направи революция презъ есеньта 1924 г. Вълненията станаха най-много презъ септемврий. Обаче правителството съ войската и младежки спомагателни организации смогна да обхване бунтовнитѣ гнѣзда и да потуши въоржженото движение. Водачитѣ на движението избѣгаха въ чужбина, а много отъ тѣхнитѣ партизани и приятели станаха жертва на разсвирепѣлитѣ страсти.

Комунистическиятъ таенъ революционенъ комитетъ въ София решилъ да прибѣгне до масовъ тероръ. Наредило се убийството на запасния генералъ К. Георгиевъ и когато той бжде занесенъ въ църквата за опѣло, предполагайки, че ще идатъ всички официални лица, да се събори самата църква чрезъ взривъ. Така и стана. На 16 априлъ 1925 г. при опѣлото на убития зап. генералъ Георгиевъ, въ присжтствие на всички министри разяренитѣ комунисти извършиха най-ужасния атентатъ въ свѣта, разрушиха съ взривни вещества часть отъ кубето на църквата Св. Недѣля и затрупаха невинни богомолци. Загинаха 150 и ранени надъ 500 души.

Тази ужасна постжпка на комуниститѣ предизвика тѣхнитѣ противници на съответни изтжпления. Освенъ присжденитѣ и обесени 5 виновници, загинаха безъ сждъ и присжда нѣколко военни и свѣтски лица, обвинени, като крепители и съмишленици на терориститѣ.

Голѣма часть отъ бунтаритѣ дружбаши и комунисти избѣгаха въ чужбина. Ромъния отказа да ги приеме и тѣ се настаниха предимно въ Сърбия и Чехия.

Спокойствието на страната започна да се възвръща, но все още мжчнотиитѣ не липсваха.

Правителство А. Ляпчевъ. Поради нѣкои вжтрешни разногласия въ демократическия сговоръ на 4. I. 1926 год. стана промѣна въ кабинета. Професоръ Цанковъ си подаде оставката. Новъ кабинетъ се състави отъ Андрей Ляпчевъ, а проф. Цанковъ биде избранъ за

Обр. 65. А. Ляпчевъ.

председатель на Народното събрание. Презъ м. априль 1927 г. XXI об. н. събрание завърши своя четиригодишенъ мандатъ. Произведоха се избори за XXII народно събрание, чийто съставъ изрази следнитѣ политически течения: Демкр. сговоръ 168, земледѣлци 48, демократи 12, социал., работници и занаятчии 18, общогражд. група 11, либерали 14 и радикали 2, всичко 273.

Демокр. сговоръ съ лоялна политика въ чужбина, съ вѣрность къмъ Общ. на Народитѣ се грижи постепенно да подобрява външното положение на България. Българскитѣ

приятели се увеличаватъ. Благодарение на подкрепата на Общ. на Н. България отби безъ вреда нашествието на гърцитѣ въ Петришко, пази държавната сигурность и направи два заема: единъ за настаняване на бѣжанцитѣ отъ гръцка Македония и другъ за стабилизиране българския левъ и за възстановяване разрушенията отъ войнитѣ.

При това положение на страната се навършиха тъкмо 50 години отъ освобождението на България.

Резюме (изводъ) на дѣлъ III. — България била въвлечена въ европейската война не по желанието на народа. Изборитѣ за народни представители показватъ това. Туй било решено отъ Фердинанда и неговия пръвъ министъръ д-ръ Радославовъ. Наистина, несполукитѣ на русофилското правителство презъ 1913 год., както и колебливата до болезненость политика на Съглашението, силно спомогнали да се развие германофилско чувство у младежитѣ, настроени патриотично, но една предвидлива и мждра политика на българското правителство можела да въздействува за ясното съзнание на пжтя и дълга, които сж естествени и спасителни за нацията.

Правителството обяснявало, че войната щѣла да трае най-много три месеца. Вържжениятъ български народъ се бори цѣли три години при най-голѣмо напрежение. Отъ петь милионенъ народъ единъ милионъ хора бѣха или подъ знамената или въ общинска или държавна служба и се хранѣха изключително отъ срѣдствата на държавата. Срещу България бѣха наредени войскитѣ на 4 велики държави и на 4 малки.

Страната, на която бѣ заведена България, бѣ бита. България трѣбваше да понесе всички загуби и страдания отъ една непредвидлива политика.

Отъ първа на Балканския полуостровъ християнска държава България стана последня. Въпрѣки принципитѣ на Уйлсона, великитѣ победители останаха несправедливи къмъ правата на българския народъ и раздадоха на неговитѣ съседи чисто български области, като имъ позволиха да съставятъ съюзъ съ очевидната цель да стѣгатъ съ желѣзенъ обръчъ дееспособния и напредничевъ българинъ.

Библиография. История на войната съ България въ 1913 г. отъ ген. Дусманисъ. Изд. Военно историч. комисия. — *Обвинителенъ актъ* противъ кабинета д-ръ Радославовъ. — Обнародвани руски и български държавни диплом. документи. Спомени отъ Асквитъ, Савински и др. *Д-ръ Б. Д. Кесяковъ.* Приносъ къмъ диплом. история на България Т. I, II, III. — „Ньойски договоръ“.

КУЛТУРЕНЪ НАПРЕДЪКЪ НА БЪЛГАРИЯ

I. Пречки и двигатели на културата. — България се родила изъ пепелище, безъ капиталъ, безъ институти, безъ традиции и безъ знание и умение. Въ продължение на 50 години тя сама, или чрезъ подражание трѣбвало да търси пѫтя на своето развитие. Досегашното ни изложение показва, че тоя пѫть не е билъ винаги тихъ, спокоенъ и безъ пречки.

Бъркотиитѣ и превратитѣ при князъ Александра, размирицитѣ и бунтоветѣ при Регентството и въ първитѣ години на князъ Фердинанда, диктатурата на Стамболова, сѫбитѣ и непримиримостьта между политическитѣ партии, безогледнитѣ борби на партиитѣ, които въ яростьта си често унищожаватъ всѣка добра инициатива на противницитѣ или отиватъ дотамъ, че поставятъ партийнитѣ си интереси по-горе отъ държавнитѣ, а въ много случаи патриотътъ отстѫпва на партизанина, лицеприятията и фаворизацията, личниятъ режимъ, тежкитѣ войни, всичко това донѣмай-кѫде пречеше за по-високъ културенъ подемъ и напредъкъ на народа, за развиване на неговото стопанско и финансово състояние, за достигане по-голѣмо благоденствие и лична култура. Народътъ едвамъ билъ изпъплалъ изъ подъ черното покривало на двойното петстотинъ годишно робство. Освободенъ отъ беевеѣ, чифлигарскиятъ народъ още нѣмалъ потрѣбното количество земя, а и колкото ималъ, обработвалъ я първобитно съ мѫка и голѣмъ трудъ. Жилището му било низко, тъмно, нечисто. Дори голѣмитѣ градове, като София, Пловдивъ, Русе, Варна, Шуменъ, Плѣвенъ не били друго, освенъ мрачни и неприветни селища съ кални и заплетени до чудовищность улици. Липсвала хигиена, вода, канали, освѣтление; липсвали хотели и гостоприемни. Старотурскитѣ кервансараи и ханища били отлични санаториуми и хранилища на микроби и всѣкакви паразитни насекоми.

Новата държава трѣбвало да преработи и преустрои всичко.

Народътъ се пробуждалъ съ достатъчна сила да бѫде прогресивенъ. Тази сила била неуморимия устремъ къмъ учение, къмъ просвѣта. Съ своя природенъ умъ народътъ ясно разбиралъ, че науката ще го направи честитъ и благоденственъ. И той обикналъ училището, както обичалъ децата си. Тъкмо тази основна сила го направила годенъ за напредъкъ и безъ особена външна помощь. Главната народна самодейность се дължи на ония заложби, що вѣковетѣ били затаили въ народнитѣ недра. Не ще и дума, че управлението, законодателството, държавната организация и по-

мощь, въпрѣки слабостьта, допринасяли твърде много, но все пакъ тайниятъ двигатель билъ народниятъ духъ. Ако къмъ тия природни сили можаха винаги и постоянно да се прибави сътрудничеството на мѫдри князе, на силни и принципни партии, на далекогледи политици, нашиятъ народъ щѣлъ да се радва на още по-голѣмъ напредъкъ

Народътъ билъ наученъ отъ робството да се облѣга на собственитѣ си сили.

II. Население — По преброяванията, които се правѣха порано въ България почти всѣки петь години, се установява, че срѣдниятъ прирастъ на населението е 55,000 души годишно.

При освобождението княжеството и източна Румелия заемали заедно 96,345 кв. километра. Днесъ 1928 г. България лежи върху 103,146 кв. километри съ 5,653,600 жители, отъ които жени 2,790,100, мѫже 2,863,500.

Движението на прираста се изразява така:

Година	1881	1908	1926	1928
Население	2,880,000	4,183,800	4,427,300	5.653,600
На кв. клм.	29·4	43·4	52·6	54·8

Населението въ България живѣе кржгло въ единъ милионъ домакинства. Нормалното българско село днесъ бележи срѣдно 150—300 дома съ 500—1500 жители. Типътъ на българската челядь е 5—6 члена.

По занятие населението се дѣли така:

Земледѣлие	Индустрия и търговия	Военни и чиновници	Домашна прислуга
82·6%	11%	4·2%	2·2%

Отъ горното се вижда, че българската държава е селска демокрация отъ дребни собственици стопани. Поземелнитѣ голѣми владовища отъ турскитѣ беeве, спахии и султанскитѣ земи се разпредѣлили по единъ естественъ начинъ на многобройни селски стопанства. Въ България има рѣдко селянинъ безъ земя или имотъ. Срѣдно количество земя на едно стопанство е 30—60 декара. Споредъ това държавната сила се съдържа въ селската маса, здрава мускулно, способна да понесе най-тежъкъ трудъ, издържлива, търпелива, работна. Цѣлата българска интелигенция, както и държавнитѣ мѫже, изхождатъ отъ родители земледѣлци, селяни, или граждани еснафи, дребни занаятчии и търговци, бивши селяни.

Относно хигиена, пѫтища, освѣтление и регулация селата и градовцетѣ въ планинитѣ и отдалеченитѣ мѣста, съ малки из-

ключения, правятъ рѣзка и голѣма промѣна. Въ центроветѣ и плодороднитѣ мѣстности селянитѣ постепено строятъ своитѣ домове по регулация и планъ, доста здраво, красиво и хигенично. Има села, които добиватъ изгледъ почти на малки градчета. По-голѣмъ, обаче, напредъкъ правятъ голѣмитѣ градове. Столицата София отъ единъ градъ съ 20,000 души жители презъ 1879 г. се обърна въ модеренъ европейски градъ съ 250,000 жители, съ улици напълно изправени и освѣтлени, макаръ не още всички послани. Строежътъ на държавни и частни сгради върви засилено презъ последнитѣ години. Голѣмитѣ войни не убиха желанието на българина къмъ домостроителство. Наопаки, бѣжанцитѣ съ чудно въодушевление бързо се задомиха, макаръ при скромни условия. Следъ войнитѣ се засили едрия строежъ. Особено кооперативнитѣ жилища се издигатъ съ устремъ и довѣрие. Начело на кооперативния строежъ стои столицата. Градоветѣ: Варна, Русе, Плѣвенъ, Стара-Загора, Търново и Пловдивъ сж съвършено преустроени. Тютюневата култура следъ войната даде възможность на Кюстендилъ, Горна-Джумая, Хасково, Пловдивъ и др. да се разцъвтятъ и благоустроятъ въ смисълъ на красота, хигиена и институти.

III. Образование. Грамотность: 1879 — 2%; 1900 — 40%; 1928 — 65%. Деца подлежащи на задължително учение: грамотни 92%, неграмотни 8%.

Нарастване на ученицитѣ въ първоначалното училище:

Години	1879	1912	1927
Ученици	81,101	450,000	645,123

По грамотность, брой на училища и ученици България стои по-горе отъ Ромъния, Сърбия и Гърция.

Години	1879	1912	1927
Ученици въ прогимназии	—	40,300	133,030
Ученици въ срѣдни уч-ща	2155	20,293	29,652
Учениции въ профес. уч-ща	—	—	15,184

Училищата за изкуствата не се ползваха съ голѣма почить предъ първитѣ наши политически мжже. Мнозина отъ последнитѣ намираха, че практичниятъ български народъ нѣмалъ нужда отъ „луксозното изкуство". Рисувалното училище, основано

презъ 1895 г. отъ К. Величкова и отъ нѣколко ревностни художници, много пжти бивало понизявано и укорявано като непотрѣбно и дори вредно за народното индустриално развитие. Тогава малко мислѣли за развитието на художеството само за себе си. Трѣбвало особени усилия отъ страна на неговитѣ създатели да го задържатъ и развиятъ все повече и повече. Когато то дало блѣскави резултати, критицитѣ попрестанали. И едвамъ презъ 1921 г. това училище си извоюва името академия.

Не по-малки усилия се изисквали, докато държавата открие и музикално училище. Мнозина бояли, че за българитѣ е рано да иматъ такова училище, понеже нѣмали способность къмъ музиката. Но това не излѣзе така. Българи съ музикални способности достигнаха до оперитѣ въ западноевропейскитѣ народи (Морфова, А. Тодорова, П. Райчевъ).

Училище за глухо-нѣми деца се отвори въ София най-първо отъ чужденецъ, германецъ—Урбихъ, сетне го пое държавата.

Презъ септ. 1905 г. се откри училище за слѣпи деца

Презъ есеньта 1905 г. се уреди Техническото училище за приготвяне кондуктори по строителство и благоустройство.

Издръжката на всички училища презъ 1911 г. струваше на държавата 28,842,041 златни лева. Днесъ тя струва единъ милиярдъ.

Отъ това следва, че учебното дѣло се развивало бързо, а законодателството винаги го придружавало. Така, презъ 1883 год. се приелъ първия законъ за класнитѣ училища и въ него за пръвъ пжть се опредѣля минимална заплата на учителя.

Презъ 1891 г. министъръ на просвѣщението Г. Живковъ съ съдействието на д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, като главенъ инспекторъ, създаде първия стабиленъ и всестраненъ законъ за народното просвѣщение. Въ тоя законъ за пръвъ пжть се опредѣли цензъ — образование и държавенъ изпитъ — за учителитѣ отъ всичкитѣ училища, заплата по степени и срокъ за повишение.

Общиятъ духъ на просвѣтното законодателство е билъ свободолюбивъ и демократиченъ: безпрепятствено и достжпно образование децата за всички обществени слоеве.

Университетъ — Презъ есеньта 1888 г. Министъръ Живковъ открилъ въ София Висшъ педагогически курсъ за подготовка на учители въ класнитѣ училища. На следната 1889 год. тоя курсъ се преустроява въ Висше училище съ историко-филологически и физико-математически отдѣли, а презъ 1903 год. се преобръща на Университетъ съ три факултети: историко-филологически, физико-математически и исторически. Университетътъ закрепва бързо, понеже отговарялъ на културната дър-

жавна нужда. Изпървомъ той се посещавалъ само отъ студенти мжже. Но когато се изравнили по програма девическитѣ гимназии съ мжжкитѣ, почнали да се приематъ и девици студентки. Следъ войнитѣ университетътъ се разви напълно съ медицински и агрономически факултети. Покрай държавния университетъ се откри и Свободенъ университетъ по политически, финансови и административни науки.

Домашната наука се развива успѣшно, а въ последнитѣ години съ особенъ устремъ отъ Бълг. Академия на наукитѣ и отъ Университета. Трѣбва особено да се отбележи, че подиръ войнитѣ интересътъ къмъ народното минало биде извънредно повишенъ и като последица се направиха редица широки и основателни издирвания върху далечното наше историческо битие. Постоянно се хвърля изобилна свѣтлина върху многобройни тъмни до сега страни на нашия животъ. По сжщия начинъ напредна съ бързи крачки археологията, нумизматиката и другитѣ области на българската наука, на изкуствата и техниката.

IV. Интелигенция и чиновници. — Българската интелигенция преди освобождението имала единъ прѣкъ, върховенъ, всемогжщъ идеалъ — свобода духовна и свобода политическа. Когато тази свобода се достигнала поне въ предѣлитѣ на Княжеството и Източна Румелия, естествено устремътъ къмъ тоя идеалъ претърпѣлъ известни промѣни. Събраната отъ всички български земи интелигенция въ свободнитѣ държави при разновидна подготовка и най-разнообразно образование била принудена да се разпредѣли на работа по отдѣлнитѣ клонове на новото управление. Княжеството се нуждаело отъ организация. Прежнитѣ дейци, повече учители и писатели, които движели пружината на народното свѣстяване, просвѣщение и освобождение, сега били повикани за практическа работа (народни представители, директори, министри, управители, сждии, офицери). Тѣ трѣбвало да вложатъ всичкитѣ си сили за административната уредба, като най-главна функция на новата държава, и тука виждаме постжпили най-видни и образовани българи. На второ мѣсто трѣбвало да се уреди финансовата управа и правосждието. И тѣзи два клона погълнали останалата часть отъ най-развититѣ хора.

Тъй българскиятъ народъ по силата на новитѣ условия неусѣтно се раздѣлилъ на две групи: р а б о т е н ъ н а р о д ъ и ч и н о в н и ц и.

Работниятъ народъ се заловилъ да уреди новото си стопанско положение: с е л я н и т ѣ купували отъ изселващитѣ се турци имоти, засилвали стопанската си независимость и дирели срѣдства да обработватъ по-добре земята. Въпрѣки усилията на отдѣлни лица, които закупвали много земи, чифликчийството въ България не могло да се закрепи по простата причина, че свободнитѣ селяни се задоволили да обработватъ малкото си имоти и се отказали да обработватъ имотитѣ на едритѣ стопани, или пъкъ искали надници, които не идѣли по смѣтка на чифликчиитѣ. Чифлицитѣ напомняли турскитѣ спахилъци и за туй били ненавиждани отъ народа. Е с н а ф и т ѣ граждани, върху чиято здрава сила се крепѣла борбата за възраждане и свобода, чиито срѣдства издигнали толкова църкви и великолепни монастири, следъ освобождението изпаднали въ голѣма криза. И тѣ трѣбвало да се преустроятъ. Възстанията презъ 1876 г., войната презъ 1877—1878 г., новитѣ и тѣсни граници на Княжеството разсипали старата ржчна индустрия на кожи, платове и гайтани въ Сливенъ, Котелъ, Елена, Габрово, Калоферъ, Карлово, Клисура, Копривщица, Т.-Пазарджикъ, Пирдопъ, Ловечъ и други старопланински градове. Тия индустриални центрове изгубили своитѣ пазари въ Босна и Херцеговина, Цариградъ, Мала Азия, Египетъ; па и младежитѣ съ нови настроения за лесенъ животъ напуснали бащинитѣ си кожарници, чакръци, тепавици и станове, за да се явятъ въ голѣмитѣ административни градове за държавни и общински служби. Така настжпилъ общественъ и икономически превратъ, който докаралъ силенъ отпадъ на домашната индустрия, а като сетнина отъ това се явилъ силенъ напливъ на „службогонци". Въ новата страна трѣбвало да изникне н о в а и н д у с т р и я и да се яви н о в а т ъ р г о в с к а к л а с а. Споредъ това първиятъ духовенъ животъ на свободния народъ не е могълъ да бжде другъ, освенъ стремежъ къмъ най-лесното: 1) б о р и ч к а н е з а п о-д о б р и с л у ж б и и 2) остри партизански сражения з а з а г р а б в а н е н а в л а с т ь т а. Службогонцитѣ, безъ да обръщатъ внимание на своята слаба или никаква подготовка, се домогвали чрезъ ходатаи до високи и добре платени служби. Съ това се отбележила новата обществена сила — кариеризъмъ. Въ своитѣ домогвания кариериститѣ проявили безогледность, незачитане никакъвъ моралъ, комичности, глупово висомѣрие, невъзпитаность, които у нѣкои лица достигали дотамъ, че синоветѣ по канцелариитѣ се гнусѣли да приематъ родителитѣ си, когато тѣ ги посещавали на службата имъ.

Партиитѣ и партизанитѣ обхванали съ изключителния си духъ цѣлъ народъ. Партийнитѣ водачи поискали отъ чиновницитѣ да ги поддържатъ предъ народа. И тукъ имало падения, чупене на воли и характери. Преливането отъ една партия въ друга било нѣщо обикновено. Тия преливания особено изъ чиновническитѣ срѣди, родили безхарактерностьта, лицемѣрието, изневѣрата, и много допринесли за закрепването на тъй наре-

ченото българско непостоянство. Честитѣ промѣни обаче въ политическитѣ режими принудили една голѣма часть отъ висшето чиновничество да създаде единъ особенъ чиновнически типъ, служитель не на партията, а на държавата. Тоя типъ чиновници, повече техници съ висше образование, се силило да запази известна независимость или да се приспособява къмъ министерскитѣ искания, безъ да се обезличава. По неговитѣ усилия се създали нѣколко дирекции, завеждани отъ специалисти, чието мнение не можело лесно да се пренебрегне отъ партизанитѣ министри. Благодарение на тая устойчивость се предприели и завършили много държавни предприятия отъ важенъ икономически характеръ.

Върѣки многото си недостатъци, българската интелигенция все пакъ се групира по специалность и професия въ известни обществени, научни и художествени дружества и съюзи, като икономическо дружество, природоизпитателно, археологическо, географско и историческо, математическо, химическо, музикално, художническо, писателско, публицистическо и т. н. Всѣко отъ тия дружества проявява известна дейность и има свои издания, по които любопитниятъ четецъ може да проследи научния и технически интересъ на членоветѣ имъ.

Женското движение, макаръ въ по-слаба струя, върви успоредно съ общото развитие. Женскитѣ дружества въ България датиратъ отъ 1879 год. Още тогава били основани женски благотворителни дружества, които развиватъ доста плодородна дейность. На тия дружества се дължало образованието на много девойки, подпомагане бедни семейства и сираци за намиране работа, отваряне стопански и домакински училища и курсове за подготовката на българската домакиня, издръжка на приюти и сиропиталища и т. н. Вънъ отъ тази благотворителность и домашно-стопанска дейность българската се издига до схващането на европейскитѣ писателки за положението и правата на жената. Презъ 1901 година се основа женски съюзъ, който покрай другото си постави за задача да се бори за политически права на женитѣ.

V. **Материяленъ напредъкъ. Пжтища.** Свободата заварила България безъ пжтища. Само главнитѣ шосета били прокарани и построени отъ деятелния турски управитель Мидхатъ паша между 1866—1875 г. Прогресътъ на пжтното дѣло се вижда въ следнитѣ цифри:

	1887	1911	1927
Държавни и общин. пжтища килом.:	3727	14935	22509

Разходитѣ за пжтища възлизатъ до 1919 — 223,163,062 лв., а отъ 1919 до 1928 — 1,365,694,945 лв.

Пристанища на Дунава 10, на Черно море 8, отъ които две (Варна и Бургасъ) модерно съградени.

Желѣзници. България наследила отъ Турция желѣзницата на англ. компания Хиршъ Русе—Варна и въ Румелия Т. Сейменъ Сарамбей—Т. С.—Нова Загора, всичко 532 километра. За 50 години българитѣ съ свои инженери и предприемачи построили 2500 километра държавни желѣзници за обща стойность 10 милиярда лева.

Търговия. Размѣрътъ на вжтрешното земане — даване презъ 1887 год. се оценява на 900,000,000 лева, презъ 1911 г. на 3 милиарда, а презъ 1928 г. на 90 милиярда,

Външната търговия се изразява така: Вносъ въ милиони 6,128,942, износъ въ милиона 6,627,145 лв.

Кредитъ.

Б. Н. Банка: 1879—2,200,000; 1927—956,245,879; операции — 1,613,944 на сума 204,154,856,182 лв.

Б. З. Банка: 1911 г. 44,354,599; 1927—420,870,848; операции 1,028,304 на сума 22,265,942,760 лв.

Б. Коопер. банка: 1911 собств, и ч. кап. 6,696,043; 1927—441,214,536 лв.

Съюзъ на поп. банки: Презъ 1911 год. 17, членове 3,734, влогове 344,466, заеми 983,000; презъ 1928 г. — 132, членове 83,276, влогове 715,456,668 и заеми 962,475,343 лв.

Акционерни дружества: 598 съ внесенъ капиталъ въ х. п. 2,106,760 лв

Пощ. спестовни каси: за 1927 г. влогове 364,651,651; изплащания 238,437,952 лв.

Кооперативно дѣло: Презъ 1900 г. Коопер. 3; членове 167; дѣлове 1,347. Презъ 1911 г. Коопер. 576; членове 32,561; дѣлове 3,154,509. Презъ 1927 год. Коопер. 988 и 21 съюзи; членове 101,045 и дѣлове 127,640,310 лв.

Грамаденъ напредъкъ има по минното дѣло. Днесъ сж открити 85 вещества и сж запазени 852 периметра. Държавнитѣ мини Перникъ, Бобовъ долъ, Марица сж произвели въ 1880 год. 277 тона, днесъ произвеждатъ годишно 1,239,398 тона каменни вжглища.

Съответно съ това напредъкътъ въ индустрията е издигнатъ толкова много, че въ скоро ще може да задоволява главнитѣ нужди на вжтрешния пазаръ.

ОТЪ СЖЩИЯ АВТОРЪ:

1) България подъ иго, възраждание и освобождение, подвързана, ц. 130 лв.

2) История на Френската революция, ново издание . . . . ц. 60 лв.

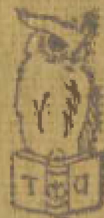

ЦЕНА ЛЕВА